Poštnina plačana v gotovini.

MISEL IN DELO
KULTURNA IN SOCIALNA REVIJA

OB DVAJSETLETNICI JUGOSLAVIJE

L. IV LJUBLJANA 1938 Štev. 12

Kulturna in socialna revija

MISEL IN DELO

izhaja mesečno

Redakcija 12. številke zaključena 1. decembra 1938

NAROČNINA: za celo leto 60 Din, za pol leta 30 Din, za inozemstvo: celoletno 90 Din. Poštnočekovni račun: 16.602

Tisk jug. naprednih akad. starešin »Nasta« v Ljubljani, r. z. z o. z.

Cena tega zvezka v razprodaji 80·— din

UPRAVA v Ljubljani na Gosposvetski cesti 4/I.

Dopisi za uredništvo: Ljubljana, poštni predal 322.

Največji slovenski denarni zavod

Mestna hranilnica ljubljanska

Lastne rezerve nad din 26,000.000·—

Vse vloge izplačljive brez omejitve!

Dovoljuje posojila proti vknjižbi

Za vse obveze hranilnice jamči

MESTNA OBČINA LJUBLJANSKA

MEDIĆ-ZANKL

tovarna olja, laka in barv

d. z o. z.

lastnik FRANJO MEDIĆ

LJUBLJANA

TELEFON 20-64 in 21-64

*

Tovarna v Ljubljani, Medvodah in Domžalah

Ekspoziture v Beogradu in Novem Sadu, ter podružnica v Mariboru

NARODNA TISKARNA

V LJUBLJANI, KNAFLJEVA 5

IZVRŠUJE RAZLIČNE MODERNE TISKOVINE OKUSNO, SOLIDNO IN PO ZMERNIH CENAH

TELEFON ŠT. 31-22 — 31-26

POŠTNI ČEKOVNI RAČUN V LJUBLJANI ŠTEV. 10.534

MISEL IN DELO

KULTURNA IN SOCIALNA REVIJA

OB DVAJSETLETNICI JUGOSLAVIJE

L. IV LJUBLJANA 1938 Štev. 12

TO PUBLIKACIJO
JE PRIPRAVILA
KULTURNA IN SOCIALNA REVIJA

MISEL IN DELO

KOT JUBILEJNI
DECEMBRSKI ZVEZEK
ZA
DVAJSETLETNICO JUGOSLAVIJE

UREDIL JO JE

DR. BRANKO VRČON

NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA
LJUBLJANA

Izdajatelj in založnik: Tisk jugoslovanskih naprednih akademskih starešin „NASTA" v Ljubljani. r. z. z o. z. Predstavnik dr. Alojz Zalokar
Uredniški odbor revije: dr. Stojan Bajič, dr. Lavo Čermelj, dr. Spiller-Muys in dr. Alojz Zalokar

Tisk: Narodna tiskarna v Ljubljani. Predstavnik Fran Jeran.

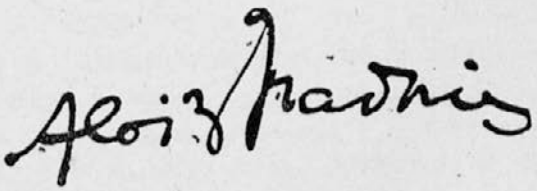
Na prvi postaji

Verujemo, da si začetek dneva
po strašni noči, da si cilj obetov
ponižanim in dedov in očetov
še trpki sad, ki vnukom dozoreva.

Verujemo, da naša si usoda
nespremenljiva, da bo vedno srečna
družina naša le če ti boš večna
kot luč, ki gre od vzhoda do zahoda.

Verujemo, da si še žejna znoja
in solz, da v tvojih hramih še maliki
tujinstva žde in zadnji ni še zrušen.

Verujemo, da tvoji so mejniki
bliščeči plugi in visoka hoja.
A čuvati jih mora meč nabrušen.

Urednikovo sporočilo

Uredništvo kulturne in socialne revije »Misel in delo«, ki že štiri leta, kolikor le more, vestno zasleduje razvoj našega javnega življenja, ni hotelo prezreti pomembnega državnega jubileja — dvajsetletnice naše samostojnosti. Odločilo se je, da temu jubileju posveti decembrsko številko revije, ki naj bo, namenu primerno, obsežnejša.

V teh mejah se publikacija »Misli in dela« ob dvajsetletnici Jugoslavije ne predstavlja kot zbornik s popolnim prerezom vsega našega življenja v poslednjih dvajsetih letih, temveč samo kot jubilejni zvezek revije, ki hoče s stvarnimi prispevki avtorjev iz raznih krajev naše države prispevati svoj delež k čim pravičnejši presoji dosedanjega razvoja.

Ker je bil odziv na sodelovanje pri tem posebnem zvezku nenavadno velik, je seveda tudi obseg publikacije proti pričakovanju narasel in je bilo zato treba zbrano gradivo kolikor le mogoče smiselno urediti ter tako publikacijo — vsaj v mejah možnosti — zaokrožiti v celoto. Nekaterih prispevkov, ki so prišli prepozno, žal, ni bilo več mogoče upoštevati, obljubljeni prispevki iz Češkoslovaške pa so izostali proti volji avtorjev, ki so imeli ob dvajsetletnici bratske republike zaradi razvoja zadnjih mesecev preveč domačih skrbi. Urednik se na tem mestu vsem, ki so se v tako velikem številu odzvali njegovemu povabilu na sodelovanje, iskreno zahvaljuje. Prav tako se zahvaljuje tudi vsem, ki so mu kakorkoli pomagali pri njegovem delu.

Pri ureditvi gradiva in redakciji posameznih prispevkov je veljalo načelo, da se osebno gledanje avtorja na obravnavani predmet kar najbolj obvaruje. Publikaciji gotovo ni v škodo, ako stopajo tako neposredno pred čitatelja osebni pogledi sotrudnikov, saj so med njimi (na primer v zgodovinskem delu) osebe, ki so pomagale ustvarjati državo, ali pa so po svojem strokovnem zanimanju zasledovale njen dvajsetletni razvoj, kakor je ta v jubilejnem zvezku vsaj deloma prikazan. Vse avtorje pa druži v nevidno povezano skupnost pozitiven odnos do države, ki jim daje možnost, da se tudi najbolj kočljivih problemov dotikajo z ono kritičnostjo, ki je vseskozi ustvarjajoča. S tem so v največji meri doprinesli k namenu te publikacije, ki hoče biti stvaren, dasi nepopoln prispevek h gradnji boljše bodočnosti.

Dvajset let

Dve desetletji v življenju narodov in držav navidezno ne pomenita mnogo. Delo in razvoj narodov smo navajeni gledati z višje in oddaljenejše perspektive. Toda taka merila lahko veljajo le za dobe, ki so izven osebnega doživetja živih generacij. Žive in še ustvarjajoče generacije so s takó kratko preteklo dobo subjektivno toliko povezane, da je zanje zgodovinska odmaknjenost nemogoča. Zato pomeni dvajset let doživljenega državnega razvoja skoraj toliko, kolikor dvajset let osebnih doživetij v človekovem življenju. Pogleda nazaj in naprej sta največkrat prejudicirana po trenutnih doživljanjih, ki lahko mečejo sence v preteklost in prihodnost.

A tudi skozi neosebno, zgodovinsko prizmo je dvajset let v življenju malih narodov in držav po vsebini neprimerno bogatejših in po spremembah, ki tudi v tako kratkem razdobju lahko nastanejo, neprimerno pomembnejših kakor v razvoju velikih narodov in držav. Dve desetletji v življenju nove države pa sta lahko odločilnejši od dveh stoletij v razvoju starih in že formiranih držav. V nadaljnjem stopnjevanju tega nasprotja o časovnih merilih razvoja narodov in držav moramo v našem primeru še posebej upoštevati, da je velik del današnjih Jugoslovanov leta 1918 prvič — ali vsaj prvič po dolgih stoletjih — zaživel svobodno življenje v nacionalni državi. Začetni razvoj pa je pri slehernem organizmu — in organizem sta tako narod kakor država — lahko usodnega pomena.

Spričo vseh teh pridržkov proti presplošnim merilom v razvoju narodov in držav, pri čemer niti nismo upoštevali hitrejšega in dinamičnejšega tempa mednarodnega življenja v povojnem času, ki tako odločilno posega v notranje življenje vseh narodov in držav, bi si naša živa generacija izstavljala slabo spričevalo, ako bi pogreške v našem dosedanjem razvoju opravičevala z udobnim sklicevanjem na — prekratko dobo dveh desetletij v našem samostojnem državnem življenju. Kakor sleherni organizem, se tudi narodi in države razvijajo samo iz sil, ki so si jih znali ob pravem času nabrati. Pri novi državi pa je tudi dvajset let dovolj dolga doba, da s pogledom nazaj odgovorimo za bodočnost, ali smo si že doslej nabrali dovolj moči za poznejši razvoj, ki naj bo boljši od dosedanjega.

Že v teh dvajsetih letih smo se otresli mnogih utvar izza konca svetovne vojne, dasi moramo priznati, da se je to zgodilo bolj pod pritiskom dogodkov okoli nas kakor pod vplivom naše lastne razgledanosti, ki bi

nas že v naprej varovala zablod. Vprašanje zase je seveda, ali smo iz teh spoznanj izvajali tudi potrebne praktične zaključke. Morda so spoznanja že prvi korak k temu, toda izvajanje pravih zaključkov je nujno dopolnilo pravilne razgledanosti. Kaj vse smo leta 1918 in tudi še pozneje pričakovali od zunanjega sveta!... Šele po prvih razočaranjih smo spoznali, da nam bo svet dal in priznal le to, kar bomo znali sami uveljaviti. Dalje pa se v svojih spoznanjih nismo povzpeli; v svojem dosedanjem razvoju še nismo dosegli one zrele razvojne stopnje vsakega naroda, na kateri bi umeli ločiti interese, ki jih imamo vsi Jugoslovani kot celota nasproti zunanjemu svetu, od interesov, ki morejo izvirati iz izključno notranjega razvoja.

Mali narodi so preveč izpostavljeni zunanjim pritiskom močnejših narodov, da bi — zlasti na početku svojega državnega razvoja — ponujali svoje notranje spore v izrabo in zlorabo za tuje račune. Samo primerna svetovna razgledanost lahko prepreči tako zlo. To seveda ne pomeni, da bi notranji spori morali prenehati samo zaradi spoznanj iz te razgledanosti, kakor si to pri nas še vedno mnogi predstavljajo. Nasprotno, spoznanje zunanjih nevarnosti zaradi notranjih nesoglasij bi moralo nujno narekovati čimprejšnjo rešitev vseh notranjih spornih vprašanj, kajti samo po tej poti bi lahko dosegli ono notranjo strnitev, ki bi jamčila našo odpornost na zunaj.

V interesu skupnosti in pozitivnega odnosa vseh državljanov do skupne nacionalne države pa more biti samo sporazumna rešitev vseh notranjih sporov. Ako bi se le za hip udali nesrečni misli, da za takšno rešitev sami nismo sposobni, bi se kaj kmalu utegnilo zgoditi, da bi nas k temu prisilile zunanje okoliščine. Danes ni treba posegati daleč nazaj v svetovni razvoj, da se prav glede malih narodov prepričamo o usodnosti takih alternativ, ki tako kategorično dele odgovornost na vse strani brez izjeme, pa naj gre za sredobežne ali sredotežne sile. Takšne rešitve pa ne bi mogle ustreči niti prvim niti drugim, kakor to zgovorno kažejo novejši primeri. Zato je treba čimprej poiskati osnovo, ki naj omogoči strnitev vseh sil, kolikor to zahteva interes skupnosti. Samo ob takih rešitvah bomo lahko rekli, da smo iz spoznanj izvajali tudi praktične zaključke.

Motili bi se, ako bi mislili, da je dvajset let v življenju nove države v današnjem času prekratka doba, da bi izgladila vsa notranja trenja, ki ovirajo nujno potrebno konsolidacijo, kajti ob dosedanjih izkušnjah, uspehih in razočaranjih smo že lahko premerili svoje potrebe in določili svoje skupne interese, da bi obojim primerno in brez posebnih težav mogli določiti svoja pota v bodočnost.

V svoji preteklosti — in to ne samo v poslednjih dvajsetih letih — smo

doživeli marsikaj hudega in usodnega za nadaljnji razvoj, pa smo le našli v sebi dovolj moči, da v razvoju nismo zastali in da smo tudi v najtežjih razmerah vzdržali korak v tekmi z drugimi, močnejšimi narodi. Kadar smo iz svoje dediščine znali porabiti vse, kar je v njej dobrega, smo vedno bili močni! In če se je tu in tam odela v skepso in črnogledost starejša generacija, ji je mladina odpirala pogled v svetlejšo bodočnost. V dveh desetletjih je tudi v Jugoslaviji vzrasla mladina, ki bo znala izbirati iz bogate dediščine svojega naroda najboljša zrna za lepši, boljši razvoj v nadaljnjih desetletjih.

DR. BRANKO VRČON

IZ BOJEV
ZA NAŠO SAMOSTOJNOST

RASTO PUSTOSLEMŠEK (Ljubljana):

KO SMO PRIPRAVLJALI POTA . . .

Slovenci nismo imeli pred letom 1903. skoraj nobenih stikov s Srbijo. Preje obstoječe simpatije med Slovenci za Srbijo je temeljito izkoreninila l. 1885. srbsko-bolgarska vojna, ki je jasno pokazala, da je plavala takratna srbska državna politika v popolnoma avstrijskih vodah in da nima nacionalni pokret na avstrijskem slovanskem jugu pričakovati nobene podpore in opore od takratne srbske kraljevine. In kolikor je teh simpatij še ostalo, so jih korenito uničile pustolovščine kralja Milana in kasnejši škandalozni dogodki na dvoru Obrenovićev.

Po propasti dinastije Obrenovićev so te simpatije znova oživele, zlasti med inteligenco, ki je instinktivno čutila, da je s prihodom Karadjordjevićev na srbski prestol l. 1903. napočila nova doba ne samo za Srbijo, marveč za ves slovanski jug. Ni brez pomena, da je novoizvoljenemu kralju Petru Karadjordjeviću, ko je iz Ženeve potoval preko Dunaja v Beograd, baš slovenska napredna mladina priredila na Dunaju navdušene ovacije in ga pozdravljala s klici »Živio jugoslovenski kralj!«. Podzavestno je ta mladina s tem dala izraza svojemu pričakovanju, da bo kralj Peter na slovanskem jugu nosilec ideje narodnega osvobojenja in uedinjenja. In v tem pričakovanju se ni varala, saj so to dokazali kasnejši dogodki.

Zavedajoč se, da potrebuje nova ideja, ako naj se oživotvori, predvsem navdušenih in požrtvovalnih propagatorjev, se je mladina z vso vnemo lotila dela, da utre pota jugoslovenski ideji. Na takratni visoki šoli v Beogradu je bilo osnovano dijaško društvo »Slovenski jug«, katerega glavna programna točka je bila delovati za medsebojno spoznavanje in zbližanje in preko zbližanja za osvobojenje in končno uedinjenje vseh jugoslovenskih plemen. Duša tega društva sta bila Ljuba Nešić in Ljuba Jovanović-Čupa, dva visokošolca, idealista, ki sta se popolnoma posvetila propagandi idej, ki jih je »Slovenski jug« zapisal na svoj prapor. Poiskala in tudi našla sta stike z enako mislečo mladino v Zagrebu in Ljubljani, pa tudi v Sofiji. V Ljubljani sta navezala stike s skupino takratnih narodno-radikalnih akademikov, katerih vodja je bil pravnik Gregor Žerjav.

V srbskih vladnih krogih se je takrat rodila misel, da bi se dal kralj Peter kronati, s čimer bi si močno utrdil stališče in si pridobil velik ugled in popularnost med narodom. Javnost je sprejela to zamisel z nedeljenim odobravanjem, posebno pa je bila navdušena mladina, ko je bilo objavljeno,

da se bo svečanost kraljevega kronanja vršila skupno s proslavo stoletnice prve srbske vstaje pod kraljevim pradedom Karadjordjem, ki je donesla srbskemu narodu svobodo. Idejo prireditve kronanskih svečanosti, združenih s proslavo prvih osvobodilnih borb, je z največjim oduševljenjem pozdravil zlasti »Slovenski jug«, ker mu je bila s tem dana ugodna prilika, da s primerno propagando doseže, da bi te beograjske slavnosti navzele značaj predvsem kulturne, pa tudi nacionalne manifestacije vsega slovanskega juga. Zato je dal »Slovenski jug« pobudo, da bi se ob kronanskih svečanostih priredila jugoslovenska umetniška razstava in jugoslovenski dijaški kongres, kar bi privabilo množico jugoslovenske mlade in starejše inteligence v Beograd. Aranžman teh prireditev sta s pristankom merodajnih činiteljev prevzela pravnik Ljuba Nešić (umrl kot jugoslovenski poslanik v Ankari) in Gliša Elezović (načelnik ministrstva prosvete v p., znani južnosrbijanski kulturni delavec). Napotila sta se v vse naše kulturne centre, da pridobita tam mladino in umetnike za zamisel »Slovenskega juga«. V Ljubljano sta prispela meseca junija 1904. Tu so zasnovo »Slovenskega juga« z navdušenjem sprejeli i umetniki i akademiki. Prireditev slovenskega dela umetniške razstave sta prevzela umetniški klub »Sava« in dijaško umetniško društvo »Vesna«, propagando za čim večjo udeležbo kulturnih delavcev na beograjskih svečanostih, oziroma dijakov na dijaškem kongresu pa »Odbor za jugoslovenski kongres« v Ljubljani, Stari pot 4 (Gregor Žerjav). Poseben odbor je skrbel za udeležbo zdravnikov na jugoslovenskem zdravniškem kongresu, ki je bil takisto takrat sklican v Beograd. Slično kakor v Ljubljani so bile organizirane priprave za beograjske prireditve tudi po drugih jugoslovenskih kulturnih centrih.

ISKRA IZ BEOGRADA

Tako se je zbrala v dneh 18. do 22. septembra l. 1904. na beograjskih svečanostih množica akademske mladine, umetnikov, književnikov, novinarjev, zdravnikov in drugih kulturnih delavcev z vsega slovanskega juga. Bil je to dogodek, kakršnega pred njim še ni zabeležila zgodovina medsebojnih odnošajev med slovanskimi plemeni na jugu. In vsi ti so stopili med seboj v stike, se spoznali, razpravljali o skupnih svojih težnjah in interesih in snovali načrte za skupno delo v bodočnosti. Nastala je med njimi neka duševna povezanost, ki so jo mogočno poglobile kronanske svečanosti same, v katerih so ljudje iz podjarmljenih pokrajin, zlasti pa mladina zrli emanacijo svobodnega srbskega dela jugoslovenskega naroda in zahrepeneli po oni isti svobodi, katere odraz in izraz so bile prav kronanske slavnosti. Akt kronanja sam je napravil na vse udeležence tako silen vtis, da se mladi Stjepan Radić ni mogel vzdržati, da bi sredi cerkvenega obreda ne vzkliknil: »Živio jugoslovenski kralj!« in da so ljudje iz »preka« glasno v božjem hramu spraševali, če ne pomeni solnčni žarek, ki je padel skozi cerkveno

okno na kralja prav v trenotku, ko si je stavil krono na glavo, da bo pod njegovo vlado zasijalo solnce svobode tudi ostalim robujočim rojakom?!

Najpomembnejša prireditev na teh svečanostih je bila nesporno umetniška razstava, ki so se je udeležili umetniki iz vseh pokrajin slovanskega juga — Slovenci, Hrvati, Srbi in Bolgari. Umetniki kot eden najvažnejših činiteljev na kulturnem polju so ž njo glasno in jasno manifestirali svojo voljo, da hočejo delovati za kulturno zbližanje jugoslovenskih plemen, katerega končni cilj bi naj bil popolno kulturno edinstvo. Ker se je izložba vršila pod patronanco službenih krogov, je bilo jasno, da merodajni činitelji v Srbiji ne samo odobravajo ideje, katerih dete je bila prva jugoslovenska umetniška razstava, marveč da jih smatrajo naravnost kot važen del svojega delovnega političnega programa. Umetniki so se dobro zavedali, da lahko računajo na moralno in tudi gmotno podporo merodajnih faktorjev v Srbiji, zato so sklenili, da bodo slične umetniške razstave prirejali od časa do časa v vseh kulturnih središčih na slovanskem jugu, vsako leto pa izdajali s sodelovanjem književnikov »Jugoslovenski almanah«. Prvi del svojih zaključkov so oživotvorili — priredili so II. jugoslov. umetniško razstavo leta 1906. v Sofiji, štiri leta kasneje pa III. v Zagrebu. Ideja izdajanja »Jugoslovenskega almanaha« pa je, jedva porojena, že tudi zamrla. Velik del krivde na tem pa so nosili — slovenski književniki. Predstavnika slovenskih literatov na beograjskih umetniško-literarnih sestankih sta bila Fran Govekar in Josip Regali (sedaj urednik separatističnega tednika »Slovenije«). ki sta prevzela nalogo, da pridobita za sodelovanje pri almanahu svoje slovenske tovariše. Meseca oktobra so se sestali v Ljubljani slovenski književniki, da končno sklepajo o sodelovanju pri almanahu. Josip Regali poroča o tem sestanku v »Omladini« med drugim:

»Na skupnih konferencah so v Belgradu zbrani jugoslovanski književniki in umetniki sklenili, da izdajo almanah v vseh štirih jugoslovanskih narečjih, skupno z reprodukcijami nekaterih slik, ki so bile izložene na belgrajski umetniški razstavi... a na sestanku slovenskih književnikov se ni doseglo soglasje... nastopila je skupina mladih, ki so zahtevali, naj se vsebina slovenskega dela almanaha deli ter naj se prepusti vsakemu oddelku, da voli svojo jury in izbere šifro, pod katero objavi — ločeno od drugih — svoje spise... Drugo mnenje, ki so ga zagovarjali na sestanku starejši gospodje naprednih smeri, kakor tudi zastopnik konservativnih idej, je bilo, da se mora slovenska književnost pokazati ostalim Jugoslovanom v ginljivi slogi. Moderni, da hočejo razdreti slovensko edinost ter kompromitirati pred ostalimi plemeni slovensko literaturo...«

Ker ni bilo zagotovljeno sodelovanje slovenskih književnikov in ker so se pojavile še druge zapreke, je zamisel izdajanja »Jugoslovenskega almanaha« propadla že v začetku pripravljalnih del.

Slovenski književniki se torej niso mogli, v nasprotju z umetniki in akademsko mladino, povzpeti preko domačega plota in se dvigniti na višino, da bi doumeli in razumeli veliko idejo, ki je bila porojena v Beogradu!

Nič manj pomemben ali morda celo pomembnejši je bil prvi jugoslovenski dijaški kongres, ki je zbral v Beogradu nad 1000 akademske mladine iz vseh pokrajin od Triglava do Balkana. Glavni predstavitelji slovenske akademske mladine na tem kongresu so bili Gregor Žerjav, Ivan Lah in Janko Pretnar. Najagilnejši med vsemi in obenem poleg Ljube Nešića in Ljube Jovanovića ideolog vse prireditve je bil Gregor Žerjav, ki je bil tudi izvoljen za predsednika kongresa, kot podpredsedniki pa so mu stali ob strani Hrvat Hinko Krizman, Srb Ljuba Jovanović in Bolgar — sprva Aleksander Cankov, kasneje pa Georgij Georgijev. Kongres je imel iz lahko umljivih razlogov na zunaj čisto kulturen značaj, dejansko pa je bil nacionalno-politična prireditev in nacionalno-politična stran je bila izražena in poudarjena že v imenu: »jugoslovenski dijaški kongres«. Na kongresu je mladina razpravljala o vseh kulturnih in gospodarskih vprašanjih, ki so stala takrat v ospredju javnega zanimanja, na zaupnih sestankih pa je razmotrivala tudi one nacionalne in politične probleme, ki so bili v tesni zvezi z oživljeno jugoslovensko idejo. Tudi v teh problemih je zavzela svoje jasno opredeljeno stališče. Rezultat vseh teh razprav je bila resolucija, ki se je glasila:

»Srbska, bolgarska, hrvatska in slovenska mladina, zbrana na svojem prvem kongresu, izjavlja enodušno, da smatra delo za kulturno edinstvo vseh južnih Slovanov za svoj najvažnejši in najnujnejši posel in poziva vse jugoslovenske prosvetne ustanove, književnike, umetnike in novinarje, da postavijo svoje delovanje na široki in plodonosni temelj kulturne vzajemnosti in edinstva južnih Slovanov.«

Na videz ta kongres jugoslovenske mladine ni rodil nobenih posebnih sadov in zunanji svet mu ni pripisoval nobene posebne važnosti, dejansko pa je imela ta dijaška prireditev nacionalno in politično največji pomen, bila je dogodek, ki je imel nepričakovano velike posledice.

Mladina, ki je sodelovala na tem kongresu, se je razšla po vseh krajih jugoslovenske zemlje in postala sejalec vseh onih idej, ki se jih je navzela v Beogradu. Jugoslovenska misel je postala gospodujoča med akademsko mladino na slovanskem jugu in z akademskih tal se je jela z neverjetno brzino razširjati tudi na srednješolske zavode. Snovale so se tajne organizacije, ki so v nekaj letih prepletle kot mreža vse jugoslovenske pokrajine in povezale vso mlado inteligenco v krepko enoto, pripravljeno, da z vsemi, ako treba, tudi z revolucionarnimi sredstvi deluje za uresničenje in oživotvorjenje svojih idej. Kasnejši dogodki so pokazali in dokazali, da je seme,

položeno v srca mladine na beograjskem kongresu, rodilo sad, ki je daleko nadkriljeval vsa pričakovanja.

Izmed slovenskih listov je bil na beograjskih svečanostih zastopan samo »Slovenski Narod«. List sva zastopala jaz in književnik Fran Govekar kot urednik feljtona. Govekar se je predvsem zanimal za kulturna vprašanja in je igral vidno vlogo na sestankih književnikov in umetnikov. Z Regalijem je prevzel nalogo, da v Ljubljani organizira slovenske književnike, da bi sodelovali pri »Jugoslovenskem almanahu«.

VLOGA SLOVENSKE NACIONALNE JAVNOSTI IN NJENEGA GLASILA

Že v Ljubljano sem dobil sporočilo, da bi »Slovenski jug« ob priliki kronaskih svečanosti rad navezal stike zlasti še s slovenskimi novinarji. Ker razen mene ni prispel v Beograd noben drug slovenski novinar, sta me Ljuba Jovanović in Ljuba Nešić povabila na razgovor o potrebi sodelovanja tudi slovenskega časopisja pri popagandi jugoslovenskega pokreta. Ta konferenca se je vršila v prostorih »Slovenskega juga« v bližini kraljevskega dvora v Kralja Milana ulici. Na tem sestanku je Ljuba Jovanović obširno razložil potrebo, da se jugoslovenska misel popularizira tudi med Slovenci. To pa je mogoče samo preko časopisne propagande. V tem oziru računa »Slovenski jug« samo s »Slovenskim Narodom«, ki je že v preteklosti s svojim delom pokazal, da je načelen pristaš jugoslovenske ideje. Potrebno bi bilo, tako je poudarjal, da bi stopil list v tesnejše zveze z Beogradom in posvečal več pozornosti kulturnim pa tudi političnim dogodkom v Srbiji, vsaj toliko, kolikor posveča pažnje dogodkom v sosedni Hrvatski. Za to bi bilo potrebno, da bi imel list v Beogradu svojega stalnega dopisnika, ki bi informiral slovensko javnost točno in verodostojno o vseh važnejših dogodkih v Srbiji in s tem paraliziral pogubni vpliv Srbiji in sploh Slovanom sovražnega nemškega časopisja. Posel dopisnika bi lahko prevzel v Beogradu že dlje časa živeči slovenski rojak Milan Plut, ki je v nacionalnem oziru vseskozi zanesljiv novinar in pozna dobro razmere doma in v Srbiji.

Strinjal sem se v vsem z Jovanovićevimi nazori, ki jih je še posebej podčrtal tudi Ljuba Nesić, ter obljubil, da bom skušal stvar po izraženi želji urediti pri glavnem uredniku M. Malovrhu in pri lastništvu lista. Tako glavni urednik, kakor predsednik upravnega odbora »Narodne tiskarne« dr. Ivan Tavčar sta gladko pristala na predlog glede stalnega dopisnika v Beogradu in tako je postal Milan Plut »Narodov« stalni beograjski dopisnik in je ta posel opravljal z vso ljubeznijo in vnemo jugoslovenskega idealista do leta 1910., ko se je v posebni misiji preselil v Ljubljano.

Tako je bila vzpostavljena direktna vez med Beogradom in Ljubljano in to samo na korist nacionalni jugoslovenski ideji. Beograjski dopisnik

je pošiljal »Slov. Narodu« članke in poročila, ki so načelno in z vso odločnostjo zagovarjali in branili srbsko državno politiko in pobijali, često ostreje kakor srbski listi sami, politične metode, ki se jih je posluževala avstrijska diplomacija napram Srbiji. »Slovenski Narod« je uvedel posebno rubriko »Jugoslovenske vesti«, kjer je dnevno objavljal vse zanimive novice iz hrvatskega, srbskega in bolgarskega kulturnega, nacionalenga, političnega in gospodarskega življenja. Slovenska javnost je bila tako vedno dobro poučena, kakor se pravi, »na tekočem« o vseh dogodkih na slovanskem jugu in nič se ni čuditi, da so se nacionalni Slovenci jeli vedno bolj in bolj čutiti kot člani ene velike jugoslovenske rodbine. V tem času se je tudi močno ublažilo preje napeto razmerje med Hrvati in Srbi na Hrvatskem, kar je bilo nemara tudi v vzročni zvezi z beograjskimi kronanskimi svečanostmi. Leta 1905. so namreč hrvatski in srbski poslanci hrvatskega sabora in dalmatinskega deželnega zbora podpisali r e š k o in z a d r s k o resolucijo, ki sta napravili konec takratni hrvatsko-srbski borbi na Hrvatskem. Na površje je prišla hrvatsko-srbska koalicija na Hrvatskem, to je politična organizacija, ki je nastala na osnovi reških in zadrskih dogovorov.

MADŽARSKA EPIZODA

Leta 1905. sta sklenili Srbija in Bolgarija carinsko unijo, ki naj bi bila prva etapa za kasnejšo politično združitev. Stvar je prišla predčasno v javnost. Avstro-Ogrska, smatrajoč, da bi bila s srbsko-bolgarsko carinsko unijo v svojih interesih močno ogrožena, saj je imela dotlej Srbijo v gospodarskem oziru popolnoma v svojih rokah, je pričela proti Srbiji ljuto časopisno kampanjo in končno posegla tudi po carinski vojni. Slovenska nacionalna javnost je, razume se, stala v tej vojni s svojimi simpatijami odločno na srbski strani in njeno glasilo »Slovenski Narod« je v številnih člankih in dopisih dokazovalo in zagovarjalo upravičenost težnje, da se Srbija osvobodi avstrijskega gospodarskega skrbstva in se gospodarsko osamosvoji. Isto tezo je zastopala na svojih zborih neustrašno tudi narodno-napredna stranka. Stališče, ki ga je zavzemala slovenska nacionalna javnost v avstrijsko-srbskem carinskem sporu, je bilo v Srbiji močno opaženo in je bilo sprejeto s hvaležnim priznanjem. In ko je imela stranka 30. marca 1906. svoj zbor zaupnikov v Ljubljani, je »Slovenski jug« poslal zboru brzojavni pozdrav, njegovo istoimensko glasilo pa je posvetilo zboru poseben članek, v katerem med drugim poudarja: »Želimo zboru največjega uspeha, ker se zavedamo, da je narodno-napredna stranka popolnoma prežeta z jugoslovensko idejo, kar je razvidno iz njenega delovanja in nastopanja njenega organa »Slovenskega Naroda«, ki je vedno propagiral jugoslovensko idejo in ki smo mu mi Srbi zlasti izza časa našega carinskega konflikta z Avstrijo dolžni posebno zahvalo za objavljene članke, v katerih se je krepko zavzemal za srbsko stvar in neustrašeno podpiral naše zahteve.«

Tisti čas je vodila na Madžarskem Kossuthova stranka ljuto borbo proti Dunaju, hoteč Madžarsko osvoboditi premočnega dunajskega vpliva. Hrvatsko-srbska koalicija se je naslonila na njo in prišla tako na oblast, ko so kossuthovci na Madžarskem dobili vladno krmilo v svoje roke. V Beogradu so bili mišljenja, da bi bilo dobro, ako bi tudi nacionalni Slovenci vstopili v stike s Kossuthovo stranko, ki je iskala opore tudi v Srbiji. Aprila meseca 1906. je sporočil »Slovenski jug« preko Milana Pluta v Ljubljano, da pride začetkom maja v Ljubljano poseben Kossuthov odposlanec z nalogo, da pridobi tudi Slovence za sodelovanje v borbi proti Dunaju. Odposlanec bo v uniformi avstrijskega domobranskega poročnika in bi rad navezal stike z vodjo narodno-napredne stranke dr. Ivanom Tavčarjem, s poslancem dr. Janezom Ev. Krekom in z voditeljem narodno-radikalnega dijaštva Gregorjem Žerjavom. Bil je to dr. Istvan Kovacz, brat poslanca dr. Ernö Kovacza, znanega Kossuthovega intimusa, ki je kasneje med vojno izvršil atentatni poskus na grofa Tiszo. Prispel je v Ljubljano prvo nedeljo v maju. Na postaji sem ga pričakoval jaz. Ker ni bilo v Ljubljani ne dr. Tavčarja, ne dr. Kreka, se je dr. Kovacz mogel sestati samo z Žerjavom. Sestanek se je vršil v sobi hotela »Union«. Dr. Kovacz se je izkazal kot pooblaščenec Kossuthove stranke, nato pa poudarjal, da je njegovi stranki mnogo na tem, da bi pridobila tudi Slovence za borbo proti Dunaju. V primeru zmage bi bili Madžari pripravljeni dati Slovencem najobsežnejšo avtonomijo. Končno je naju z Žerjavom zaprosil, da bi o njegovi ponudbi poročala dr. Tavčarju in dr. Kreku. V primeru, da bi oba ali vsaj eden izmed njih pristal na razgovore, bi se mu naj to sporočilo v Toblach, od koder bi se nato vrnil na pogajanja v Ljubljano. Za korespondenco je izročil poseben šiferski ključ. Gregor Žerjav je opozoril v razgovoru na državnopravne težkoče in izrazil mnenje, da bi mogli Slovenci stopiti v kaka pogajanja s Kossuthovo stranko le v sporazumu s hrvatsko-srbsko koalicijo, na kar je dr. Kovacz pripomnil, da se mu to ne zdi oportuno. Madžarski odposlanec je še tisti večer odpotoval iz Ljubljane. Čez teden dni je urgiral iz Toblacha odgovor dr. Tavčarja in dr. Kreka na njegovo ponudbo. Odgovora ni dobil, ker nobeden ni zaupal madžarskim ponudbam. Kmalu nato je prišla na Madžarskem Kossuthova stranka na krmilo. Sedaj seveda ni nič več potrebovala Slovencev v borbi proti Dunaju. Tako se je končala madžarska epizoda.

MILAN PRIBIĆEVIĆ IN REVOLUCIONARNI POKRET MED SLOVENCI

V znamenju jugoslovenske misli sta se vršila tudi II. jugoslovenska umetniška razstava in kongres jugoslovenskih književnikov in novinarjev v Sofiji meseca avgusta 1906. Organizator obeh teh prireditev je bil vseučiliški profesor Stefan Sava Bobčev, eden najidealnejših, za slovansko stvar najdelavnejših in najzaslužnejših borcev na slovanskem jugu, ki še danes v visoki starosti 85 let z mladeniškim žarom suče pero in propoveduje

blagovest slovanskega bratstva in vzajemnosti. Teh prireditev se je udeležilo lepo število slovenskih umetnikov, književnikov, novinarjev, učiteljev, dijakov in drugih kulturnih delavcev. Na potu so jih v Beogradu svečano sprejeli in njim in Hrvatom na čast priredili veliko večerno zabavo na Kalemegdanu. Nemalo so bili presenečeni, ko so jih na prireditvenem prostoru, na posebno vidnih mestih razvrščene, pozdravljale velike slike Prešerna, Gregorčiča, Aškerca, Jenka, Preradovića, Strossmayerja in drugih slovenskih in hrvatskih velmož, med njimi so se vile slovenske in hrvatske zastave, vojaške godbe so igrale slovenske in hrvatske koračnice, nje pa obkrožali postavni srbski oficirji v svečanih uniformah, veselo jim kličoč: »Živeli braća Slovenci, živeli braća Hrvati!« Isti prizori drugi dan, ko so bili Slovenci in Hrvati ob krsni slavi na Banjici gostje 6. pešadijskega polka, ki je aktivno sodeloval pri palačni revoluciji leta 1903.

Nikdar preje niso gostje »iz preka« tako živo občutili, kaj je to nacionalna svoboda, kakor to pot! Polastilo se jih je neizmerno hrepenenje po nečem, česar doma niso imeli, po svobodi, po svobodnem nacionalnem izživljanju in prišlo jim je do zavesti, da je svoboda, svobodno nacionalno izživljanje blagodat, ki je več kakor ene žrtve, več kakor enega življenja vredna! Pa so se vrnili iz Beograda in iz Sofije nacionalno prerojeni in postali so spoznavalci in oznajevalci velike jugoslovenske ideje.

Jugoslovenska propaganda se je do leta 1907. gibala bolj v kulturnem okviru, s prihodom Milana Pribićevića v Beograd pa je dobivala vedno bolj in bolj revolucionaren značaj. V kratkem je postal kapetan Milan Pribićević, vzgojen v avstrijski kadetnici pri Gradcu in služeč kot častnik dlje časa med Slovenci pri spodnještajerskem pehotnem polku št. 87, osrednja osebnost v jugoslovenskem pokretu.

Menim, da bom najbolje označil Milana Pribićevića, ako ponovim ono, kar sem lani napisal v »Jutru« ob smrti tega izrednega, za naše osvobojenje in uedinjenje tako zaslužnega moža:

»Milan Pribićević! To je ime, ki ostane vklesano na enem izmed prvih mest v zgodovini borb za naše osvobojenje in uedinjenje. On je bil prvi, ki je dal ideji o osvoboditvi in uedinjenju Srbov, Hrvatov in Slovencev konkretno vsebino. Nihče pred njim ni imel poguma, da bi odkrito in iskreno izpovedal, da je končni cilj vseh nacionalnih stremljenj Srbov, Hrvatov in Slovencev osvoboditev izpod tujega jarma in njih uedinjenje v skupno narodno državo. Milan Pribićević je bil tisti, ki je s svojim »revolucionarnim statutom«, okrog katerega se je sukal ves zloglasni zagrebški veleizdajniški proces leta 1909., jasno in določno konkretiziral težnjo Jugoslovenov, da se osvobode tujega gospodstva in združijo v skupno državo, ter dal tej svoji težnji tudi realno podlago. Zavedajoč se, da more akcija za osvoboditev računati z uspehom samo, ako vzemo njeno vodstvo v roke že osvobojeni deli naroda, je Milan Pribićević ustvaril v Beogradu središče

in ognjišče jugoslovenskega revolucionarnega gibanja. »Slovenski jug« in kasneje »Narodna odbrana« sta bila tu ona dva centra, kamor so se stekale vse niti revolucionarnega pokreta na našem jugu. V obeh teh dveh organizacijah je bil Milan duša in gibalo vseh akcij. On je dajal pobude, on snoval načrte, on delal, delal z vnemo, navdušenjem in zagrizenostjo fanatika, ki veruje v upravičenost in pravičnost svoje stvari in je trdno prepričan o končnem uspehu, o zmagi svojih zasnutkov. Proglašali so ga takrat za idealista, ki ne računa s suhimi realnostmi, večina pa ga je smatrala za fantasta, ki se giblje v oblakih in snuje načrte, ne da bi poznal dejansko življenje in ljudi, kakršni so v resnici.

Toda Milan Pribićević je šel suvereno preko tega javnega mneja in delal. Z vsem fanatizmom zaverovan v svojo idejo, se ji je popolnoma posvetil in se docela vživel vanjo. Živel je samo in izključno svojemu idealu — osvoboditvi vseh Jugoslovenov. Sprva omejen na ozek krog svojih somišljenikov, je v razmeroma kratkem času zasejal svojo idejo po vseh jugoslovenskih pokrajinah. Zlasti mladina se je z največjim navdušenjem zbirala v njegovem taboru. Ko je buknila balkanska vojna, so bile že po vseh južnih pokrajinah Avstro-Ogrske razpredene jugoslovenske revolucionarne niti. Tudi med Slovenci! Dijaška revolucionarna organizacija »Preporod« je bila ena izmed teh celic. Zmagoviti izid balkanske vojne je takisto opravil svoje delo. Prvi del Milanovih idealov se je uresničil, oživotvorjenje drugega dela pa je prinesla svetovna vojna . . .«

Sprva je stal Milan Pribićević v pokretu nekako v ozadju, dasi so se že od vsega začetka stekale vse niti revolucionarnega gibanja v njegovih rokah. Ni se rad postavljal v ospredje, raje je tiho in neopaženo delal in snoval načrte. Posebno se je zanimal za Slovence in te pritegniti v kolo jugoslovenskega revolucionarnega pokreta, je bila njegova živa želja. »Trebamo mi Slovence, oni su naš najkulturniji elemenat«!, je često poudarjal ko je s prijatelji razpravljal, kako bi mogli ojačiti jugoslovensko idejo med Slovenci in jo zanesti med najširše sloje. V tem stremljenju je skupno s takratnim podpolkovnikom Jankom Vukasovićem-Stiebilom, slovenskim rojakom iz Vipavske doline, ki si je pridobil nevenljivih zaslug za slovensko-srbsko zbližanje, in z dr. Nikom Zupaničem avgusta meseca 1908. organiziral izlet skupine 25 srbskih oficirjev v Ljubljano. Za čudo — avstrijska vlada tega izleta ni zabranila, dasi je »Slovenski Narod« javno pisal o tem posetu in pozival slovensko javnost, naj priredi srbskim gostom čim sijajnejši sprejem. Za Ljubljano je bil to dogodek. Vsa Ljubljana je bila na nogah in ljudje so kar tekmovali med seboj, kdo bi dal gostom na razpolago svojo kočijo. V triumfalnem sprevodu je pol Ljubljane spremljalo srbske častnike v »Union«, kjer jim je bil prirejen banket. Denar za to je dal — v takratnih razmerah seveda pod pečatom molčečnosti — na razpolago takratni župan Ivan Hribar. O politiki se pri tem obisku ni govo-

rilo, vendar pa je bil ta poset nemale nacionalno-politične važnosti, saj je močno ojačil in utrdil nacionalno zavest zlasti pri mladini, srbskim oficirjem pa pokazal, da živé na skrajnem zapadu bratje po krvi in jeziku, ki robujejo tujcu in čakajo na osvobojenje od vzhoda.

»VON LAIBACH BIS BEOGRAD«

Mesec kasneje so se v Ljubljani doigrali znani krvavi septembrski dogodki. Graško in dunajsko časopisje je takrat obdolžilo te srbske oficirje, da so prišli v Ljubljano pripravljat protiavstrijske demonstracije in da so se jih tudi aktivno udeležili. Ljubljanski protestantski pastor dr. Hegemann je napisal takrat v Celju tiskano brošuro »Von Laibach bis Belgrad«, v kateri je s citati večinoma iz »Slovenskega Naroda« dokazoval protiavstrijsko, slovanofilsko in srbofilsko politiko narodno-napredne stranke in veleizdajniško jugoslovensko propagando njenega glasila »Slovenskega Naroda«. Govoreč o septembrskih demonstracijah piše dr. Hegemann v tej brošuri: »Imamo docela utemeljeno domnevo, da so dobili izgredniki pomoč iz Srbije. Tiste dni smo v Ljubljani opažali celo vrsto sumljivih postav z izrazitim srbskim tipom.«

Široki javnosti je postal Milan Pribićević znan še-le ob zagrebškem veleizdajniškem procesu, ki se je pričel koncem 1908. in je trajal vzdržema do oktobra 1909. leta. Milan je začetkom leta 1908. sestavil »statut revolucionarne organizacije za osvoboditev Jugoslovenov (Slovencev, Hrvatov in Srbov)«. Rokopis tega statuta je dobil v roke avstrijski vohun Gjorgje Nastić, ki ga je izročil hrvatski vladi — svoji delodajalki, nato pa napisal o jugoslovenskem revolucionarnem pokretu še dve brošuri »Finale« in »Gde je istina?« V brošuri »Finale« je zapisal med drugim: »Ni izključeno, da bo danes ali jutri spravljena na dan hrvatska, slovenska ali bosanska bombna afera... V moje največje presenečenje sem izvedel, da so navezali ti ljudje (»Slovenski jug« in »Narodna odbrana«) tudi že mnoge revolucionarne stike z najodličnejšimi politiki na slovanskem jugu. Jugoslovenska umetniška razstava in vsi jugoslovenski kongresi, ki jih je v zadnjih letih organiziral »Slovenski jug«, so bili samo pripravna koprena, s katero se je skušalo prikriti njegovo pravo delovanje. Često sem slišal, da je kralj Peter zelo naklonjen klubu, slišal pa sem tudi, da je prestolonaslednik naravnost navdušen za delovanje teh ljudi...«

Revolucionarni statut in obe Nastićevi brošuri so bili substrakt za zagrebški veleizdajniški proces, v katerem je bilo nad petdeset srbskih rodoljubov iz Hrvatske obtoženih veleizdaje. Proces, o katerem so nacionalne novine obširno poročale, je silno vplival na javnost, zlasti pa na mladino. Prvič se je tu čula beseda o osvobojenju Jugoslovenov potom revolucionarne organizacije z orožjem, s silo. Na to ni preje nihče pomišljal. Sedaj je bila ta beseda spregovorjena in je vžigala. Mladino seveda predvsem.

Pod silnim vtisom veleizdajniškega procesa je postala mladina revolucionarna. Najprej akademska, iz te pa je revolucionarna iskra šinila tudi v srednješolsko mladino. Povsod so se pojavljale tajne revolucionarne organizacije na naših srednjih šolah. Tudi med Slovenci. V Ljubljani je bil osnovan »Preporod«, ki je v kratkem dobil tudi svoje glasilo...

Seme, zasejano po »Slovenskem jugu« in »Narodni odbrani«, je bujno uspevalo in že šlo v klasje. Milan je bil zadovoljen in je snoval nove načrte. Povabil me je v Beograd. S prijateljem dr. Rupnikom sva odpotovala tja doli v septembru l. 1909. S Pribićevićem sva imela sestanek v hiši zdravnika dr. V. na Terazijah nasproti kraljevskemu dvorcu. Milan mi je razložil: Razpoloženje v Sloveniji potrebuje intenzivnega goriva, da se še bolj razmahne, zato je treba pokretu lastnega glasila. Gmotna sredstva bo dala na razpolago »Narodna odbrana«, uredništvo pa prevzame beograjski korespondent »Slovenskega Naroda« Milan Plut. — Pristal sem na ta načrt in tako se je rodilo leta 1910. v Ljubljani prvo, tako zvano Plutovo »Jutro«. Kratko je bilo njegovo življenje. Stroški so bili preveliki, ki z njimi ustanovitelji niso računali.

»Slovenski Narod« je bil tako zopet edino glasilo jugoslovenskega revolucionarnega pokreta. No, malo kasneje se mu je pridružil udarni organ jugoslovenskega revolucionarnega gibanja — «Dan« pod uredništvom dr. Ivana Laha, ki je takisto izšel iz »beograjske kronanske šole«, pa V. M. Zalarja »Glas juga«.

Jugoslovenska ideja je bila na zmagovitem pohodu in je prepojila z neodoljivo silo vse nacionalne elemente. Balkanska vojna je opravila svoje in ko je nastal leta 1914. svetovni požar, so spoznavalci jugoslovenske ideje, očiščeni že vseh zablod in zmot, stopali, zavedajoč se dobro svojih nacionalnih dolžnosti, v borbo z neomajno vero, da bo vkljub vsemu in nasproti še tako mogočnemu sovragu na koncu koncev vendarle zmagala pravična jugoslovenska stvar...

* * *

Kako divni so bili tisti časi, ko smo, okovani sicer v robske verige, pa polni idealizma in optimizma, zaverovani v svoje ideale, pripravljali pota nacionalni osvoboditvi in zrli z vero, ki prestavlja gore, v srečnejšo bodočnost! Bili so to časi bratskega združevanja! A danes? Zdi se, kakor da velja danes Prešernov izrek: »Združitve ne, ločitve zdaj so časi«!... Toda nas — vernike to ne vznemirja. Prirodni razvoj je to s svojimi trenotnimi zastanki in recidivami, ki lahko za hip zajezi, nikoli pa ne more preprečiti in onemogočiti zgodovinskega procesa, ki nezadržno snuje in ustvarja nacionalno, kulturno in politično enoto na slovanskem jugu. Danes, ko je uresničenih toliko idealov, ki so se nam zdeli pred dvema decenijema in pol vobče nedosegljivi, verujemo bolj trdno in neomajno, kakor kdaj preje, v skorajšnjo in popolno zmago in triumf jugoslovenske misli!

DR. NIKO ZUPANIČ (Ljubljana):

POJAV OBNOVLJENEGA JUGOSLOVENSTVA OB NASTOPU XX. STOLETJA

V začetku je bila zamisel... Vse je po njej postalo in brez nje ni nič postalo, kar je postalo.
Evangelij sv. Ivana, poglavje 1, 1—3.

Letos je dvajset let, odkar imamo svojo lastno državo, ki po površini ni dosti manjša od Italije in ki ima okrog 15 milijonov prebivalcev. Lepa je ta država in nobena jugoslovenska politična tvorba je ni prekašala v obdobju celih 13 stoletij, odkar smo prišli Sloveni na jug. Daleč ostajajo za našo Jugoslavijo Tomislavova kraljevina, kakor tudi carstvo bolgarskega Simeona in srbskega Dušana Silnega.

Po svetovni vojni so se porodile države in državice, ki jim je v bodočnosti odmerjeno skromno življenje pri največjem naporu in racionalnem izkoriščanju tal in delovnih sil. To pa radi tega, ker jim bodisi skromna površina, bodisi nesrečna geopolitična lega ali pa neugodni antropogeografski faktorji ne obetajo jamstva niti za mir pred sosedi, niti za mirni socialni in gospodarski razvoj, še manj pa za blagodejen čut za obstanek. Iz nič ni nič. Danes v času železnic, telefona, radia in aeroplanov prihajajo v poštev le večje firme, večje države, dočim male žive več ali manj od dobre volje sosedov. Minili so časi, ko je mala Grčija predstavljala kulturno Evropo, ko je bila mala Šparta vojaška velesila, kakor n. pr. današnja Nemčija in je atenska država imela približno vlogo današnje Francije. Mi Jugosloveni pa, ki imamo širno zemljo in plemenito prebivalstvo jadranske (dinarske) rase, ki jo celo naši neprijatelji po njeni vrednosti postavljajo v isto vrsto kot nordijsko felo, lahko kljubujemo vsem nevarnostim od zunaj in lahko dočakamo srečno življenje na znotraj. Če bomo delavni, pametni in pošteni, nam bo Jugoslavija nudila dovolj dela, dovolj kruha in dovolj prostora za deset generacij naprej. Če pa še pomislimo, da so Bolgari naši bratje, da spadajo po krvi in po jeziku v isto jugoslovensko enoto, ni dvoma, da se bomo nekega dne tudi praktično združili v silen zbor.

Nekaj manj kot tisoč tednov šteje Jugoslavija. Ko se veselimo tega jubileja, je prav, da se spomnimo njenih roditeljev in botrov, ki so ji ob krstu kumovali.

Pa je čudna reč z rojstvom Jugoslavije, ker je treba ugotoviti, ali je ona zakonski ali nezakonski otrok dogodkov okoli leta 1918. Ker jo je rodila revolucija in svetovna vojna, bo najbrže nezakonski otrok, legitimiran na konferenci miru v Parizu (1919). Pri nezakonskih otrokih je običajno, da sta nesrečna i mati i oče, kajti oče navadno beži od otroka in taji očetovstvo. Pri rojstvu Jugoslavije pa je nastopil čuden politično-psihološki paradoks: vse hoče biti njen oče ali vsaj njen boter. Še tisti, ki so hoteli njen započeti

plod na najostudnejši način odpraviti, se danes laskajo in dobrikajo zorni mladenki, vsiljujoč ji svoje lažno očetovstvo in svojo lažno ljubezen. Ali tu nastopa stroga muza Klio, ki meče vse pod svoj kritični nož, da loči laž od resnice in dodeli vsakemu svoje.

Nimam namena pisati zgodovine postanka Jugoslavije, ker so to storili drugi. Omenil pa bom nekaj važnih momentov iz dobe obnovljenega jugoslovenstva, to je iz dobe, ko se je jugoslovenska ideja prerodila. Kratko bom opisal odlomke iz dela, ki se ni brezplodno izgubljalo kakor stepska reka v pesku, ampak je teklo naprej tako, da so se sčasoma pokazali vidni in realni uspehi.

Pri vsakem pojavu je najprej spoznanje — zamisel — ideja, ki se kot miselni odsev danih razmer abstrahira v možganih kakega človeka. Noseč jo v srcu in krvi, jo želi njen nosilec uresničiti in zato jo preda javnosti, da z njeno pomočjo doseže njeno realizacijo. Tako se mi je ob prelomu XIX. in XX. stoletja porodila ideja neodvisne jugoslovenske države. Ta misel je bila odsev tedanjih nesrečnih razmer v jugoslovenskih deželah in rezultat želje, da nas ne bi več teptal tujec v okviru Avstro-Ogrske monarhije, ampak da bi se združili s svobodno Srbijo in Črno goro, po možnosti tudi z Bolgarijo, v nezavisno jugoslovensko državo. Saj je nacija šele takrat popolna, če se z njenimi etničnimi mejami krijejo upravne in državne meje. Lepa zamisel, a kako daleč od realnosti! Vendar pa vredna največjih naporov in dela za njeno uresničenje. Podati hočem nekaj spominov na to delo. Dasi so, kakor vsi memoari, osebno pobarvani, jih iznašam kot donesek k zgodovini dela za realizacijo jugoslovenske misli. Opisal bom: 1. pojav in pomen revije »Jug«, 2. vpliv politične brošure »Macedonija in turški problem« (1903) in 3. prvi klic »Živel kralj Jugoslavije!« (1903).

DUNAJSKA REVIJA »JUG«, 1901.

»Jug« je bil močna balkanska bomba, ki je padla med našo dunajsko mladino v začetku stoletja. Za njegov radikalni program čas še ni bil dozorel...
»Jug« pa je prinesel že vse prve obrise poznejšega razvoja.
Ivan Lah (»Val« I., 130. Ljubljana 1933.)

Skupno s postaranjem XIX. stoletja so zastarale tudi kulturne in politične razmere pri Slovencih in ostalih Jugoslovenih. Novi problemi so trkali na vrata od znotraj in od zunaj, a vladajoča ostarela generacija je šla svojo pot, mladina pa ji je sledila brez odpora. Ne spuščam se v analizo tedanjih društvenih in gospodarskih razmer, ki so bile malenkostne in tesnogrudne, temveč hočem takoj preiti k nacionalnemu problemu, k naši strankarski politiki in njenemu odnosu do zunanjih dogodkov, ki so se kazali na političnem obzorju.

Na Slovenskem sta se prepirali in preganjali dve stranki: Šušteršičeva katoliško-narodna in Tavčarjeva narodno-napredna. Ti sta prali domače

perilo v dunajskem parlamentu v zabavo in veselje Nemcev, češ naj se psi koljejo med seboj. Germanizacija pa je šla svojo pot od Maribora do Trsta ter od Jesenic proti Goriškemu. Po padu Badenijeve vlade leta 1897. se je nemško nacionalstvo rapidno širilo pozivajoč Avstrijo h germanizaciji Slovanov in k najožjemu sodelovanju s prusaško Nemčijo. Nemško nacionalni poslanci, kakor n. pr. K. H. Wolf, F. Stein in G. Schönerer so javno govorili, naj si Srbi vzamejo Herceg-Bosno, Hrvati naj ostanejo Madžarom, Čehi in Slovenci pa naj pridejo k Nemčiji. Končni cilj nemških mogotcev je bilo razbitje Avstrije in njena vklenitev v nemški železni okvir.

Na Hrvatskem je paševal premeteni ban Khuen Hedervary, ki je zasejal mržnjo med tamošnje Hrvate in Srbe, da so imeli Madžari lahko igro pri izkoriščevanju ubogega ljudstva med Dravo in Jadranom. Železniški promet je bil pomadžarjen in istotako Reka, edina hrvatska luka. Madžari niso dovolili, da se podaljša dolenjska železnica od Novega mesta do Karlovca, a proga Zidani most—Zagreb je bila najbolj zanemarjena v državi, in sicer samo zato, da ne bi prišlo do ožjih gospodarskih in političnih stikov s Slovenci. Dasi je imel hrvatski ban naslov »ban Hrvatske, Slavonije in Dalmacije«, ni obstojala nikaka železniška zveza med Hrvatsko in sosedno Dalmacijo. Kljub neprestanim zahtevam, naj se Dalmacija priključi Hrvatski, so ostali na Dunaju in v Pešti gluhi. Da se ne bi pojavil vpliv Slovanov v Pešti in na Dunaju ali pa v skupni delegaciji, so okupirano Herceg-Bosno upravljali kot nekakšen »Reichsland«, kjer so imeli tujci vsa višja mesta. Ves ta sistem v upravi Avstro-Ogrske je izviral iz leta 1867, ko je bil uveden dualizem, po katerem je Dunaj lahko pritiskal avstrijske Slovane, Pešta pa one v okviru krone sv. Štefana. A tudi s temi predpravicami nemški nacionalci niso bili zadovoljni, niti ne Ogri, ki jim je šla germanizacija, odnosno madžarizacija Slovanov prepočasi.

Proti takim razmeram bi se bilo treba — boriti in pustiti na stran malenkostne domače razprtije. Dr. Tavčar je bil sicer sijajen govornik in človek svobodnih misli, toda imel je premalo moči, ker se ni dosti brigal za socialne in gospodarske razmere med ljudstvom. Mož nikakor ni mogel iz okvira malenkostnih kranjskih razmer, ko je na duhovit način smešil svoje domače nasprotnike in njihovega voditelja dr. I. Šušteršiča tako, da so mu v dunajskem parlamentu večkrat celo Nemci ploskali. Dr. Šušteršič pa, ki je imel večino Slovencev za seboj, bi bil lahko v zvezi z ostalimi slovenskimi poslanci pritiskal na merodajne faktorje, da se Avstrija politično in pravno izpremeni tako, da bi prišli tudi Slovani do svojih pravic. Toda kot veren katolik se ni hotel zameriti apostolski dinastiji. Bil je zadovoljen, da vlada na Kranjskem in da mu Dunaj tu in tam kaj vrže za stranko.

Kaj pa Srbija, naš poznejši Pijemont? Tam je vladal mladi kralj Aleksander Obrenović, ki je bil sicer dosti dober patriot, a ga je še vedno nekoliko vezala vojna konvencija z Avstrijo; njegov oče, razkralj Milan je

začel, vrnivši se iz tujine, preganjati najboljše javne delavce: N. Pašića, S. Protića, B. Markovića i. dr. Politični odnošaji med Bolgarijo in Srbijo niso bili dobri, ker še ni bila pozabljena Slivnica ((1885) in je bilo sovraštvo med obema narodoma tradicionalno, a konkurenca za vpliv v Macedoniji je podžigala nasprotstva. Tako so bili bratje Srbi ob prelomu stoletja najnesrečnejši med nami, kajti sovražili so jih na eni strani Hrvati, na drugi Bolgari, s Slovenci pa niso imeli ožjih stikov.

Ravno Macedonija, ta veliki kamen spotike pri Južnih Slovanih, mi je dala veliko misliti, ko sem se kot slušatelj zgodovine in geografije na dunajski univerzi bavil z macedonskim vprašanjem. Kot znanstvenik sem premišljal, kdo ima prav: Srbi ali Bolgari? Ker so avtoritete, kakor sta V. Jagić in L. Niederle, v etničnem pogledu dajale prav Bolgarom, bi bila Srbija pri likvidaciji Turške dobila samo nekaj zemlje severno od Šar-planine in bi bila tako preslaba za izvršitev svoje velike misije med nami, zlasti ker je podpirala bolgarsko tezo tudi Avstrija. Proučil sem veliko del o zgodovini, etnografiji in dialektih Macedonije ter si tako ustvaril svojo lastno sodbo: jezik Macedoncev je prehodno narečje med srbskim in bolgarskim govorom ter bi bilo razvodje med Strumo in Vardarjem pravilna in poštena meja. Pri tem sem tudi ostal. Izhajal pa sem od temeljnega spoznanja, da tvorijo vsi jugoslovenski dialekti enotno skupino, kjer se ne ve, kje se en govor neha in se drugi prične, kajti vsi so povezani kakor členi v verigi. Ob ustanovitvi naše države pa se naj ne bi stremelo za tem, da bi se moralo ozemlje vsakega dialekta točno kriti s površino upravne edinice, marveč naj bi se potrudili postati predvsem politično močni, da bi tako lahko obvarovali v s e dele pred tujo grabežljivostjo.

To je bila slika naše domovine ob nastopu XX. stoletja. Gajevega in Strossmayerjevega jugoslovenstva ni bilo nikjer več, zato pa sta vladala mržnja in hlad med jugoslovenskimi plemeni. Žalostno je zrl devetdesetletni vladika Strossmayer na razvaline ilirskega jugoslovenstva.

Tako ne more iti dalje, sem si mislil. Ni vredno še nadalje živeti v prepričanju, da bomo počasi in neslavno izginili ter postali kulturno gnojilo za Nemce in Madžare. Toda kako temu odpomoči? Zrušiti je treba vse zapreke, ki stoje na poti jugoslovenskemu zedinjenju! Stare politične, socialne in kulturne stavbe morajo pasti in se umakniti novi zgradbi Jugoslavije!

Ta jugoslovenski evangelij sem oznanjal že leta 1899 in 1900 med omladino vseh štirih naših rodov, največ na zborih akademskih društev »Zore«, »Balkana«, »Zvonimirja« in »Slovenije«, seveda spočetka zmerno, da se ne bi preplašili mladi možje. Za Srbe je bilo vse to sprejemljivo, Hrvati so se najbolj otresali, Bolgari so tiho poslušali, a Slovenci, doma iz tesnih gorskih dolin, so take dalekosežne koncepcije smatrali za sanjarije. Nadeli so mi priimek »car balkanski«. Člani »Slovenije« so se tudi izživljali v starih dijaških tradicijah, častili so megleno Slovanstvo, občudovali so dr. Ivana

Tavčarja, kako je na duhovit način pobijal klerikalno delo, sicer pa marljivo študirali za svoje poklice. Vsak nastop proti liberalizmu ali kritika narodno naprednih poslancev bi bil izzval odpor. Ker je proti koncu leta 1900 v meni že dozorela misel, da se začne z izdajanjem revije, ki naj bi ostro bičala in kritizirala malenkostne domače razmere, sem izstopil iz akademskega društva »Slovenije«, da mi ne bi vezalo rok.

Z januarjem 1901 je revija* pričela izhajati pod naslovom »Jug«. In tako so pozneje oni, ki so v osmi in sedmi šoli revijo čitali, preusmerili delovanje akademskih društev v pravcu radikalnega programa »Juga«.

Radi programa »Juga« se kot urednik nisem mogel do kraja sporazumeti z izdajateljem tov. F. Dergancem, ker je on hotel negovati književnost, popularno znanost in društvene probleme, ne da bi se dotikal tekoče žive politike, posebno pa ne široko zasnovanega jugoslovenskega problema, ki je bil še daleč od realnosti. Zato prvi zvezek »Juga« ni kritiziral niti domačih, niti tujih političnih razmer. Končno pa sem le pregovoril prijatelja, da se v »Jugu« postavimo na jugoslovensko stališče in da kritiziramo politično stanje v Sloveniji, pa tudi na Hrvatskem in v Srbiji.

Bilo je na Silvestrov večer leta 1900, ko sva z belokranjskim rojakom tov. Dergancem sedela pri večerji v neki boljši gostilni na Zimmermannsplatzu v IX. dunajskem okraju. Bil sem nekam otožen, medtem ko so od prirode veseli Dunajčani radostno pili in peli pri mizah. Hudo mi je bilo, ker sem bil radi svojih nazorov med Slovenci osamljen in brez privržencev, z druge strani pa, ker se nisem mogel s prijateljem v celoti sporazumeti glede programa »Juga«. Ko pa je prišla tajinstvena polnočna ura, ko je nastopilo dvajseto stoletje, sem se ohrabril in napil zdravico novemu stoletju, ki naj bo slovansko in nam naj prinese tudi Jugoslavijo. Še enkrat sem razvil pred prijateljem novo jugoslovensko ideologijo, kakor sem jo zgoraj podal. Hrabril sem ga, zatrjujoč, da uspeh gotovo pride. Prijatelj se je vdal in stisnil mi je roko: »Kar Bog da in sreča junaška!«

Drugi dan sva šla takoj na delo za februarsko številko »Juga«, ki je postajal od številke do številke vedno bolj jugoslovenski, pri čemer je šibal malenkosti domačih razmer. V dokaz socialne, napredne in jugoslovenske smeri »Juga« navajam iz njega dva citata:

»... Slovenska politika je borba za obstanek slovenske narodnosti, torej vseh tistih znakov, ki tvorijo našo narodnost. Materijalni in idealni znaki so tako tesno spojeni, da ne more biti eno brez drugega, zlasti idealni brez materialne osnove ne. Slovenska politika se mora zato boriti z isto jakostjo za obe skupini znakov, a ne omejiti boja samo na en znak, na pr. jezik...

... Srednji vek je imel posebno spoznanje narave, po njem je država vredila razmere mej posamezniki in stanovi ter dala tej vredbi stalno obliko z zakoni, privilegiji itd. Ali če primerjamo to spoznanje srednjega veka s spoznanjem seda-

* Revija »J u g«, letnik I, zvezek 1—7, strani 1—232. Tiskarna: Fried. Jasper. Dunaj 1901.

njega časa? Koliko so napredovale, se predrugačile vse znanosti od takrat! Lahko rečemo, da je naše spoznanje čisto drugo. K novemu spoznanju so se pridružile pridobitve moderne tehnike in tudi število prebivalstva je jako narastlo. Tako so nastale nove razmere. Ali zakoni, privilegiji so ostali stari; stari stanovi ali osebe, ki so imele prej vso moč v rokah, nočejo dati moči iz roke, nočejo spoznati vpravičenosti novega spoznanja, novih razmer. Tako je nastala velika disharmonija mej spoznanjem in življenjem. Pravični duhovi in tisti, ki trpe vsled te disharmonije, se vprašujejo: »Kako poravnamo to neskladnost?« To vprašanje je socialno vprašanje, ki hoče odstraniti neskladnost mej spoznanjem in življenjem, mej krivično družabno vredbo in obstoječimi novimi razmerami. Socialno vprašanje je velika suma (vsota) manjših, posebnih vprašanj. Posamezni sumandi so na pr.: delavsko, žensko, šolsko vprašanje itd. Socialno vprašanje ima v vsaki državi, v vsakem narodu posebno obliko, rešiti se mora torej za vsako državo, vsak narod na poseben način, a ne povsod po isti formuli. Ne sme se tudi eno področno na pr. delavsko vprašanje smatrati za celo socialno vprašanje...

... Slovenci ne moremo biti zadovoljni s sedanjo družabno vredbo. Naš celi narod trpi, nasprotniki nam ne priznavajo nobenih pravic, zatirajo nas, kjer in kolikor le morejo. Torej največja neskladnost mej življenjem in spoznanjem! In ako še vpoštevamo, da obstoji večina našega naroda iz kmetov in delavcev, reči smemo, da ni socialno vprašanje nikjer tako pereče kakor pri nas. Pri nas je socialno vprašanje — vprašanje slovenske narodnosti.

Mi Slovenci hočemo rešiti socialno vprašanje, mi se borimo za svojo narodnost. V tem oziru smo vsi Slovenci socialisti. Ali rešiti hočemo svoje vprašanje po svojem programu, ne kakor na pr. narekuje Marx. Zato se nočemo imenovati socialne demokrate (marxiste), ampak narodne demokrate ali boljše: s l o v e n s k e r a d i k a l c e, ker hočemo s koreninami vred izruvati tudi vse, kar škoduje slovenski narodnosti. Dandanes so razmere take, da je vsakdo omejen v svojem delovanju na delokrog svojega naroda. Kar morem za človeštvo dobrega storiti, storim lahko le v okviru svojega naroda. Posebno Slovenec sme biti ponosen, če more storiti kaj za svoj narod, kjer je še toliko dela kakor nikjer. Zato se naj trudi vsak Slovenec, da posveti vse svoje moči svojemu narodu...« »Jug« I, str. 161—163.

»Meseca maja (1901) so priredili Srbi na Dunaju »Miletićev večer«. Prijetna presenečenost se je polastila vseh, ko je prišlo na slavnost tudi okoli 30 Hrvatov in več Slovencev. Izmej govornikov omenjamo samo gosp. Radivoja Radenkovića in srbskega literata gosp. Lazarja Dimitrijevića. Gosp. Radenković se je pokazal moža širokega obzorja in svetovne naobrazbe. V prepričevalnih besedah je dokazoval, da je slovanski Balkan po svoji legi in prirodnem bogastvu dežela bodočnosti, ali samo tedaj, če se zavejo Jugoslovani svoje skupnosti in če se predvsem sporazumejo Srbi in Hrvati. — Gosp. Dimitrijević je v duhovitem in navdušenem govoru razlagal, da prebiva na Balkanu samo en narod, razdeljen na štiri politiške stranke: Slovenci, Hrvati, Srbi, Bolgari. Nasvetoval je, naj bi se imenovali Jugoslovani s skupnim imenom »Slaveni« ali »Balkanci«.

»Te izjave morajo navdati vsakega iskrenega Jugoslovana z veseljem in zadoščenjem. Drugi narodi, ki se ponašajo s svetovno kulturo in bogastvom, so se združili, n. pr. Italijani in Nemci, — samo mi Jugoslovani se cepimo še dalje v korist združenih sovražnikov jugoslovanstva (Germani, Italijani, Madjari). Zadnji čas se je začelo na boljše obračati, opozarjamo samo na spravna pogajanja hrvatskih strank: vse kaže, da se je začela slepa strast strankarskega fanatizma mej Jugoslovani umikati hladnemu, treznemu premisleku. Dobro naj bi premislili odločujoči krogi bratovskih skupin, da ob vsi ugodnosti prirodne lege in vsem naravnem bogastvu vendar ne dosežemo ničesar, če ostanemo razcepleni; Slovenci, Hrvati, Srbi, Bolgari so vsak zase preslabi, da bi mogli sami uspešno tekmovati v kulturi in gospodarstvu z jačjim, organiziranim narodnim sovražnikom. Voditelji posameznih skupin naj bi se dobro zavedali, da delajo samo v korist lastne provincije, če delajo za kulturno in gospodarsko zbližanje mej Jugoslovani. Posebej je treba povdariti narodno-gospodarsko zbližanje (skupni denarni zavodi, zavarovalnice, trgovska in obrtna podjetja, skupno brodarstvo itd.)! — Novi pokret si mora napraviti pot najprej med inteligenco, iskrene, neodvisne izobražence. Ni zadosti, da ostane pri lepih besedah, ki se jutri pozabijo, ampak takoj prestopiti k dejanju in kovati železo, dokler je vroče. Prvo dejanje te vzbujajoče se, zavedne jugoslovanske vzajemnosti naj bi bilo akademično društvo na Dunaju za vse Jugoslovane, v katerem bi se skupno proučevala vsa kulturna in gospo-

darska vprašanja Jugoslovanov. Združi nas samo višja omika, katera prežene vso tesnosrčnost in malenkost ter paralizira barbarski, pogubni provincijalni patriotizem. Posebna skrb naj bi se obračala tistim močem, ki nas raztvarjajo in razdružujejo, na pr. rimski in pravoslavni klerikalizem, vsa verska vprašanja se imajo izključiti iz politike, truditi se moramo za plemenito versko strpnost in verskemu vplivu določiti tisto važnost, katero zasluži in nič več! Raztvarja nas posebno germanska svetovna politika, ki je napovedala slovanstvu boj na življenje in smrt. Tu se borijo instinkti za obstanek, slovanska kri proti slovanski krvi! Germanska politika nas je razcepila v kneževine in kraljevine in tako izročila usodo Balkana sebični megalomaniji nezmožnih oseb, ki niso sposobne nikake višje človeške ideje. Ko položaj in gibajoče sile razmotrimo, ko si začrtamo jasno, ravno pot, potem ne bo več dolgo, da zavlada mogočna jugoslovanska kulturna edinost — v srcu Evrope, — »od Trsta do Carigrada«, kakor je navdušeno zapel že naš klicar boljših dnij — Simon Jenko.« »Jug« I., str. 196—197.

»Jug« je sicer prenehal že leta 1901, ali njegovi nazori so se širili v prostoru in času, kakor se vidi iz poznejše »Omladine« (1904) in »Preporoda« (1912/13) pri nas, pa tudi iz »Slovenskega Juga« v Beogradu (1906). Urednik »Juga« pa je ostal v nepretrganih stikih s takratno srbsko omladino in ti stiki so pozneje, kot bomo videli, rodili pri delu za realizacijo jugoslovenske misli marsikak koristen sad. Pomen »Juga« so obširno obdelali Srbi, ki so ob njegovi desetletnici (1911) izdali v Beogradu posebno brošuro.*

MACEDONIJA IN TURŠKI PROBLEM

»Svobodno, samostojno Južno Slovenstvo je prvi pogoj za evropsko ravnotežje in svetski mir.« N. Zupanič, v marcu 1903. (Macedonien und das türkische Problem, str. 48.)

Dunajski »Jug« je sicer prenehal, ali samo formalno, kajti njegov program je osvojil srca mladine, ki je začela delovati v njegovem duhu z ustanavljanjem društev in izdajanjem listov, zahtevajoč vseobče prenovljenje v društvenem in gospodarskem smislu. Na programu je imela pozitivno ogromno delo na vseh poljih narodnega življenja. Jugoslovenski problem pa je ostal meni, da ga še bolj razvijem, izpopolnim in širim z besedo in peresom. Akademska mladina ga takrat še ni tako lahko razumela, ker je bil kompliciran in delikaten, starejšo generacijo pa je držala v okovih avstrijsko-habsburška vzgoja in inercija konservativnosti. Nekdo pa je moral misliti na vse eventualnosti in paziti ne quid detrimenti Jugoslavia capiat... Diagnoza političnih razmer v srednji Evropi in na bližnjem vzhodu je namreč predvidevala bližajočo se smrt dveh težkih bolnikov, dveh cesarstev: Turčije in Avstrije. Šlo je za bogato dediščino, na katero so imeli zlasti Jugosloveni pravico, in bilo je potrebno pravočasno preskrbeti, da ne bi pri likvidacijskem procesu izgubili svojega deleža. Ker je kraljevina Srbija skupno s Črno goro ležala v središču južnega Slovanstva, je moral jugoslovenski ideolog gledati, da prav njo opozori na njeno nalogo, Hrvate in Slovence pa privede do tega, da vidijo v njej svoj Pijemont.

---

* M. Ravničar (jeromonah Donat Mitić), O jednoj desetogodišnjici. Beograd 1911. Strani 1—64.

Za Slovence sem napisal leta 1902 v »Ljubljanskem Zvonu« studijo »Jugoslovenska romantika«, v kateri sem opozarjal na staro srbsko zgodovino in veličastno tradicijo, ki je ohranjena v impozantnih narodnih epih o Kosovem in Kraljeviču Marku. Iz tega studenca ljubezni do domovine naj bi pili tudi Slovenci in se okrepčali za skupno borbo proti sovražnikom po starem arijskem pravilu: Nizkoten je človek, ki se ne osveti! Kdor se ne osveti, se ne posveti! Ko bomo pod svojo streho in ko bomo denar, ki ga dajemo Nemcem in Turkom, sami šteli, potem šele bomo svobodni in zaslužili bomo ime nacije. Zato ni treba, da se naše kulturno delovanje, naša literatura in upodabljajoča umetnost razvija po vzorcih dekadentnega zapada, ker potrebujemo heroično srce, zdrav razum in krepke živce za veliki dan.

Zora velikega dne se je pokazala že v začetku leta 1903 v krvavem svitanju. Ker preganjanju in ubijanju krščanskega jugoslovenskega prebivalstva v Macedoniji ni hotelo biti konec, so bolgarski komite zanetili velikopotezno vstajo in vse je izgledalo, da bo prišlo do vojne med Turčijo in Bolgarijo. Pozornost vse Evrope je bila osredotočena na Macedonijo. Avstrija in Rusija sta se bili sicer že prej sporazumeli za čuvarja statusa quo na Balkanu, razdelivši si politične sfere na vzhodni in zapadni del. Kljub temu je avstrijsko časopisje poudarjalo bolgarski značaj Macedonije, dočim naj bi bil Kosovski vilajet albanski z maloštevilno srbsko diasporo. V resnem primeru je Avstrija mislila prodreti v Novopazarski Sandžak in prevzeti protektorat nad Albanijo, drugo naj bi ostalo Bolgarom in Grkom. O Srbih v Kosovskem vilajetu niso hoteli nič vedeti, kajti Dunaj se je bal ojačenja in povečanja Srbije, ker je v njej spoznal Pijemont jugoslovenstva. Najbolj pa me je peklo, ko je prvega marca 1903 naš veliki slavist Vatroslav Jagić napisal v polslužbenem glasilu zunanjega ministrstva »Neue Freie Presse« uvodni članek o narodnostnih razmerah v Macedoniji in Stari Srbiji, v katerem je tudi poudarjal bolgarsko in albansko stvar. Tako je bilo javno mnenje ne samo v Evropi, ampak tudi drugod na strani bolgarske, grške in albanske teze, nikakor pa ni bilo naklonjeno srbskim pretenzijam v Turčiji, ki bi šle v prid bodočemu Jugoslovenstvu.

Kje pa je bila Srbija, da se ni skoraj nič oglašala in so šli mimo nje, kakor da je ni? Srbija je delala počenši od Slivnice (1885) velike taktične napake v svoji politični propagandi glede macedonskih Slovanov, a baš ob izbruhu velike vstaje je bila nemočna, ker so ji bile vse sile paralizirane v borbi s kraljem Aleksandrom, poslednjim Obrenovićem. Slabo finančno gospodarstvo, igranje z ustavo, histerično početje kraljice Drage in njenih bratov je docela okupiralo politiko Srbije. Ona je bila potrebna pomoči, vsaj moralne, kakor rana balzama.

Videč, da bi za Srbijo neugodna rešitev macedonsekga vprašanja izpadla v škodo realizacije jugoslovenske zamisli, sem sklenil priskočiti na pomoč naši najbližji jugoslovenski državi. Odločil sem se napisati politično infor-

mativno brošuro o Macedoniji in turškem problemu v Evropi v taki smeri in na tak način, da bi spravil ime Srbije nad površino domačega političnega močvirja s prikazom lepih strani srbske zgodovine in srbskih narodopisnih oblik.

Ni bilo treba zavijati dejstev ali falzificirati statističnih podatkov, ampak le povedati v lepi in skladni obliki, kaj vse je storila dinastja Nemanjićev za konsolidacijo in veličino srbske države v srednjem veku, kako je tedaj cvetela književnost in kakšne prelestne zadužbine so zidali srbski kralji in velikaši v grško-bizantinskem slogu, cerkve, ki še danes stoje v porečju Ibra in Vardarja. Srbski vladarji v Macedoniji so se borili proti Turkom, da bi očuvali politično svobodo in rešili krščanstvo in evropsko kulturo. Med temi vladarji je bil tudi legendarni kraljević Marko iz jugoiztočne Macedonije in njegov oče kralj Vukašin, ki je padel ob Marici »za sveti križ in zlato svobodo«. Dokler Turki niso strli odpora tudi v severnih srbskih državah, med katerimi je bila država kneza Lazarja najvažnejša, niso mogli postati gospodarji Balkanskega polotoka in niso mogli prodirati proti bogati srednji Evropi. Na Vidov dan 1389 se je spopadlo okoli 35.000 Srbov s 100.000 Turki na Kosovem polju, v kotu med Labom in Sitnico. Narodna pesem slika to bitko takole:

»Potocima vrela krvca jurnu,
ogreznuše konji do stremena
i junaci do svilena pasa.«

Izgube so bile ogromne na obeh straneh: Srbi so izgubili svojega »carja« Lazarja in plemstvo, Turki pa najboljši del svoje vojske ter sultana Murata I. Po Evropi se je raznesel glas, da so zmagali Srbi, pa so v Florenci in Parizu na ta radostni glas zvonili z vsemi zvonovi. V Notre Dame de Paris so za dozdevno srbsko zmago opravili svečano zahvalno bogoslužje, ki mu je prisostvoval sam kralj Karel VI. s svojim dvorom. Nemški bizantinolog H. Golzer misli o kosovski katastrofi sledeče: »Svetsko zgodovinska je žalost, da je nesrečni kosovski dan odvzel temu divnemu narodu, ki je najplemenitejši med vsemi Slovani, gospostvo nad Balkanom in odprl neovirano pot turškemu barbarstvu, proti kateremu so bili v borbi enako slabi Bizantinci in Benečani.«

Srbi so na kraju srednjega veka, braneči Macedonijo pred azijskimi osvajači, doprinesli največje žrtve za to deželo in zato je treba pri njeni osvoboditvi upoštevati v prvi vrsti srbske pretenzije. Jezik Macedoncev pa je na zapadni strani razvodja med Strumo in Vardarjem bolj srbsko, na vzhodni strani pa bolj bolgarsko pobarvan, kar naj bi se uvaževalo pri likvidaciji evropske Turčije. Etnografskemu opisu Macedonije je bila dodana še razdelitev Tracije (jedrenski vilajet) in Albanije po jeziku in veri ter na koncu predložena likvidacija Turške z jugoslovenskega vidika:

»Razdelitev Turčije je le vprašanje časa; evropska diplomacija jo more odlagati, toda ne preprečiti, kar je sama priznala predlagajoč Turčiji samo skromne reforme, namesto da je reforme diktirala. Diplomati še vedno smatrajo balkansko vprašanje kot navadno sfingo, ki straši ugankarja, toda pri tem pozabljajo, da bi sfinga postala povsem nenevarna, če bi se uganka prav rešila.

Južni Sloveni (»Sloveni«)* stanujejo v kompaktni masi od italijansko-avstrijske meje in Drave do Belega in Črnega morja ter štejejo (leta 1903) 16,190.000. Na tem »slovenskem« (jugoslovenskem) ozemlju pa še bivajo Cincarji, Armenci, Cigani, španjolski Židje, Nemci in Italijani, ki bi morali najti modus vivendi v južnoslovenski nacionalni sferi (18,676.000). Večino Južnih Slovanov tvorijo Srbohrvati, ki v kompaktni masi devet milijonov duš (brez Macedonije) zavzemajo centralni del, kar nam pokazuje, kako naj bi pravilno rešili jugoslovenski problem.

---

* V začetku sem radi orientacije rabil izraze »jugoslovenski« in »Jugoslavija«. Ko pa je jugoslovenska misel dobila konkretno obliko v naši sedanji državi, sem se postavil na stališče, ki ga zastopam še danes, da bi se morala Jugoslavija imenovati Slovenija, kakor se je velik del njenega ozemlja v srednjem veku često imenoval. Dušan Silni n. pr. se je v latinskih listinah podpisoval »imperator Sclavoniae« (Slovenije). Sveta brata Ciril in Metod nista prevedla Sv. pisma niti na bolgarski, niti na srbski, temveč na »slovenski« jezik.

Duh, ki razdvaja Srbe od Bolgarov, ni iz njih, on je izven njih, to je le spletka tuje diplomacije. Da ta umetno vzgajani partikularizem še bolj objasnim, navajam primer iz Nemčije: Severni Nemec ne razume govora švabskega kmeta, pa vendar oba pripadata velikemu nemškemu narodu. Kakor sem že rekel, trdi slavistika, da južnoslovenski dialekti neopazno prehajajo drug v drugega in se ne more nikjer med njimi potegniti določena meja; iz tega pa se sme s polnim pravom izvesti zaključek, da vsi oni predstavljajo samo en edini jezik. Pa če pravi W. Humboldt, da je prava domovina jezik, katero osnovno trditev moderna nemška in madžarska asimilacijska politika pokazuje ad oculos, potem enemu edinemu južnoslovenskemu jeziku pripada ena edina jugoslovenska domovina itd.

»Panslavizem je strah politične babjevernosti in stvarno je edini politični ideal južnih Slovenov. Naravno, ako se jih postavi pred alternativo, ali hočejo priti v odvisnost od Rusije ali Nemčije, ne more biti dvoma, za katero od obeh zlih usod bi se odločili.«

»Svobodno, samostojno Južno Slovenstvo je prvi pogoj za evropsko ravnotežje in svetski mir.«

Te krilate besede o Macedoniji, o Srbiji in Južnem Slovenstvu so bile v marcu leta 1903 vržene v široki svet v obliki nemško pisane brošure. To je bilo torej še pred padom dinastije Obrenovićev, ko je bilo ime Srbije v tujini dokaj omadeževano in ko so bile notranje razmere nevzdržne.

Brošuro sem napisal v svetovnem jeziku zato, da bi dobila inteligenca velikih narodov pravi pojem o razmerah v evropski Turčiji in da bi tako evropsko javno mnenje ugodno sodilo o težnjah Srbije v Turčiji in njeni misiji v Južnem Slovanstvu. Nisem se prevaril. Brošura je bila čitana daleč po svetu, ker je bil macedonski problem na dnevnem redu, a le malo publikacij je do tedaj izšlo o razmerah v Turčiji in še te so bile naročene od ene ali druge države. Nebroj kritik in prikazov je prišlo v vseh mogočih jezikih na založništvo (Kratz Helf & Co., Dunaj), ki so bili v veliki večini ugodni, celo pohvalni. Za Srbijo je bila dobljena velika kulturno-politična bitka. Sicer se je zbunila diplomacija zlasti na Dunaju in v Petrogradu, češ da ni niti najmanjšega povoda za vznemirjanje radi Turčije, toda stanje velikega bolnika ob Bosporju se je slabšalo od leta do leta, dokler ni nastopila katastrofa (1913), točno deset let po pojavu moje brošure. Pri tej priliki pa je kraljevina Srbija v resnici tudi dobila delež, kakor si ga je sama želela in je s tem postala tako močna, da je podprta od svojih velikih zaveznikov mogla izvesti v svetovni vojni osvoboditev Srbov, Hrvatov in Slovencev izpod avstrijskega jarma.

Pod naslov brošure pa nisem zapisal svojega avtorskega imena, ampak psevdonim K. Gersin, z namenom, da bi stvar doma med Slovenci in ostalimi Jugosloveni bolj učinkovala. Nemo propheta in patria! Razumljivo, da so Srbi željno segli po brošuri in jo zadovoljno hvalili, saj jim je laskala in jim dvigala samozavest in obenem opozarjala na veliko poslanstvo jugoslovenskega Pijemonta v Južnem Slovanstvu. Slovencem in Hrvatom pa je brošura tudi razmaknila meje duševnega političnega obzorja, da so začeli gledati proti jugovzhodu in razmišljati o svoji bodoči usodi.

Ko se je v Srbiji zvedelo, kdo se krije pod psevdonimom K. Gersin, sem prejel nešteto pisem od ljudi, ki jih nisem nikdar poznal. Sam tedanji kralj

Aleksander Obrenović mi je po pesniku Osmanu Djikiću poslal zahvalo ter mi ponudil tudi odlikovanje, ki sem ga pa odklonil. Pisatelja Petra Kočića sem naprosil, da mi je tri mesece vzdrževal zveze s srbskimi politiki, znanstveniki in publicisti (Sveta Simić, Jovan Skerlić, Draža Pavlović, Danilo Živaljević, Jovan Cvijić i. dr.). Tudi med dunajskimi jugoslovenskimi akademiki je brošura storila svoje. Pod okni stanovanja Vatroslava Jagića v Kochgasse so dvakrat priredili bučne demonstracije, ki so potem imele svoj odmev še po drugih dunajskih ulicah.

Vredno je zabeležiti, da sta se dva naša znamenita moža, geograf Jovan Cvijić in pesnik Anton Aškerc zelo razveselila brošure ter mi pisala laskavi pismi. Aškerc je celo napisal prikaz v »Ljubljanskem Zvonu« (1903). Srbi pa so brošuro takoj prevedli na svoj jezik in vsebino objavili v reviji »Delo« ter separatno z uvodom univ. profesorja Draže Pavlovića, moža, ki je leta 1919 postal prvi predsednik narodnega predstavništva kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Pomembne za avtorja in za jugoslovenski pokret tedanjih dni so besede iz uvoda:

»Izmedju sviju publikacija, što u poslednje doba ponikoše na Zapadu o prilikama u Maćedoniji i Staroj Srbiji s raznim predlozima o rešenju maćedonskog pitanja, naročito se po tačnosti pogleda i po pouzdanosti upotrebljenih podataka i po objektivnosti izlaganja istiće rasprava što izide u Beču pod imenom »Macedonien und das türkische Problem« von K. Gersin. — Ona je u prvom redu namenjena Zapadu, da njega obavesti o značajnom pitanju ovom, ne samo balkanskom nego evropskom, svetskom; ali će rasprava ova i pored sitnih netačnosti... biti od značajna interesa, upravo i najznačajnija, i za nas Srbe i Južne Slovene uopšte, već i po tome, što se u njoj ne razlaže samo pitanje maćedonsko nego i mnogo teže, opšte južnoslovensko pitanje, a tačno, iskreno i objektivno.«

S tem so zagrizli Srbi v jabolko jugoslovenstva. To je bil tudi moj namen, namreč da se tako za obrambo njihovih interesov v inozemstvu oddolžijo s sprejemom jugoslovenske misli v javnem delovanju društva in države. Brošura je kazala srbske interese skozi rožno barvo srbskih naočnikov. Tako je šlo bolj gladko pri težko realnih Šumadincih.

Zavzemanje za interese kraljevine Srbije mi je prav prišlo v začetku svetovne vojne, v onem usodepolnem trenutku, ko niti vlada Srbije niti vrhovna komanda nista hoteli v svojih proklamacijah omenjati Slovencev v svojih vojnih ciljih, četudi so bile naštete vse srbsko-hrvatske pokrajine v Avstro-Ogrski monarhiji. Kaj je bilo temu vzrok, še danes prav ne vem, mislim pa, da je od tega odvračalo Srbijo poleg drugega tudi dejstvo, da Slovenci niso imeli po svojih političnih voditeljih nikakega resnega dogovora s Srbijanci in jih niso z ničemer obvezali.

*

* Na primer:

stiral v Nišu proti pomanjkljivosti programa vojnih ciljev in zahteval, da se imenujejo pri prvi deklaraciji vlade poleg Srbov in Hrvatov tudi Slovenci. Pozival sem se na usluge, ki sem jih kot Slovenec stvarno storil Srbiji leta 1903 ob priliki vstaje v Macedoniji, pozival sem se na brošuro »Macedonija in turški problem«. Poleg drugega je tudi to zaleglo in dne 7. decembra 1914 je vlada podala pred narodno skupščino deklaracijo, da se bo srbska vojska borila za osvoboditev Srbov, Hrvatov in Slovencev v Avstro-Ogrski monarhiji. Tako je dobil s prevzetjem Slovencev tudi program srbske vlade jugoslovenski karakter, ker bi bil sicer le srbohrvatski.

»ŽIVEL KRALJ JUGOSLAVIJE!« — 23. VI. 1903.

Dve leti po pojavu dunajskega »Juga« in samo nekaj mesecev po poletu brošure »Macedonija i turški problem« v širni svet so se dogodile v Srbiji važne politične stvari: v prvi polovici junija 1903 sta bila ubita kralj Aleksander Obrenović in kraljica Draga. Na izpraznjeni prestol je bila poklicana dinastija Karadjordjevićev. Novi upi so napolnili srca Srbijancev v nadi, da nastopi mirna ustavna doba, da se uredijo notranje politične zadeve, da se popravijo državne finance, da se vojska preskrbi z vsem potrebnim, zato da bi bila pripravljena za slučaj smrti bolnega gospodarja na Bosporju.

Za kralja je bil oklican Peter I. Karadjordjević, ki je takrat živel kot izgnanec v Ženevi v Švici. Ko so bile doma v Beogradu izvršene razne formalnosti in priprave za sprejem, je odšla oficirska deputacija v Ženevo po novega kralja. Vse je pričakovalo z velikim zanimanjem njegov prihod.

Domnevalo se je, da se bo kralj Peter peljal skozi Dunaj, vendar se v javnosti ni pisalo, kdaj se bo to zgodilo, kajti v to so bile posvečene le pozvane osebe. Takrat sem bival na Dunaju in sem se pripravljal za rigoroze. Rad bi bil videl novega kralja jugoslovenske krvi in zato sem si prizadeval zvedeti od dijakov iz Srbije, kdaj se bo kralj peljal skozi Dunaj in na katerem kolodvoru se bo ustavil. Srbijanci so bili zelo malobesedni in nezaupljivi. Toda ko pridem nekega popoldneva v staro kavarno »Korb« v VIII. dunajskem okraju (na oglu med Florianigasse in Landesgerichtstrasse), sem tam našel veliko število srbskih visokošolcev, ki so tiščali skupaj glave in se tiho pogovarjali. Večino od njih sem poznal in mnogi so bili moji prijatelji. Tako na pr. predsednik akademskega društva »Zore« R. J., sedaj visok dostojanstvenik v Beogradu. Sedem in pijem kavo, toda nihče od tovarišev ne pride k meni na razgovor, kakor je sicer bilo običajno. Takoj se mi je zdelo, da je po sredi kraljev prihod. Ker noče brdo k Mohamedu,

pa se Mohamed približa brdu. Zato sam pristopim h gruči z vprašanjem, ob kateri uri pride kralj. Povedali so, ali k sprejemu me niso povabili. Izjavili so, da se sprejema udeleže korporativno samo Srbijanci, ker da so oni prevzeli pred policijo jamstvo za kraljevo varnost. Iznenadilo me je, da so ravno dijaki socialno-demokratskega prepričanja pokazali največjo skrb za suverena in so najbolj insistirali, da Srbi sami sprejmejo kralja. Nejevolja me je popadla nad tako srbijansko tesnogrudnostjo, ki bi bila skoraj žrtvovala malenkostnemu dogovoru s policijo naravnost velepomemben dogodek v razvoju jugoslovenske misli in njene realizacije. »Jaz pa vseeno pridem k sprejemu, če me vabite ali ne in še to vam povem, bratje Srbi, da bom razglasil slovenskemu in hrvatskemu dijaštvu, da se tudi udeleži sprejema.« Tako je tudi bilo.

Nestrpno so čakali jugoslovenski dijaki na vlak z novim kraljem Srbije, da vidijo vzvišenega moža, na katerega polaga mladi svet up v boljšo bodočnost in teptana domovina svojo rešitev. Misel, da je novi kralj kri naše krvi, da je našega rodu, nas je notranje približala med seboj. Vsi smo se čutili s kraljem vred kot ena družina. Jugoslovenska zamisel se je v mesecu rož — bilo je 23. junija 1903 — bohotno in vonjavo razcvetela ...

Končno prisopiha vlak, gruče dijakov se zganejo. V ospredje stopi samo mala delegacija, ki je bila za to določena, a iz vagona je najprej stopil mlad svetlolas gardni častnik v lepi svetlomodri uniformi, ki je izmenjal nekoliko stavkov z deputacijo, potem pa se vrnil v vagon. Zatem se odpre šipa na širokem oknu salonskega voza in v odprtini se prikaže on, ki smo ga željno pričakovali: k r a l j P e t e r I. K a r a d j o r d j e v i ć.

»Živeo kralj! Živeo kralj Petar! Živeo naš kralj!« je zaorilo po kolodvoru.

Nato je pristopila srbska diplomacija in delegacija srbskega dijaštva, ki je kralja pozdravila. Predstavljena sta bila tudi po en zastopnik Hrvatov in Slovencev, ki se jima je kralj za sprejem prijazno zahvalil. Neka mlada Srbkinja v žalni obleki se je približala oknu vagona z rdečeličnim malim otrokom v naročju, ki ga je kralj vzdignil in poljubil. Baje je bil to otrok onega Alavantića, ki je kot pristaš Karadjordjevićev poginil v Šabcu, ko je hotel vzdigniti vstajo proti zadnjemu Obrenoviću. Vlak je stal na postaji približno pol ure, nakar se je začel premikati in hiteti, da čimprej pripelje novega kralja v Beograd. Pri odhodu se je navdušenje med dijaki podvojilo in klicalo se je nepretrgoma: »Živeo naš kralj, ž i v e o j u g o s l o v e n s k i k r a l j, ž i v e o k r a l j J u g o s l a v i j e!«, dokler ni vlak izginil izpred oči. In ko je vlak izginil na obzorju, je za njim zamrl zadnji klic: živeo kralj Jugoslavije!

Klic »Živeo jugoslovenski kralj!« je bil za dunajsko policijo še čisto nova muzika, ki je ni razumela, zato nas je pustila pri miru. Tudi pozneje ni bil zaradi tega nihče klican na odgovornost.

Jugoslovenski dijaki so prekipevali od radosti in sreče, da so videli vladarja svoje krvi, kralja bratskega srbskega naroda, ki se je tako demokratsko razgovarjal v našem domačem jeziku. Razvrstili smo se v povorko in pevajoč rodoljubne pesmi smo odkorakali proti središču mesta. Posedli smo v veliki dvorani restavracije »Kaiserhof« blizu dunajskega rotovža ter tam večerjali v družbi Srbov, Hrvatov, Slovencev in celo nekaj Bolgarov. Po večerji so se vrstile napitnice, ki so veljale novemu kralju Petru I. in jugoslovenstvu. Pozabili smo na ožje narodne pripadnosti in se znašli združeni v objemu jugoslovenske misli. Vsi prisotni so govorili skoraj izključno samo o jugoslovenskem programu. To noč je bilo pokopano sovraštvo med Srbi in Hrvati, kakor je priznal sam predsednik društva »Zvonimir« Gjuro Mimica iz Omiša v Dalmaciji. Medicinec A. Jugović, sin premožne hiše iz Kučišta na polotoku Pelješcu je bil toliko ganjen, da je sam plačal račun za vse. S pozdravom »Živela Jugoslavija!« smo se razšli pozno po polnoči.

Bil je to zgodovinski dan, na katerega jugoslovenski zgodovinar ne bo smel pozabiti.

Drugi dan po prehodu kralja Petra I. skozi Dunaj je prinesel veliki dunajski dnevnik »Die Zeit« simpatičen članek o pozdravu kralja po jugoslovenskem dijaštvu s pomembno pripombo, da so se slišali tudi klici: »Živel kralj Jugoslavije!«

Dobro, da je bila jugoslovenska zamisel dve leti preje obnovljena in krepko prerojena, da je lahko spremila kralja Petra v Beograd. Ko je sedel na prestolu, se je vse češče z njim posvetovala in ga je v Nišu 7. decembra 1914 popolnoma pridobila zase.

BOŽO BORŠTNIK (Ljubljana):

O NAŠI MAFIJI

T. G. Masaryk omenja v svojih spominih na borbo proti Avstriji često z veselim sarkazmom, kako diletantski zarotniki in začetniški revolucionarji so bili tedanji podtalni borci za svobodo, kako niso poznali niti najosnovnejših pravil konspiracije in kako v svojem delovanju tudi nikoli niso prišli preko osnovnih prijemov običajne zarote. Protiavstrijskim zarotnikom je pri tem delu manjkalo vsakega izkustva, kajti pri nas se o podtalnem gibanju, kakršno je bilo do najvišje mere razvito n. pr. na Ruskem, nikomur niti sanjalo ni. Naše početje se komaj sme imenovati podtalno, saj je bilo skoro na dlani. Prepričan sem, da je ostalo skrito in imelo uspehe samo zato, ker je imelo v avstrijski varnostni službi enako neizšolanega nasprotnika. Vendar si časih mislim, da bi bila celo izurjenega zasledovalca preslepila ravno naša naivnost in preprostost. Tiste čase smo se sami sebi zdeli izredno spret-

ni skrivači; kar pa sem pozneje čital o sličnih podjetjih med vojno, me je spravilo na misel, da morda ravno zaradi silno enostavnega načina našega poslovanja ni mogel nihče zasumiti, da smo tako globoko zapleteni v opasno igro. Pri vsem tem se niti prav zavedali nismo, koliko tvegamo in v kakšni nevarnosti smo.

Gibalo našega črnega posla je bilo predvsem jugoslovensko domoljubje, srd do tedanje monarhije, marsikdo je imel razen tega še neporavnane račune z Avstrijo. Sam sem bil polnih šest mesecev prav središču tega opasnega dela; hodil sem po dunajskem vojnem ministrstvu s polnimi žepi takega materiala, ki bi me gotovo spravil pred puške, ako bi komu prišlo na misel, da bi me bil kdaj ustavil in preiskal. Ako danes pomislim na to, moram reči, da to ni bila hrabrost, niti drznost, marveč kazniva lahkomiselnost zarotnika-diletanta. Bila pa je tako pristna, da ni vzbujala niti sence suma pri nikomer. Kdo bi bil tudi prisodil tipičnemu avstrijskemu redovu v uniformi iz kopriv, v okovanih gorskih čevljih in z žlico za ovojko, da ima take strahotne grehe na duši, da ima važno vlogo posrednika med revolucionarnimi Jugosloveni na Dunaju in med Švico, kjer so se stekale zarotniške niti vsega sveta, in da je ta avstrijski redov zrel za takojšnji odstrel! Bila je pozna jesen in že zima; vojaški plašč je zakrival celo znake enoletnega prostovoljca, da sem veljal za enega izmed mnogoštevilnih ordonancev in posilnih, ki so postajali in posedali po hodnikih in po predsobah. Spominjam se, da sem pri četi v Rodaunu pri Dunaju vzbudil velikansko začudenje, ko sem priropotal v sprejemno pisarno, kjer so gospodovali polizani dunajski sinki in zabušanti in so iz mojih dokumentov razbrali, da bom vršil čisto posebno službo, da imam že naslov »referent« in tudi temu naslovu primerne doklade. Moja pojava je bila prej smešna, nego sumljiva.

To masko sem s seboj prinesel iz Šmohorja, kjer me je našlo povelje, da moram nemudoma na Dunaj k znamenitemu vojnemu tiskovnemu uradu — K. u. K. Kriegspressequartierju. O tej formaciji dotlej še nisem bil slišal, pa se mi je zdelo čudno, da so se spomnili ravno name. V Šmohorju sem bil varno spravljen. Čakal sem že poldrugi mesec, da odrinem za drugimi, ki so bili šli na Piavo po lovorike. Čakal sem potrpežljivo, ukaza pa ni bilo. Sam patron avstrijske vojne uprave sv. Šlendrijan je držal svojo mogočno roko nad menoj. Pozabili so me bili in jaz res nisem silil za njimi.

Dunaj pa je bil tedaj — ob koncu l. 1917. — znan kot mesto gladu in vse se je balo te odlične postojanke. V vojnem tiskovnem uradu na Dunaju je naš rojak dr. Ivan Kavčič po naročilu armadnega poveljstva sestavljal oddelek za ruske in bolgarske časopise. Iskal me je pol leta, preden me je našel v Šmohorju, zato pa me je tudi sprejel z veseljem. Ker je že vedel vse podrobnosti o moji preteklosti, me je takoj prvi dan poučil, da ima njegov oddelek glavni namen, služiti protiavstrijskemu gibanju.

Vse važne informacije, ki jih izvemo iz inozemskega časopisja, mora takoj dobiti dr. Gregor Žerjav, tedanji tajnik Jugoslovanskega poslanskega kluba. Publikacije z izvlečki iz vseh inozemskih časopisov, ki jih je tedensko izdajal naš urad za višja vojaška in civilna oblastva, so takoj prišle v roke dr. Žerjavu; one najvažnejše, z oznako »streng reservat«, ki so izhajale samo v nekoliko izvodih in smo jih morali po pregledu vračati, nam je ponoči prepisala gdč. Mařenka, ki jo je preskrbel načelnik Češkega kluba poslanec Staněk in jamčil za njeno zanesljivost. V ta namen smo imeli v tretjem okraju najeto sobo in pisalni stroj, da sta naš in češki parlamentarni klub lahko točno dobivala prepise najtajnejših poročil. Kasneje smo se tako razvadili, da smo ta poročila kar poneverjali.

Ker pa sva bila z dr. Kavčičem sama, je bilo treba razširiti sekcijo, obenem pa paziti, da se nam ne bi vtihotapil vanjo kak tujec, ki bi oviral ali celo onemogočal naše delo. Dobila sva v pomoč še dr. Vladimirja Borštnika in pokojnega dr. Josipa Lavrenčiča, ki je po tritedenskem študiju postal kapaciteta v razgonetavanju bolgarske cirilice in postal zrel za referenta. Tako je bila rusko- bolgarska sekcija polna in delo je šlo prav lepo od rok. Nekoč je dr. Kavčič nekje iztaknil Rumuna dr. Bacinschega in dosegel pri našem komandantu, da je bil dodeljen našemu oddelku. Bil je sicer »naše vere«, tako smo imenovali zaroto, toda sreče ž njim nismo imeli. Komaj je bil imenovan, že so ga zaprli pod sumom veleizdajstva in špionaže v prid Rumuniji. Dr. Kavčič je imel dovolj posla, da je pred komandantom zbrisal ta rumunski madež s svojega dobrega imena. Vendar pa smo vkljub tej neprijetnosti uživali neokrnjeno zaupanje in naš komandant podpolkovnik Schrötter von Rauhwegen nas je z ljubečim pogledom nazival »erprobte kaisertreue Slovenen«. Ščitil nas je pred fronto in se močno varal v svojem zaupanju. Njega nam je bilo res žal. Ni bil pravi mož na pravem mestu, kakor tudi mi nismo bili primerni za to zaupno službo. Toda taka je bila Avstrija.

Prvo pomembnejše delo je izvršil dr. Kavčič sam še pred prihodom nas ostalih. Prikupil se je ž njim svojim višjim, obenem pa dr. Žerjava opozoril na Kriegspressequartier kot izvor važnejših informacij. Bilo je ob času mirovnih pogajanj v Brestu-Litovskem, ko so boljševiki razglasili načelo samoodločbe narodov ter ga v brezžični brzojavki razposlali »vsem, vsem, vsem.« Depešo je ujela sprejemna postaja vojnega ministrstva in je ni razumela. Nalog za prevod je dobil dr. Kavčič, ki je takoj spoznal nje izredno važnost. Pridržal si je prepis boljševiške depeše in premišljal, kako bi to zadevo sporočil dr. Žerjavu, da bi nanj samega ne padel nikak sum. Radio tedaj še ni bil to, kar je danes, in med vojno je imela sprejemne postaje samo država. V vojnem tiskovnem uradu so opravljali svojo črnovojniško dolžnost uredniki dunajskih časopisov. Ker med posameznimi sekcijami ni bilo skrivnosti, je dr. Kavčič lahko brez

skrbi razodel strmečim tovarišem, kaj poročajo iz Moskve, nato pa je odposlal izvirnik s prevodom komandantu. Uredniki so se popoldne porazgubili vsak v svoje uredništvo in raznesli tajnost. Proti večeru jo je vedelo vsaj nekaj sto ljudi. Zdaj je tudi dr. Kavčič lahko izročil celotno besedilo dr. Žerjavu. Nekaj dni nato je imel v parlamentu grof Czernin obširnejši ekspoze o brestlitovskih pogajanjih. Pri tej priliki je prečital tudi omenjeni boljševiški radiogram in je pri tem potvoril bistveni pasus o samoodločbi narodov. Mislim, da je bil češki poslanec Staněk, ki je na splošno iznenadenje prečital pravo besedilo in govornika obdolžil potvorbe. Policija je teden dni iskala po dunajskih strehah skrivne sprejemne postaje, na pravega krivca ministrove blamaže pa ni padla niti senca suma.

Decembra meseca l. 1917. sva se lotila z dr. Žerjavom novega podjetja. Sestala sva se v kavarni Atlashof in dr. Žerjav mi je zaupal, da ima že popolno zvezo za poročevalsko službo med Dunajem in Švico, le zadnjega člena v verigi mu še manjka.

»Ako ste še tako pogumni, kakor ste bili v Trstu«, mi je dejal dr. Žerjav, »bi naši stvari lahko izkazali veliko uslugo. Stavil vam bom predlog in vam ne bom prav nič zameril, ako ga odbijete. Najprej pa besedo, da boste molčali ko grob, ako predloga ne sprejmete.«

»Častna beseda, molčal bom.«

»V redu. Ako sprejmete, boste molčali v lastnem interesu. Stvar je naslednja: Diplomat neke nevtralne države je pridobljen za to, da bo posredoval našo stalno zvezo z Jugoslovanskim odborom v inozemstvu. S svojo kurirsko pošto bo pošiljal naša obvestila v Švico, po istem potu pa bodo prihajali odgovori za nas. Omenjeni diplomat ima pravico pošiljati šifrirane brzojavke in nedotakljivega diplomatskega sla. Vi bi šli jutri k njemu in uredili stvar. Vi ste zadnji člen v verigi. Stvar je seveda opasna. Glavo boste nosili v torbi. Ali sprejmete?«

»Sprejmem.«

»Dobro. Potreba je silno nujna in spomnil sem se na vas, ker ste imeli že v Trstu posla s konzulati in se v primeru zadrege lahko izgovorite, da iščete novih zvez. Gospod, ki je naš zaupnik, je tajnik chilenskega poslaništva Phelibe Aninat. Stanuje v III. okraju Rochusgasse. (Hišne številke se danes več ne spominjam.) Posetite ga jutri zjutraj ob osmih, da ga najdete še doma. Preden mu kaj rečete, mu povejte naslednje besede: Anna Micaela Verdolay, Rivoli 61. Paris. To je geslo. Po njem vas bo spoznal in vam zaupal popolnoma. Geslo prihrani tudi vsa ostala pojasnila, ker je gospod Aninat natančno poučen. Bodite previdni, hiša je morda zastražena. Gesla ne smete napisati, naučila se ga bova zdajle na pamet. G. Aninatu boste izročili tele stvari. Nekatere bo brzojavil, druge pa poslal s kurirsko pošto, kakor je kje označeno.«

Z zavitkom v žepu in zaupano skrivnostjo v mislih sem šele videl, kakšen nesposoben zarotnik sem. Kri mi je kar sama tiščala v glavo in ponoči sem usodni zavitek prenašal po vsej sobi. Najprej sem ga imel pod blazino, potem sem ga skril v omaro, pa v peč, nikjer se mi ni zdel dovolj varen. Naposled sem ga dejal na priprto okno, odkoder bi ga bil lahko takoj sunil na dvorišče, ako bi mi bili na sledi. Kasneje sem slišal, da pri takih prilikah vedno postavijo agenta pod okno in ta bi lepo prestregel moj paket. Nu, pa ni bilo nič takega. Zjutraj sem se preoblekel v civilno obleko, — to je bila ena izmed ugodnosti junakov vojnega tiskovnega urada, — in odšel v III. okraj. Nasproti cerkvi sv. Roka je bila kavarna. Rokova ulica pa je zagata. Ulica je bila prazna, tudi v kavarni ni bilo nikogar, ki bi bil v skladu z mojimi predstavami o agentih. Kakšne predstave sem imel o te vrste ljudeh, se ne spominjam, gotovo pa zelo napačne.

Poiskal sem hišo in vstopil. Ni bila zastražena, ali gospod se je branil tako zgodnjega obiska. Dejal sem sobarici, da sem Chilenec, gospod Aninat pa mi je sporočil, da gotovo vem, kje je poslaništvo in naj pridem tja med uradnimi urami. Zdaj sem na pripravljeni pisemski papir napisal geslo, ga zalepil in prosil, naj ga takoj odda gospodu. Takoj se je vrnila in me peljala v delovno sobo. Čez nekaj minut je vstopil postaren gospod in se mi opravičil, da me ni precej sprejel. Rekel je, da mu je geslo vse povedalo. Izročil sem mu zavitek. Kot izvedenec v takih stvareh je določil način najinega poslovanja. Kadar bo on imel kako sporočilo, me bo s pnevmatično pošto pozval na sestanek. Podpisal se bo »deine treue Anna«. Jaz pa mu vselej lahko telefoniram iz kakega avtomata. Dogovorjeni datum ne velja, vselej je treba prišteti še en dan. Kraj sestanka je vedno pri Uraniji, čas pa sedma ura zvečer. Telefonično si bova sestanke napovedovala vedno v kaki kavarni in ob drugih urah. Velja pa seveda samo današnji domenek. Diplomat je vzel s police še nerazrezano knjigo, jo odprl, privzdignil dva nerazrezana lista in si zapisal moje ime. Menil je, da ga sicer ne zna izgovoriti, da pa bova vkljub temu prijatelja. Poučil me je še, kaj naj mu telefoniram: »Bil sem na Ogrskem, pa imam za vas 2 kg bele moke, 3 kg jabolk ali ducat jajc.« To so bili tiste čase na Dunaju zelo običajni pogovori. Tako mi je diplomat odkril elemente zarotništva.

Kurir je imel vedno obilo posla; nosil je v Švico interpelacije našega in češkega parlamentarnega kluba še preden so bile vložene, od emigrantov pa je prinašal zaupna poročila o položaju in navodila glede taktike naših poslancev. Po tem potu so šla v Švico poročila o stanju na avstrijskih frontah, o položaju v notranjosti in zlasti o stanju prehrane in drugih potrebščin. V šifriranih brzojavkah smo poslali v Švico kemične formule za grozne nemške strupene pline »Grünkreuz, Blaukreuz in Gelbkreuz«, če se prav spomnim barv. Z zadoščenjem smo kasneje čitali, da so si Francozi s formulami že pomagali in da plini nimajo več tako uničujočega učinka.

Tudi vzorec plinskih mask smo jim poslali v diplomatskem kovčegu, takisto vžigač plinskih granat. Nekoč so brzojavili, da maske ne varujejo pred »Blaukreuzem«, pa smo jih natanko poučili, kateri del morajo namočiti v vodi pogašenega apna. Dva dni nato je prišel zadovoljen odgovor: »Mille remerciments«. Češki in jugoslovenski pomorski častniki so izdelali podrobne načrte avstrijskih minskih polj v Jadranskem morju, tudi te smo poslali Francozom. Ko je zaradi posvetovanja o bližnji zadnji veliki nemški ofenzivi prišel na Dunaj v najstrožjem inkognitu cesar Viljem II., sem drugi dan imel v rokah kopijo zapisnika teh pomenkov. Gospod Phelibe Aninat je kar žarel od veselja. Nu, kasneje smo izvedeli, da to ni bil cesar, ampak neki visok general, zdi se mi, da se je pisal Holzknecht.

Vprašanja iz Švice sem dobival v cigaretah. G. Aninat mi je dal popolnoma nedotaknjeno škatlico turških cigaret, kakor prihajajo iz tovarne. »Dans la troisième cigarette«, mi je zašepetal. Doma sem od obeh strani preštel tretjo cigareto po vrsti in v eni izmed obeh je bil tenak zvit papir z različnimi vprašanji, ki sem jih takoj nesel dr. Žerjavu. Njegovi informatorji so takoj dali najpodrobnejše odgovore. Kdo so bili ti informatorji? Dr. Žerjav mi je povedal, da so na zelo visokih mestih, da bi se jim pred deklaracijo niti ne upal približati s slično željo, zdaj pa so sami prihajali in se celo opravičevali, ako kakih informacij niso mogli takoj dati. Plačanih agentov naša stvar ni imela, celo g. Aninat je delal zastonj. Dr. Žerjav mi je dejal, da so se mu morali Nemci nekoč silno zameriti: »Bolj jih mrzi kakor midva.«

Material sem sprva bral z velikim zanimanjem, kolikor bolj pa sem postajal pravi zarotnik, toliko manj me je material zanimal, pač pa sem užival v konspiraciji. Tudi je bil dr. Žerjav pravilnega mnenja: »Čim manj veš o celi stvari, tem bolje zate in za nas vse, ako nam kje kaj spodleti.« Držal sem se tega navodila, ne vedoč, da bi nam bilo skoraj kmalu spodletelo.

Zveza z gospodom Aninatom je delovala do srede aprila l. 1918. Tedaj pa se je zgodilo nekaj popolnoma nepričakovanega. Ko sem nekoč spet klical prijatelja, mi je centrala tako sumljivo odrekala zvezo in me spraševala po številki avtomata, da mi je postalo vroče. Duhaprisotno sem povedal napačno številko in jo odkuril iz kabine. Ne vem, ali se da ugotoviti, odkod kdo kliče, meni pa je vendar šinil tak strah v kosti, da se nisem upal več telefonirati prijatelju. Kaj bi z materialom? Močno me je skrbelo. Na srečo me je čez dva dni »Anna« pozvala, naj jo obiščem na stanovanju, kakor prvič. Šel sem nekoliko nesiguren v Rochusgasse. Vse priznanje avstrijski policiji: Hiša še ni bila zastražena. Brez težav sem prišel k diplomatu.

»Kompromitiral sem se. Avstrijska vlada zahteva moj odhod. Poslanik mi priporoča, naj čimprej odpotujem,« mi je dejal in mi povedal vso zgod-

bo. Avstrijci so naposled le nekaj zaslutili, kaj pomenijo čudna pota chilenskega sla okoli Francozov in jugoslovenskih ter čeških emigrantov. Poslali so na neki tirolski postaji v kurirjev kupe dva potepuha, ki sta se sprla in stepla s kurirjem. Ta je potegnil zasilno zavoro, moža pa sta pobrala torbo in izginila v noč. Orožništvo je sicer ujelo zlikovca in vrnilo torbo poslaništvu s prijazno pripombo, da se čudi vsebini. Kovčeg je bil prerezan in listine je avstrijska policija gotovo z velikim zanimanjem čitala. Poslanik se je izgovoril, da pošte ne odpremlja on in da se je zloraba vršila brez njegove vednosti. G. Aninat je moral z Dunaja. Predal sem mu prinešene listine in poslovila sva se z vrlim možem, ki je, dasi tujec, nesebično služil naši stvari. Tako smo izgubili zvezo, ki je bila edina pot. Niti bolje organizirana češka zarotniška družba ni imela svoje zveze, marveč se je posluževala naše.

Po tem incidentu, ki je na veliko našo srečo potekel brez neugodnih posledic, je naša zarotniška peščica nadaljevala svoje delo, jaz pa pri tem nisem bil več udeležen. Bil sem poslan v Ukrajino, kjer sem ostal do samega prevrata.

RASTO PUSTOSLEMŠEK (Ljubljana):

POD SKRBSTVOM AVSTRIJE

Pokojna Avstro-Ogrska je že v mirnem času imela pod stalnim nadzorstvom v jugoslovenskih zemljah vse one, ki so se kakorkoli udejstvovali v jugoslovenskem nacionalnem pokretu. Imela je v službi legije tajnih agentov, detektivov in vohunov, ki so pristojni policijski oblasti poročali o vsakem koraku oseb, ki so bile na sumu, da niso avstrijsko orientirane in da simpatizirajo z jugoslovenskim gibanjem. Med vojno se je to nadzorstvo seveda še povečalo. Pod stalnim tajnim nadzorstvom pa niso bili nacionalni elementi samo doma, marveč tudi v inozemstvu, predvsem seveda v Ameriki, kjer živi sto in sto tisoč naših rojakov.

Avstrijska nadzorstvena in vohunska služba je bila posebno razvita v Severni Ameriki, o čemer nam priča zanimiv dokument, ki ga je leta 1917. dalo na Dunaju v dvorni in državni tiskarni tiskati avstrijsko vrhovno armadno poveljstvo. Ta dokument je knjiga, ki nosi naslov:

»Armeeoberkommando. Nachrichtenabteilung.
Zu Evb. Nr. 450 res. Geheim.

Monarchiefeindliche Bewegung
unter den
SÜDSLAVEN IN NORDAMERIKA
Wien 1917.«

Knjiga »Monarhiji sovražni pokret med Jugosloveni v Ameriki« je vsebinsko velezanimiva, ker nam priča, da je bila za časa vojne protiavstrijska propaganda

med našim življem v Ameriki zelo intenzivna, in ker nam daje tudi sliko delovanja oseb, ki so sodelovale v Ameriki v jugoslovenskem pokretu, kakor tudi onih, ki so stali in ostali v avstrijski službi. Knjiga obsega 116 strani velikega formata in ji je pridejana karta Severne Amerike, na kateri so vrisana vsa ona mesta, kjer so bili med vojno centri jugoslovenske propagande. Vsebino tvorijo v prvem delu ta-le poglavja:

Veleizdajniška propaganda po izbruhu vojne. — Do začetka leta 1915. — Od leta 1915. naprej (Akcija »Jugoslovenskega odbora«). — Nastanek »Jugoslovenskega odbora«. — Agitacijska potovanja in zbori a) dr. Franka Potočnjaka, b) Nikolaja Veliminovića, c) Milana Marjanovića, d) Čede Mijatovića. — Nadaljnje propagandistično delovanje. — Denarne zbirke v monarhiji sovražne namene. — Snovanje dobrovoljskih formacij. — Razkol med monarhiji sovražnimi strankami.

V drugem delu so objavljena poročila o protiavstrijskem delovanju raznih jugoslovenskih listov in društev, članki raznih listov v nemškem prevodu, manifesti in objave »Jugoslovenskega odbora«, resolucije protiavstrijskih zborovanj in shodov, poročila avstrijskih konzulatov o protiavstrijski jugoslovenski agitaciji in propagandi in končno »abecedni imenik vseh važnejših jugoslovenskih agitatorjev v Severni Ameriki«. Temu delu je pridejana velika reprodukcija fotografije z znamenitega manifestacijskega jugoslovenskega shoda v Chicagu 19. marca 1915. Za nas posebno zanimiv je imenik »jugoslovenskih agitatorjev«, med katerimi je navedeno tudi lepo število naših slovenskih rojakov. Le-ti so: Ivan Blatnik (Fran Kerže) dr. Josip Goričar, Frank Grampovčan, Edvard Kališ, Frank Sakser, Rudolf Trošt, Vekoslav Truger, dr. Bogumil Vošnjak in dr. Niko Zupanić.

V članku »Nadaljnje propagandistično delovanje« je govor o delovanju dr. Josipa Goričarja. Tu čitamo: »Dr. Goričar je bil svoje dni v avstrijski konzularni službi, pa je stopil v zvezo z monarhijo sovražno propagando in je zato izstopil iz državne službe. V raznih časopisih je objavil »razkritja« o svojih doživljajih v konzularni službi, zatrjeval, da imajo centralne sile v Združenih državah zelo razpredeno vohunsko mrežo in da skušajo njih agenti v Ameriki naseljene avstrijske in nemške državljane zapeljati v sabotažna dejanja proti municijskim tovarnam in proti drugim, z vojno v zvezi stoječim industrijskim podjetjem. Ta razkritja, kakor tudi odpoklicanje avstrijskega veleposlanika Dumbe so dala seveda povod za ljute napade v časopisih in na shodih proti monarhiji. S tem v zvezi se je pričela živa agitacija, da bi se v čim večjem obsegu dosegla namestitev monarhiji sovražnih elementov v ameriških municijskih tovarnah. Na podlagi informacij dr. Goričarja je »The Milwaukee Journal« objavil, da je avstrijski generalni konzul pl. Nuber vsem podrejenim konzulom v Ameriki dal nalog, naj se pridružijo akciji za izstop delavcev iz municijskih tovarn.«

V abecednem imeniku je o dr. Bogumilu Vošnjaku zapisano med drugim: Dr. Bogumil Vošnjak je bratranec bivšega c. in kr. konzula Goričarja iz Mozirja in se prišteva med voditelje slovenske liberalne stranke in sokolskih društev. Natančne poizvedbe so dognale, da je bil dr. Vošnjak od nekdaj izrazito panslavističnega mišljenja in da je vedno toplo zastopal vseslovanske ideje doma in v inozemstvu ter jih pospeševal. Na nekem vseslovanskem kongresu v Petrogradu je baje agitiral v močno protiavstrijskem smislu.«

O dr. Niku Zupaniću ve imenik povedati: »Dr. Zupanić se je najbrže leta 1907. izselil v Srbijo, ker je navedel v leta 1914. vloženi prošnji za izpust iz avstrijskega državljanstva, da živi že sedmo leto kot nameščenec realke in kustos etnografskega muzeja v Beogradu in da je našel tam vse življenjske pogoje in največjo gostoljubnost. Ta prošnja za izpust iz državljanstva ni bila rešena radi vojnih dogodkov, ki so med tem nastali s Srbijo. Dr. Zupanić torej še ni bil izpuščen iz avstrijske državljanske zveze... O njegovem političnem udejstvovanju v Srbiji je znano, da je bil član leta 1904. v Beogradu ustanovljenega društva »Slovanski klub«, ki je, kakor z odlokom z dne 26. dec. 1913. štev. 5044/pr. razpu-

ščeno društvo »Slovanski jug«, ki ga je spomladi leta 1913. ustanovil v Ljubljani bivši župan Ivan Hribar, zasledoval namen, propagirati izseljevanje v Srbijo in preskrbljevati slovenskim izseljencem službe v Srbiji. Zupanić je baje v aprilu 1915. odpotoval v Italijo, od koder je poslal dopisnico ta čas interniranemu uredniku »Slovenskega naroda« Rastu Pustoslemšku v Ljubljani. Drugo v aprilu 1915. v Milanu na pošto dano karto je poslal svojemu bratu Juriju Zupaniću, kmetskemu posestniku v Gribljah 73. Iz Italije se je Zupanić preselil v Ženevo v Švici. Bil je pristaš slovensko-liberalne smeri in srbofilskega mišljenja, smatral se je za srbskega potomca. V Clevelandu je imel 28. aprila 1916 monarhiji skrajno sovražen govor. Dr. Niko Zupanić je tudi član »Jugoslovenskega odbora« v Ženevi in je bil zato tudi ovaden sodišču c. in kr. 5. A. E. K. (Armee-Etappen-Kommando).«

Zanimivo je, da je v teh podatkih zamenjan beograjski »Slovenski jug« z ljubljanskim »Slovanskim klubom« in da se trdi, da je imelo beograjsko društvo isti cilj, kakor ljubljanski klub — to je — »propagirati izseljevanje v Srbijo«. — Informator je bil, kakor je videti, dokaj slabo poučen o smotrih »Slovenskega juga«, a nič bolje tudi o drugih podrobnostih.

Dr. Niko Zupanić ni prišel iz Srbije v Italijo šele v aprilu 1915., — kakor je navedeno v »abecednem imeniku« — marveč mnogo preje. Poslal je namreč ominozno razglednico, ki jo informator navaja, meni iz Rima že prve dni meseca januarja 1915. Takrat je prihajala vsa pošta iz Italije preko Pontebe-Trbiža. Poštno ambulanco na tej progi je takrat vozil poštni uradnik Franjo Čuš, moj sošolec in dober prijatelj. Nekega večera je prišel v Krapeševo gostilno pri »Zlatorogu« v Gosposki ulici, kjer smo se prijatelji takrat navadno sestajali, in mi zaupno povedal, da je imel v ambulanci v rokah name naslovljeno razglednico iz Rima, v kateri mi neki Nikić sporoča, da je smrtnonevarno obolel in da ima samo eno željo, da še enkrat vidi enega izmed svojih prijateljev; ako sam ne morem priti v Rim, naj pošljem kakega drugega dobrega prijatelja. Med svojimi prijatelji nisem imel nobenega z imenom Nikić, zato nisem imel pojma, kdo naj bi to bil. Te razglednice, ki mi jo je Čuš napovedal, nisem dobil ne prvi, ne drugi, ne tretji, marveč šele četrti dan, prinesel pa mi je ni pismonoša, marveč je bila vržena v redakcijsko pisemsko omarico. Vedel sem torej takoj, da so jo štiri dni »studirali« na policiji. Ko sem jo dobil v roke in videl rokopis, mi je bilo jasno, da ni Nikić nihče drugi, kakor dr. Niko Zupanić, razumel pa sem tudi, zakaj gre — da pride kdo izmed Slovencev v inozemstvo. Prav takrat sem mislil pobegniti v Italijo, pa sem si zaenkrat premislil, ker sem vedel, da je karto iz Rima imela v rokah — policija. Čez kakih štirinajst dni mi je prijatelj poštni uradnik napovedal drugo razglednico iz Vidma (Udine), ki sem jo dobil takisto šele tretji ali četrti dan po njenem prihodu v Ljubljano. Na njej je Nikić (dr. Zupanić) napisal: »Ležim bolan v sanatoriju v Benetkah. Po sodbi zdravnikov je moje stanje brezupno. Rad bi uredil svoje stvari, rotim Te, da prideš k meni Ti ali kdo izmed prijateljev.« Po sprejetju te karte sem bil prepričan, da me bo policija takoj zgrabila. Pa se ni nič zgodilo, nasprotno, zdelo se je, kakor da bi ne bil več pod policijskim nadzorstvom. Nič več nisem opazil, da bi me bil še zasledoval kak tajni agent. Par dni kasneje sem dobil poziv na policijo k dr. Skublu — radi božičnega članka v »Slovenskem narodu« o sporazumu Slovencev z Italijani, ki sta mi ga v preventivni cenzuri dovolila iz »Soče« ponatisniti i dr. Skubl in dr. Pajnič, takratni državni pravdnik, in ki ga je naknadno ostro obsodil dunajski »Kriegsüberwachungsamt«. V tem je imel, kakor je dr. Skubl meni nasproti posebno povdarjal, referat za slovenske kraje takratni major Viktor Andrejka. Dr. Skubl mi je izjavil, da je članek o potrebi sporazuma med Slovenci in Italijani vzbudil na Dunaju silno nevoljo in da je dobil ukaz, da proti meni postopa. Ko mi je razložil svoje mišljenje o škodljivosti vsakega sporazuma z Italijani za Slovence in mi sporočil, da bo z ozirom na oni članek policijsko nadzorstvo nad mano poostreno in da se zato tudi ne smem ganiti iz območja ljubljan-

skega policijskega rejona, me je nenadoma vprašal: »Kdo pa je tisti na smrt bolni Nikić, ki vam je poslal razglednico iz Rima?« — »Med mojimi prijatelji in znanci ni nikogar, ki bi se pisal Nikić, zato nimam pojma, kdo je ta Nikić!« je bil moj kratek, a odločen odgovor. Ironično se je nasmehnil dr. Skubl in hladno pripomnil: »Prav dobro veste, kdo je ta Nikić, samo povedati nočete. Prisilil bi vas lahko k temu, pa se mi ne zdi vredno!« — Ob izbruhu vojne z Italijo so me aretirali in internirali, vendar pa mi ta razglednica iz Rima kasneje ni več hodila napoti, pač pa sem se moral radi srbofilstva, rusofilstva in italofilstva, zlasti pa radi članka o slovensko-italijanskem sporazumu zagovarjati pred vojaškim avditorjem in oficirskim zborom 49. st. pöltenskega polka na Dunaju.

O inž. arh. Ivanu Jagru vé »abecedni imenik« povedati: »Iv. Jager, 45 let star, rojen v okolici Ljubljane, sin železniškega čuvaja, je dovršil tehniko na Dunaju in je postal arhitekt. Naša vlada ga je baje poslala v Peking k zgradbi poslaniškega poslopja, od koder je prišel v Minneapolis in tam otvoril gradbeno pisarno. Ob izbruhu vojne je bil na Kranjskem, pa je takoj odpotoval, da bi prišel v Ameriko. Baje je sposoben človek in dober risar. Večina monarhiji sovražnih risb v »Glasu naroda« in drugih srbohrvatskih časopisih, ki ščuvajo proti Avstriji, je njegovih. On je sovražnik nemštva in Habsburžanov, dasi je njegov brat Fran Jager baje sedaj župnik rimsko-katoliške nemške cerkvene občine sv. Bonifacija v Minneapolisu.« — Arh. Jager je bil kasneje dobrovoljec na solunski fronti in baje tudi njegov brat župnik.

O Ivanu Blatniku čitamo v imeniku: »Rojen je v okolici Ribnice na Dolenjskem. Živi v Ameriki že 20 let, kamor je prišel kot rim.-kat. duhovnik pod svojim pravim imenom Fran Kerže. Bil je slovenski župnik v Clevelandu do leta 1907. Ker se je moral zaradi spora z nekim drugim slovenskim župnikom z imenom Hribar in radi prezadolženosti župnije odpovedati službi, je pisal list »Nova domovina« in se preselil v Seatle, kjer je kot pisatelj stopil pred javnost pod imenom Ivan Blatnik. Ime si je baje izposodil od svojega svaka.«

O Rudolfu Troštu (sedanjem odvetniku v Novem mestu) ve imenik po vedati samo to-le: »Slovenec iz Kranjske, študiral baje v Ljubljani, sedaj v New Yorku, je imel monarhiji sovražne govore v gledališču Lyceum v Pittsburgu 18. julija 1915.« ...

Z vidnim zadoščenjem je v knjigi na koncu objavljena deklaracija petnajstorice, ki je naslovljena **»v prvi vrsti na Hrvate in sinove hrvatske domovine in bratskih slovenskih dežela«.** V tej deklaraciji stoji:

»Mi se ne strinjamo s tem, da bi se hrvatska država izgubila v uedinjeni državi »Jugoslaviji« ali, bolje rečeno, v »Veliki Srbiji«. Hrvatska država je najmanj 300 let starejša, kakor država Srbov. Mi ostanemo zvesti Bogu, narodu in njegovi domovini in vsakomur, ki mu je ljudstvo poverilo suvereno dostojanstvo vladanja in katere določbe se nahajajo v pravicah krone hrvatskih vladarjev. Končno naj nam bo v tem nejasnem položaju vodilna luč patriotizem in besede preizkušenih prvoborcev za narodne pravice — dr. Matka Laginje iz Istre, poslanca Stjepana Zagorca iz Hrvatske, dona Iva Prodana iz Dalmacije, škofa Šarića iz Bosne in dr. I. Kreka iz Kranjske. Naj konča vojna kakorkoli. mi se ne bomo odpovedali in bomo zahtevali hrvatsko neodvisno državo z vsemi njenimi pravicami, ki jih mora imeti vsak suvereni narod.«

To deklaracijo so podpisali reverendi dr. Kajić, dr. P. Čančarević, B. Bekavac, Iv. Raab, **Ambrož Širca, Miha Tušek, Fr. Ranzinger, Val. Mihelič,** D. Krmpotić, A. Živić, L. Medić, **Ant. Sojar, Francis Podgoršek, Iv. Petrišak** in M. Hranilović. Med temi duhovniki je bilo sedem Slovencev. Njih imena so tiskana **debelo.**

Bili so to med ameriškimi našimi izseljenci bele vrane, nad katerimi pa so imeli črnožolti krogi — seve — svoje posebno dopadenje!

DR. BOGUMIL VOŠNJAK (Beograd):

TRI JUGOSLAVIJE

JUGOSLAVIJA V EMIGRACIJI

Iz članka g. dr. Bogumila Vošnjaka »Tri Jugoslavije« (Jugoslavija v emigraciji, ustvarjena Jugoslavija in Jugoslavija bodočnosti) objavljamo na tem mestu prvi del: Jugoslavija v emigraciji, ki odkriva — skupno z obema ameriškima dodatkoma — poglede naše medvojne emigracije na snujočo se državo. Drugi in tretji del članka, ki obravnavata sodobna vprašanja našega državnega življenja s pogledi v bodočnost, objavljamo v tretjem delu te publikacije. Op. ur.

V svetovni literaturi je eden najglobljih dokumentov govor Perikla pred kostmi padlih Atenčanov v dneh peloponeške vojne, kakor nam ga je zabeležil Tukidid. Besede velikega grškega državnika odkrivajo etične podlage občestva in države. Etični pomen žrtve in zasluge ter spomin na zgodovinsko dejanje sta našla tu svoj vzvišeni govorniški izraz. Ob koncu svojega velikega govora vzklika aristokratski vodja atenske demokracije: »V državi, kjer krepost in dobro delo pričakuje najlepše nagrade, so najboljši državljani.«

Naša jugoslovanska demokracija ni šla po sledovih atenske. Postala je moda, ki pozablja velika dela in ogromne žrtve, na katerih je zgrajen naš narodni dom. Vsem je znano, kako je država dolgo vrsto let postopala s prostovoljci, invalidi in drugimi borci, ki so vse žrtvovali v svetovni vojni. Pravega etičnega čustva ni bilo in hotelo se je še celo izbrisati spomin na požrtvovalno delo velike generacije. Medtem ko vsi drugi narodi skrbno zbirajo vse, kar je v zvezi z dobo državnega zedinjenja, vlada pri nas v tem pogledu neverjetno pomanjkanje interesa in mora privatna iniciativa poskrbeti za to, kar bi bila dolžnost države. Ta netradicionalnost Jugoslavije je velika rana, ki bi mogla biti nekega dne še zelo nevarna za ves državni organizem.

Sveta etična dolžnost veleva, da zasledujemo in proučujemo ono veliko narodno delo ob času svetovne vojne, iz katerega je vzklilo današnje naše tako bujno državno in gospodarsko-socialno življenje. Današnja Jugoslavija je živa stvarnost, a razumeti moremo to stvarnost samo tedaj, ako imamo pred očmi njen razvoj.

Jugoslovanski Odbor pripada prošlosti. Toda današnja Jugoslavija je sad smotrnega hotenja peščice ljudi, instiktivnega napora mas in krvavih žrtev vojne generacije. V temnih, burnih dneh emigracije smo gojili v svojem srcu revolucionarni ideal osvobojenja in zedinjenja vseh Jugoslovanov. Mislim, da ni brez pomena, ako govorimo o tem, kako smo si predstavljali bodočo Jugoslavijo v emigraciji.

I.

V svojem članku »Pot k jedinstvu«, ki je bil objavljen v New Yorku leta 1916, sem orisal, kako si predstavljam bodočo Jugoslavijo. Srbi, Hrvati in Slovenci si morajo ustvariti svoj nov državni dom. Enakost in enakopravnost sta absolutno neobhodna. Nihče ne sme stremiti po hegemoniji, vsi državljani morajo imeti stvarno iste pravice in dolžnosti. Na povsem novih temeljih se mora zgraditi jugoslovanski državni dom bodočnosti. Vprašanje, ki je pozneje razburjalo znanstvenike in politike, ali je kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev nova ali stara država, je tu našlo svojo rešitev v smislu nove države.

Jugoslavija je prevelika in prepestro sestavljena, tako sem zapisal v tem članku, da bi jo bilo mogoče uspešno vladati strogo centralistično. Srbske upravne tradicije so razen tega premlade ter brez prave izkušenosti. in moderne ekspeditivnosti, da bi mogel biti centralizem uspešen. Ne more se ta država upravljati po enem kopitu. Decentralizacija, dekoncentracija in samouprave naj se ne realizirajo v plemenskih mejah, ampak naj se stvorijo enote, ki bi odgovarjale v prvi vrsti gospodarskim in geografskim razlogom. To je misel, ki je bila sprejeta v Krfsko deklaracijo in ki je bila osnova banovinski ureditvi. Država pa ni samo politična tvorba, moderna država mora biti tudi socialna. Tako sem pred dva in dvajsetimi leti zapisal: »Socialna pravičnost je pravi kvas Jugoslovanstva.« Poudarjal sem, da je naš narod divno usposobljen za pravo socialno solidarnost. Ni zastonj živel toliko let v rodbinskih zadrugah, ki so še celo na slovenski zemlji zamrle šele po zmagi novega zapadnega gospodarstva. Izrazil sem željo, da bi našli v početkih svojega novega državnega življenja tudi prave borce socialne solidarnosti, ki bi dala vsem slojem delež v vladi in državi. Odklanjal sem torej že v emigraciji vsako predstavo razredne borbe.

Orisal sem naloge bodoče generacije. Zahteval sem posebne moralne in etične podlage za novo jugoslovansko družbo. Polorientalske intrige in »podvale« ne morejo biti podlaga nove države. Potrebna sta zaupanje in odkritosrčnost, ne pa sumničenje. Niso to odlike cincarske čaršije, nego je to zapadno merilo etičnih dejanj.

Predvsem pa je potreben kult žrtve. Nobena država ni v svetovni vojni toliko žrtvovala ko Srbija. Zato ne smemo nikdar pozabiti, koliko krvi je bilo prelite za zmago. Pred temi hekatombami žrtev se ne smemo prepirati radi imena, radi ničevih formalnosti in malih ambicij. Toda pripomniti moramo, da te žrtve ne smejo biti izkoriščane ravno od onih, ki so najmanj žrtvovali, za dosego hegemonije in materialnih ugodnosti.

Prekiniti moramo s starim življenjem in poiskati smernice novega življenja. Ne more se na starih temeljih zidati nova hiša. Z vso silo sem

poudarjal ogromni pomen etičnih vrednosti za narodno in državno življenje. Osvobojenje je ogromen moralen in etičen čin, ki je osnovan na velikih žrtvah. Zaključujem pa svoj članek s prepričanjem, da mora biti nova Jugoslavija pravna država in da je treba na balkanski zemlji, na kateri so pet stoletij vladali režimi krivice, grdega eksploatiranja in zatiranja, vzpostaviti pravno državo. Tako izzveni moj konfiteor v globoki veri v potrebo bodoče državne etike.

II.

Leto in nekoliko mesecev je preteklo, odkar se je črnilo posušilo na vrstah. Med tem so nastale ogromne izpremembe v svetovni politiki. V Rusiji je izbruhnil strašen socialen požar, kakršnega svet še ni videl, carska Rusija se je izpremenila v prah in pepel. Pad Rusije je bil eden izmed razlogov, da smo bili pozvani od srbske vlade na Krf.

K r f s k a d e k l a c i j a, podpisana dne 20. julija 1917, je brez dvoma eden izmed najvažnejših in najbolj značilnih političnih dokumentov naše prošlosti. Ona je prva podlaga skupnega državnega življenja Jugoslovanov.

V Krfski deklaraciji sta posebno važni dve točki. Točka 5 se glasi: »Vsa tri imena: Srbi, Hrvati in Slovenci so ravnopravna na vsem ozemlju kraljevine.« Ta stavek ima svoj globoki pomen: Srbi, Hrvati in Slovenci vstopajo v novo zajednico popolnoma enakopravni ter hočejo in morajo v njej ostati enakopravni. Ne sme biti nikake premoči številno močnejšega, nobenega »nadmudrivanja«, temveč naj se Hrvati, Srbi in Slovenci udeležujejo vodstva državnih zadev v popolni enakosti.

V čl. 13 deklaracije čitamo: »Ustava bo dala narodu priliko, da razvija svoje posebne energije v samoupravnih enotah.« Samoupravne enote so bile zamišljene kot sredstvo energične in zavestne decentralizacije.

Kaj pa se je dejansko zgodilo? Politiki, ki niso imeli jasnih pojmov, kaj je moderna država in kakšne so dejanske potrebe Jugoslavije, so centralizirali ono, kar bi se stokrat boljše razvijalo, ako bi se dalo starim upravnim centrom več vpliva.

Hrvati in Slovenci so imeli zelo bogato in bujno decentralizirano ustavno življenje. Borba okoli hrvatske državnosti je bila, žal, pred svetovno vojno kvintesenca vsega hrvatskega javnega življenja, ki je zanemarjalo gospodarska in socialna vprašanja. Deželni zbori slovenskih dežel so bili štajerski, kranjski, koroški, goriški, tržaški in istrski deželni zbor. V njih se je razvijalo politično življenje Slovencev. Tudi Bosna in Hercegovina nista bili brez početkov ustavnega življenja. Na vsak način pa so Hrvati in Slovenci vstopili v novo državo z gotovimi predpogoji za politično življenje, organizirano na podlagi decentralizacije.

Morebiti bi bili leta 1919 v čisto drugačnem položaju, ako bi se bile našle ob samem početku močne osebnosti, ki bi bile dale upravnemu življenju drugačno, modernejšo vsebino. Mesto tega pa smo prenesli v novo življenje nesodobne navade, stare plemenske predsodke, nekritično presojanje starih upravnih metod in nevarno inertnost.

V pogledu samoupravnega problema sem kot edini zastopnik Slovencev izjavil na Krfu, da sem pristaš decentralizacije, in to iz prepričanja. Samoupravne edinice morajo biti velike, ne smejo biti srbijanska okrožja. Samo velike samoupravne edinice morejo izvrševati velike naloge samouprave. Kdor centralizira in nivelizira, ta uničuje. »Ne smemo napraviti tabule rase, ker ne vemo, ali bomo mogli stvoriti nekaj novega.«*

Uradnike mora država dobro plačati, tako da bo moralni standard uradništva visok. Uradništvo mora biti disciplinirano in ne sme biti partizansko. Uradništvo mora poznati razmere in zakonodajstvo, ki je veljavno. Načelo slepe centralizacije ne sme vladati. Takoj po zedinjenju naj se imenuje drdržavna upravna komisija, ki naj proučuje administrativne razmere enajst jugoslovanskih upravnih enot.

Kar se tiče davkov, ne sme noben del države uživati olajšav in privilegijev. Težko bo menjati davčno zakonodajstvo. Takoj po osvobojenju naj se imenuje strokovna komisija, ki bo razpravljala o finančnih vprašanjih.

Slovenci želijo nacionalizacijo zemlje, in to s političnega in socialnega vidika. Dobro bi bilo, ako bi se kaka denarna institucija v Bosni takoj začela baviti s tem vprašanjem, tako da bi čimprej prevzela vse dolžnosti in bremena napram agu in begu. Neverjetno je, da se je odškodninsko vprašanje bosanskega agrara vleklo ravno deset let, dokler ga ni rešil dr. Milan Srškić.

Kar se tiče hrvatskih latifundijev, sem rekel na Krfu, da so oni sicer marsikje v rokah naših največjih sovražnikov, da pa so tudi v rokah narodnih ljudi. Sploh je vprašanje agrarne reforme razburjalo člane krfske konference. Med radikalizmom Dušana Vasiljevića in konservativnostjo dr. Ante Trumbića sem bil po svojem gledanju nekako v sredi in sem še precej uspešno posredoval. Vendar moj posredovalni predlog ni bil sprejet in vprašanje agrarne reforme ni prišlo v Krfsko deklaracijo. Danes, ko imamo priliko, da objektivno presodimo socialni in gospodarski rezultat agrarne reforme, prihajamo do zaključka, da je imelo Trumbićevo konservativno stališče precejšnjo upravičenost. Ob izvršitvi agrarne reforme se je razgalil ves naš primitivizem, saj bi se bil mogel ta problem rešiti na konstruktivnejši način.

Na Krfu smo posvetili največjo pažnjo vprašanju tako zvanega provizorija, to je prehodnega stanja od trenutka, ko vojska vstopa v deželo, pa do

* Dr. Bogumil Vošnjak: »U borbi za ujedinjenu narodu državu« str. 244. (V moji knjigi obsegajo krfske razprave okoli 100 strani.)

sprejetja ustave. Danes, ko smo že premagali te težkoče, si ne moremo predstavljati naših tedanjih skrbi, ki niso bile upravičene. Tako je pač v javnem življenju, da se posvečuje nevažnim vprašanjem veliko važnost, pa se na drugi strani ne razpravlja o najbolj bistvenih stvareh.

III.

Politično Jugoslavijo je bilo laže ustvarjati kakor gospodarsko. V emigraciji smo smatrali, da bo največje vprašanje bodoče Jugoslavije vprašanje prometnih sredstev. Bili smo prepričani, da bodo novi državi predvsem potrebne železnice in ceste, ki naj povežejo novo državo. Brez komunikacij ni mogoče stvoriti prave Jugoslavije, tako smo si tedaj mislili.

V emigraciji smo upali, da bo nova država v tehničnem oziru napredna. V tej stvari smo se pošteno zmotili. Razlog je v tem, da je bilo osrednje srbsko pleme skoro čisto kmetsko usmerjeno in se ni dalo tehnično naprednejšim delom naroda, da pridejo do odločne besede. Racionalizacija dela in načrtna ureditev gospodarskih zadev je bila španska vas vsem odločujočim. Neštevilne človeške energije so ostale neizkoriščene. Ogromna množica delovnih sil ostaja neuporabljena. V mnogih krajih Jugoslavije dela kmet še vedno samo 80 dni na leto, in to ob času, ko država nima cest, nima dovolj železnic, ko ogromna močvirja in neobdelana zemljišča čakajo na prepotrebne amelioracije.

Druga napaka našega državnega ustroja je pomanjkanje smisla za koordinacijo naporov. Jugoslovani so bili doslej slabi organizatorji. Koliko notranjih borb bi si prihranili, ako bi ne imeli te napake in bi imeli nekoliko več razumevanja za moderne probleme dela. Sodobno načelo je, da z najmanjšim naporom dosežemo največje gospodarske in socialne uspehe, medtem ko so vladala v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev ravno nasprotna načela. Življenjski standard naših mas je radi tega ostal neizmerno nizek in kupna moč kmeta slaba.

Ta tehnična zaostalost in nesposobnost asimilacije sta bili posledica nedoraslosti vladajočih. Imeli pa smo v Ameriki sijajne strokovnjake. Omenjam samo genialnega arhitekta Ivana Jagra v Mineapolisu, ki bi bil pri nas z največjim navdušenjem uvajal amerikanske metode zidanja stanovanj ob času stanovanjske bede. Pa kaj se je zgodilo? Jager je lepo ostal v Ameriki in naše prebivalstvo je moralo leta in leta stanovati v vagonih ali pa se stiskati v nehigieničnih stanovanjih.

Mislim, da je še danes zanimiv moj spis »Slovenački seljak u oči svetskog rata«, objavljen v Almanahu »Prosvete«, ki se je tiskal v Ženevi leta 1918. V njem smatram Slovence še za kmetski narod. Slovenci bodo vstopili kot kmetje v »kmetsko cesarstvo« Srbov, Hrvatov in Slovencev. Izrazil sem

svoje prepričanje, da slovenski kmet ne bo ničesar napravil, kar bi bilo na škodo narodni solidarnosti, ker se zaveda, da država ne more biti sestavljena iz samih kmetov, temveč da morajo biti poleg njih tudi inteligenca, kapital in industrijsko delavstvo ter da morajo biti vsi deležni vsega, kar daje država. Naša država bo samo tedaj močna, ako bo v njej razvita socialna solidarnost vseh razredov. Slovenski kmet »bo razumel problem bosanskega kmetstva in hrvatskih velikih posestev kakor velik nacionalen problem, ki se tiče vseh Jugoslovenov. Zahtevajoč odpravo stoletnih nepravic, iskal bo isto srečo tudi za svojega hrvatskega brata, ker bo dobro vedel, da ni zdravega državnega življenja in socialne pravice tam, kjer nima kmet svoje hišice in onega, kar mu je najdražje, svoje zemlje, svojega posestva.«

Od tedaj se je v teku 20 let mnogo izpremenilo. Slovenija je prenehala biti agrarna dežela in se je močno industrializirala.

IV.

Nikdar nismo mislili, da bo Jugoslavija bodočnosti pokazala tako malo smisla za kulturna vprašanja. Presojali smo kulturna vprašanja z vidika kakor smo mi bili navajeni pred vojno v naših krajih tostran Save in Dunava. Beograd je že od vsega začetka zanemarjal kulturna vprašanja in s tem je bila izločena ona spona, ki bi najuspešnejše privezala Slovence in Hrvate na Beograd.

Čisto tuj je bil, posebno Slovencem, cincarski materializem čaršije. Ta usodepolni vpliv je najhujše dejstvoval na medsebojna razmerja.

Nerazumljiv je bil za nas oni kratkovidni materializem, ki se je izogibal slehernega etičnega ocenjevanja. Res je, da se je po vojni družba povsod materializirala, toda pri nas gotovo v posebni meri.

Emigranti smo si bodočo državo predstavljali v idealizirani obliki. Gledali smo jo skozi naše oči, ker smo bili navajeni gledati skozi prizmo predvojnih domačih razmer. Tako so nujno sledila huda razočaranja, kakršna so v ostalem doletela borce za novi čas tudi v drugih državah. Dasi nas je to razočaranje bolelo, nas pa vendar ni odvračalo, da ne bi z novimi žrtvami in novim delom skušali doseči onega stanja, ki bi po našem mišljenju najbolj odgovarjalo zares srečnemu sožitju Jugoslovanov. Naši pogledi so segali naprej, toda kruta realnost nas je prikovala na zemljo.

SLOVENCI, KAJ HOČEMO?

(Prava uvertura dobi taborov je dr. Jože Vošnjaka: »Slovenci, kaj hočemo?«, političen spis, ki je izšel l. 1867. To je bila doba, ko je Avstrija, izstopivši iz nemške zveze, še vedno verovala v ozko politično zvezo z nemškimi državami. Pred očmi slovenskih množic se pojavljajo v onih dneh cilji in smotri, ki so bili

doslej le politične predstave peščice inteligentnih izvoljencev. Pol stoletja pozneje piše Bogumil Vošnjak v emigraciji v Londonu svoj spis »Slovenci, kaj hočemo?«, ki ima prav za prav isto smer kakor spis njegovega strica, osamosvojitev Slovencev v jugoslovanski skupnosti.)

POT K JEDINSTVU*

Angleški državnik Burke je nekoč rekel: »Ako ne morem ustvarjati reform, prožetih od duha pravičnosti, bolje je, da jih vobče ne ustvarjam.« Pravičnost pa ni tam, kjer je fanatizem, pest.

Na krivi poti so oni, ki mislijo, da je mogoče ustvariti naše državno jedinstvo s fanatizmom, s pestjo, s silo. Današnje narodne države se ne ustvarjajo na ta način. Orožje in krvne žrtve so potrebne, da si narod pribori neodvisnost od zunanjega sovražnika. S svojimi lastnimi sinovi, tudi ako so grešili in bili v zmoti, pa mora narod drugače postopati. Odpuščati jim je treba, ako so grešili, in jih kaznovati še-le, ako so grešili v drugič.

Vzor našemu ujedinjenju nam mora biti italijansko. Italijani so se sicer puntali proti tujim dinastijam, pa medseboj se niso klali. Drugače je bilo z Nemci. Prusi so premagali južne Nemce in Prusija je stvorila Nemčijo.

Državna politika ne sme biti sredstvo zatiranju, nego izednačevanja interesov vseh državljanov. Država, v kateri so državljani prvega in drugega reda, bi bil smešen nestvor, skrpucan le da se Bog usmili. V pravi demokratski državi ni polno- in manjvrednih državljanov, vsi so jednaki.

Danes ni niti ped jugoslovanske zemlje neodvisna, vsa je pod tujim gospodstvom. Pa nič ni izgubljeno. Nemčija zmaguje in zmaguje in te zmage jo dovajajo v propast. Vedno bolj čvrsto je v nas prepričanje, da ona ne more zmagati. Ako pa zmagajo zavezniki, potem vemo, kaj bo z našo domovino.

Srbi, Hrvati in Slovenci si morajo ustvariti svoj državni dom, in to svoj novi državni dom. V tej državi bodo vsa tri narodna imena jednaka in jednakopravna in jednako, nobedno večje, nobedno manje. Nikdo ne bo imel hegemonije, vsi državljani bodo imeli iste pravice in iste dolžnosti. Tu ne bo ne gospodarja in ne sluge. Iz povsem novih temeljev se mora zgraditi jugoslovanska država. Tu naj ne bo ne slovenske, ne hrvatske, ne srbske zemlje, ampak samo ena velika domovina, v kateri bodo jednakopravni Srbi, Hrvati in Slovenci. Ker je pa ta domovina prevelika, da bi se upravljala po enem kopitu, naj se ustvarijo samouprave onih predelov jugoslovenske domovine, ki spadajo v eno enoto iz geografskih in gospodarskih razlogov. Pa te samouprave ne smejo biti ne slovenske, ne hrvatske, ne srbske, nego vse bodo pod okriljem ednotne jugoslovanske države.

Danes ni več svobodnih in nesvobodnih Jugoslovanov, ampak vsi Srbi, Hrvati in Slovenci se morajo osvoboditi in vsi so poklicani in izvoljeni, da si zgradijo svoj državni dom. Ta državni dom pa ne bo niti samo slovenski, niti samo hrvatski, niti samo srbski, ampak jugoslovanski. To ne bo povečana Srbija, niti zmanjšana Hrvatska, niti na novo ustvarjena Slovenija, nego nekaj povsem novega, narodna država vseh Jugoslovanov.

Nikdo ne bo anektiran, nikdo osvojen, nikdo podvržen. Vsi se morajo osvoboditi, vsi so graditelji novega doma. Volja vseh Jugoslovanov, ne Hrvatske, ne Slovenije, ne Srbije bo stvorila veliko novo domovino. Vsi morajo vstopiti v to mogočno kolo, neprisiljeni, ker jim to veleva nek notranji glas, kakor pa tudi prava narodna korist.

Važno za nas je, da vemo, kako so nastale poslednje tvorbe angleškega političnega genija, kako je nastala današnja Avstralija, današnja Južna Afrika. Ne s silo, ampak prostovoljno sta se udružili ti dve državi. Avstralija je bila prej

---

* Ta članek je iz ciklusa člankov »Slovenci, kaj hočemo?«, ki je izšel v »Glasu naroda« v New Yorku l. 1916.

razdeljena neednotna in še ni dolgo, da je postala država. Ravnotako ni Anglija s prisilnimi sredstvi delala na združitev južnoafrikanskih kolonij v eno državo, ampak vse stranke so skoraj ednoglasno izbrale današnjo državno formo Unije Južnoafrikanske. Avstralijancem ali Južnoafrikancem naložiti in zaukazati: Storite to, ker jaz hočem, ni padlo Angležem na um. Evo lastna volja, privolenje kot gibne sile prave demokracije.

V Jugoslaviji bo razmerje med posameznimi konfesijami od velike važnosti. Jasno in glasno treba postaviti načelo: Vse konfesije, v katerih Jugoslovani častijo Boga, so si jednake, vse imajo v jugoslovanski državi iste pravice isto veljavo. Brez najširše verske tolerance ni Jugoslavije. Duhovniki vseh konfesij so člani iste države, ki ne sme omejevati njihove svobode, pa tudi oni morajo biti zvesti onim idealom, ki jih zastopa njih narodna država. Bodočnost države bo šele zagotovljena, ko bodo vse konfesije zadovoljne s svojo usodo v novi državi.

Pa ob bok državljanski in verski jednakosti moramo postaviti stremljenje napram socialni pravičnosti. Vsak delavec je vreden svojega plačila. In samo ona država ima klico veličine v sebi, ki poštuje, nagraja in uvažuje vsako storjeno pošteno delo. Delavec mora živeti, kakor to pristoja vsakemu državljanu, mora biti pošteno plačan za delo, katero je storil. Demokracija, ki dopušča socialno izkoriščavanje gospodarsko slabejšega, je lažna. Socialna pravičnost bo šele kvas za Jugoslovanstvo. Naš narod je divno usposobljen za pravo socialno solidarnost. Ni razbit v razrede, med njim še ni grdih družabnih predsodkov, razredni egoizem velikih zrelih narodov mu je neznan. Da bi le našli v teh svojih početkih tudi prave propovednike socialne solidarnosti, na osnovi katere imajo vsi sloji svoj delež v vladi in državi sploh.

Velike naloge čakajo generacijo evropske vojne. Ni igrača stvoriti narod. Možje, ki bodo poklicani k temu delu, bodo morali biti veliki značaji, zavedajoči se veličine svojega poslanstva. Take stvari ni mogoče izvesti s poluorijentalskimi intrigami kake zakulisne politike. Za tako politiko treba velikega zaupanja v samega sebe kakor tudi v druge. Nezaupanje, sumničenje, neodkritosrčnost je v taki stvari to, kakor slana na cvetje. To je strup, smrt.

Zavedati se moramo, da živimo v veliki dobi, morebiti v največji, ki je bila kedaj. Taki orjaški dogodki menda še niso pretresali človeštvo. Ali je smelo, ako stremimo v taki dobi, ko se odločuje usoda tolikih bodočih generacij, za onim idealom, kojega je nosil Kačić-Miošić, Vodnik, Vraz, Gaj in Strossmayer v svojem srcu? Ali je nekaj pustolovskega, ako hočemo v taki dobi, ko padajo stoletne pregrade, ko se Anglija poveča v veliki svetovni imperij, ko se rušijo najstarejša cesarstva, ko je vse v prenavljanju, ako v taki dobi zahtevamo svojo državo, nekaj tako prirodnega, da ne more biti nič prirodnejšega?

Smoter, kojega želimo doseči, je vreden borbe, vreden dela in truda. Spominjajmo se žrtev za naše ujedinjenje, mislimo na naše mrliče v strelskih jarkih, na junake padle na bojnem polju, na vešane, postreljane, ubite žrtve Habsburške reakcije, na one, ki so poginili v snežnih albanskih gorah, na one, ki čakajo rešenja dan v ječah in robstvu. Ali ni to mogočna slika trpljenja in žrtvovanja? Ali naj bode ta žrtva zastonj? Ali nimamo velikega dolga in obveznosti napram tem žrtvam, da se osnuje jedna velika in srečna domovina? Ali ne bi bila sramota, ako bi se v senci te hekatombe žrtev še prepirali radi imena, radi ničevih formalnosti, radi malih ambicij in še manjše medsebojne ljubosumnosti. Ni za to prišla ta velika borba, ampak za to, da mi vsi izvršimo nekaj novega, da svobodni malenkostnega dlakocepljenja, privedemo narod v to novo deželo rešitve in izpolnitve.

Čujmo Gladstonov nauk, izrečen na koncu njegovega govora ob irskem vprašanju: »Poslušajte glas pameti, poguma, časti in izrecite pesnikove besede: Zvon odzvoni starini, prizovi novino! Odzvoni znakom in spominom nesloge, zvoni nam tja v blaženo vladavino in čas mira!« Proč s starino, z vsem tem, kar nas je delilo, davilo, upropaščavalo

Vidim skozi težko meglo zimskega londonskega dne južno solnce, valovje Adrije, vso to široko zemljo, od Triglava do Vardara. Zdi se mi, da se je tam ob istrski obali vzravnala orjaška pojava Vele Jožeta, tega simbola jugoslovanskega trpljenja. Sedaj je prišla ura za Vele Jožeta, da reši svoj rod, da mu da neodvisnost in bolji kruh.

Naš narod nosi žal preveč spominov političnega robstva na sebi. Vse te nesrečne dediščine preteklosti se mora osvoboditi. Njegovo osvobojenje je velik moralen, etičen čin. To osvobojenje se mora zgoditi v znamenju Pravice in Pravičnosti. Veki zatiranja in bede so nam izbrisali vero v zakon. Ako si bo narod dal sam zakon, ki bo vezal bodoče generacije, mora se utrditi ona vera v Pravico in Zakon, ki je osnova vesoljnemu državnemu življenju.

GOVOR DR. BOGUMILA VOŠNJAKA

meseca aprila l. 1918. v Clevelandu

(Slovenska narodna zveza je sprejela na svojem ustanovnem občnem zboru v Clevelandu program »Jugoslovanskega odbora«. Na banketu, ki je bil na predvečer ustanovnega zbora v čast Vošnjaku, je ta govoril govor, ki ga tu ponatiskujemo po stenografskem zapisniku.)

»Ko sem hodil danes v tem krasnem dnevu, kakor da je hotel sam Bog z njim počastiti delegate, po clevelandskih ulicah, sem slišal vsepovsod glas zvona svobode. Ali ta zvon svobode ne klenka samo v Ameriki, ta zvon že klenka tudi v stari domovini. In jaz mislim, da nimajo ti, ki se šetajo tu po ulicah, temveč oni trpeči ljudje doma največjo pravico, da stopijo pred ta zvon in ga zvonijo. Meni se zdi nekaj neverjetnega, da ne bi hoteli amerikanski Slovenci čuti ta zvon svobode v stari domovini. In jaz tudi med ameriškimi Slovenci čujem to vsegamočno zvonenje, kajti od Atlantika do Pacifika se čuje samo en glas: »Doli z Avstrijo!« (Navdušeno ploskanje.)

Trdno sem prepričan, da bo prišlo maščevanje nad ono rodbino, ki je toliko izkoriščala na najnesramnejši način svoje tlačene narode in jih zatirala. Naša okrožja so segala v starih časih gori do Dunava, ali vsa ta zemlja je bila izgubljena za Slovence, ki so se morali utaboriti potem med Dravo in Sočo. To ozemlje pa lahko primerjamo z močno trdnjavo, ki se je doslej uspešno ustavljala vsem navalom in poplavam od strani Nemcev, Italijanov in Madžarov.

Toliko energije, toliko odpora ni pokazal noben drug narod, kakor Slovenci, in tudi ni laž ali izmišljena vest, da bi imel kateri narod toliko sovražnikov, kakor ravno Slovenci. Poglejmo samo v našo prošlost! Kljub vsem bojem proti zunanjim sovražnikom, so se Slovenci vendar neprestano razvijali in napredovali, tako da so se z lastno močjo povzpeli na visoko stopnjo omike in kulture, ko so bili drugi še na pol divji. Mi smo imeli že lepa polja in vinograde, ko so prihrumeli Madžari. Njih jezik je bil še nerazvit: niso imeli besede za to, kar je najmilejše — za svobodo, in zato so si morali to besedo izposoditi od nas, ki smo jo znali že tedaj ceniti, niso imeli izraza za napredek, niso imeli besede za delo.

Ponosen sem na to, da je Jugoslovanski odbor od prvega početka, še predno je prišel glas o tem, da poudarja Amerika pravo samoodločevanja, povzdignil svoj glas in ž njim celi naš narod proti imperializmu. V tej neravni borbi med nami in Italijani, v tej strašni borbi je zmagalo naše naziranje, ker je pravica na naši strani. Ne smemo misliti, da moremo mirovati sedaj po rimskem paktu. Ali ravno sedaj je prav posebno potrebno, da se osnuje Zveza, da nam bo lahko dokazati, da so naše zahteve pravične in da je pravica na naši strani. (Tako je!)

Jugoslovansko vprašanje! Gotovo nikdo ne misli, da je jugoslovansko vprašanje vzniklo naenkrat črez noč, ne odkar se bori naš slovenski narod, odkar so začeli naši predniki vstoličevati svoje vojvode na Gosposvetskem polju, od tistih časov je bila vedno ena težnja in ena potreba: Pod Ljudevitom Posavskim in ob

času Matije Gubca je bila ta težnja med nami, da se moramo Slovenci, Hrvati in Srbi skupno boriti za svojo domovino in skupno se postaviti našim sovražnikom v bran.

Jaz mislim, da smo mi Jugoslovani tekom te vojne položili izpit zrelosti, kakor noben drug narod. Ko smo se bodoči člani Jugoslovanskega odbora sestali začetkom maja leta 1913 v Parizu, smo si morali priznati, da doslej se nismo poznali, ker doslej niso bili Slovenci, Hrvati in Srbi pod eno streho. Ali ko smo prišli na Krf, smo videli pravo bratsko ljubezen. Laž je, ako se imenuje Krfska deklaracija pakt, kajti tedaj se je na Krfu pokazalo, da imamo vsi iste želje, vsi isto voljo in vsi iste težnje.

Poglejmo samo naše razmerje med Slovenci in Hrvati. Ali je vladalo še kedaj med dvema sosednima plemenoma tako prijateljsko razmerje kakor med nami? Tudi Bavarci in Prusi so dvoje sorodnih plemen, toda nikjer ni vladalo dolgo časa tako preganjanje, kakor ravno med njimi, dočim smo Slovenci in Hrvati živeli v največji ljubezni med seboj. In ko bo nastopil veliki moment našega združenja Slovencev, Hrvatov in Srbov, ta največji dogodek v naši zgodovini, bomo prepričani, da je to naše skupno življenje prirodno, da eden brez drugega ne more živeti. Srbi ravno tako potrebujejo Slovenca, kakor mi njih, oni ne morejo živeti brez nas in mi ne brez njih.

Ta medsebojna vez in to prepričanje o naši skupnosti je tako mogočno, da ne bi niti nemški cesar Viljem in Hindenburg ničesar opravila, ako bi prišla v Jugoslavijo in ga hotela izkoreniniti. Jugoslovansko čuvstvo je tako silno v vsakem našem človeku, da ga Viljem ne bi bil v stanju izpuliti iz naših src, četudi bi postavil poleg vsakega Slovenca po enega pruskega grenadirja s puško v roki. (Viharno odobravanje.)

Ta naša skupnost obstoja že kot fakt (ploskanje) in nihče je ne more več razrušiti. Ali niso Habsburžani že vse poskusili, da bi med nas zasejali sovraštvo in razpor? Ničesar niso opustili, da bi nas razdružili. Posluževali so se verskega vprašanja kot sredstva, da bi nas razdvojili. Porabili so vsako najmanjšo diferenco med nami, da bi nas naščuvali, enega na drugega, uporabljali so nasilje, absolutizem in avtokracijo, da bi nas razdelili, toda vse skupaj jim ni nič pomagalo. Misel jugoslovanskega jedinstva je danes silnejša kot kedaj prej in bo tudi izvojevala popolno zmago. (Pritrjevanje.)

Ko sem se sprehajal danes po clevelandskih ulicah, sem videl na več mestih mirno stati policijskega konja brez vsakega nadzorstva: niti v glavo mu ne pade, da bi se premaknil z mesta, temveč stoji kot ovca, dokler ne pride gospodar. Tudi policaji so tu prijatelji ljudstva. Nikjer ne opazimo pri njih tiste surovosti, tiste brezobraznosti, tiste podivjanosti kakor v Avstriji. Istotako so tudi policijski konji v Avstriji divje živali, bijejo okoli sebe in grizejo, ne da bi niti trenutka stali mirno brez nadzorstva, temveč bi takoj pobegnili v divjem skoku. (Veselost.)

In Slovenci nismo tako nevredni biti v družbi Srbov. Tudi naš narod ima sinove, kakor n. pr. pokojnega dr. Kreka, ki je kot pravi demokrat imel v svoji duši največji ideal: svobodno Jugoslavijo! Za ta ideal je živel, zanj se boril in posvetil njegovemu uresničenju vse svoje moči. Ali on ni ostal sam v tej borbi, šel je za njim ves slovenski narod: vsi sloji so se združili ter rekli: Mi ne moremo sami živeti, ako se ne združimo s Hrvati in Srbi. Jaz vidim v tem pogumu naših doma velikanski heroizem, velikost duše, ki ne obupava nad usodo naroda. Vsakemu izmed vas je znano, s kako odločnostjo so se oni poprijeli zlasti v zadnjem času načela jugoslovanskega jedinstva, s kako vztrajnostjo se borijo za njega uresničenje.

Vsled tega je prav, da se danes na tem krasnem večeru spominjamo tudi naroda doma, ki krvavi iz tisoč ran, ki pa kljub temu ne izgublja poguma, temveč nosi pogumno naprej zastavo, pod katero se borijo naši jugoslovanski prostovoljci. (Živio klici.)

Ko vidim tukaj, kako so zbrani delegati iz raznih krajev od vseh strani, mi je srce veselo, kajti to mi je znak, da se zavedate svojih narodnih dolžnosti. Rečem pa samo to, da bo tisto zvonenje zvonov svobode postalo mnogo silnejše, ko bodo naši ljudje izvedeli, da stoje Amerikanci za njimi. In ko bo prišla ta vesela vest iz Amerike v Evropo, da so se tu organizirali vsi Slovenci kot en mož, bodo dobili nov pogum, novo odločnost za boj, novih moči, da vztrajajo v borbi.

Marsikdo se vprašuje, ali je potrebno tako organiziranje slovenskega naroda v Ameriki. Da, potrebno je, in sicer zato, da dokažemo Ameriki in predsedniku Wilsonu, kaj hočemo mi in kaj hoče naš narod v starem kraju. To je prva potreba te organizacije, to je prva in največja naloga konvencije jutrišnjega dne, katerega se že veselim, kajti prepričan sem, da bo ta konvencija po svojem delovanju zapisana ne samo v slovenski, ampak v jugoslovanski zgodovini. Ako bi naši rojaki doma videli to konvencijo, obhajala bi jih radost. Val navdušenja bi šel od Triglava preko naših krasnih jezer tja doli do Soške doline in do Jadranskega morja. Ta val navdušenja bo prešinil naše rojake doma, ko bodo izvedeli, koliko je storila ta konvencija za slovenski narod, in zato hvala vam, hvala slovenskim Amerikancem. (Dolgotrajno ploskanje. Govorniku od vseh strani čestitajo.)

DR. ERNEST TURK (Ljubljana):

NAŠI VOJNI DOBROVOLJCI

Mnogo je dogodkov v naši narodni zgodovini, ki pričajo o stremljenjih in nepremagljivi volji našega naroda, da se osvobodi tujega gospostva in si ustvari lastno državo. Mučeništvo skozi dolge veke, težko trpljenje in neštete znane ter neznane žrtve so prinesle jugoslovansko svobodo. Iz krvi naših narodnih junakov in borcev, iz te najdragocenejše žrtve je zraslo močno drevo, zrasla je naša narodna država, simbol jugoslovanske svobode. Njo smo dobili predvsem po zaslugi srbskih borcev, katerih kosti leže razmetane po raznih bojiščih, in po zaslugi onih, ki so kot jugoslovanski vojni dobrovoljci žrtvovali svoje življenje na bojnih poljanah Dobrudže in na solunski fronti za narodno osvobojenje in zedinjenje.

Naši vojni dobrovoljci so bili oni, ki so šli preko avstrijskega okvira in se odkrito postavili na stran rusko-francosko-angleške antante ter njenih zaveznikov, ker so se zavedali, da za naše narodno osvobojenje ne zadoščajo papirnate deklaracije, marveč da moramo poleg Srbov in Hrvatov tudi mi Slovenci plačati svoj krvni davek, če hočemo biti svobodni. Razen tega je Jugoslovanski odbor kot zastopnik avstroogrskih Jugoslovanov v emigraciji navajal naše vojne dobrovoljce v Londonu, Parizu in Ameriki kot živ dokaz neznosnih razmer, v katerih so živeli Jugoslovani pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije. Z organiziranim nastopom proti tej dinastiji so jugoslovanski vojni dobrovoljci znali zbuditi pri vodilnih državnikih antante prepričanje, da hočejo Jugoslovani svojo svobodo izven meje črno-žolte monarhije pod vsakim pogojem in za vsako ceno. Zato so vojni dobrovoljci in srbski borci s svojo krvjo pisali in podpisovali deklaracije, ki so vsemu svetu vpile, da se hočemo Slovenci, Hrvati in Srbi osvoboditi tuje oblasti in združiti v samostojno jugoslovansko državo. O tem nam pričajo številne osvobodilne borbe v svetovni vojni, ko je v duhu pri nas že ukoreninjene dobrovoljske tradicije iz narodnopolitičnih in gospodarsko-socialnih vzrokov nastal pokret jugoslovenskih vojnih dobrovoljcev.

Prvi odredi dobrovoljcev, med katerimi so bili znani jaderski, zlatiborski, gornjački in sremski odred, so nastali že v začetku svetovne vojne v Srbiji. Ti odredi so v vojaškem oziru predstavljali odličen material, saj so dokazali svojo vrednost v mnogih bojih. Tako so se dobrovoljci borili v cerski bitki, ki je trajala 4 dni in se je vodila na črti Šabac — Tekeriš — Cer — Zavlaka. Avstrijska vojska je bila popolnoma poražena, morala je zapustiti Srbijo in se umakniti na levi breg Drine in Save. Tako je v naši najnovejši zgodovini postala cerska bitka, v kateri je med drugim padel kot vojni dobrovoljec tudi Avgust Jenko, duhovni voditelj slovenske mladine v borbi za Jugoslavijo, prva prava bitka med srbsko in av-

strijsko vojsko, ona je pomenila poraz Potioreka, ki je bil kot vojaški guverner Bosne najhujši pristaš in zagovornik političnega obračuna s Srbijo.

Po cerski bitki so Srbi na zahtevo zaveznikov, zlasti pa Rusije, prešli v ofenzivo proti avstro-ogrski armadi in prodrli v Srem tja do Fruške gore, dočim so drugi udarili čez Drino proti Vlasenici in Romanji planini pri Sarajevu. Toda srbska ofenziva je morala prenehati, ker so Avstrijcem in Madžarom hitele na pomoč nove čete, ki so omogočile ponovni prehod sovražne vojske čez Savo in Drino. Pričele so se nove borbe, v katerih se je srbska armada zaradi pomanjkanja v ljudskih rezervah, posebno pa v orožju in municiji, umaknila na desni breg Kolubare—Ljiga in na planino Suvobor. Avstrijci so vkorakali v Beograd in zasedli tudi severozapadni kot Srbije z Valjevom. Toda avstrijska okupacija ni trajala dolgo. Srbska vojska z vojnimi dobrovoljci je na vsej prej omenjeni črti prešla v napad in iznenada se je pričela velika ofenziva proti Avstrijcem in Madžarom. Srbi so osvojili važno in zelo utrjeno postojanko Suvobor ter razbili center avstro-ogrske vojske na črti Gornji Milanovac — Valjevo. To je bila zmaga pri Suvoboru ali tako zvana kolubarska odločilna bitka, kateri je sledilo daljše zatišje ter so bili Avstrijci povsem poraženi in vrženi preko Save in Drine. Šele v jeseni 1915 so pričeli združeni Avstro-Madžari, Nemci in Bolgari veliko ofenzivo proti Srbiji z namenom, da likvidirajo bojišče na Balkanu. Silni premoči nasprotnikov srbska vojska kljub junaškemu odporu ni mogla odoleti in morala se je z vojnimi dobrovoljci umakniti čez Albanijo na jadransko obalo. Tako so bili dobrovoljski odredi, iz katerih je pozneje na solunski fronti nastal veliki dobrovoljski odred pod poveljstvom Vojina Popovića, znanega vojvode Vuka, priča srbske narodne Gologte. Baš v času, ko se je izvršil srbski umik preko Albanije in je antanta doživljala na bojiščih težke poraze, pa je gibanje dobrovoljcev doseglo največji razmah v Rusiji.

Pokret v Rusiji je nastal iz spontane akcije avstro-ogrskih Jugoslovanov, ki so prišli v rusko ujetništvo in odšli kot vojni dobrovoljci v boj, v katerem ujetništvo ni bilo več mogoče, marveč je bilo mogoče samo osvobojenje in zmaga ali smrt. Dobrovoljci so začeli izdajati svoj list »Slovenski Jug«, ki so ga sami pisali in tiskali. Ta list je širil propagando med Jugoslovani, vojnimi ujetniki v Rusiji in zaradi tega so prihajali vedno novi dobrovoljci, ki so se zbirali okrog srbske delegacije v Odesi. Nastal je najprej odred, pozneje pa se je ustanovila I. d o b r o v o l j s k a d i v i z i j a, ki je izvojevala sijajne zmage v Dobrudži* in je dosegla velik uspeh tudi v političnem oziru. Postavila je evropsko diplomacijo pred izvršeno dejstvo, ker je na bojnem polju izpričala voljo Srbov, Hrvatov n Slovencev, da se

* Glej moj članek: Ob dvajsetletnici bojev prve dobrovoljske divizije v Dobrudži, Misel in delo, II, št. 9—10, str. 285—293. Ljubljana 1936.

hočejo osvoboditi tujega gospostva in združiti v lastno državo. Tako so dobrovoljci problem političnega zedinjenja, s katerim se mnogi v naši državi še danes mučijo, rešili hitro in sicer v enem napadu, ko so med njimi na bojišču in v težkih borbah izginile vse plemenske in verske razlike.

Pojav dobrovoljskih polkov v Dobrudži je pomenil pred vso kulturno Evropo krvav protest proti krvoločni sili, s katero je avstro-ogrska monarhija potvorila resnico o našem neosvobojenem narodu, ki je moral v žalostnem času svoje zgodovine služiti proti svoji volji tuji ideji in tujim interesom.

Poleg Slovencev, Hrvatov in Srbov so se v vrstah dobrovoljske divizije borili tudi Čehoslovaki in Rusi in na ta način skupno z Jugoslovani na bojnih poljanah manifestirali slovansko solidarnost proti nemškemu in madžarsko-mongolskemu imperializmu; zlasti je bilo veliko število Čehov, ki so prostovoljno vstopili v dobrovoljsko divizijo. Predvsem so bili to mladi inteligenti, oficirji, ki so se s pravo češko vztrajnostjo in energijo učili srbsko-hrvaškega jezika in se v kratkem času izvrstno upoznali s pravili srbske vojske ter tekmovali z jugoslovanskimi oficirji najprej v organizatoričnem delu, pozneje pa v junaštvu in hrabrosti. Mnogi češki junaki so pustili svoje kosti na dobrudžanskih poljanah in s svojo krvjo skupno z žrtvami Jugoslovanov in Romunov postavili temelje Mali antanti.

V borbah v Dobrudži so sodelovali tudi številni Slovenci in so ravno slovenski dobrovoljci prvi primer oboroženega odpora Slovencev proti bivšim tlačiteljem, pa tudi prvi resnični dokaz, da vodi samo oborožen odpor do uspeha. Če so bile skoro vse druge borbe za našo svobodo le borbe peresa in besede, kulminira akcija dobrovoljcev v borbi z dejanji in žrtvovanjem srčne krvi. To pa je tudi zadnje in vse, kar človek more dati za veliko stvar.

Po povratku I. dobrovoljske divizije v Rusijo je gibanje dobrovoljcev vedno bolj naraščalo in ustanovila se je II. dobrovoljska divizija. Obe diviziji sta se združili v armadni zbor, v tako imenovani »Dobrovoljski korpus Srbov, Hrvatov in Slovencev«. Toda radi notranjih trenj v korpusu in ruske revolucije se je število dobrovoljcev pričelo krčiti. Zato je poveljstvo korpusa sklenilo zapustiti Rusijo in dobrovoljci so bili preko Severnega Ledenega morja in Indijskega oceana transportirani na solunsko bojišče.

Drugačen kot v Rusiji pa je bil dobrovoljski pokret v Italiji. Tu je nastal samo bataljon kapitana dr. Pivka, ker je italijanska vlada ovirala gibanje dobrovoljcev iz političnih ozirov. Pustila je iz taborišč na svobodo samo nekaj Jugoslovanov iz Bosne in Hercegovine ter pravoslavnih Srbov iz Vojvodine, odločno pa je odklanjala Slovence in Hrvate iz pokrajin londonskega pakta ter odbila vsako njihovo zahtevo o vstopu med dobrovolj-

ce. Italijansko vlado je vodila politična tendenca, s katero je hotela dokazati evropski diplomaciji, da so Slovenci in Hrvati zvesti Avstriji ter je prav zato skušala zatreti vsak narodni pokret, ki je stremel za osvobojenjem onih jugoslovanskih pokrajin izpod avstro-ogrske monarhije, katere so Italijani zahtevali zase. Nemogoče je bilo torej v Italiji organizirati jugoslovanske vojaške edinice nacionalnega značaja, ker bi bile živ dokaz, da se Jugoslovani borijo za zedinjenje svojih pokrajin, po katerih pa je hrepenela italijanska vlada in zato igrala dvojno vlogo. Ministrski predsednik Orlando je prepustil zadevo dobrovoljcev Sonninu, ki je vodil italijansko zunanjo politiko in zagovarjal načelo legitimnosti in mu zato po njegovem pojmovanju pravna zavest ni dovolila izročiti orožja podanikom tuje države. Več razumevanja za dobrovoljski pokret je pokazal Bissolati. Po njegovem prizadevanju so izločili Jugoslovane iz taborišč, v katerih so bili pomešani z Nemci in Madžari, rešeni so bili njihove kontrole in dobili lastna, jugoslovanska taborišča. Toda to je bilo tudi vse, kar so dosegli, naprej pa se pokret sploh ni razvil. O tem nam najbolj priča spomenica, katero je podpisalo 212 oficirjev v taboru Nocera Umbra, ki so prosili kot dobrovoljci za vstop v srbsko armado. Spomenico so dobrovoljci razposlali italijanski vladi in poslaništvom zavezniških držav ter jih rotili, da ugodijo njihovi želji. Toda spomenica je ostala glas vpijočega v puščavi.

Medtem ko je Italija ovirala pokret jugoslovanskih vojnih dobrovoljcev, ga je pa Amerika podpirala in pospeševala. Toda priznati moramo, da se je jugoslovanski vojni ujetnik v Rusiji ali Italiji laže odločil za vstop med dobrovoljce kot pa Jugoslovan v Ameriki. Ta je živel v deželi svobode, zaslužil je dobro in nihče ga ni mogel siliti v vojno. Tem večjega pomena je seveda bilo, ako je prav ta ameriški Jugoslovan, po poklicu obrtnik ali delavec, ki je zaslužil 5 do 10 dolarjev dnevno, zapustil udobno življenje ter vstopil med jugoslovanske dobrovoljce. Osnovale so se posamezne vojaške edinice, kakor čete »Zrinjski«, »Tomislav«, »Vidovdanska četa« in še nekateri drugi odredi. Pokret ameriških dobrovoljcev, ki jih štejemo na 10.000, je dokaz moralnega heroizma našega naroda, obenem pa je dvignil tudi ugled naših ljudi v Ameriki in vplival na ameriške državne predstavnike v našo nacionalno korist. Vsi ameriški dobrovoljci so odpotovali v afriško Bizerto, kjer so se vojaško izpopolnili in odrinili potem na solunsko fronto. Tu so pomnožili vrste drugih dobrovoljcev, katerim so se priključili še dobrovoljci iz Avstralije.

V zvezi z odhodom dobrovoljcev v Solun pa je razvoj solunskega bojišča. Po vojni katastrofi v jeseni 1915 in po strašnem umiku preko Albanije je regent Aleksander kot vrhovni poveljnik ukrenil vse, kar je mogel, da se srbska vojska z vojnimi dobrovoljci prepelje na Krf, kjer naj bi se reorganizirala in usposobila za novo akcijo, t. j. za osvobojenje Srbije in ostalih jugoslovanskih pokrajin, ki so trpele pod avstro-ogrskim gospodstvom. Od-

govorni srbski činitelji so stremeli za tem, da se srbska armada iz okolice Skadra in Ivana Medovskega prepelje z zavezniškimi ladjami na Krf in na ta način prekine vsako kretanje vojske na suhem v smeri proti Draču ali Valoni, kar so želeli srbski zavezniki. Ti so svojo željo skušali opravičiti s pomanjkanjem transportnih sredstev in s težkočami, katere bi povzročilo vkrcanje pri Medovskem zalivu ob albanski obali. Toda nameri zaveznikov je ugovarjal regent Aleksander skupno s srbsko vlado in razvil vsestransko akcijo, s katero je hotel dokazati, da je vsako gibanje srbske vojske na suhem nemogoče, ker je bila ta radi dolgotrajnih naporov že izčrpana, sestradana in je fizično že skoro propadla. Zaman so bili ugovori regenta Aleksandra. Srbska vojska skupno z dobrovoljci je bila prisiljena, da je z novimi žrtvami in težkimi izgubami ponesla svoj križ do Drača in Valone, kjer so se vojaki pod najtežjimi okolnostmi vkrcali na zavezniške ladje in se prepeljali na Krf in okolne otoke, ki so postali otoki življenja in smrti. Mnogi mrtvi junaki so našli večni počitek na dnu morskih globin, kamor so jih spuščali z otoka Vida v tako imenovano sinjo grobnico.

Do sredine februarja 1916 so se zbrali na Krfu ostanki hrabre srbske armade, ki je s svojim junaštvom vzbudila splošno občudovanje. Od te srbske vojske, ki je štela prej nad pol milijona vojakov, je dospelo na Krf okrog 170.000 ljudi, fizično izmučenih in moralno potrtih. Tedaj je nemški službeni komunike objavil vsemu svetu posmrtnico, v kateri je razglasil, da srbske armade ni več, da so ostali samo še njeni bedni ostanki, ki so se razpršili ter razbežali po divjih albanskih in črnogorskih planinah, kjer bodo v zimskem mrazu od lakote poginili. Zato so se — tako je poročal nemški službeni razglas — prekinile bojne operacije in se v bodoče ne bodo več izdajala poročila o balkanskem bojišču. Toda mogočni nemški štab tedaj ni niti slutil, da bodo baš ti bedni ostanki, kakor je nazval srbsko vojsko, začeli rušiti osrednje države.

Stanje srbske vojske in dobrovoljcev je bilo po katastrofi 1915 v resnici izredno težko, toda vkljub temu nihče ni klonil. Čeprav je albanski umik zahteval ogromne žrtve in nepojmljive muke, ko je lakota uničila na tisoče ljudi, je vendar v onih, ki so se rešili, vladalo čvrsto prepričanje, sveta in tajna vera v boljšo bodočnost. Najboljši zgled krepke značajnosti in jeklene volje je dajal vsem vrhovni poveljnik srbske vojske in vojnih dobrovoljcev regent Aleksander, ki se je na Krfu neumorno prizadeval, da svojo armado čimprej reorganizira in jo usposobi za končno zmago in osvobojenje vsega našega naroda.

Prizadevanja regenta Aleksandra so bila končno kronana z uspehom, ko je konferenca zavezniških vojnih delegatov v Chantillyu na Francoskem po temeljitem poročilu srbskega vojnega odposlanca in vsestranskem razmotrivanju sklenila na predlog maršala Joffrea, da se srbska vojska z vojnimi dobrovoljci prepelje s Krfa v Solun. Tu je reorganizacija naglo napredo-

vala, ker je še vedno živel spomin na slavno tradicijo srbske vojske in se je zbudil vojaški ponos ter je zmagala odpornost srbskega vojaka in vojnega dobrovoljca. Tako se je na solunskem bojišču ponovno pojavila srbska armada, ki je predstavljala ne veliko, toda izredno krepko in zanesljivo vojaško silo. Že v avgustu 1916 je srbska vojska z vojnimi dobrovoljci pričela močno ofenzivo, ko je naskočila utrjene postojanke na srbsko-grški meji in porazila bolgarsko-nemško armado pri Gorničevu. Najhujše borbe pa so se vodile za Kajmakčalan, ki je bil po svoji razsežnosti in višini (2525 m) taktični in strateški ključ položaja za srbsko zavezniško ofenzivo proti združenim Bolgarom in Nemcem nad Bitoljem. Kajmakčalan je bil močno utrjen in Bolgari so sklenili, da ga bodo branili ne glede na žrtve do poslednjega moža. Napad se je pričel 12. septembra zjutraj od strani drinske divizije. Bolgari so imeli od početka težke izgube zaradi izredne hrabrosti srbske pehote in silnih učinkov srbskega topništva, s katerim se bolgarsko ni moglo meriti. Posebno huda je bila bitka 18. septembra, ko je drinska divizija razvila napad na vsej fronti ter je popoldne razbila bolgarske žične ovire in zasedla prvo bojno črto. Sovražnik je kmalu poizkusil protinapad. Po borbah na nož so Srbi pometali Bolgare iz rovov, ki so proti večeru znova začeli napadati, pa so bili odbiti. Srbi so popolnoma obvladali Kajmakčalan. Proti jutru so Bolgari še enkrat poizkusili pregnati Srbe, toda zopet so se morali umakniti z mnogimi žrtvami. Bolgari so se hitro ojačili in od 21. do 26. septembra so se Srbi dan in noč borili za bojno črto. Naravnost klali so se sovražniki po rovih in šele ogromne izgube na obeh straneh so prekinile bitko, da so se Srbi in Bolgari znova uredili in pripravili za končno odločitev: čigav je Kajmakčalan? Z bolgarskimi napadi na Kajmakčalan, čigar najvišji vrh so Bolgari imenovali Borisov grad, je situacija postala zelo resna. Tedaj je srbsko poveljstvo sklenilo ojačiti drinsko divizijo. Po naredbi vrhovnega poveljstva sta takoj krenila dobrovoljski odred vojvode Vuka in še posebni bataljon dobrovoljcev na Kajmakčalan ter z drinsko divizijo prešla v odločilen napad. Po srditi borbi so srbski bataljoni in dobrovoljci končno pregnali Bolgare in 30. septembra 1916 osvojili Kajmakčalan ter ga trajno obdržali.

Vrhovni poveljnik regent Aleksander je dal po osvobojenju postaviti spominsko kapelo in grobnico s posvetilom: »Mojim divnim junakom, neustrašenim in zvestim, ki so s svojimi prsmi odprli vrata v svobodo in ostali tu kot večni stražarji na pragu domovine — ALEKSANDER,«

Po padcu Kajmakčalana je srbska vojska z dobrovoljci zavzela Starkov grob, izvojevala prehod čez Črno reko in osvobodila Bitolj, del bodoče Jugoslavije. Kljub doseženim uspehom pa srbska vojska z dobrovoljci ni mogla prodirati dalje v notranjost, da bi osvobodila Srbijo in ostale jugoslovanske pokrajine, čeprav so bili borci polni sile in morale ter bojnega

duha. Zavezniki namreč niso nudili zadostne materialne pomoči in zato srbska armada ni mogal uničiti sovražnih bojnih sil, ki so štele še vedno okrog pol milijona dobro opremljenih, moderno oboroženih in po makedonskih planinah skritih vojakov.

Sovražnik se je utrdil na visokih planinskih vencih od Strume do Ohridskega jezera in je v loku zajel jugoslovansko bojno črto ter operacijsko bazo v Solunu, ki je bila od morja oddaljena komaj dva do tri marše. Položaj je bil izredno težak, ker so imeli Jugoslovani pred seboj sovražnika, za hrbtom pa morje. Fronta je tekla v smeri: izliv reke Strume v Egejsko morje — zapadno obrežje Tahinskega jezera — levi breg reke Strume — jezero Butkovo — južni obronki Belasice — Dojransko jezero — planinski grebeni srbsko-grške meje do Sokola (kota 1388), kjer se je fronta obrnila na sever in pustila na vzhodni strani vasi Starovina-Zović ter rezala Črno reko, nato pa v smeri proti Dabicu k. 1050 vzhodno od vasi Paralova zajela postojanke: Dobromir — Karaman — Raštane — k. 1248 severozapadno od Bitolja — Crvena stena ter med vasmi Krani in Slivice prešla na Prespansko jezero in od tod dalje na črto: Hoteševo — Tomoroš — Sv. Naum med Prespanskim in Ohridskim jezerom. Od tod je tekla fronta južno od Berata na izliv Vojuše in po njej segala do Jadranskega morja. Naše postojanke so bile raztegnjene in so se vlekle v dolžini 450 km od Ohridskega jezera do Egejskega morja. Zapadno od Ohridskega jezera pa do Jadranskega morja je stal v Albaniji proti avstrijskemu koru enakoštevilni italijanski kor.*

Ofenziva 1916. leta je zahtevala težke človeške žrtve. Zaradi velikih izgub in ker razen dobrovoljcev ni bilo drugih moči za izpopolnitev srbskih vojaških edinic se je januarja 1917 razpustil Dobrovoljski odred vojvode Vuka, ki se je v vseh dotedanjih borbah pokazal vrednega vsake pohvale. Moštvo odreda je izpopolnilo druge bojne edinice. Toda tudi to ni zadostovalo in končno so se morali ukiniti vsi četrti polki v divizijah ter se je srbska vojska z dobrovoljci razdelila v dve armadi, izmed katerih prva je pod poveljstvom vojvode Mišića obsegala drinsko, donavsko, moravsko in konjeniško divizijo ter kot levo krilo zasedla postojanke od Črne reke do Sokola. Druga armada, ki je pod vodstvom vojvode Stepanovića tvorila desno krilo, se je delila na šumadijsko, timoško in vardarsko divizijo ter je držala bojno črto od Sokola do Fuštana. Obe armadi sta bili močno opremlejni s težko artilerijo, orožjem in municijo ter sta se na svojih postojankah zakopali v rove. Začela se je pozicijska borba.

V času rovske borbe je regent Aleksander neprestano vodil odločno vojno-politično akcijo z namenom, da se ojači solunsko bojišče z novimi vojaškimi silami in na ta način omogoči solunski armadi, da nadaljuje uspešno

* Glej knjigo: Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije, str. 85—102, Ljubljana 1936.

ofenzivo proti Savi in Donavi. Srbski vojni delegat je na ponovni zavezniški konferenci v Chantillyju razložil veliko važnost bojišča na Balkanu in jo tudi krepko utemeljil. Poraz Bolgarije bi obnovil Srbijo in zveza Berlin — Carigrad bi bila presekana. Ta uspeh bi prinesel zaveznikom veliko korist, centralnim silam pa ogromno škodo. Zaradi poraza Bolgarije bi morala Turčija skleniti mir, kar bi prineslo veliko moralno in materialno korist, ker bi zavezniki čete s turškega bojišča mogli uporabiti za boj proti Nemcem in Avstro-Madžarom, katere bi lahko začeli napadati z juga v smeri proti njihovemu širokemu zaledju. Razen tega je naš vojni odposlanec poudarjal, da imajo po Nemcih zasedena Srbija ter zavezniki centralnih držav Bolgarija in Turčija ogromne prirodne zaklade, katere izkoriščajo sovražniki za prehranjevanje svojih armad in prebivalstva, kakor tudi v druge vojne namene. Srbsko vojno poročilo je tudi omenjalo, da razpolagata Bolgarija in Turčija še vedno z bogatimi ljudskimi rezervami, ki jih Nemčija neprestano oborožuje in pošilja na razna bojišča, kar se je tudi v resnici dogajalo. Z zmago zaveznikov na Balkanu bi pa sovražnik vse omenjene prednosti izgubil in zavezniki bi imeli veliko korist, ker solunska fronta baš obvladuje komunikacijo Berlin — Carigrad in nevarno grozi Avstro-Ogrski.

Na podlagi izčrpnega poročila našega vojnega delegata so zavezniki osvojili srbski predlog, da se solunska armada ojači za 300.000 ljudi in da se vsi dobrovoljci transportirajo čimprej v Solun, obenem pa so sklenili, da se spomladi 1917 začne nova ofenziva na solunskem bojišču v smeri proti severu. V tem času so že dospeli dobrovoljci jugoslovanskega bataljona iz Rusije, ki so znatno okrepili srbske vojaške edinice in se udeležili napovedane ofenzive na koncu aprila 1917. Ofenziva je sicer pričela, toda bila je kratka in ni dosegla zaželenega uspeha, ker zavezniki niso poslali pomoči v taki meri, kakor so bili obljubili. Zopet se je obnovila rovska borba. V tem času se je nadaljevala vojno-politična akcija za uspešno ofenzivo na solunski fronti. V posebni spomenici so srbski vodilni krogi pojasnili Ameriki važnost solunskega bojišča. V oktobru 1917 je regent Aleksander poveril polkovniku Petru Pešiću važno misijo, ko ga je poslal v London, da izroči kralju Velike Britanije in cesarju Indije njegovo svojeročno pisano pismo o neobhodni potrebi in pomenu solunske fronte. Zaupnik regenta je bil takoj ob prihodu v London sprejet v posebni avdienci pri angleškem kralju, kateremu je še ustmeno pojasnil važnost solunskega bojišča in nato posetil tudi angleškega vojnega ministra lorda Derbyja in mu obrazložil stanje na solunski fronti. Po misiji na Angleškem je vojni odposlanec našega regenta odpotoval na Francosko, kjer je stopil v stike z vodilnimi francoskimi političnimi in vojaškimi krogi. Zaupnika našega vrhovnega komandanta je sprejel takratni predsednik francoske republike Poincaré, maršala Foch in Joffre, vojni minister Painlevé in veliki državnik Briand. Vsi so se prepričali o pomenu in važnosti solunske fronte, za katero sta se z vso vnemo

zavzemala Painlevé in Briand ter zahtevala uspešno ofenzivo. Toda ta se je za enkrat še odložila, ker so morali zavezniki, zlasti Francozi in Angleži, zaradi težke situacije na italijanskem bojišču podpirati Italijo, ki je doživela popoln poraz pri Kobaridu.

Po misiji zaupnika regenta Aleksandra je stopilo v ospredje vprašanje o ustanovitvi posebne vojaške edinice jugoslovanskih dobrovoljcev. Omenili smo že, da je aprila 1917 dospel iz Rusije v Solun posebni jugoslovanski bataljon dobrovoljcev, ki so se takrat dobrovoljno prijavili za solunsko bojišče. Njim so sledili drugi in od jeseni 1917 dalje so prihajali vedno novi dobrovoljski bataljoni iz Rusije in Amerike, prišlo pa je tudi nekaj dobrovoljcev iz Italije, Francije in Avstralije. Dobrovoljci so sami zahtevali, naj jih čimpreje transportirajo na solunsko bojišče, da bi olajšali napore bratske srbske vojske, ki ni mogla izpopolniti svojih vojnih edinic; Srbija je namreč bila zasedena, srbske divizije pa so bile radi neprestanih borb razredčene. Zato so se dobrovoljci uvrstili v srbske bojne formacije in kot nov, svež element solunske fronte niso le fizično ojačili, temveč so jo tudi moralno okrepili in utrdili solidarnost ter navdušenje med vsemi deli našega naroda. Tako je bilo že iz moralnih razlogov izredno težko odvajati dobrovoljce v novo divizijo kot posebno vojaško edinico. K moralnim so se pridružili tudi materialno-tehnični razlogi, ker za novo divizijo sploh ni bilo dovolj opreme na razpolago. Vsaki diviziji pripada posebna artilerija, tren in še drugi oddelki, za katere pa od zaveznikov v takratnih razmerah ni bilo mogoče dobiti potrebne opreme. Toda regent Aleksander je spoznal, da bi divizija kot posebna vojaška edinica dobrovoljcev bivših avstroogrskih državljanov imela velik političen pomen, ker bi na fronti predstavljala idejo osvobojenja in bi se Jugoslovanom nudila prilika, da na viden način manifestirajo svojo požrtvovalnost za nacionalno edinstvo. Iz omenjenih razlogov je regent Aleksander sklenil razpustiti eno izmed starih srbskih divizij, njeno moštvo pa razmestiti po drugih divizijah in z materialom razpuščene divizije formirati novo vojaško edinico dobrovoljcev. Z vojno naredbo je regent Aleksander razpustil vardarsko divizijo, ki je imela slavno preteklost in ustanovil novo »Jugoslovansko divizijo« dobrovoljcev v prepričanju, da bo ta znala nadomestiti veliko žrtev Vardarcev z vdanostjo nacionalnemu idealu, kar je pozneje v ofenzivi tudi dokazala. Regent Aleksander je torej vprašanje nove divizije kot posebne vojaške edinice dobrovoljcev rešil v duhu jugoslovanske ideje.

Po ustanovitvi jugoslovanske divizije je solunska fronta vendar dobila ono važnost, ki ji je pripadala in se je z ozirom na to tudi pomnožila z novimi četami; kajti regent Aleksander ni prenehal nadaljevati akcije za okrepitev solunskega bojišča. Tako so se končno v avgustu 1918 začele priprave za veliko ofenzivo. Za ta uspeh gre zasluga regentu Aleksandru, ki je po svojih zvezah z drugimi dvori in velikimi državniki zavezniških sil, s

stalnim bivanjem na fronti, v rovih z vojaki, na opazovalnicah za časa borbe kot v svojem taborišču na Jelaku v območju ognja gorskih topov, dosegel in ustvaril vse pogoje za končno zmago srbske vojske in dobrovoljcev, ko se je 15. septembra 1918 začela velika solunska ofenziva.

Ideja napada je bila izključno delo srbskega vrhovnega poveljstva, ki je pri zavezniških komandah in vrhovnem komandantu zavezniških vojsk v Solunu neprestano poudarjalo in ponavljalo svoje mnenje, da je neobhodno potrebno zavzeti postojanke Sokol — Dobro polje — Vetrenik, če se hoče doseči končni uspeh nad sovražnikom. Solunska fronta je imela dve odprtini: ena je vodila v dolino Vardarja, druga pa v kotlino Bitolja. Zato je vrhovno poveljstvo določilo za napad ožji del solunske fronte med Sušico in Črno reko, kjer je stala srbska vojska z dobrovoljci. Cilj preboja je bil prodreti v dolino Vardarja in presekati sovražnim četam zveze pri Djevdjeliji, na Dobrem polju in pri Bitolju, obvladati komunikacijo v vardarski dolini in na črti Gradsko — Prilep ter nadaljevati prodiranje v notranjost Balkana v smeri proti Demir kapiji, Kavadarcu in Vozarcu, po doseženih uspehih pa proti Sofiji. Ko je bil sprejet predlog, da se preboj izvrši na fronti srbske vojske in dobrovoljcev, je srbsko vrhovno poveljstvo izdalo sledeči razpored za bitko:

I. srbska armada z drinsko in donavsko divizijo v prvi bojni vrsti in z moravsko divizijo v rezervi je napadala na fronti Lešnica — Sokol. II. srbska armada, ki je imela jugoslovansko in timoško divizijo v rezervi, je izvršila napad s šumadijsko, 17. in 122. francosko divizijo na fronti Sokol — Sušica, medtem ko je angleško-grška vojska napadala vardarsko, a francosko-italijanska vojska bitoljsko fronto. V tem razporedu je bilo na glavni napadalni fronti, dolgi 9 km, koncentriranih za napad pet divizij in nad 360 topov raznih cevi.

Šumadijska divizija je v enem samem naletu takoj prvi dan ofenzive osvojila vzhodni Vetrenik in koto 1570. Francoska 17. divizija je zavzela dobro utrjeno postojanko Kravica, a 122. francoska divizija je obvladala Dobro polje. Toda sovražnik je ustavil nadaljnje prodiranje obeh francoskih divizij, ker so začele prihajati sovražniku nove čete v pomoč. Šumadinci pa niso odnehali in so še prvi dan v drznem napadu osvojili Kravički kamen, najvažnejšo postojanko na vsej sovražni prvi obrambni črti.

Naslednji dan 16. septembra se je ofenziva nadaljevala, ko sta jugoslovanska in timoška divizija v silnem naletu preleteli šumadijsko in obe francoski diviziji ter prešli v napad. Najtežjo nalogo je imela jugoslovanska divizija, ki je naglo začela napadati Kozjak, najvažnejšo postojanko druge sovražne obrambne črte. Po srditi borbi je jugoslovanska divizija osvojila Kozjak in pregnala Bolgare v beg, dočim so Timočani zavzeli Topolac. Med tem časom so Drinci zavzeli Gradešnico, Donavci so prodirali že proti Rizam Beju, Moravci pa so dosegli Kučkov kamen. Ofenziva se je nadaljevala

na vsej srbski fronti in povsod z uspehom, čeprav je sovražnik pripeljal deset novih polkov za ojačenje. Toda zavezniki niso dosegli prav nobenega uspeha. Napad angleško-grške vojske pri Dojranu in francosko-italijanske pri Bitolju ni uspel. Radi takšnega položaja na bojišču se je srbska vrhovna komanda morala odločiti, ali da srbska vojska prekine nadaljnjo ofenzivo in se utrdi na zavzetih postojankah ter čaka na odločitev vojne na zapadu, ali pa da nadaljuje ofenzivo brez ozira na pretečo nevarnost. Po kratkem posvetovanju s štabom vrhovnega poveljstva na Bukoviku je vrhovni komandant naše vojske regent Aleksander izdal naredbo, ki je bila dostojna hrabre in neustrašene srbske armade ter junaških dobrovoljcev. Naredba se je kratko glasila:

»Naprej v slavo ali smrt!«

Takoj nato so bila izdana vsa nujno potrebna povelja za nadaljevanje ofenzive proti Prilepu, Babuni, Negotinu in Gradskemu. Na večer 20. septembra so naše čete zavzele Tikveš in s tem popolnoma odrezale 11. nemško-bolgarsko armado od Bitolja. V borbah od 21. do 27. septembra je sovražnik poskusil vse, kar je mogel, da bi obdržal postojanke ob Vardarju pri Krivolaku in na Babuni. Toda ni bilo sile, ki bi mogla zadržati naval junaške srbske vojske in hrabrih dobrovoljcev na poti k osvobojenju in zedinjenju vsega jugoslovanskega naroda. Ko je 27. septembra konjeniška divizija, katero so podprli oddelki jugoslovanske divizije, prodrla do stare srbsko-bolgarske meje pri Carevem selu, je bolgarska vojska položila orožje in 28. septembra so Bolgari sklenili premirje. Rezultat zmage je bilo 90.000 ujetnikov in 800 zaplenjenih topov. Četrti dan po bolgarski kapitulaciji je Hindenburg, generalisim nemške armade, poslal nemškemu kanclarju sledečo brzojavko:

»Ker je sovražna vojska prebila solunsko fronto in je Bolgarija kapitulirala, a mi nimamo svežih rezerv, je potrebno, da takoj sklenemo mir s sovražnikom!«

Po bolgarskem premirju se je ofenziva energično nadaljevala in sledila je kapitulacija Turčije. Nemške in avstrijske divizije, ki so zamenjale razpadlo bolgarsko vojsko, niso mogle zadržati zmagovitega jugoslovanskega bojnega pohoda. V 40 dneh je srbska vojska z dobrovoljci prodrla na Donavo in Savo, vkorakala v Beograd in hitela naprej, da osvobodi vse jugoslovanske pokrajine in jih združi v enotno državo.

Posledice preboja solunske fronte so bile prav izredne. Porazu Bolgarije je sledila kapitulacija Turčije in zveza Berlin — Carigrad je bila presekana. Zavezniki so čete s turškega bojišča uporabili za boj proti Nemcem, ki so izgubili prirodne zaklade v Bolgariji in Turčiji. V notranjosti Avstro-Ogrske je revolucionarno gibanje doseglo svoj višek in habsburška monarhija se je razsula. Oni, ki so vojno izzvali, so jo tudi izgubili. Nemci na

zapadnem bojišču s proti napadi niso uspeli in neprestani umiki so jih prisilili, da so morali 11. novembra 1918 skleniti premirje. Svetovna vojna se je zaradi preboja solunske fronte mnogo preje zaključila. Dogodki so se vrstili z bliskovito naglico in 1. decembra 1918 je regent Aleksander v imenu kralja Petra I. proglasil zedinjenje Srbov, Hrvatov in Slovencev v enotno kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, katero je pozneje, zvest jugoslovanski ideji, prekrstil v Jugoslavijo.

S sijajno zmago se je končal boj dobrovoljcev v emigraciji. Z aktivno borbo v Dobrudži in na solunskem bojišču, ki je postalo fronta nacionalne revolucije, so dobrovoljci pokazali svojim tlačiteljem v bivši avstro-ogrski monarhiji in tudi vsemu svetu trdno voljo zavednih Jugoslovanov, zlasti pa takratne mladine, da hoče biti na svoji zemlji svoj gospod. Pokret jugoslovanskih dobrovoljcev je dosegel največji razmah, ko je Srbijo zasedel sovražnik in so antantne armade doživljale same poraze. Dobrovoljci so storili prvi korak, da oživotvorijo idejo osvobojenja in zedinjenja vseh Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je že pred vojno vroče tlela v prsih jugoslovanske mladine. Ta ideja je dobila svojo obliko v dobrovoljskih vojaških edinicah, v katerih so bili združeni vsi naši kraji, čvrsto povezani med seboj z istim ciljem in nezlomljivo voljo, da se osvobodijo in zedinijo. Pod ponosno in nepremagljivo šajkačo so se našli v istem polku po dva, trije in štirje bratje, a bili so primeri, da je oče s sinom služil v isti četi. Dobrovoljske edinice, ki so s svojim disciplinirani in junaškim nastopom iznenadile vse takratne vodilne in vojaške kroge v Evropi, so imele poleg globokega psihološkega tudi važen vojaško-politični in revolucionarni pomen. Na eni strani so dobrovoljci zrahljali avstrijsko imperialistično silo, na drugi pa okrepili srbske divizije. Tako je dobrovoljski pokret dosegel večno vrednost v etični ideji, ki je nastala in zahtevala žrtve, ko so bratje hiteli bratu na pomoč v najbolj kritičnem času, trdno odločeni, da si zgradijo skupno zajednico in svoj lastni dom.

Pokret dobrovoljcev je razpršil blodnje takratne zapadno-evropske diplomacije o potrebi avstro-ogrskega imperija in sugeriral zgodovinsko nujnost rešitve jugoslovanskega vprašanja. Dobrovoljci so dvignili prestiž Srbije in s svojo krvjo dokazali nezaupljivi Evropi, da Jugoslovani iz avstro-ogrske monarhije zahtevajo združitev s Srbijo in da pri ustvarjanju Jugoslavije ne gre za srbski imperializem, marveč se v resnici izraža nacionalno stremljenje po skupni državi.

Zbiranje dobrovoljskih čet v emigraciji se je širilo, s tem pa obenem tudi posredno krepilo revolucionarno gibanje v domovini; kajti revolucionarna je bila koncepcija dobrovoljcev, ki so se borili za integralno zedinjenje vseh Jugoslovanov ne glede na plemenske in verske razlike ter takratne administrativne meje. Ta koncepcija je zmagala na bojnem polju, na-

rekovala je krfsko deklaraciju in z logiko vojnih dogodkov na solunskem bojišču je razbila habsburški okvir majniške deklaracije. Neovrgljivo zgodovinsko dejstvo je, da brez zavezniških zmag in osvobodilnih borb, ki jih je vodila srbska vojska z vojnimi dobrovoljci, prvega decembra 1918 nikdar ne bi bilo, pa tudi Jugoslavije ne v današnjem obsegu.

S 1. decembrom 1918 se je zaključila doba naše nacionalne revolucije in oživotvorila se je jugoslovanska ideja, ki v svojem bistvu pomeni notranjo usodno povezanost Slovencev, Hrvatov in Srbov, njihovo enako pravico in skupno vodstvo nove države, ki naj vsem stanovom našega naroda zagotovi uspešen gospodarski razvoj in socialno zadovoljstvo. Vse to je osnova, ki daje trdno jamstvo za mogočen razmah slovenske in jugoslovanske kulture.

MARKO MARKOVIĆ (Sarajevo):

UDEO DOBROVOLJACA U USLOBODILAČKOM RATU

»... Junačkim delima naše srpske vojske, naših jugoslovenskih dobrovoljaca... izvedeno je delo našeg narodnog oslobodjenja i ujedinjenja i tako stvorena država Srba, Hrvata i Slovenaca...«
(Ribar, prvi izabrani pretsednik Konstituante, 21 dec. 1921 g.)

Ni sada, o 20-godišnjici našeg oslobodjenja i ujedinjenja — kojoj je posvećen, i radi koje se i javlja ovaj napis — dobrovoljački pokret i njegov deo u oslobodilačkom, Svetskom ratu neće, i ne može biti prikazan u potpunosti.

Jedinstven po pobudi i cilju, neminovan u istoriskom razvijanju oslobodilačkih napora Srbije s jedne, i naših krajeva pod Austro-Ugarskom, s druge strane; životodavan po svom delovanju — moralnom, političkom i vojničkom — dobrovoljački pokret nije bio, i nije mogao biti jedinstven i po vremenu i mestu. On se javlja i obnavlja neprekidno, kroz celo vreme Svetskog rata, u svima zemljama i na svima kontinentima gde su živeli i dopirali naši ljudi. Neke, glavnije pojave naših dobrovoljaca dobile su svoje prikazivače, mahom iz redova samih sudeonika, ali svi zajedno, kao celina, kao pokret, ostali su — osim u dva poznata slučaja, radjena na osnovi pouzdanih podataka — neprikazani. Dobrovoljci se, zatim, nisu redovno okupljali i borili kao zasebne, samostalne jedinice da bi im broj bio sačuvan. U puno slučajeva oni su se, kao pojedinci ili grupe, utapali u broj redovne srbijanske i crnogorske vojske pa bi, ukoliko su arhive sačuvane, trebalo mnogo vremena i truda da se ustanovi tačan broj dobrovoljaca i njihove sudbine.

Utoliko i zato će i ovaj rad (pri kome sam se služio ovim glavnim vrelima: D-r Pero Slijepčević, »Naši dobrovoljci u Svetskom ratu«, »Nova Evropa« 17, 1925 — Vojin Maksimović, »I. srpska dobrovoljačka divizija«, Beograd 1926 — D-r Milada Paulova, »Jugoslavenski odbor«, Zagreb 1925 — Milivoj Dj. Alimpić, »Rad I. jugosl. brigade u proboju Sol. fronta«, Beograd 1923 — Dušan Semiz, »Jugosl. dobrovoljački pokret u Rusiji« i (—č—) »Kako je postao Dobrovoljački odred u Rusiji«, »N. Evropa« 10—11, 1927 — Moja zapamćenja i zabeleške iz Rusije i sa Sol. fronta, i na osnovi njih objavljeni radovi u »Novoj Otadžbini«, Sarajevo 1922, u kalendaru »Jugoslavija«, Zagreb 1922, u »Pregledu«, Sarajevo 1928, u knjizi »Dobrovoljački pokret u Svetskom ratu«, Sarajevo 1931, predavanja: u Sarajevu 1926 i Beogradu 1936, itd.) biti nepotpun i akcija naših dobrovoljaca, radi prostora koji mi je ograničen na ovo nekoliko stranica, prikazana u preseku, u zbijenom, suvom izlaganju postanka i toka dobrovoljačkog pokreta.

POSTANAK

Dobrovoljački pokret u Svetskom ratu — o kome će ovde biti reč, jer o dobrovoljcima iz četničke akcije i iz Balkanskog rata nemamo podataka — javio se odmah na njegovom početku spontano i jednovremeno u Srbiji i u Crnoj Gori kao rezultat zrelosti slobodarske misli i želje našega naroda da se oslobodi i stvori svoju državu; javio se atavistički i u času velikog obračuna izmedju ugnjetača i ugnjetavanih, prvo pojedinačno i da brani napadnute srpske države, a zatim u sve većem broju i da pomogne rušenju A.-U. monarhije. Takav pokret je delo one vrste ljudi koji su se, otkako je sveta i veka, borili za bolje uslove čovekovog, društvenog života. Politička borba Jugoslovena pod A.-U. dobila je njime najbolju potvrdu. Sve što se imalo reći u odbranu svoga prava, rečeno je u miru. U ratu se to moralo potvrditi mačem. To su učinili ratni dobrovoljci: Srbi, koji su to, u svom ogromnom broju bili kao Srbi i radi Srbije i koji su u dobrovoljce išli bez ikakvih ograda, a tek u malom broju kao Jugosloveni, zatim Hrvati i Slovenci koji su u dobrovoljce išli kao Jugosloveni i u veoma malom broju, najvećim delom iz redova inteligencije, prvenstveno omladinske, što je bilo najočitiji znak koliko misao jugoslovenska, u času kada je izbio Svetski rat, još nije bila sazrela.

Dobrovoljaštvo se javilo u onom obliku u kome se jedino i moglo javiti. Odmah iza Atentata pohapšeni su i internirani svi Srbi, Hrvati i Slovenci koji su Austriji bili podozrivi, što je onemogućilo akciju u zemlji. Kako su, pored toga, granice dobro čuvane, prebacivanje u Srbiju — koje je, uostalom, smatrano nerodoljubivim, jer se tražilo da svak ostane na svome mestu, — bilo je svedeno na najmanju meru. Na taj način dobrovoljački pokret ostao bi neznatan i bez mogućnosti obnavljanja. Ostalo je bekstvo i zarobljavanje u Rusiji i u Italiji, na čije su frontove u glavnom i slati naši ljudi i odatle se javljali u dobrovoljce. To je, kao po nekom prethodnom sporazumu, i činjeno.

Dobrovoljački pokret nije, dakle, zasluga nekog organizatora, govornika ili vojskovodje; on je teška, ali svesna i neophodna žrtva našega naroda pod A.-U., i vrhunac napora u njegovom oslobodilačkom pothvatu.

DOBROVOLJCI U SRBIJI 1914

Dobrovoljci se javljaju prvo u Srbiji gde se bore kao četnici od samog početka četničke akcije u Južnoj Srbiji. Veoma malobrojni, ali i veoma odabrani, oni su preteče već znatnijeg broja dobrovoljaca u Balkanskom, i impozantnog broja, celog pokreta u Svetskom ratu.

Rat Četrnaeste zatiče ih opet na okupu u Beogradu gde četnici, kao »Dunavsko-savski odred«, pod komandom majora Tankosića i vojvode Babunskog, digoše Savski most i 3 dana i toliko noći braniše prelaz neprijatelju preko Save sve dok nije izvršena mobilizacija; posle duž Drine čuvaju granicu, vrše izvidjanja, zalaze neprijatelju za ledja i unose zabunu u njegove redove, ispituju mu snagu i vode okršaje. Ti odredi, sastavljeni od starih četnika, od ranijih i od izbeglica posle Atentata, najviše omladinaca, nose imena Vojvode Vuka, Tankosića, Vemića i Todorovića. Čeda Popović u štabu Užičke prima ih, organizuje, i šalje na Drinu. Dragutin Dimitrijević-Apis vodi vrhovni nadzor nad organizovanjem i kretanjem dobrovoljaca u Srbiji.

Odmah na početku Rata bilo je u Srbiji 5 dobrovoljačkih odreda: Vukov (majora Vojina Popovića) Jadarski odred sa 5 ili 6 četa i oko 700 ljudi, najviše iz Bosne i Hercegovine, formiran je u Beogradu, Nišu i Skoplju. On operiše oko Lešnice, bori se na Ceru i goni neprijatelja do Tršića. Za vreme drugog a.-u. napada izdrža tešku borbu na Gučevu, zatim oko Šapca pa na Torlaku. Krajem 14-te, i pored popunjavanja, naročito dobrovoljcima iz Amerike, ostalo mu je živih svega 160 ljudi. Tankosićev Rudnički odred sa 370 dobrovoljaca (od kojih 320 iz Bosne, 38 iz Srbije, 6 iz Dalmacije, 2 Hrvata, 2 Čeha, 1 Slovenac i 1 musliman iz Plava) okupio se na Banovom Brdu. Borio se pod Beogradom pod imenom »Dunavsko-savski odred«. 10-8-1914* odred je hitno prebačen u Valjevo. Otada nosi ime »Rudnički odred«. Borio se duž Drine kao leteći odred. U borbi na Krupnju izgubi 70, kod Loznice 47, na Ljuboviji 120, Preslapu 38, Valjevu 43 čoveka. Kad spade na 40—50 ljudi, odred odlazi u Užice i stupa u novoformirani »Drugi dobrovoljački bataljon«. Gornjački odred imao je 4 čete — Koste Todorovića, Vladimira Bana, Petra Klarića i Stojana Diklića — po 150 dobrovoljaca u svakoj. Todorovićeva četa operiše prema Srebrenici, Banova prema Bajinoj Bašti, prelazi u Bosnu i do-

* Svi datumi su po starom kalendaru.

pire do Glasinca. Izginuli kasnije u borbama oko Užica. Ostaci 1 i 2 čete odlaze u Vukov i u Vemićev odred, a 3 i 4 u »I dobrovoljački bataljon« — Zlatiborski odred od 150 četnika, pod komandom Dušana Dimitrijevića (Vojvode Dula), kao izvidnica Užičke vojske išao je preko Drine, Javor Planine na Han Pijesak, gde mu se pridružilo 50 bosanskih seljaka. Odred se, tako, probio kroz front i iza neprijateljske linije operisao prema Olovu. Vratio se u Sedeljku gde je popunjen sa 150 dobrovoljaca, a onda je operisao prema Vlasenici. Njegovi mali ostaci rastureni su posle u druge odrede. Vemićev odred formiran je u Valjevu od oko 250 četnika, najviše Vojvodjana. Sudelovao u bosanskoj ofanzivi i dolazio do Pala više Sarajeva. Ostaci mu se rasturili po pukovima.

1915

Za vreme velikog zatišja u Srbiji, 1915 g., organizova Vojvoda Vuk iz ostatka »Jadarskog odreda« i novih dobrovoljaca iz Amerike, »Prvi dobrovoljački bataljon« od 1000 ljudi koji je krstario duž bugarske granice linijom: Valandovo—Kriva Palanka, onda Leskovac—Vranje. U maju 15-te organizova pukovnik Dimitrijević u Užicu »Drugi dobrovoljački bataljon« od ostataka starih odreda, od izbeglica, i oko 60 dobrovoljaca iz Amerike, pod komandom kapetana Radoja Pantića, a on preuze komandu nad oba bataljona. Pridolaskom novih dobrovoljaca iz Amerike i iz Skoplja, naraste bataljon na 1500 ljudi i bi razdeljen na dva. Tako nastade Dobrovoljački odred od 3 bataljona, koji bi upućen na Čemernik, iznad Vlasinskog Blata. IV bataljon formiran je od 1100 dobrovoljaca, većinom Bosanaca i Vojvodjana, koji sada prvi put stigoše iz Rusije. U borbama 1 oktobra biše I i IV bataljon prepolovljeni, Odred sveden na 3 i uskoro popunjen sa novih 500 dobrovoljaca stiglih iz Rusije. Odredom je komandovao pukovnik Alimpije Marjanović (bataljonima: major Jezdić, posle Kostić, kapetan Pantić, kapetan Pavićević i major Jezdić). Odred je imao 4100 dobrovoljaca i bio je na frontu Bukova Glava—Vlasinsko Blato—Gadžine Poljane—Gramada—Mali vrh—Klinčarnik i Tumba, dugom 30 km, od kojih su dobrovoljci držali 20 km. Po ovim, veoma teškim borbama, Odred je postao čuven. Pri povlačenju, dobrovoljci su štitili otstupanje II. Armije. Na Krf ih je stiglo oko 500.

Sremski dobrovoljački odred, pod komandom junačkog poručnika Ignjata Kirhnera, bio je u sastavu Odbrane Beograda. Obrazovan je za vreme velikog zatišja od Jugoslovena iz raznih krajeva, najviše iz Srema. Odred je čuvao stražu na Savi i Dunavu, oko Ade Ciganlije. Pri odbrani Beograda od 400 dobrovoljaca palo je samo za jedan dan, 24-9-1915, 310.

Takozvani Odredi žandarma u Vardarskoj Srbiji formirani su od dobrovoljaca postepeno, do decembra 1915: jedno odeljenje u Prizrenu

(oko 500), drugo u Skoplju, treće u Bitolju. Tačan broj nije nam poznat, ali znamo da su prvo vršili žandarmsku službu po Južnoj Srbiji, a posle se borili kao vojnici i povukli se preko Albanije..

U CRNOJ GORI

I u drugoj slobodnoj srpskoj državi, u Crnoj Gori, postojala je i pre Rata ustaška, dobrovoljačka četa u »Trebješkom bataljonu«. Ona se na početku Rata, kada su Hercegovci grnuli u Crnu Goru, pretvorila u Gatački bataljon sa 4 čete oko 500 dobrovoljaca, najviše iz Amerike, pod komandom Vladimira Zimonjića, potom Toma Vukomanovića. Prilikom crnogorske ofanzive od Prevalja prema Čajniću, odmah na početku rata, Luci Gojniću pridružilo se iz krajeva oko Čajniča i Foče oko 300 dobrovoljaca. Bilećki bataljon, obrazovan 15-te većinom od Bilećana iz oslobodjenih krajeva toga sreza, zatim od nekih Nevesinjaca i Stočana, imao je u 5 četa, pod komandom Blaža Djukanovića, 884 vojnika. Bataljon je držao položaj severno od Vučjeg Dola, a 1915 vršio izvidjanja iza neprijateljske linije. Trebinjski bataljon, organizovan na isti način, imao je 2 čete sa 260 dobrovoljaca, pod komandom Danila Radovića i Bogdana Babića. Sudelovao je u borbama koje su vodjene na sektoru II. divizije. — Posle Kapitulacije, sva tri ova bataljona spasila su se preko Skadra. U času kad ih je G. Gatalo po naredbi crnogorske vlade predao srbijanskim vlastima, imao je Bilećki 884, Gatački 500, a Trebinjski bataljon od 2 čete sa 260 ljudi formiran je od 60 Bokelja koji se u početku Rata zatekoše na Cetinju i od 200 novih dobrovoljaca koji se javiše kad je crnogorska vojska ušla u budvanski kraj. Drugi bokeški dobr. bataljon od 4 čete formiran je od 450 dobrovoljaca iz Amerike i oko 50 koji prebegoše iz neprijateljske vojske. I u tzv. Formiranom Bataljonu Kneza Petra, beše dobra polovina dobrovoljaca.

Posle Kapitulacije jedni izbegoše na Krf, drugi odoše u Italiju; od ovih, 170 bi internirano na Lipare, a od njih pola se vrati na Sol. front, a ostali natrag u Ameriku.

DOBROVOLJCI IZ AMERIKE

Iako se u Americi nalazio znatan broj naših iseljenika koji su i za vreme Balkanskog rata dali Srbiji i Crnoj Gori dobrovoljce, u prvom mesecu Rata ne dodje ni jedna veća grupa: prvo, što se to nije moglo činiti bez osiguranja prevoza i troška i, drugo, što Srbija, zaokupljena naporom oko svoje odbrane, nije odmah stigla da organizuje sakupljanje dobrovoljaca. Crna Gora učinila je to odmah. Kapetan, pozniji crnogorski konzul Seferović, sa omladincem P. Luburićem i, kasnije, sa pretstavnicima crnogorske vlade, sakupljali su i Crnogorce i dobrovoljce. Da bi izbegli otpor američkih vlasti koje su čuvale neutralnost, vežbali su ih i slali iz Kanade.

Tako je u 3 transporta otišlo oko 3000 boraca, od kojih 7—800 Crnogoraca, a ostalo Srba, Hercegovaca, Bokelja i Ličana i nešto malo Hrvata. Prva partija od 1212 ljudi u 12 četa, koja je krenula 6-8-1915 i, desetak dana zatim, druga od 1000, išle se preko Soluna: jedni za Srbiju, a drugi za Crnu goru. Stotinak njih, Ličana, biše zadržani u Peći kao žandarmi. Oni su sudelovali u čuvenoj i sudbonosnoj odbrani Kačaničkog Klanca. Treći transport od 480 ljudi, najviše Bokelja, stiže pod Medovu gde mu neprijatelj (na Badnjidan 1915) torpedova ladju i potopi 300 ljudi. — Ostali dobrovoljci dolazili su najviše iz Njujorka u manjim i malim skupinama, tako, da je, po računu D-ra Pere Slijepčevića do kraja 1916 g. stiglo iz Amerike oko 5000 dobrovoljaca.

U RUSIJI

Tačne podatke daje jedino pokret u Rusiji gde je on, samostalan i kompaktan, najpodesniji za prikazivanje.

Od samog početka Rata počelo se u Rusiji sticati velik broj naših ljudi, begunaca i zarobljenika. Iako sigurni za svoju glavu, i ma da su svi na svojoj koži osetili strahote rata, oni su odmah pomišljali na Srbiju i na borbu protiv A.-Ugarske. Utvrdjeno je da je krajem 14-te i početkom 15-te iz sviju krajeva Rusije — što pojedinačno, što skupno — podnelo poslanstvu Srbije, srpskom arhimandritu Mihailu i Ruskoj Vladi molbe da im se dozvoli odlazak u Srbiju 19.700 ljudi.

Medjutim, odlazak zarobljenika carske, legitimističke Rusije u dobrovoljce, ma i savezničke Srbije, bio je težak. Posle mnogo muka, koje čine zasebno poglavlje istorije dobrovoljačkog pokreta, pobedilo je ipak nacionalno-revolucionarno gledište i Rusija poče da pušta prve retke pojedince, a onda sve veće grupe i da ih predaje saveznici Srbiji — kao zarobljenike. Tako je i forma spasena.

To je bilo sredinom 1915 kada su iz Srbije poslani: prvo Mirko Komnenović, a zatim (11 jula) Dušan Semiz, Mustafa Golubić, Josip Miličić i Blaž Rukavina koji se, sa objavama Srpskog poslanstva i ruskog Djeneralštaba, u grupama razmileše po zarobljeničkim logorima Rusije radi sakupljanja dobrovoljaca.

Do napada Bugarske, 20-10-1915, prebačeno je Dunavom u Srbiju oko 3500 dobrovoljaca. Zbog prekinute veze sa Srbijom ostali, već prikupljeni dobrovoljci ostadoše po logorima Harkova, Jelca i Borjanska sa omladincima, prvim dobrovoljcima intelektualcima: Urošem Čovićem, Avdom Hasanbegovićem i Vasom Narandžićem, a zatim Stipom Landikušićem, Jovom Blanićem, Azisom Saričem i drugim. Transport od 6 oficira (2 Hrvata i 4 Srbina) i 34 vojnika morade se, stoga, vratiti iz samog Renija. Ovu grupu konzul Srbije Marko Cemović uspe da sačuva od vraćanja u zarobljenički logor i da je zadrži u Odesi — kao stražu slagališta Srpske delega-

cije. Troškove izdržavanja straže snosio je, prvo, odeski trgovac A. Čirković, a kasnije, kad se njen broj počeo povećavati, straža je izdržavana iz miliona Srbijinih rubalja, koji su deponovani u odeskoj Kupečeskoj banci. Eto, od ove straže, koja je ubrzo narasla na 7 oficira i 249 vojnika razviće se kasnije odred, od njega puk, zatim divizija, pa korpus...

Pokret se zahuktao. Pored zvaničnih pretstavnika Srbije (poslanik M. Spalajković, v. ataše Lontkijević, konzul Cemović) zatim Jugoslovenskog odbora (D-r Mandić, D-r Potočnjak, posle Jambrišak) aktivna je naročito omladina. Idealistička, ona neće činove i udobniji oficirski život; živi s vojnicima drugarski i skuplja nove dobrovoljce. D-r Živko Nježić, narodni poslanik bosanskog Sabora, deluje kao legitimni pretstavnik Bosne. Pokreće, i sa D-r K. Kolombatovićem, prof. Brankom Orlovićem i Furlanićem, uredjuje »Slovenski Jug«. Komnenović je u Kijevu neumoran.

Posle puno napora svih faktora Nikolaj II. dade, 6-10-1915, dozvolu da se dobrovoljci, pod komandom srpskih oficira, mogu organizovati na ruskom teritoriju i da radi ishrane i snabdevanja udju u sastav VII. ruske armije. Time je rešeno materijalno pitanje pokreta i njegov opstanak osiguran.

Za centar okupljanja bi izabrana Odesa i, 5-11-1915, postavljena dobrovoljačka vlast (prvo Milan Šainović, zatim Marko Cemović pa Živ. Pejović); 15-og su dobrovoljci obukli ruske uniforme i srpske šajkaće i formirana je »I. četa Srpskog dobrovoljačkog odreda«, a 16-og je vlast imenovala prvih 9 oficira, 2 medicinara, 5 podoficira i 16 kaplara i desetara. 31-12-1915 g. Odred ima 11 oficira i 560 vojnika, a 31 januara 1916 g. 21 oficira i 860 vojnika, 16-1-1916 obrazovana je 2 četa, 20-og se pristupilo formiranju I, u februaru II, 18 marta III, a 10 aprila IV puka. 11 februara Ministar vojni Kraljevine Srbije odredi pukovnika Stevana Hadžića za komandanta »Dobrovoljačke divizije Srpske vojske u Rusiji«, a 14-og poče na Krfu da funkcioniše njen štab. Sedam dana kasnije Ministar izmeni ovo ime u »Srpska dobrovoljačka divizija«, za čiju komandu 10 aprila stiže sa Krfa 77 oficira sa ostalim osobljem.

Dobrovoljci se jate. U to vreme stiže ih prosečno dnevno po 200. 15 marta ima ih 181 oficira i 5365 dobrovoljaca, a 1 aprila 263 i 6312. 19. aprila počinje da dejstvuje Prva srpska dobrovoljačka divizija i ima vojnika za 2, a oficira za sva 4 puka. Na dan 15. aprila Divizija ima 9904 dobrovoljaca (iz Bosne i Hercegovine 3812, Hrvatske i Slovenije 2065, Vojvodine 3778, Srbije 171, ostalih krajeva 78; po plemenima: Srba 9751, Hrvata 84, Slovenaca 14, Čeha 25, ostalih 30). Petnaest dana kasnije ima ih 12.563 (B. i H. 4997, H. i Sl. 2272, Vojv. 4977, Srbije 200, ostali 117). 31 maja Divizija ima 404 i 13.075, a 13 juna 451 oficira i 14.412 vojnika. U maju padaju tri važne posete Diviziji: 3-eg, pretsednika srpske Vlade

N. Pašića; 8-og, ruskog vojskovodje Brusilova, a 10-og, samog ruskog cara Nikolaja II.

I dok je pokret bujao, na Krfu se pomišljalo na priključenje Divizije srpskoj vojsci, a kod Rusa opet da se Divizija upotrebi na Galiciskom ili na Kavkaskom frontu. Medjutim, tadanja vojna i politička situacija odredila je upotrebu Divizije u Dobrudži. Upornom odbranom Dobrudže, saveznici su hteli da zaštite pozadinu glavne rumunske ofanzive na Erdelj i da na Bugare izvrše pritisak u isto vreme kada se to čini i na Solunskom frontu.

Po naredjenju ruskog djeneralštaba Divizija se, od 15—20 jula 1916, transportuje u prostor Bolgrad—Reni na granici Rumunije, gde je zatiče objava rata Rumunije Centralnim vlastima, 15-8-1916 g. Divizija ulazi u sastav 47 ruskog korpusa, a ovaj u sastav III rumunske armije i prelazi na rumunski teritorij. 16. avgusta Divizija plovi šlepovima Dunavom do Černe Vode, a odavde običnim marševima do Medžidije gde se sasredila 21-8-1916 g.

Situacija na frontu toga dana beše ovakva:

Da spase prednje svoje delove koje ozbiljno ugrožavahu Bugari, Rumuni zatražiše od Rusa da 47 korpus (dakle i naša divizija) krene od Medžidije i da povrati varoš Dobrič (Bazardžik) koji Bugari behu već zauzeli. Toga dana, 21 avgusta u ponoć, Divizija dobi naredjenje i predje u prvi ratni marš. 24-og, Diviziji je već naredjeno da ovlada Dobričem i ona vrši dugi, naporni marš, a u veče dostiže do desnog krila 61 ruske divizije i zanoći na liniji Koru—Nasredin, Kara Sinan-Alife. Diviziju je, dakle, očekivala borba u krajnjem jugoistočnom uglu Dobrudže, u pravcu železničke pruge koja spaja rumunsku luku Konstancu sa bugarskom primorskom varoši Varnom.

Toga dana, 24-8-1916, Divizija je imala 48 pešadiskih i 1 pionirsku četu sa 4 konjička izvidjačka odeljenja, ukupno 18.510 ljudi (iz B. i H. 6177, H. Sl., D. Istre i Slov. 3269, Vojvodine 6225, Srbije 355, Čeha i Slovaka 542, Rusa 1942), a pojačana je sa 64-om ruskom art. brigadom poljskih brzometnih topova, ali bez Srpskog brdskog diviziona koji se u taj čas još nalazio u Odesi. Diviziska artilerija, pioniri, hrana, zavojišta i bolnice još nisu bili stigli, dobrovoljci su snabdeveni austriskim Manliherovim puškama bez šaržera (tako da su mogli da pucaju samo sa po jednim metkom, kao u doba prvih pušaka); oprema uopšte beše slaba; front izabran bez njihovog pristanka, a prema sebi su imali stare, oprobane borce i protivnike, Bugare, koji su do dana stupanja dobrovoljaca u borbu već potukli tri rumunske divizije: 15, 17 i 19, i zarobili 28.000 ljudi.

BORBE U DOBRUDŽI

Prva bitka vodila se pod Dobrićem 25-8-1916 g. na liniji Koru Nasredin —Kara Sinan—Osman Faki. Sraz beše kratak, ali krvav. Dobrovoljci održaše položaje. Od 9260 boraca uvedenih u bitku, za jedan dan pade: mrtvih 184, ranjenih 1037, nestalih* 122. Kao ratnici, dobrovoljci prvog dana pokazaše odličan

* Opaska »nestao« stavljala se u glavnim vojničkim knjigama, »jedinačnim spiskovima« — iz kojih su i crpeni ovi podaci — kod svih vojnika za koje četna administracija nije utvrdila da su poginuli, odnosno da su teško ili lako ranjeni pa odneseni ili otišli u bolnicu. Takva opaska stavljala se, dakle, i kod onih boraca koji su poginuli a da to niko nije video, ili nije prijavio; koji su, teško

kvalitet, stekoše poverenje i naklonost svojih starešina, i srbijanskih i ruskih i, iznad svega, veru u sebe. Od toga časa to više ne behu bivši zarobljenici i vojni begunci, nego pouzdani ratnici, pravi drugari boraca sa Kumanova i Kajmakčalana.

Dalje operacije teku ovako: 29-og avgusta Divizija dolazi ponovo u dodir sa neprijateljem; na položaju je izmedju sela Abta At—Hardali—Tershondu i Kečideresi. 31-og je cela I brigada u vatri. Divizija je u reonu s. Hardali—Tekideresi i brani ugroženu 9 rum. diviziju. Dana 1. septembra dobrovoljci su izvršili prodor fronta III bug. armije u pravcu sela Kranova i zarobili 8 topova. Zbog zaostajanja ruskih i rumunskih krila, vraćaju se noću na položaj Jenidže—Sosusi —Alibej. Poginula su 2 oficira i 46 vojnika, ranjeno je 11 i 507, a nestalo 85. 4-og počinju čuvene borbe kod Kokardže. 5-og, Divizija je izbačena sa položaja Kokardže i Sosusi Alibeja. Noćne, teške borbe. 6-og, zadatak: povratiti izgubljene položaje. Ogorčene borbe. Gubici. 7-og, dobrovoljci zauzeli Kokardžu i krvavu bitku rešili u korist saveznika. Za ta dri dana poginulo je 24 oficira i 256 vojnika, ranjeno 96 i 3250, a nestalo 464. Sledećih 10 dana Divizija je, već proredjena i izmorena, u armiskoj rezervi kod Mamut Kujusa, gdje je popunjena sa novih 1980 vojnika i 46 oficira. 17-og stižu iz Londona gospodje D-r Elsie Inglis i Heverfild sa misijom odbora »Škotskih žena«: 70 žena lekara i bolničarki sa 16 automobila bolničkog materiala. Ove plemenite žene, kojih se dobrovoljci sećaju sa blagodarnošću, učinile su našim borcima za celo vreme sledećih operacija i sve do njihovog polaska na Solun, neprocenljive usluge.

18 septembra Divizija je ponovo u borbi, 19-og podilazi neprijatelju na frontu Čerkez Juk Bair—M. Balabanar; 20-og napada i zauzima Amzaču, 21-og je gubi, 22-og joj se ponovo primiče na 500 metara, 23-eg je napad obustavljen, jer je 61 rum. divizija otstupila. Te borbe staju: poginulih 5 oficira i 108 vojnika, ranjenih 25 i 696, a nestalih 178. U Diviziju je stiglo novih 25 oficira.

Do 6 oktobra traje bojevo zatišje, a onda nastaju nove borbe.

Protivničku stranu sada vodi Makenzen.

6 oktobra neprijatelj prelazi u napad kod Amzače. Desno krilo 19 rum. divizije povlači se u neredu. To, zatim, čini i naš II puk. Prva je bitka izgubljena. To deluje razorno i izaziva metež. 7-og, neprijatelj čini jak pritisak na položaje Čerkez—Juk—Bair—Topraisar, a 8-og se Divizija povlači ka s. Osman Faki. Time je završena trodnevna borba na položaju Endžemahale i Edilkjoja. Gubici: mrtvih 3 oficira i 125 vojnika, ranjenih 44 i 791, a nestalih 472.

9-og, Divizija otstupa preko Murfatlara. 10-og se to ponavlja. Otstupanje deluje razorno. Divizija ostaje bez komore i municije. Spala je već na 2500 pušaka. Pometenost savezničkog fronta prelazi i na nju. Veza je slaba. Glavna komanda prelazi iz ruke u ruku i Divizija ne stiže da na vreme sazna, koga ima da sluša. Toga dana je, naprimer, front promenjen za 50° s juga na istok. Divizija to saznaje kasno. Duh je u opadanju. Dobrovoljci su ogorčeni, jer su svesni da za poraz nisu oni krivi. Savezнички front na Dobrudži je u rasulu. Noću 11-12 Divizija proživljuje najkritičnije časove. Ruske i rumunske trupe kod s. Pazarli povukoše se bez izveštaja. Nemci zaobidjoše dobrovoljce i udariše im pravo u bok i pozadinu. Besprimernim junaštvom i uzbudljivim požrtvovanjem dobrovoljci probiše već stegnuti obruč. Divizija je bez municije i već peti dan gladuje. Bori se golim šakama i praznim puškama. 14. oktobra 1916 ostaci Divizije prebacuju se na levu obalu Dunava i time se spasavaju od potpune propasti.

---

ranjeni, odneseni u bolnicu bez znanja njegove jedinice ili su, pri kakvom naglom pokretu, ostavljeni na bojnom polju, itd. U svakom slučaju, polovina ljudi stavljanih pod ovu opasku, može se mirne duše uzeti, da je poginula; drugu polovinu čine teški i laki ranjenici, i oni koji su zaista nestali.

Tako je završen jedan od najkrvavijih pohoda u istoriji ratova, koji je za 50 dana borbe od 18.589 dobrovoljaca (bez Rusa) izbacio iz stroja 8.331 (mrtvih 42 oficira i 718 vojnika, ranjenih 203 i 6.047 i nestalih 1.321) ili 40.7% ukupnog broja ljudi Divizije, odnosno od 14.920 boraca pešaka 7.285 ili 50%. Broj pomrlih od rana, na putu i u bolnici, nije nikada utvrdjen. Dobrovoljci su izmučeni i razočarani. Poraz je očigledan. Ruska i strana štampa piše sa zanosom o Diviziji. Ruski car pozdravlja je depešom: »Hura, hrabri lavovi!« Svet okreće oči prema Dobrudži i saznaje ko su dobrovoljci, i šta hoće...

Dobrovoljci su pobedjeni, ali su dobili bitku: Dobrudža je pružena kao krvav dokaz prava na slobodu Jugoslovena pod Austrougarskom.

II. DIVIZIJA, KORPUS

Dok se prva borila, u Odesi se stvorila i II divizija. U septembru stiže djeneral Živković i formira se korpus (obadve divizije), prvom pod imenom srpskim, a onda kao Dobrovoljački korpus Srba, Hrvata i Slovenaca. Dogadjaji počinju da idu sve bržim tempom.

Objavljuje se opšta mobilizacija svih Srba, Hrvata i Slovenaca, i počinje da deluje zlosrećna »Vaspitna komanda«, namenjena »silovoljcima«, onima koji nisu hteli u dobrovoljce. Izbijaju plemenska i verska razmimoilaženja, prvo prikrivena, podmukla, pa glasna, opora; razmimoilaženja u raznim pitanjima: imena, zastave, zakletve, komande, budućeg uredjenja države (Velika Srbija, Velika Hrvatska, Federativna Slovenija...) pa čak i sukobi (23-10-1916 u medjusobnom krvavom sukobu na Kuljihovu polju palo je — 13 mrtvih).

1-1-1917 g. Korpus ima 914 oficira i 42.260 vojnika. Zatim počinje da se kruni. Sukobi se ponavljaju. Javlja se »disidentsko pitanje«. Kolebanja su sve veća. Moral opada. Nastaju prva dezertiranja. Česi odlaze u svoju armiju. U februaru se vrši prvi pokušaj slanja na Solunski front, kuda odlazi 1160 dobrovoljaca. Posle toga Korpus ima 743 oficira i 37.292 vojnika.

U to izbija ruska martovska revolucija i počinje da obrće stvari i pojmove. Postavljaju se vojni sovjeti i kod dobrovoljaca. Ruske komisije istražuju one koji ne žele, da ostanu dobrovoljcima, a razni komesari i članovi sovjeta nagovaraju dobrovoljce da napuste Korpus. Dobrovoljački su redovi pokolebani. Nastaje »kriza«. Iz Korpusa istupa 149 oficira (4 Srbina, 96 Hrvata, 42 Slovenca i 7 ostalih) i 12.741 vojnik (7352 Srbina, 3787 Hrvata, 1241 Slovenac i 361 ostalih), a ostaje 779 oficira (411 Srba, 98 Hrvata, 39 Slovenaca, 98 Čeha, 125 Rusa i 8 ostalih) i 19.472 vojnika (16.562 Srbina, 668 Hrvata, 243 Slovenaca, 90 Čeha, 1847 Rusa i 62 ostala).

Proces raspadanja je u jeku. Pogibija na Dobrudži, tri godine ratovanja, opšte političko stanje i nepovoljan položaj saveznika na frontovima, a onda ruska revolucija, — sve je to pretilo da uništi dobrovoljački pokret. Na 1-8-1917 g. Korpus ima još 609 oficira, 139 činovnika i 16.325 vojnika. U to doba je I divizija, popunjena ljudstvom iz II. divizije, krenula iz Berezovke i Voznesenska sa 12.312 oficira i vojnika po drugi put na Rusko-rumunski front, u sastav VI ruske armije, gde je sa 8 ruskom konjičkom divizijom obrazovala rezervu ruske Stavke.

Kao jedini izlaz ostaje: put na Solunski front. Dobrovoljci se još jednom javljaju u dobrovoljce. 7-9-1917 g. II divizija i I brigada I divizije stižu u Arhangelsk i zaplove Belim, Severnim Ledenim, Atlantskim Okeanom, preko Engleske, Francuske, Italije i Jadranskog mora u Solun, a ostatak I divizije, koji su boljševici zadržali u Vologdi od 11 novembra do 27 decembra 1917, a Dopunski bataljon do aprila 1918, pravi neobičan put velikom sibirskom prugom za Daljnjij, oko Indije, na Sueski Kanal do Soluna. Krajem 17-te i početkom 18-te stiže u Solun i ulazi u sastav Srpske vojske 11.544 dobrovoljaca. — Sa onim bataljonom koji je otišao u februaru 17-te i sa 3.500 koji su prešli u Srbiju pre bugarskog

napada, — do 1 marta 1918 iz Rusije je došlo 16.204 dobrovoljca. Koliko je došlo posle toga dana, nije nam poznato.

Nije nam, takodje, poznato koliko je dobrovoljačkih jedinica, koje nisu mogle biti prebačene na Solunski front, ostalo u Rusiji. Zna se, medjutim, da je mnogo dobrovoljaca stupilo u rusku vojsku, mnogi su obrazovali samostalne jedinice (Odred ppukovnika Aleksandra Srba), a mnogo ih je koji su bili zaostali zbog bolesti ili iz drugih razloga, pa su lutali po Rusiji i sami tražili kako da se dočepaju neke ladje koja će ih prebaciti na Solunski front.

U proleće 1918 obratio se, tako, Srpskoj vojnoj misiji u Moskvi velik broj Jugoslovena iz Kazana i njegove okoline i zatražio da budu organizovani u vojne jedinice i prevezeni na Solunski front. Misija im uputi svoga majora Matiju Blagotića koji ih organizova u Odred (koji po njemu dobi i ime »Odred majora Blagotića«). Odred se morao probijati kroz vihor ruske revolucije i dolaziti u sukob sa raznovrsnim vlastima koje su se medjusobno satirale. U takvom jednom sukobu poginu major Blagotić i njegov Odred revolucija razveja kao plevu. Ovo nije usamljen slučaj.

NA SOLUNSKOM FRONTU

Dobrovoljački odred. Posle reorganizacije srpske vojske na Krfu, na Solunski front stigao je medju prvima i »Dobrovoljački odred« sa 1.500 dobrovoljaca pod komandom Vojvode Vuka. Odred se borio i vršio razne zadaće na frontu i iza njega: krstario, hvatao špijune, čuvao vojne objekte itd. Naročito se istakao u borbama na Kajmakčalanu i na Gruništu gde, 29-11-1916, poginu i Vuk. Posle njegove smrti Odred je rasformiran i razbacan po pukovima redovne vojske.

Dobrovoljci iz crnogorske vojske. Od 1544 dobrovoljca, Hercegovca i Bokelja, u ona 3 bataljona koja su pošla putem srbijanske vojske u izgnanstvo, nešto pomre na putu, a ostalo stiže na Krf. Posle jednog sukoba sa vlastima zbog toga što su tražili da se bore pod crnogorskom zastavom kao samostalna jedinica, jedan deo udje u srpske jedinice, a drugi, oko 600 dobrovoljaca (bataljon sa 5 četa pod komandom Danila Radovića) stavi se pod francusku komandu i na frontu prema Gjevgjeliji ostade pola godine. Tada ih francuska vojna vlast povuče u Solun (radi »nedisciplinovanosti«, kako je rečeno) razoruža i internira na Korziku. Njih je prota Dimitrije Mitrović uspeo, tokom 1918, sve da vrati u Bizertu u dobrovoljce: u martu 385, a odmah zatim 450. Zakletvu su položili 6-8-1918. U novembru 1918 prebačeni su u Dubrovnik.

Dobrovoljci iz Amerike. Od 1916 Srbija obraća sve veću pažnju dobrovoljcima u Americi i u sporazumu sa Jugoslovenskim Odborom šalje tamo nekolike misije (pod vođstvom pukovnika Milana Pribićevića, kapetana Spire Poznanovića i dr.). I sada su dobrovoljci slati preko Kanade u Alžir, u Bizertu, gde su primali vojnu obuku, a onda odlazili u Solun, pa na front. — U junu 1917 otišlo je oko 2.000, u julu »Vidovdanska« i »Zrinska« četa, u novembru je, sa protom Dim. Mitrovićem, stiglo u Bizertu 400 dobrovoljaca iz mesta Levis u Kanadi, medju kojima je bilo nekoliko koji su po treći put dolazili u dobrovoljce. — Posle proboja Solunskog fronta stiglo ih je još 2.000 i upućeno većinom u Boku. Iz Amerike je, tako, za vreme Svetskog rata, došlo oko 9.000 dobrovoljaca. — Iz Južne Amerike je došlo svega 150, a iz Australije 80 Hrvata Dalmatinaca.

Uopšte, akcije raznih misija za skupljanje dobrovoljaca u SAD i u Južnoj Americi nisu, zbog raznih političkih smetnji i trzavica, imale uspeha koji se očekivao.

Dobrovoljci iz Italije. Pitanje dobrovoljaca u Italiji javilo se na isti način kao i u Rusiji s tom razlikom što je ono u Italiji, kojoj jugoslovenski dobrovoljci nisu išli u politički račun, ali i radi odluke Jugoslovenskog Odbora da se u Italiji ne formiraju dobrovoljački odredi, ostalo nerešeno. Tako je iz

Italije došlo na Solunski front jedva 482 dobrovoljca. — Posebno poglavje u istoriji dobrovoljačkog pokreta zauzima »Jugoslovenski dobrovoljački bataljon u Italiji« i njegov čuveni i hrabri tvorac Ljudevit Pivko. Ovaj bataljon imao je 943 dobrovoljca (637 Srba, 176 Hrvata, 130 Slovenaca) od kojih 412 Bosanaca. Bataljon se borio na Talijanskom frontu i imao je 9 mrtvih i 60 ranjenih dobrovoljaca. U njemu je bilo i 65 Čeha koji su prešli u Češkoslovensku diviziju. Posle Oslobodjenja, bataljon je — u februaru 1919 g. — došao u Dubrovnik.

JUGOSLOVENSKA DIVIZIJA

Dobrovoljci iz Rusije (II divizija) koji su na Solunski front stigli u novembru 1917, rasporedjeni su po srbijanskim pukovima: svaki je puk dobio po jednu četu od 150 dobrovoljaca. Upravo kad su iz Rusije počeli da stižu ostali dobrovoljci, postignut je, posle dugog pregovaranja izmedju Vlade i Jugoslovenskog Odbora, sporazum da se osnuje Jugoslovenska divizija. To je učinjeno na taj način, što je I brigada (I i II puk) I dobrovoljačke divizije iz Rusije 15-1-1918 upućena iz Soluna u II Armiju kao I Jugoslovenska brigada (I i II jugoslovenski puk), ušla u sastav Vardarske divizije, koja sada dobi ime Jugoslovenska divizija. Ova divizija popunjavana je kasnije dobrovoljcima koji su posle njenog formiranja, a pre Ofanzive, stizali iz Rusije i Amerike. Dobrovoljci koji su pre njenog formiranja bili u ostalim jedinicama srpske vojske, tamo su i ostali. Jugoslovenska divizija istakla se i imala je znatan udeo u proboju obadveju linija Solunskog fronta 2—3 septembra 1918 g. i u gonjenju protivnika sve do ulaska u zemlju.

ZNAČENJE DOBROVOLJAČKOG POKRETA

Eto, to je letimičan pregled dobrovoljačkog pokreta u reči i cifri. Ali, u njima nije glavno ni jedino njegovo značenje. U uporedjenju sa jezivim brojevima žrtava koje je dala Srbija, dobrovoljačke bi potamnele.

Pojava dobrovoljaca u najteže dane — kada je Srbija već bila podnela žrtve; kada je preživljala i preživela slom kakav retko koja istorija beleži; u dane kada su naši krajevi pod Austrougarskom bili lišeni svakog prava i skoro svake nade u bolju budućnost; u dane kada se povela odlučna bitka za nacionalno samoopredeljenje, za oslobodjenje i s njim i ujedinjenje južnih Slovena, Jugoslovena, — njihova pojava značila je životodavno osveženje i potstrek da se izdrži do kraja. Zatim, dolazak dobrovoljaca na Solunski front znači priliv svežih snaga u iscrpljenu i proredjenu srpsku vojsku koja je tada bila u osmoj godini rata, na tudjem teritoriju i u položaju u kome nije mogla da se obnavlja. Priliv svežine, rešenosti na borbu i žrtvu, i priliv vere u pobedu — to je najvažnije značenje dobrovoljačkog pokreta — njegovo moralno značenje.

U političkom pogledu, dobrovoljački pokret, naročito Dobrudža, neoboriv je dokumenat u rukama državnika i diplomata. Srpska vlada i Jugoslovenski odbor imali su u rukama i onaj poslednji, krvavi dokaz želje južnih Slovena A.-U. monarhije da se od nje otcepe i ujedine u samostalnu državu. Osim toga, ovaj je pokret prva zajednička borba buduće zajednice jugoslovenske — koja u Evropi dotle nije bila poznata — zajednice, čiji su

se delovi, iako veoma nesrazmerno, ipak udružili i borili radi jedne, zajedničke stvari.

Vojnički, pokret je značio cifru i vrednost od nesumnjive koristi, jer su dobrovoljci cenjeni kao odlični vojnici. Naposletku, s jedne je strane neprijatelj oslabljen za ceo broj dobrovoljaca, kojih je bilo oko 40.000, i za taj isti broj ojačani su prijatelji.

Dobrovoljački pokret danas je već istorija. O njemu bi se, dakle, u ovolikoj vremenskoj udaljenosti moglo govoriti i detaljnije i nepristrasnije, nalaziti mu mane i stavljati mu prigovore. Nema sumnje da i on, pored lica koje pokušasmo da osvežimo, ima i naličje. To naličje može da ima i nesimpatičnih crta. Primamo. Ali dobrovoljački pokret i pored pitanja koje je izazvao i ostavio nerešena; pored nemilih sukoba koji su na njem bez njegove krivice, ostavili mrlje; pored raznih kulturno-političkih uticaja i tradicija koji svoje mačeve ukrstiše preko njegova tela, — dobrovoljački pokret ostaje kao toplo sećanje na legije naših ljudi koji u jedno crno i patničko doba tako divno pokazaše visoku svest, plemenito samoodricanje i ljubav; pokazaše kako se voli narod i njegova sloboda, i kako se za ideale daju i žrtve.

A oni su, eto, voleli zemlju svoju, tvrdu i nesrećnu; voleli su slobodu i sanjali o velikoj nekoj, beskrajno pravednoj i srećnoj otadžbini.

Zato je njihova uspomena svetla.

DR. PRVISLAV GRISOGONO (Beograd):

NA TERENU „LONDOSKOG PAKTA"

(Jedna stranica nedavne domaće istorije.)

U vašoj rubrici »Boji za naše meje« mislim, da bi spadalo da se opiše u prvom redu historiat borba za obesnaživanje Londonskog pakta, i jer je ta borba, i zbog partnera i zbog popratnih okolnosti, bila najteža i trajala gotovo dve godine, i jer je objekt njezin bio najobimniji. Dok se svugde drugde radilo o običnim pograničnim sporovima, koji su imali za objekt izvesne ispravke granice ili neku varoš, ovde je bilo u pitanju nekoliko velikih oblasti i preko milion stanovnika.

Radi boljega razumevanja mislim da nije van mesta da dozovemo u pamet sadržaj Londonskog pakta, koliko se odnosio na teritorije, koje mi smatramo našim. Po tome paktu dobivala je Italija čisto slovensku pokrajinu Goricu i Gradišku, pa pretežno hrvatsko-slovensku Istru do Kvarnera. Dalje trebalo je, da se od Dalmacije prisajedini Italiji, na kopnu sudski srezovi Knin, Drniš, Biograd, Benkovac, Obrovac, Šibenik, Trogir, Vrlika, pa ostrva gotovo sva, medju njima Zlarin, Olib, Silba, Pag, Vis, Hvar, Korčula, Lastovo, Mljet, Lopud i dr. Jugoslovenima bi ostali jedino manje znatna ostrva uz obalu Drvenik Veliki i Mali, Čiovo, Šolta, Brač, Krk, Prvić i Rab, pa kod Dubrovnika Jakljan i Koločep. Na taj način Dalmacija bi u stvari došla pod Italiju, jer od 12.000 kv. km, koje je imala u formaciji, kakova je bila u vreme mirovnih ugovora, pripalo bi Italiji preko 8000 sa stanovništvom od gotovo pola miliona (od ukupnog broja od nešto preko 700.000). U strateškom pogledu stvar je izgledala još mnogo teža. Italija, koja bi imala na kopnu na istočnoj obali Jadranskoga mora Pulj, Zadar, Šibenik i Trogir i trogirski kao i šibenski arhipelag i strateški vrlo važni rt Ploču izmedju ta dva arhipelaga, bila bi neograničena gospodarica svih morskih puteva izmedju Jugoslavije i inostranstva, a isto tako izmedju pojedinih primorskih gradova jugoslovenskog primorja samoga. Ladja, koja bi saobraćala izmedju Splita i Hrvatskoga primorja plovila bi kroz zatvoreno more italijansko u kanalu zadarskome, pa u kanalu šibenskome. One koje bi plovile izmedju Splita i Dubrovnika-Kotora plovile bi na nekih deset milja do italijanskog Hvara, pa na par kilometara izmedju Orebića i italijanske Korčule itd. Osim toga, Knin, glavno čvorište postojeće ličke pruge, a isto tako i glavno čvorište buduće unske pruge, te najprirodnija i gotovo jedina prirodna veza primorja sa čitavom severozapadnom polovinom države, bilo bi u rukama druge države, koja bi k tome još imala najbliže morsko pristanište te pruge, Šibenik. Kako se u takvim prilikama situacija pretstavljala za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca u vojno-odbrambenom obziru, a isto tako i sa tačke gledišta trgovine, na-

ročito spoljne, jasno je. Kad imamo pred očima sadržaj i objekt Londonskog pakta, jasno nam je zašto je borba bila tako tvrda i zašto se vodila ne samo za zelenim stolom u Versailles-u i na ostalim diplomatskim sastancima, nego i na terenu. Peripetije te borbe za zelenim stolom dobro su poznate i široj javnosti, jer su dosta obilno bile obradjene i od tudjih i od domaćih historičara i publicista. Manje su široj javnosti poznati dogadjaji i akcija na samome terenu. Pa ipak, ja mislim da je s jedne strane važno, da se pozna i ta stranica male istorije, jer se nikad kod historijskih velikih dogadjaja stvari ne razvijaju sto po sto samo u zavisnosti od zelenih stolova i bojnih poljana, a u slučaju, o kome je reč, mislim da je naročito u veliko doprinelo držanje naroda i vodećih krugova na terenu konačnoj srećnoj likvidaciji Londonskog pakta, koja ma da nije za Jugoslaviju bila stopostotno zadovoljavajuća, treba priznati, da je bila takova da je glavno zlo Londonskog pakta ipak uklonila.

Na žalost moram da priznam da nisam u stanju da iznesem, kako bih želeo, tačan i detaljan prikaz svih dogadjaja i dela, koji su na tome polju bili od ma kakove važnosti, jer bi za to trebalo da imam uvid u akta i beleške raznih glavnih zvanja u Dalmaciji, do kojih mi momentano nije mogućno doći. Ovako sam prisiljen, da se u glavnome oslonim na moje lično znanje i na ne velik broj beležaka, a ako sam se, i pored tako prilično skromne dokumentacije dao na taj posao, to je najpre zbog toga što sam svemu tome bio vrlo blizu i po tome u stanju da budem dobro obavešten, a onda jer se nadam da ću ovim barem sada dati potstreka nekome od naših profesora istorije u Splitu ili drugde u Dalmaciji, da bi pretražili arhive bivše »Narodne organizacije« i »Zemaljske vlade«, pa »Pokrajinske uprave« u Splitu, kao i druge (samoupravne itd.), koji se svi nalaze inkorporirani arhivi današnje Banske uprave. Pa onda da bi konsultovali one pojedince, koji su u izvesnim akcijama za rata i neposredno posle rata imali aktivnu ulogu (u prvom redu gosp. Rudolf Giunio, major u p. Dušan Grubić itd.). Uveren sam da bi sa tom dokumentacijom iskočila na javu jedna interesantna i važna stranica iz vremena stvaranja naše nacionalne države, koja ni našim ljudima samim, osim na Primorju, nije gotovo nikako poznata.

Kako kanim govoriti samo o stvarima, koje su mi iz ličnog doživljavanja poznate, ja ću se ograničiti na Dalmaciju, a vrlo bih rado video da se neko drugi prihvati posla da opiše ono što se dogadjalo i radilo u drugim oblastima predvidjenim u Londonskom paktu ili uzimanim u obzir u akcijama, koje su prethodile mirovnim ugovorima.

U Dalmaciji već je za vreme rata nastala bojazan, da će posle svršetka rata biti neprilika sa zapadnim susedom zbog granica. Ta je bojazan postala vrlo realna, kad se doznalo za klauzule Londonskog pakta, a to je bilo vrlo rano, barem u obliku nagadjanja, znači već u 1915 god. Zbog toga se u Dalmaciji u nacionalnim akcijama, koje su se vodile za vreme

rata, smatralo kao glavni zadatak, da se akcijom i držanjem naroda samoga na terenu dade podrška političkim faktorima, koji će zastupati jugoslovenski narod na mirovnim konferencijama, da se bore radi obesnažavanja Londonskog pakta, ukoliko je taj učinjen protiv nacionalnih interesa našega naroda. Ta briga i bojazan vodile su u prvom redu jednu kitu, većinom mladjih, a svakako manje poznatih narodnih prvaka iz Dalmacije, koji su, posle raspuštanja stranaka, obustavljanja svakog javnog političkog života i uklanjanja, delom dobrovoljnog, delom po sili auktoriternovojne Stürgkove vlade, automatski došlo na voćstvo naroda u Dalmaciji.

Kažem automatski, jer ona dezautorizacija dalmatinske delegacije na Carevinskom veću u Beču, Zemaljskog odbora, pretsedništava bivših političkih stranaka, ne može se drukčije obeležiti. Stranačke vojske su se pomešale u jednu visoko nacionalističkim duhom prožetu masu, a gotovo sve ličnosti, koje su pripadale onim, da tako rečemo, auktoritativnim političkim forovima, niti su prilazile, osim nekoliko izuzetaka, narodu, niti su bili u skladu sa njegovom duševno političkom evolucijom, kakva se posvršavala u toku rata. Od početka rata, pa sve do proleća 1918 god. ni jedno od tih lica nije pohodilo ni jednoga od dalmatiskih srezova, niti došlo u ma kakav dodir sa političkim faktorima u narodu. Jedni su nezavisno od svoje volje bili otsutni zbog vojske ili internacije, ali i drugi koji te opravdane isprike nisu imali, kao i oni, kojima je internacija ili vojna služba prestala u 1917 god., držali su se daleko od naroda i izbegavali svaki dodir sa narodom, osudjujući sebe na dobrovoljno izgnanstvo — u Beču ili u — Zagrebu. Bilo je shvatljivo da će auktoritet, koji su zbog toga ta lica gubila, automatski preći na politička lica koja su ostala na terenu ili koja su prilazila narodu i, što je glavno, manifestovala da su u skladu sa nacionalističkim iredentističkim raspoloženjima naroda u Dalmaciji, bilo da su od pre bila na tome planu, bilo da su u tome smeru evoluirala, kako je evoluiralo čitavo dalmatinsko društvo. U tome javno mišljenje nije pravilo nikakovih razlika izmedju doondašnjih klerikalaca, pravaških državopravaca, antiklerikalnih naprednjaka, samo ako su u glavnom nacionalnom pitanju bili na istoj liniji: nacionalno jedinstvo srpsko-hrvatsko-slovenačko, jedna nacionalna država Jugoslavija, Karadjordjevići.

U ovakvim prilikama i kod otsustva svakog legalnog i javnog političkog života, razvila se u Dalmaciji sklonost ka tajnom zavereničkom političkom radu, kome je bio cilj da se na jednoj strani sistematski radikalizira javno mišljenje prema integralnom rešenju jugoslovenskog pitanja u smislu stvaranja ujedinjene Jugoslavije, a na drugoj da se pripremi teren za podizanje aktivne direktne revolucionarne akcije na terenu samome.

Za vreme rata, u glavnome za dve poslednje godine rata, upućivan je nacionalni rad u Dalmaciji u dva pravca: s jedne strane radjeno je da se

javno mišljenje sistematski i odlučno radikalizira na način da bi se spremilo za radikalno rešenje u odlučnom času, a osim toga da bi to javno mišljenje pravilo pritisak na većinom oportunistički raspoloženu dalmatinsku delegaciju u bečkom parlamentu; s druge strane pokušavalo se spremiti teren i za direktne akcije ustaničkog karaktera, u glavnome u mornarici ali i na kopnu. Tih akcija bilo je više, pokretane su redovno iz pojedinačne ili lokalne inicijative, nisu bile koordinirane, niti su redovno imale ozbiljnijeg karaktera. Izuzetak je pravila akcija u mornarici, i to glavno s objektivom vojnih snaga koncentrisanih u ratnoj luci Šibeniku, koja zbog naročitih razloga nije došla do punog razvoja, ali koja je bila ozbiljno pripremljena, a da se do kraja razvila bila bi verovatno dala naročit karakter odvijanju prilika o svršetku rata. Zbog toga nalazim da je na mestu da tu akciju prikažem barem u nekoliko redova, žaleći što dosada niko nije u celini obuhvatio i izražujući nadu da će to neko od onih, koji su bili glavni pokretači u toj stvari (na pr. Giunio) s vremenom da učini.

TAJNA AKCIJA U DALMACIJI

Ideja o vojnoj ustaničkoj akciji, kojom bi se iznutra napala vojna sila centralnih država i pripomoglo da se vrši oslobodjenje i ujedinjenje jugoslovenskog naroda, nikla je, što je prirodno, na teritoriji našega naroda, koji je jedini i po svome smeštaju i po svojoj etničkoj kompaktnosti bio u stanju da na to pomišlja sa odredjenim šansama. Česi, daleko od fronta, okruženi sa svih strana Nemcima i Madjarima, a pomešani i u svojim oblastima sa Nemcima, prirodno na to nisu mogli da pomišljaju, nego su bili silom prilika upućeni da svaku vojničku ili ustaničku delatnost prepuste češkim formacijama, koje su se zatekle s onu stranu fronta. Jugosloveni, po svome smeštaju pogranična, balkanska oblast, okruženi sa tri strane od nacionalnih država Srbije i Crne Gore, iznutra etnički homogeni, Srbi i Hrvati, pa Slovenci, na domaku, preko Jadrana, ogromnoj Antantinoj pomorskoj sili, prirodno su morali doći do ideje da bi u odredjenom času mogli i morali i oni aktivno da porade na zbacivanju Habzburga i stvaranju nacionalne države. Ta ideja bila je nekako u vazduhu, u početku manje, jer je predstava sile Antante i Rusije bila tako velika da je malo ko sumnjao o tome da će konačna pobeda biti na strani Antante, a rezultat te pobede deoba Habzburške monarhije ili bar otcepljivanje jugoslovenskih oblasti. Docnije kad je rat počeo da se oduljuje, iskakivala je jače nužda da se i od strane Jugoslovena koji su ostali iznutra austrijske barikade pridonese neki aktivni doprinos. Iz toga raspoloženja rodile su se na raznim stranama jugoslovenskih oblasti u Habzburškoj monarhiji razne inicijative, koje u ostalom, skoro bez izuzetka nisu izašle iz razmera diletantskih i majušnih igrarija. Jedna je mogla po svome brojnom opsegu

i smeštaju da pokazuje neki ozbiljniji karakter. To je bio »Zeleni kader« u Petrovoj gori, jedna politički gotovo potpuno suverena aglomeracija vojnih begunaca, koja je u početku i imala izvestan nacionalistički karakter. U stvari i ta je akcija taj karakter vrlo brzo izgubila, naročito posle priliva begunačkih demoralisanih masa u jesen 1917 god. i proleće 1918 god. Neki nacionalni radnici, koji su sa tom Petrovom gorom podržavali odredjene veze, vratili su se potpuno razočarani sa informativnog putovanja u taj tabor. Takav je bio slučaj sa pok. Jovanom Miodragovićem, a mislim i majorom g. Dušanom Grubićem. Drugi manje realni fantaste uobražavali su sebi i posle tih nepovoljnih izveštaja da će se sve takove akcije, a u prvom redu upravo tu Petrogorsku akciju moći da povežu i koordiniraju na način da bi se u zgodnom momentu povela organizovana oružana borba da se zbaci Habzburg. Takav je bio pok. Mate Drinković, koji je bio uobrazio da će se ubrzo moći iz svih onih disparatnih i posvuda (od Srema do ličko-dalmatinske granice) razbacanih družba zelenog kadra dati obrazovati neka delotvorna vojska, sposobna za operacije velikog stila. On je sam pokazivao veliku prijatnost da se bavi i organizacionim pitanjima, koje je to obrazovanje nametalo, kao i strategijskim i taktičnim pitanjima u vezi sa operacijama, koje će da se preduzmu, kad vojska bude obrazovana i bude kucnuo zgodan čas za istupanje. Taj čas, po sudu pok. dr. Drinkovića, u letu i jeseni 1918 god. nije se još ukazivao na vidiku. Rat će, rezonovao je Drinković, svakako da se produži i u 1919 godini. Do proleća t. g. biće ona zeleno-kaderska vojska potpuno organizovana i spremna, a biće vrlo lako mogućno da se pridobiju i odredjeni jugoslovenski pukovi, pa će biti onda najlakši in najefikasniji neki odlučni istup i revolucija.

Ostali rukovaoci te revolucionarne akcije, u prvom redu gosp. Rudolf Giunio, pa i major Grubić, bili su u letu 1918 god. potpuno izgubili svaki optimizam u pogledu verovatnosti neke ovako opšte akcije. Oni su naprotiv došli do ubedjenja da takove vrste akcije treba ograničiti na objekt i mesto, gde prilike obećavaju uspeh, a gde bi akcija u slučaju uspeha, iako po broju učesnika i pozornici rada ograničena, imala dosta velik strateški značaj u ratu izmedju Antante i Centralnih sila, a još veći moralni. Takove je šanse pružala zavereničke akcija u austrijskoj mornarici. I tu je bilo u stvari više akcija, u Puli, u Šibeniku, u Boki, već od proleća 1917 god., pače i od jeseni 1916 god. Odredjen neki dodir pokušavao se povezati izmedju pokretača tih akcija u ta tri središta pomorske vojne sile austrijske, ali bez pravoga sistema i stoga bez pravoga uspeha. Oni, koji su vodili glavnu brigu o tim vojničko-revolucionarnim akcijama, kao major Grubić u Zagrebu, ali u prvom redu g. R. Giunio u Pragu u saradnji sa Češkom Maffiom preko g. dr. Bedřiha Stěpaneka, došli su ubrzo do spoznaje da akciju treba ograničiti na Šibenik, ali da su

tu u istini svi uslovi za povoljan uspeh. Na tome se radilo preko čitave 1917 god., a osobito intenzivno u zimi 1917—1918, tako da je u početku proleća bilo sve spremno za jedan uspešni udar u toj centralnoj tački austrijske pomorske sile. Na svim vojnim jedinicama u šibenskoj luci bilo je sve gotovo da u dogovorenom času zapoved i poslužba dodje u pouzdane zavereničke ruke. Isto tako se bilo predvidelo i obezbedilo da se parališu odnosno zauzmu tvrdjavni i opservacioni objekti, koji bi bili mogli da upropaste akciju onako kako se to bilo dogodilo u Boki Kotorskoj godinu ranije. Uz ovakove pretpripreme trebala je akcija da sačeka momenat, kad bi Antantina mornarica napravila jednu ekskurziju u avstrijske vode. Austrijska će mornarica, kao što je uvek u takvim prilikama radila, da se zavuče u svoje luke i ne će smeti da izlazi iz zona ostrvskih miniranih polja, a šibenske bi jedinice u tom momentu bez naročitih teškoća mogle da isplove i da se pridruže Antantinoj floti. Kad su sve priprave bile dovršene, i kad je čitav plan akcije bio utvrdjen izmedju g. R. Giunia, dr. Stěpaneka, koji su zbog toga naročito bili došli u Split i njihova pouzdanika u Dalmaciji i voditelja akcije u šibenskoj mornarici, obratili su se, kako je bilo dogovoreno, na dr. Roka Jokovića u Zagrebu da odmah pošalje novčana sredstva, koja su bila potrebita radi finansiranja i obezbedjivanja akcije. Iz Zagreba je došla depeša, kojom se javlja da zatraženu svotu nosi dr. Mate Drinković. Dolazak dr. Drinkovića je stvar iz osnova izmenio. U gotovo neprekidanim sednicama izmedju R. Giunia, Stěpaneka i pišućega, te pok. Drinkovića, a onda preko čitave noći i uz učestvovanje mornaričkih delegata iz Šibenika, došlo je do sve odlučnijeg razmimoilaženja izmedju dr. Drinkovića na jednoj strani, i svih drugih na drugoj. Svi osim dra Drinkovića bili su složni u tome da je utvrdjeni plan dobar, da je čas pogodan, da će dr. Stěpanek i Giunio da prebegnu na Krf, da dodju u dodir sa Antantinom pomorskom komandom i Jugoslovenskim odborom, pa kad oni na ugovoreni način dadu znak, da se izvede preuzimanje vlasti i izlazak šibenske mornarice. Veza s Antantinim faktorima bila je uostalom već uspostavljena preko češke M a f f i e.

Dr. Drinković je ponovo izneo svoje dalekosežnije, ali potpuno fantastične planove o općoj revoluciji svih jugoslovenskih formacija kopnenih i pomorskih u proleće 1919 god. Dokazivao je kako će rat da se produži u 1919 god., pa da ne treba nikako žuriti. Na kraju krajeva, kršeći mandat koji mu je bio poveren u Zagrebu, izjavio je u poslednjoj vrlo dramatskoj sceni, da novca ne da. Pred tom upornošću, koju ostali učesnici nisu hteli da slome drukčijim, revolucionarnim metodama, plan je stvarno napušten, barem za ono proleće. Razišavši se u pogledima definitivno sa drom Drinkovićem, ostali su neko vreme dok se stvar stišala i pozaboravila, a onda su rešili da se Giunio i Stěpanek ipak prebace preko mora u Italiju, odakle će, posle nego dodju u dodir sa Jugoslovenskim odborom i preko njega

sa Antantinim faktorima, koji bi mogli stvar da pomognu, poručiti svojim pouzdanicima u Splitu, dali, kada i na koji način da se nešto učini sa šibenskom mornaricom. Ovo je uglavljeno negde polovicom juna 1918, a 4. avgusta se Giunio i Stěpanek u ribarskoj ladjici, koju su dobavili i vodili nekoliko zanosnih omladinaca sa pok. Žicom na čelu, prebegli u Italiju. U Italiji za ove novoveke Argonaute nisu se prilike pokazale pogodne da bi započeli ikakovu akciju. Tako je čitava ova inicijativa ostala bez rezultata.

INTEGRALNI JUGOSLOVENSKI PROGRAM

Kazali smo kako se je za vreme rata, a pogotovo za poslednje dve godine rata, raspoloženje javnog mišljenja u Dalmaciji iz temelja promenilo. Oportunističko stajalište i rad, odnosno izostanak rada, legitimiranih narodnih pretstavnika (narodnih poslanika u bečkom parlamentu, zastupnika u zadarskom saboru, pretsedništava stranaka), sem retkih izuzetaka, bilo je narod potpuno otudjilo. »Lojalne« izjave »Bečana«, kako je narod zvao nar. poslanike u Beću, inicijative za poklonstvene deputacije Caru i Kralju i slične ispade promatrao je ceo svet u Dalmaciji kao neukusnu i štetnu komediju, diktiranu jedino brigom za ličnu bezbednost i strahom, a tek izuzetno nekim proračunanim oportunizmom, koji bi išao na to da upotrebi prilike u korist naroda onako i onoliko, koliko je u ovim momentima bilo mogućno. Javno je mišljenje u tome razdoblju instinktivno osećalo, da oportunističkoj politici ne može biti mesta; da, sve da se izbegava prevremeno i nerazumno izlaganje pojedinaca i kolektiva, treba barem podesiti političke manifestacije, u koliko ih ima, na način da se ne isprečavaju onome što rade s onu stranu barikade Srpska vlada i pretstavnici jugoslovenske emigracije.

Prvo vreme, dok se nije ukazivala ni mogućnost ni korist nekog aktivnog političkog istupanja, to se je promenjeno javno mišljenje pridržavalo nekog više negativnog stajališta, nastojeći da spreči eventualne austrofilske akcije, koje su inicirane iz Beča, odnosno od nekih jugoslovenskih oportunističkih krugova u Beču. Tako kad je pok. nar. poslanik iz Beča dr. Vuković Vučidolski bio pokrenuo akciju, da bi načelnici sreza splitskoga uputili neku adresu, kojom bi desavuisali rad pretsednika Jugoslovenskog odbora, nar. poslanika toga sreza dr. Trumbića. Tako kad su vladine novine u Zadru »Smotra dalmatinska« pokrenule akciju da bi prvaci Hrvata, bez razlike stranaka, istupili za neki hrvatski aktivizam u okviru austrijske države, desolidarišući se sa Srbima i srpskom politikom. Apel je ostao bez odjeka. Tako je bilo i sa akcijom, pokrenutom od nekih servilnih elemenata u Splitu da bi se udelilo začasno gradjanstvo raznim austrijskim veličinama kao c. i kr. namesniku grofu Attemsu, »osvajaču Beograda« generalu Liboriju Franku, koji se slučajno rodio u Splitu itd.

To promenljivo raspoloženje javnog mišljenja i nove metode naročito

su došle do izraza kod narodnih prvaka, kad su ti narodni prvaci u proleće 1918 god. pristupili radu da bi se, bez obzira na raniju stranačku podeljenost, stvorilo narodno voćstvo, koje će imati istinski auktoritet ne samo prema eventualnim ranijim partijskim leaderima, od kojih su neki bili izgubili svaki auktoritet zbog svoga austrijskog oportunizma, već prema austrijskim vlastima samim. Rezultat toga rada je bio da se na 2. juna 1918 god. sastao u Splitu velik zbor narodnih vidjenijih ljudi iz čitave Dalmacije. Na tome zboru su učestvovala skoro bez izuzetka sva lica, koja su u javnom životu pokrajine, ili i najmanjega sreza, bili sačuvali ma i najmanji uticaj, na način da se bez najmanjega preterivanja moglo kazati da je taj zbor od nekih 1200 poverenika pretstavljao mišljenje i volju čitave Dalmacije. Doondašnje stranke kao takove nisu učestvovale, jer se htelo, kako je istaknuto, jedno eliminirati izvesne nepodesne partijske korifeje, koje su dogadjaji sami rashodovali, a koji su zbog toga bili izgubili svaki auktoritet u narodu i u svojim stranačkim redovima, a drugo zbog toga, da bi se izbeglo neizbežnim partijskim ljubomorama i preganjanjima. To je u ono vreme bilo tim lakše što je Dalmacija oduvek bila bez stvarno organizovanih političkih partija sa stalnim odborima u provinciji, zadacima itd. To su bile više fluktuantne mase, koje su se okupljale povremeno oko pojedinih lokalnih prvaka, ali kako su se okupljale, onako su ih dosta lahko i ostavljale.

U toku rata, a naročito u poslednjoj godini vera u pobedu Antante i stvaranje nacionalne države Jugoslavije bila je tako silno osvojila čitavo pučanstvo, da je iredentistička jugoslovenska ideja bila osvojila ništa manje pravaške mase i prvake u pokrajini nego ranije demokrate ili jugoslovenske nacionaliste, koji su do onda bili nosioci jugoslovenskog programa. Isto je tako ta ideja elementarnom snagom bila prodrla u katoličko svećenstvo, toliko svetovno koliko redovno. U ideju historijskog državnog prava hrvatskoga, vezana izvesnom nadom da bi Habzburg mogao da ostvari Veliku Hrvatsku u okviru Habzburške monarhije, nije više verovala nego jedna mala šačica prvaka Stranke prava i jedno isto tako mala šačica prvaka redovničkog i svetovnog klera. Mase pravaške, isto kao i široke vrste svećenstva koje su inaće u preratnoj periodi bili najodlučniji činilac u političkom životu Dalmacije, bile su odlučno prigrlile opću narodnu veru, da se Austrija ruši, a na njezinim ruševinama da će se sagraditi velika Jugoslavija.

Kod takova raspoloženja nije pretstavljalo nikakove teškoće, kad su se na zboru dne 2. juna 1918 god. u rezoluciji prihvatile tri mere naročitog značenja: 1. proglasile su se brisanim sve dosada postojeće nacionalne partije, 2. utvrdio se kao definitivni i neotstupni nacionalni program ujedi-

njenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca, bez obzira na granice, bez spomena dinastije (ove dve stvari obeležavaju namerno razliku sa Majskom deklaracijom i, što je važno, ovo je prva javna enuncijacija nekog skupa u jugozapadnim zemljama u Austriji, u kojoj se javno izlazi sa integralnim jugoslovenskim programom. Utoliko se mora ispraviti navod gosp. dr. Vladimira Ćorovića u »Povijesti Jugoslavije«, koji to prvenstvo daje Narodnom svetu u Ljubljani, koji je sledio tek 16. jula), 3. izabran je politički odbor od šesnaest lica, pa ekonomski odbor od isto toliko lica, koji će biti vrhovno voćstvo celokupnog političkog života Dalmacije. Iz tih su odbora namerno izostavljeni svi narodni poslanici iz Dalmacije na bečkom parlamentu kako ne bi trebalo pristupati ličnim isključivanjima prema pok. dru Dulibiću, Prodanu, Vukoviću Vučidolskome, koji su bili smatrani kao reprezentanti austrofilske politike. Da se to moglo da provede bez velikih teškoća, pridonelo je i to što su na jednoj strani istaknuti prvaci bivše pravaške stranke dr. Ivo Krstelj, dr. Drinković, omiški pretsednik općine Milan Marušić, pa iz Šibenika Marko Stojić i Pave Roca bili još od balkanskih ratova odlučni pristalice iredentističkog protivaustrijskog smera, kako su u isto vreme bili istaknuti prestavnici protivaustrijskog smera medju dalmatinskim franjevcima profesori sinjske gimnazije dr. Roko Vuković, dr. Petar Bulat, dr. Mišura i dr.

Kod svetovnog svećenstva katoličkog broj radikalno nacionalno raspoloženih ljudi bio je velik, ali za njegovo opredeljavanje kao klase, da tako rečemo, za antiaustrijsku jugoslovensku politiku bilo je odlučno stajalište, koje je zauzeo u poslednjoj fazi svetskoga rata t. zv. katolički seniorat sa pokojnim don Stankom Banićem i Vodanovićem na čelu. Ta organizacija, koja je inače prestavljala borbeno katoličko i klerikalno krilo katoličkog svećenstva i laikata, priklonila se, dobrim delom zaslugom naprednog voćstva sinjske franjevačke gimnazije, o kome smo već govorili, odlučno ideji obrazovanja nezavisne nacionalne države jugoslovenske oko Beograda i Karadjordjevića. Kako su na jednoj strani sinjski fratri-profesori okupili oko te ideje sve franjevce po župama i dalmatinskim manastirima, tako je seniorat uz one i onako brojne nacionalno istaknute svećenike u čitavoj pokrajini, okupio gotovo od reda sve mladje svetovno svećenstvo po župama i gradovima, na način da su biskupi i neki stariji fratri, koji su se odveć jako i odveć odavna bili nekako srasli sa austrijskom i habzburškom koncepcijom, a bili sem toga u odveć jakim prijateljskim vezama sa nekim dalmatinskim narodnim poslanicima u Beču, eksponentima ćesarovske hrvatske politike, ostali sasvim izolirani i lišeni svakog političkog auktoriteta.

Sa takovom evolucijom i sa takovim pretpripravama došlo je do toga da se na narodnom zboru od 2. juna 1918 u Splitu ispoljila takova homogenost da, kad je neki bivši narodni zastupnik hrvatske stranke prava izneo

želju da bi se u budućoj formaciji hrvatske zemlje ujedinile zasebno u nekoj federativnoj državi hrvatskoj na osnovu historijskog državnog prava hrvatskog, bila su dva pravaška auktoriteta, dr. Ivo Krstelj i fratar dr. Mišura, koji su uz opće odobravanje zbora opovrgli njegovu argumentaciju i dokazivali kako je hrvatsko državno pravo, sad kad smo u predvečerje okupljanja Jugoslovena u jednu nacionalnu državu, ratilo suvišno i štetno. Ne manje karakteristično je da, kad je jedan od vodja borbenog katoličkog seniorata izneo pitanje, hoće li u novoj državi, kod tradicije srpske pravoslavne crkve kao državne, kod pravoslavne barem relativne većine biti katolička crkva obezbedjena od zapostavljanja i progona, bio je jedan od vodja antiklerikalne Demokratske stranke, koja je u svome programu imala rastavu Crkve od Države, koji je, opet uz odobravanje čitavog zbora i sa punim zadovoljstvom i seniorata samoga, izjavio da bi svaki Kulturkampf u novoj državi i svaki pokušaj da se Katoličkoj crkvi uskrati potpuna sloboda rada ili nametne drugorazredni položaj bio greh protiv osnovne ideje, iz koje je država nastajala, protiv kojega bi svaki pravi patriota morao da se bori, bez obzira na svoje lično ili svoje stranke stajalište u konfesionim pitanjima.

REVOLUCIONARNA VLADA U SPLITU

»Narodna organizacija«, koja je obrazovana na Narodnom zboru 2. juna, sa dva odbora na čelu, jedan politički, drugi ekonomski, u uskoj vezi izmedju sebe, bilo je telo, koje je zadobilo neosporeni i puni auktoritet u narodu u čitavoj Dalmaciji, pogotovo kad je u svoje redove kooptirao još i neke vidjenije prvake socialističke. Narodna organizacija je iz svoje sredine delegirala delegate, koji su u Zagrebu učestvovali u radu oko obrazovanja Narodnog veća, a isto je tako iz krila te organizacije izabrano sedam lica u plenum, a tri u središnji odbor Narodnog veća kao pretstavnici Dalmacije, kojima su kasnije putem kooptacije od strane centralnog odbora pridružena još dva lica iz krila dalmatinskih poslanika na bečkom parlamentu (dr. Jozo Smodlaka i dr. Božo Vukotić).

Kad je nastao slom, Narodno veće u Zagrebu poverilo je vidjenom članu Narodne organizacije dr. Ivi Krstelju, da organizuje revolucionarnu vladu u Splitu za celu Dalmaciju. Dr. Krstelj je to i učinio u sporazumu sa Narodnom organizacijom, koja je sastavila Zemaljsku vladu na taj način da je uz dra Krstelja kao pretsednika izabrala još dva člana i tri zamenika, po tri poverenika za stručne resore. Ta provizorna Zemaljska vlada, koju je Organizacija u prvom momentu stvorila, imala je za prvi zadatak da spreči anarhiju, a u prvom redu da iz te anarhije, valjda i izazivane, ne izvuče korist vojna mornarica italijanska, koja je krstarila po Jadranu.

U decembru, posle obrazovanja prve vlade ujedinjenih Srba, Hrvata i Slovenaca u Beogradu, mesto Zemaljske vlade imenovana je Pokrajinska uprava sa istim drom Krsteljem kao pretsednikom. Zemaljska vlada, Pokrajinska uprava kao i general, koji je u medjuvremenu poslat u Split od vlade u Beogradu, imali su odmah kao glavni zadatak svoj da se bave pitanjem, kakav stav da zauzmu prema teritorijalnim pretenzijama susedne Kraljevine na dalmatinsko primorje. Da se čitava briga ostavi diplomaciji i da se ima puno poverenje u konačnu odluku Antantinih sila, koje će se sastati u Parizu, bez potrebe da se i sa strane domaćeg stanovništva i lokalnih vlasti aktivno poradi na suzbijanju tih pretenzija, bio je stav koji ne bi odgovarao prirodnom skepticizmu primorskog naroda i njegovom poznavanju italijanskih metoda i spretnosti, koje su činile da je za zelenim stolom Italija redovno izvlačila zavidne uspehe. U ovom slučaju okolnost da je izmedju Kraljevine Italije s jedne strane i Francuske, Engleske i Rusije s druge strane, bio sklopljen Londonski pakt, pa da je Antantino vrhovno vojno veće u Versaillesu odmah posle primirja ovlastilo Italiju da momentano zaposedne vojskom upravo onu zonu, koja je bila predvidjena Londonskim paktom, onu je izvornu nepoverljivost samo pojačalo. Ostale teritorije na ostrvima i obali, koje nisu prepuštene italijanskoj okupaciji, imale su ostati pod upravom domaćih vlasti, ali pod vojnom kontrolom pomorskih jedinica četiriju velikih sila, Velike Britanije, Francuske, Sjedinjenih država i Italije. Zajednička komanda imala je biti u Veneciji, a na licu mesta, znači u Splitu, imale su da stacioniraju četiri krstarice sa po jednim viceadmiralom od te četiri velike sile. Oni će uzimati odmah sve one mere, koje budu smatrale za potrebite radi održavanja mira i reda, a predlagaće komandi u Veneciji eventualne radikalnije mere, ako bi nastala potreba za njih.

ITALIJANSKA OKUPACIJA

Je li dolazak četiri stacionera bio rešen već ranije ili je verovatno delovala tu namera da se onemogući istup same italijanske mornarice i po tome krvavi sukobi izmedju jugoslovenskog stanovništva primorja i italijanske vojne sile, teško je još danas sa sigurnošću ustvrditi. Fakt jeste da su pojedine pomorske jedinice italijanske bile pokušale da dodju u splitsku luku i da vojnike iskrcaju i pre dolaska stacionarnih krstarica, kako su u ostalom dolazile i neke manje francuske i američke jedinice.

Jednako kao sa italijanskim ratnim ladjama imala je dalmatinska vlada velikih teškoća sa domaćim Italijanima. Oni su, i po svome raspoloženju

i po upustvima, koja su dobijali iz Italije manifestovali sistematski u prilog Italije, jedno kako bi time dali podrške italijanskim pretenzijama pred Antantom, a drugo kako bi izazvali reakciju i nerede od strane Jugoslovena, a time okupaciju od strane italijanske vojske i mornarice. Glavni objekt takove akcije, i od strane italijanskih ratnih ladja i od strane domaćih Italijana, bio je Split. U druge varoši, a ni u manja mesta na moru, važna zbog nautičkih ili strateških razloga, nisu dirali. Prilika je da se to objašnjava time, što su upravljači italijanske politike ozbiljno skoncentrisali svoju pažnju na teritoriju, koju im je dao Londonski pakt, a akcije protiv Splita imale su u stvari da olakšaju da zadrže Zadar, Šibenik, Knin.

Tu teritoriju Londonskoga pakta Italijani su u istini za nekoliko dana posle primirja okupirali, to oko polovice novembra. Okupacija se ta izvršila u glavnom bez oružanog otpora od strane naroda, gde u ostalom nije ni bilo nikakovih vojnih formacija, naročito zbog toga što je narod bio iznenadjen i nedoraso da se u nedostatku upustava bilo od strane Jugoslovenskog odbora, bilo od strane vlade u Splitu, reši, dali je bolje da da neki otpor ili ne. Jedini su Kninjani, protiv mišljenja i izrečnoj zabrani splitske vlade, na brzu ruku organizovali nekakav oružani otpor, ali su ga sami, uvidjajući nedovoljnost sredstava i priprave, morali posle par sati da napuste. Tako su Italijani došli u stvarnu držinu čitave Dalmacije Londonskog pakta i baš varoši na kopnu Zadra, Šibenika, Biograda, Knina, Vrlike, Drniša, Benkovca, Kistana i dr., kao i ostrva Paga, Raba, Krka, Cresa, Pašmana, Oliba, Silbe, Dugog, Uljana, Zlarina, Visa, Hvara, Korčule, Mljeta itd.

»PLEBIŠIT«

Na teritoriji okupiranoj od italijanskih vojnih snaga čitava je vlast prešla, razume se, u ruke italijanskih organa, ali je vlada u Splitu zadržala odredjen dodir sa narodom preko poverljivih lica, sa kojima je odmah po slomu došla u vezu prilikom obrazovanja odbora Narodnog veća. Pomoću namernih ili redovnih poverljivih kurira Split je bio redovno tačno obaveštavan o svemu što italijanska vojska i italijanske vlasti rade u okupiranoj zoni, kao i o tome što se sprema. Istim kanalom išla su iz Splita upustva za poneku akciju, koja se činila korisna za povoljni ishod spora o konačnoj pripadnosti Dalmacije. Tako je na pr. iz Splita u tu svrhu ubačen u zonu čitav materijal za monstre-peticiju naroda za prisajedinjenje državi Srba, Hrvata i Slovenaca skupa sa instrukcijama kako da se taj »plebišit« sa potpisima izvrši. In on je i izvršen u svim okupiranim općinama sem jedne, u kojoj su »carabinieri« zatekli sakupljače na delu, a oni se uz veliku muku izmakli preko granice okupirane zone. Taj »plebišit«, sa prosečnim rezultatom od preko 95% za Jugoslaviju, donet je u Split, a odatle ga je naročita delegacija od nekih četrdeset narodnih

prvaka iz čitave okupirane zone ponela u Pariz da ga stavi na raspolaganje našoj delegaciji kod mirovne konferencije.

Medjutim u neokupiranoj zoni, u stvari u Splitu, incidenti sa domaćim Italijanima i sa italijanskim ladjama postajali su sve češći i opasniji. Italijanske kuće, italijanske ribarske i trgovačke ladje, kojih je oduvek bilo dosta u luci, a naročito italijanska čitaonica »Gabinetto di lettura« vešali su u svakoj prilici ostentativno ogromne italijanske zastave. Gradjanstvo, a nadasve omladina, smatralo je to isticanje za proračunanu provokaciju, koja je trebala da dovede do dodeljivanja Dalmacije Italiji. Nastajale su tučnjave, gužve, provale gradjanstva u prostorije italijanske čitaonice, koja je nekoliko puta gotovo potpuno poharana, posetioci izbačeni i poneki put izudarani.

Upravo posle jedne takove gužve, a valjda i povodom te gužve, doplovile su negde u januaru 1919 u splitsku luku gore spomenute četiri krstarice četiriju velikih sila. Američki viceadmiral pozvao je odmah k sebi na brod »vršioca najviše lokalne vlasti«. Na brod je otišao dr. Krstelj sa dvojicom svojih saradnika, a tu im je američki komandant viceadmiral Niblack saopćio u vrlo odrešitom tonu da je vrhovna vojna komanda Antante i Amerike rešila da severnu zonu i ostrva okupira italijanska vojna sila; da to nema nikakova političkog značenja, jer je okupacija u ime čitave Antante i Amerike, a neće prejudicirati političku pripadnosti, da će ostale teritorije u Primorju biti puštene pod potpuno nezavisnom upravom domaćih vlasti, u koliko ove budu u stanju da obezbede poredak i mir, a pod kontrolom četiri bojna stacionera velikih sila, koja će otsada stacionirati u splitskoj luci; da je italijanskim vojnim ladjama priznato pravo da pristaju, pa i iskrcavaju vojsku, ako bi se ukazala potreba, a svako opiranje da će se smatrati kao napad na četiri sile, koji može da dovede do okupacije samoga Splita. Položaj splitske vlade precizirao je u docnijim razgovorima Amerikanac, koji je vršio neku ulogu doyena te viceadmiralske četvorice, tako da je za njih to neki l o c a l g o v e r n e m e n t, koji oni poštuju i štede dok se ukazuje sposoban da vrši svoj zadatak. Njegovu hijerarhijsku zavisnost od državne vlade u Beogradu oni ignorišu. Na teritoriji Dalmacije pod vlašću toga l o c a l g o v e r n e m e n t a neće se moći vršiti rekrutacija za vojsku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

ANTANTA I SRPSKI GENERAL

Na par nedelja pre toga bio je u Split stigao, preko mora iz Metkovića, jedan puk srpske vojske sa majorom pok. Stojanom Trnokopovićem, docnijim generalom i komandantom žandarmerije, a u isto vreme otprilike kad i gore spomenuti stacioneri velikih sila poslat je u Split pok. general Miloš Vasić. Pravni položaj, da tako rečemo, srpske vojske nije u po-

četku bio regulisan, jer vrhovno vojno veće u Versaillesu izgleda da je kad je odredjivalo da bojne jedinice četiriju velikih sila preuzmu jemstvo za red u primorskim krajevima bivše Austro-Ugarske monarhije, namerno propustilo da spomene i srpsku vojsku. Tu su izostalu legitimaciju srpskoj vojsci dali ponovljeni pozivi Narodnog veća iz Zagreba, pa dalmatinske zemaljske vlade, a naročito orkansko oduševljenje, kojim je ta vojska u primorskim krajevima primljena i koje je njoj jamčilo jedinstven auktoritet. Pored svega toga u prvom početku ona je svoj položaj trebala da tek via facti steče i obezbedi, kako bi imala ravnopravan glas i uticaj sa vojnim misijama velikih sila. Treba je priznati, da je to išlo dosta lako zaslugom taktičnosti i odlučnosti prvoga komandanta, majora, pa pukovnika Trnokopovića, ali naročito zaslugom specijalnih odlika pok. gen. Vasića. Kažu da je gen. Vasić bio odličan vojnik i mi verujemo, ali što smo mi u Dalmaciji iz neposrednog zapažanja mogli da utvrdimo, to je da je on imao naročite diplomatske odlike, koje su ga odlično kvalifikovale za posao, koji ga je u Splitu čekao.

Srpski general, vojni delegat vlade Kraljevine SHS, koja još nije ni priznata bila, a koja svakako nije bila izrečno legitimisana da pošalje vojne jedinice u dalmatinsko primorje, njegov je položaj bio prilično delikatan sučelice admiralima četiriju velikih sila, ali Vasić je vrlo brzo u tom petit comité osvojio sebi zavidno mesto. Italijan nije govorio nego italijanski i francuski, Francuz je govorio engleski, ali nije govorio italijanski, Amerikanac je govorio samo engleski, a Englez je nešto malo govorio francuski. Vasić je govorio odlično francuski, engleski, nemački, ruski, pa i italijanski. Razume se, da ni jedan od onih nije poznavao srpsko-hrvatski, pa, budući da je ipak trebalo sporazumevati se sa narodom, davalo je i to Vasiću naročitu prednost. Ali i bez obzira na sve to, bio je Vasić duhovit debater, prijatan causeur, nije nikada ispadao iz koncepta, i to mu je vrlo brzo stvorilo velik auktoritet, naročito kod Engleza i Francuza.

U veče onoga istoga dana, kada su četiri krstarice prispele u splitsku luku i američki viceadmiral saopćio Pokrajinskoj upravi ono strašno saopćenje, raspali se pred italijanskim Gabinetto jedna nevidjena gužva. U Gabinettu su se bili okupili italijanski oficiri i mesni Italijani, a iz Gabinetta su stale da se ore italijanske patriotske pesme i poklici Italiji i slično. Masa se skupila, stala najpre da demonstrira, polupala stakla na prozorima, a onda provalila u lokale i poharala ih temeljito, izbacila i gradjane i oficire, tukući ih podjednako bez poštede i bez razbiranja. Sam komandant italijanske bojne ladje bio je tvorno napadnut od razdražene svetine. Italijanski viceadmiral gosp. Rombo zatražio je da se sastane veće četiriju komandanta i ti su se odmah i sastali na američkoj ladji, a pozvan je i gen. Vasić. Trebalo je da se reši, koje mere imaju

da se preduzmu. Gen. Vasić, koji je dockan nadjen, pa je došao sa malim zakašnjenjem, našao je svu četvoricu vrlo zabrinutu, a medju njima admirala Romba, koji se silno uzrujavao i razlagao kako se Splićani neće nikad umiriti dok se ne iskrcaju i vlast preuzmu Antantine trupe. Kako je imala trupe jedino Italija u blizini, u Šibeniku, značilo je to praktički da bi italijanska vojska trebala da okupira Split.

Kad je prispeo Vasić, pribran i neuzrujan ni za dlaku, adm. Rombo ga je direktno oslovio, aludirajući na Vasićevu bezbrižnost, da je ovo jedan od najtežih momenata, što ih je doživeo u ratu, a Vasić je odgovorio: »Za mene je ovo jedan od najneznatnijih, koje sam doživeo u ratu«. Cela se rasprava krenula zatim konciljantnijim smerom. Iskrcavanje stranih trupa nije zaključeno. Jedino je rešeno da će nekoliko mešovitih patrola od po jednoga mornara antantinih brodova sa po jednim srpskim vojnikom patrolirati po gradu radi obezbedjenja reda. Ta je mera zadržana nekoliko dana, pa je dignuta kao suvišna.

INCIDENTI

Razume se da su ti incidenti, koji su se gotovo danomice dešavali, u Splitu i u ostaloj ne okupiranoj Dalmaciji, imali uticaja i na okupiranu zonu. Dodir Splita sa okupiranim krajevima postajao je sve manji, i razume se, jedino preko tajnih i poverljivih kanala. Jedino što su italijanske vlasti donekle rado dopuštale, to je da se iz Splita šalje ponešto hrane u okupirane krajeve, kamo je inače teško mogla od drugde da stiže u početku. Okupatorska vlast je inače silom sprečavala svaku pojavu nacionalnog života i u zametku gušila ma i najmanji politički pokret. Vrlo brzo, a naročito posle sakupljanja potpisa za p l e b i š i t, obustavljeno je delovanje svih nacionalnih društava, zabranjen je i jedini jugoslovenski organ, koji je bio ostao, »Narodni list«, oko koga su se sa Jurjom Biankinijem u Zadru bili okupili i Hrvati i Srbi. Par stotina narodnih prvaka odvedeno je u konfinaciju u Italiju, medju kojima i skoro osamdesetgodišnji Biankini, pa dr. Desnica, dr. Jablanović, dr. Subotić, Sunara, podnamesnik Tončić i. dr.

Žarište italijanske političke akcije u neokupiranoj Dalmaciji bila je italijanska bojna ladja usidrena u splitskoj luci, koja je dakako bila u prisnoj vezi sa vojnim i političkim vođstvom u Šibeniku i Zadru. Sa te strane se, osim potstrekavanja incidenata izmedju domaćih Italijana i naroda, nastojalo izazivati nezadovoljstvo nižih slojeva stanovništva. To u ono vreme, kod niskog kulturnog nivoa tih klasa u svakom pristanišnom gradu, a kod ogromne bede posle četiri godine rata, nije bilo teško. Sa italijanske strane počelo se sa besplatnim delenjem riže, a instruirani agenti su obilazili najsiromašnije gradske kvartove i nagovarali sirotinju da ide na italijansku ratnu ladju »Nino Bixio« po rižu. Nacionalistička

kontraakcija, koja je osudjivala te pohode kao izdajničku ili barem vrlo opasnu rabotu, imala je relativno velikih uspeha, ali argument gladi je odveć jak, a da bi mogao sprečiti da ipak po koja stotina besposlenih lučkih radnika, seljaka, mornara ne ide na brod, koji deli riže, koji se od početka rata gotovo nisu više videli. Te bedne povorke, koje je nacionalno gradjanstvo na povratku i polasku dočekivalo sa grdnjama i pretnjama, snabdevali su na ladji sa po vrećom riže, a upisivali u zasebne spiskove, koji su docnije trebali da posluže kao dokaz da kako i iz Splita ima po koja hiljada koji hoće Italiju. Politička poluga, pomoću koje su Italijani mislili da će uspešno da deluju, bili su komunisti. Komunista, barem organizovanih, dotada nije bilo u Dalmaciji, ali je u ono vreme prestiž boljševičke oluje bio na vrhuncu, a beskrajna beda masa najpogodniji teren za komunističku propagandu. Medju kolovodjama toga pokreta bio je svakako odredjen broj uverenih fanatika, ali bilo je i dosta italijanskih agenata, koji su svesno radili na tome da se pod firmom komunizma potkopa auktoritet Pokrajinske vlade, da se izazovu neredi i preuzimanje vlasti od strane Italijanske vojske, znajući da taj pokret kao takav, u zemlji bez velike industrije i velikih radničkih masa i tako ne može da ima definitivan uspeh, ali bi dokazao barem to, da jugoslovenske vlade nisu dorasle da obezbede poredak i mir, a onda će italijanskoj vojsci, koja je raspoloživa u Šibeniku biti povereno da taj poredak i mir obezbedi. Pokušavalo se nešto postići i pomoću katoličkog svećenstva, pa su se valjda na »Nino Bixio« i u Zadru bili ponadali da će imati izvesnog uspeha, kad su dali vizu i omogućili prevoz na italijanskoj bojnoj ladji ambicioznom splitskom biskupu, pokojnom dr. Cariću do Italije i za Rim, ali kompaktno patriotsko i ispravno držanje dalmatinskog svećenstva učinilo je da se svaka eventualna takova nada izjalovila.

AUKTORITET POKRAJINSKE VLADE

Sve je to Pokrajinska uprava uspešno parirala. Afirmiravši najpre svoj vlastiti auktoritet u narodu na nedvouman način i davši ponovno dokaza da ima toga auktoriteta dovoljno da obezbedi mir i poredak u pokrajini, Pokrajinska vlada, a u prvom redu gosp. dr. Krstelj, postao je vrlo cenjen element za sredjivanje teških prilika i obezbedjavanje normalnog socijalnog i ekonomskog života i u očima četvornog viceadmiralskog veća. Periodički incidenti sa Italijanima i radi Italijana postajali su i u njihovim očima sve više manje ozbiljne epizode i detalji, kojih je u ostalom bivalo sve manje. Taktom, lojalnošću, punom iskrenošću i energijom umela je pokrajinska uprava da vrlo brzo ubedi admirale francuskog, engleskog i američkog, da su ti incidenti uvek preuveličavani, ponajčešće namerno izazvani s druge strane, a koliko ima odgovornosti i na gradjanstvu, da je Pokrajinska uprava i voljna i dorasla da pribavi zadovoljštine na račun

gradjanstva. Kao posledica takova postupka, povezivanjem podesnih društvenih veza, a dobrim delom razume se, i pod uticajem dogodjaja koji su se razvijali u Versaillesu, gde su se Francuzi, Englezi i Wilson sve više odaljavali, sve su simpatije triju neutralnih stacionera prešle u celini na stranu jugoslovensku. Ameriški viceadmiral Andrews, koji je u medjuvremenu bio zamenio viceadmirala Niblacka, postao je otvoren prijatelj jugoslovenskog naroda, tako da ga je docnije splitska općina odlikovala izabirući ga za počasnog gradjanina Splita. Fakt jeste, da su te tri misije, a naročito američka i francuska, svojim izveštajima i svojim mišljenjem mnogo doprineli u prilog jugoslovenskog gledišta u Versaillesu.

Medjutim ekskurzije italijanskih mornara sa ladja u grad produžavale su se, a tako isto i balovi i sastanci izmedju domaćih Italijana i oficira u mesnom »Gabinetto di lettura«.

Sa namerom ili bez namere, takove ekskurzije i takovi sastanci su davali gotovo uvek povoda novim sukobima i poharama, ali su ti sukobi s vremenom postali ipak manje teški, a viceadmiralsko veće je bilo došlo do ubedjenja, da je redovno manja krivnja do gradjanstva, na način da se postiglo na kraju protivno od onoga što se po svoj prilici nameravalo; zabranjeno je Italijanima da ulaze sa ladja u grad, osim jutrom po par patrola radi nabavke namirnica.

Tako je išlo negde do proleća 1919, kad je ta zabrana dignuta i mornari jedne nedelje izašli su u velikom broju i zametnuli sa splitskom omladinom kavgu, koja je pretila, da će da uzme dotle ne vidjene razmere. Komandant italijanske bojne krstarice, k. b. b. Gulli, obavešten o sukobu, opremio je prema obali jedan od svojih brzih borbenih čamaca, oboružan sa mitraljezom pa je on glavom sa tri mornara doplovio pod gradsku obalu, koja je bila dupke puna nedeljne publike, uperio mitraljez prema narodu i dao otvoriti paljbu. U svetini je nastala neopisiva panika, a muškarci, a naročito omladina, počeli su da grabe čega su se god mogli da dočepaju kamenja, revolvere, motki, pa da ciljaju na »m a s« (takav je naziv tih ladja). Najedared vidjelo se kako je komandant Gulli klonuo na sedište, a tako i onaj mornar kod njega. Kormilar je okrenuo ladju prema italijanskoj krstarici i zaplovio. Komandant je isto veče prenet u sanatorijum dra Račića, ali je već u noći umro.

Za nekoliko dana i gradjanstvo i Pokrajinska uprava bili su u velikoj neizvesnosti, kakove će posledice da ima taj incidenat, koji je ozbiljnošću premašao sve dosadašnje, ali se ubrzo videlo da težih posledica ne može da bude. Istinsko utvrdjivanje svih dogodjaja toga dana, koje su omogućila spretnost Pokrajinske vlade i objektivnost francuske, engleske i američke misije, pa disciplinovanost gradjanstva, sprečili su da se taj dogodjaj iskoristi u političke svrhe. Naprotiv mislim da je dobro doprineo tome da se u Versaillesu uvere da je narod u Dalmaciji odlučno i neotstupno

raspoložen za Jugoslaviju. Nemili je dogodjaj likvidisan dužnom i uzuelnom zadovoljštinom italijanskoj zastavi na palubi »Nino Bixio« od strane pretsednika dr. Krstelja i pretsednika splitske općine dr. Tartaglie. U stvari, od toga dana ovake vrste incidenti se nisu gotovo više dešavali, a mornari nisu više uopće ni puštani sa italijanskih ladja u grad. Odonda, pa sve do ugovora u Rapallo, u novembru 1920, direktnih sukoba na terenu, barem ozbiljnijih, nije ni bilo. Opis pogadjanja u Rapallo i njihov rezultat ne spada u okvir ovoga prikaza. Naša je namera bila da prikažemo samo ono što se radilo direktno na terenu i od strane lokalnih elemenata i lokalnih vlasti.

VEKOSLAV SPINDLER (Maribor):

OD MAJSKE DEKLARACIJE DO JUGOSLAVIJE

(Nekaj dokumentov o medvojni akciji ob naši severni narodni meji.)

Da priložim skromen kamenček k bodoči zgradbi zgodovine o borbi za Jugoslavijo, sem se odločil objaviti nekaj dokumentov o medvojnem delovanju »slovenske mafije« zlasti ob naši severni meji, na bivšem Spodnjem Štajerskem. Iz velike množine korespondence in časopisnih poročil, zlasti iz dobe izza 30. maja 1917, ko so Jugoslovani in Čehi v dunajskem parlamentu dali svoje znane državnopravne deklaracije, sem izbral nekaj odlomkov, ki se nanašajo na deklaracijsko politiko v širokih plasteh slovenskega ljudstva ob meji in na njen postopni razvoj od habsburškega okvira do svobodne Jugoslavije.

Z izbruhom svetovne vojne je naravno bila vsakršna politična akcija v slovenskih krajih nemogoča. Skoro vse vodilne osebnosti so bile izločene iz narodnega političnega življenja. Med njimi tudi predsednik slovenskega nacionalnega in progresivnega življa na slovenskem Štajerskem, dr. Vekoslav Kukovec. V taboriščih v Lebringu in Talerhofu je vršil svojo vojaško službo. Navzlic temu je bil že od začetka l. 1916 naprej v stalnih stikih z raznimi vodilnimi osebnostmi slovenskega političnega življenja, zlasti z dr. Žerjavom, dr. Kramerjem, od maja 1917 tudi z dr. Korošcem. Kot deželni poslanec za slovenske trge je smatral za svojo narodno dolžnost, da kljub nevarnosti, ki mu je grozila, nastopa na političnih sestankih in shodih, ne kot strankarski agitator, ampak kot nacionalni borec za uresničenje ideala skupnosti južnih Slovanov.

V začetku l. 1916 se je pojavila v zvezi z domnevnimi zmagami akcija nemškega Nationalverbanda v avstrijskem parlamentu za novo ureditev Avstrije: tesnejša združitev z Nemčijo, revizija ustave in reforma uprave, ki naj zagotovi Nemcem še večje predpravice. V odgovor na to se je po-

javilo med slovenskimi političnimi skupinami na Štajerskem stremljenje za združitvijo slovenskih strank na skupnem narodnem programu. V mariborski »Straži«, glasilu dr. Korošca, je izšel članek pod naslovom »Skupni narodni program?«, ki pravi, da v SLS ni za to nobenih ovir. Tudi »Slov. Narod«, glasilo naprednih Slovencev, je ugotovil, da je zbližanje strank na skupnem narodnem programu neobhodno potrebno. Vprašanje koncentracije slovenskih strank je ostalo odslej stalno na dnevnem redu. Oglasil se je tudi sam takratni šef SLS, dr. Šušteršič, in napisal programatičen članek, pod katerimi pogoji bi SLS bila pripravljena sodelovati v takšni koncentraciji: »Absolutna zvestoba do habsburško-lotarinške dinastije in skupen odpor proti vsaki struji, ki bi se pojavila v nasprotnem smislu ali v tej točki bila nejasna« in »spoštovanje naukov in naprav katoliške cerkve in popolna svoboda njenega kretanja.« Tak je bil za dr. Šušteršiča osnovni program za slovensko koncentracijo.

Ko so se meseca novembra 1916 vse češke stranke združile v »Česky Svaz« in izdale manifest na češki narod, so tudi slovenski listi prinašali pozive, naj Slovenci sledijo temu zgledu. Dogodki pri nas so terjali kaj podobnega, posebno ko so 18. marca 1917 v Celovcu zborovali delegati nemških Volksratov iz spodnje Štajerske, Kranjske, Trsta in Primorja in sklenili, da vztrajajo slej ko prej pri zahtevah nemškega programa iz l. 1916, zlasti na uvedbi nemščine kot državnega jezika.

»Slovenska kmečka zveza za Štajersko« je imela 9. maja 1917 v Mariboru sejo, na kateri je dr. Korošec poročal o položaju, in je bila med drugim sklenila: »... da se doseže v sedanjem prevažnem času kolikor mogoče skupen in enoten nastop vseh Štajerskih Slovencev v narodnih zadevah, se sklene stopiti v stik s štajersko »Narodno stranko«. O izvršitvi tega sklepa poroča dr. M. Kalan iz Celja v svojem pismu dr. Kukovcu v Lebring 15. aprila 1917:

»... Danes opoldne je prišel v Celje dr. Korošec in je sporočil, da želi razgovor z zastopniki Narodne stranke. Sestali smo se v Ljudski posojilnici. Šla sva z Lesničarjem; dr. Božič je bil zadržan. Od Kmečke zveze so prišli dr. Korošec, profesor Cestnik in Natek. Dr. Korošec je sporočil, da želi Kmečka zveza štajerska, da na Štajerskem kooperiramo v narodnih vprašanjih, češ da so na Kranjskem v SLS nastale take razmere, da niti SLS na Kranjskem ne more na zunaj v narodnih vprašanjih skupno nastopati, »brez naše krivde«. Razvijal je, da si stvar misli tako, da si ohranimo popolnoma obojestransko samostojnost in da se od slučaja do slučaja sporazumemo, ali nastopimo v dotični stvari skupno in kako stališče zavzamemo. Če se v dotični zadevi ne moremo sporazumeti, ostane vsaki stranki prosto, zavzeti svoje stališče. Taka vprašanja bi bila n. pr. zahteva po demokratizaciji štajerskega deželnega zbora (splošna volilna pravica), event. tudi gosposke zbornice, vprašanje razdelitve v okrožja, nadsodišče v Ljubljani, razna šolska vprašanja (kakor celjska gimnazija, trgovska šola v Celju, ptujska in mariborska gimnazija, kmetijska šola za mursko dolino). Menil je, da polagoma izvršimo v dotičnih vprašanjih skupen promemoria, in sicer ne za vsa vprašanja skupaj, temveč event. v presledkih. Mi bi se naj med seboj sporazumeli in potem sporočili stališče v teh rečeh na prihod-

njem skupnem sestanku, ki bi naj bil zopet v Celju danes štiri tedne, t. j. drugo nedeljo v maju.«

Dne 30. maja sta v avstrijskem parlamentu prečitala češki poslanec Stańek v imenu enotnega češkega kluba, poslanec dr. Korošec pa v imenu Jugoslovanskega kluba, ki so ga večer poprej ustanovili jugoslovanski poslanci, tako zvane majske deklaracije. Nemški poslanec Pacher je v imenu Nationalverbanda in nemških krščanskih socialcev izjavil: »Vsak poskus oživljenja češkega državnega prava ter uresničenje državnopravnih stremljenj jugoslovanskih poslancev bo zadel ob odločen odpor avstrijskih Nemcev.«

Že prve dni junija 1917 je imel dr. V. Kukovec sestanke zaupnikov Narodne stranke v slovenskih krajih: 2. junija v Šmarju, 4. junija v Sv. Juriju pri Celju, 5. junija na Vranskem, 6. junija v Gornjem gradu, 6. junija v Žalcu, 8. junija v Središču. Povsod je vladalo popolno soglasje v tem, kaj sedanji čas za Slovence pomeni. Na vseh zborovanjih je bila sklenjena resolucija, ki pozdravlja združitev vseh jugoslovanskih poslancev v državnem zboru in obljublja, podpirati jih na podlagi njihove zahteve po samostojnosti avstro-ogrskih Jugoslovanov brez nemškega nadvladja. Tudi so se vsi shodi izrekli za skupen nastop vseh slovenskih strank v narodnih vprašanjih. Dr. Kukovec je na teh shodih tudi poudarjal, da je Narodna stranka tik pred izbruhom vojne sklicala anketo, na kateri je bil postavljen ožji in širši jugoslovanski program. Ožji se je skoro popolnoma ujemal z majsko deklaracijo. Zato se tudi danes NS solidarizira z deklaracijo, brez ozira na to, kdo nas na Dunaju zastopa. »Ker gre danes za našo bodočnost, je tudi razumljivo, da se morajo vse slovenske stranke medsebojno podpirati. Narodni stranki v svrho takšne skupnosti z dr. Koroščevo stranko svojega programa ni treba spreminjati.«

Kako daleč je v tistih dneh šlo razpoloženje v narodnih vrstah za združitev vseh narodnih sil, kaže dejstvo, da se je razpravljalo tudi o vprašanju fuzije zadružnih zvez. Značilno v tem pogledu je pismo Miloša Štiblerja, takrat uradnika celjske Zadružne zveze, dr. V. Kukovcu (18. junija 1917).

»Iz Vaših pisem spoznavamo, da ste pristaš zadružne fuzijske misli in da o posameznostih tega vprašanja jako natančno premišljujete. V svojem zadnjem pismu pišete dobesedno: »Ideji združitve se v principu gotovo ne smemo protiviti, tem manj, ker velika doba utegne vzbuditi splošno spoznanje o njeni potrebi; ne smemo ji tudi s protislovnimi tvorbami pred končanjem vojne prejudicirati. Konkretne nove načrte združitve si pa moramo ogledati zlasti s stališča, da bode v tem slučaju zelo računati s prevzetjem rizika za obstoječa bremena takih zvez in še pričakovane izgube.« Ta stavek obsega cel program in rad verujem, da Vam ni mogel na zvezinem občnem zboru nihče ugovarjati...«

Začetek julija 1917 se je v odgovor na češko in jugoslovansko deklaracijo pojavila z nemške strani in s strani Seidlerjeve vlade misel o reviziji ustave. Narodna stranka za Štajersko je na sestankih zaupnikov 14. julija

v Mariboru in 15. julija v Središču po poročilih dež. poslanca dr. V. Kukovca zavzela k tej nameri sledeče stališče:

»Od nemške strani predlagani načrt spremembe ustave v Avstriji in glede štajerske kronovine odklanjamo. Enotnost državne uprave na podlagi kakega nemškega kot državnega jezika je nesprejemljiva. Enotnost štajerske kronovine je isto tako nemogoča, narodna samouprava brez razdelitve dežele v nemški in slovenski del po natančno določenih mejah ne bo mogla ustreči nemotenemu razvoju obeh narodov dežele. — Sprejemljiva meja med nemškim in slovenskim delom štajerske kronovine nam je severna meja državnozborskih kmečkih volilnih okolišev Gornji grad — Slovenji gradec in Maribor levi dravski breg. Južno od te meje ležeči del štajerske dežele je od nekdaj obljuden od produktivnih slojev kmetijstva in delavstva slovenske narodnosti. — Samoodločbi po vsakokratni ustavi izvoljenega zastopstva prebivalstva tega ozemlja se torej naj prepusti ureditev vsaktere javne uprave, sodišč, političnih oblasti, davčnih in prometnih uradov, šolstva in gospodarskih in socialnih naprav. — V tem oziru se ne morejo izvzeti z umetno kolonizacijo odnarodeni kraji in seveda tudi ne tem okrajem kot sedež uradov služeča mesta in trgi, če tudi imajo ista po krivičnih volilnih redih in umetni naselitvi tujenarodnega uradništva ter vsiljenem tujerodnem šolstvu navidezno nemški značaj. Vendar se ima zagotoviti na Spodnjem Štajerskem živečim sodeželanom nemške narodnosti jednakopravnost v šolstvu in kulturnih napravah v oni meri, kakor vojakom slovenske narodnosti na Srednjem in Gornjem Štajerskem. **Odobrujemo, da se Jugoslovanski klub na podlagi svoje državopravne izjave udeleži dela za spremembo ustave v stalnem sporazumu z zaupniki naroda ter zastopa neizprosno tozadevno zavzeto stališče.**«

V nemškem časopisju je zaradi te resolucije nastala strašna burja. »Landesverräter« so nas imenovali!*

29. julija 1917 je bila v Ljubljani skupna seja nemških Volksratov iz Kranjske, Koroške, Primorske in Spodnje Štajerske. Reševali so pereča vprašanja, zlasti zahteve Jugoslovanov. Niso prišli na čisto, odložili so posvet na novo sejo v Mariboru.

7. avgusta 1917 je Jugoslovanski klub sklenil, da vztraja pri deklaraciji in odklanja avtonomijo v mejah kronovin, ki jo je obljubljal ministrski predsednik Seidler.

Dne 2. septembra 1917 so delegati nemških Volksratov nadaljevali razpravo, začeto 29. julija 1917 v Ljubljani. Izrekli so se proti narodni enakopravnosti in za nadaljnje zatiranje Jugoslovanov. Odklonili so celo narodno avtonomijo v okviru kronovin.

Začetek oktobra 1917 je »Budapesti Hirlap« prinesel razgovor z dr. Koroščem, ki je med drugim dejal, da »perhoresciramo trializem, ker želimo, da tudi drugi narodi realizirajo svoja stremljenja po združitvi in osamo-

* 18. julija 1917 je Stepan Radić v hrvatskem zboru vložil interpelacijo, v kateri je zahteval, naj ban izposluje avdienco zastopnikom vseh hrvatskih političnih strank, ki bodo cesarju tolmačili absolutno potrebo uedinjenja vseh Slovencev, Hrvatov in Srbov monarhije v samostalno državo Hrvatsko v okviru monarhije. Ako pa pride, ker peripetije niso nikdar izključene, do velikih teritorialnih izprememb z monarhijo, potem se hočemo zediniti vsi Jugoslovani, potem bo to Jugoslavija.

svojitvi. Srbsko-hrvatska koalicija bo pod pritiskom javnega mnenja morala dopustiti stališče vzdržanja unije z Ogrsko. Evolucija duš v smislu naših stremljenj napreduje od dne do dne. Obiščite me čez pol leta ...«

»Slov. Narod« je 17. oktobra 1917 objavil članek dr. V. Kukovca »K vprašanju naših narodnih zahtev«, v katerem pravi: »Slovenska Koroška in Štajerska sta ključ Jugoslavije.« O teh političnih vprašanjih je pisal dr. Gregor Žerjav dr. V. Kukovcu z Dunaja 5. decembra 1917:

»... Jaz in Kramer bi rada z Vami govorila radi napredka organizacije na Spodnjem Štajerskem, radi kmečkega lista in sploh radi narodne politike. Sestati bi se mogli osebno ali v Mariboru ali v Celju. Glede lista se nam je situacija v momentu Šušteršičevega izstopa spremenila*: zdaj je opozicija postala stranka; ko bo konec vojne, se nas, ki jo verno podpiramo iz narodnih razlogov, mirno otrese, mi bomo stali brez glasila in brez organizacije. Vse slovensko napredništvo je brez organa za kmete. Zdaj je zadnji čas, ga uvesti. Ljudje imajo denar. Duhovščina bi se ne mogla listu protiviti, ker podpiramo Krekovo strujo, in »Domoljubova« vloga še ni jasna. V Ljubljani so končno sklenili z glavnico 50.000 K ustanoviti list. Prav bi bilo, da si slovenski Štajer zagotovi svoj delež.

V Zagrebu se osnuje in 24. t. m. izide centralno jugoslovansko glasilo: »Glas Slovenaca, Hrvata i Srba«. Glavnica znaša 200.000 K... List bo prinašal veliko slovenskih člankov in se bo največ oziral na Slovence, ki danes de facto vodijo celi boj. Za Dunaj bom korespondiral jaz. Lepo bi Vas prosil za pomoč, da nekaj pokažemo.

Kar se politike tiče, Vam bo g. Ribarič kaj povedal. Držimo se dosti krepko v teh težkih časih. Kuhamo vse možno, da se preprečijo preteče nevarnosti. Upam, da bo nastop v delegaciji v energični smeri in sploh tudi stvarno dober. Bojim se pa, da bo vse v odsekih, plenuma bo pa čim manje. Situacija glede mirovnih pogajanj za nas ni neugodna, če znamo dobro uporabiti narodno samoodločbo. To se je do zdaj posrečilo, saj smo spravili iz rezerve Seidlerja, Czernina in včeraj je celo Tisza zlezel iz brloga. Če se bo nepremostno nasprotje med Czerninom in (vsaj na zunaj izrečenim) ruskim programom dosti videlo, ne more rešitev izpasti nam v slabo. Seve je brez dvoma, da je igra z Lenin-Trockim d o g o v o r j e n a, a javnost more to preprečiti. Mi se ne damo nič omajati in vlečemo voz v smeri, kakor ste jo označili v svojem pismu (ki sem ga glede onega pasusa o »struni« pokazal klubovemu načelniku).«

Dne 31. decembra 1917 je »Slov. Narod« objavil dr. Kukovčev članek »Za enotno slovensko stranko«, v katerem propagira misel fuzije SLS in slovenskih naprednih skupin. »Slovenski Narod« je takoj zavzel stališče: ne enotne slovenske stranke, pač pa sodelovanje enotne SLS in enotno organiziranega naprednega slovenstva. V javnost vržena misel, da se na osnovi deklaracijske jugoslovanske politike izvrši združitev vseh slovenskih strank v enotno slovensko stranko in pozneje vseh jugoslovanskih v enotno jugoslovansko stranko, je močno razgibala politično življenje za in proti.*

* Dr. Šušteršič je izstopil iz Jugoslov. kluba, razpustil SLS in ustanovil »Slovensko kmečko stranko«. Ljubljanski škof dr. A. B. Jeglič je obsodil Šušteršiča in pozval duhovščino, naj vztraja v SLS.

* Medtem je januarja 1918 začel v Zagrebu izhajati novi dnevnik »Glas Slovenaca, Hrvata i Srba«, ki je imel nalogo, v hrvatskem in srbskem delu naroda v bivši Avstro-Ogrski posvetiti vse svoje sile delu za narodno osvobojenje in zedinjenje, skratka, zastopati program narodne države.

Dr. V. Kukovec je dne 1. januarja 1918 pisal iz Lebringa Jugoslovanskemu klubu na Dunaju:

»Izvrševalni odbor Narodne stranke štajerske je takoj po objavi deklaracije Jugoslovanskega kluba z dne 30. maja na več shodih po Spodnjem Štajerskem zavzel pritrdilno stališče. Ko je po preteku pol leta ideja narodne samoodločbe in združitve Jugoslovanov pridobila premoč nad vsemi drugimi političnimi vodilnimi mislimi na eni strani, in ko se je očividno s sistematičnim delovanjem naši bodočnosti nasprotnih elementov zasejal razdor med Hrvati, kakor tudi med Slovenci (Stadler — Šušteršič), se je izreklo že ob priliki izjav ob smrti dr. Kreka med slovenskimi politiki v domovini pogostoma mnenje, da se bode naravnim potem ustvarila konstelacija za združitev vseh k deklaraciji se priznavajočih strank v enotno jugoslovansko stranko. Ker bi taka koncentracija po vzgledu koncentracije strank med Poljaki in pri Čehih v časih odločitve naše usode mogočno vplivala na zunaj in navzgor ter narod usposobila tudi na znotraj k rešitvi velikih narodnih, kulturnih in socialnih nalog bližnje bodočnosti in bila najsolidnejši temelj zahtevani državnosti, se pričakuje, da Jugoslovanski klub, ki si je pridobil splošno zaupanje, stopi pred našo javnost s primernimi predlogi.

Izvrševalni odbor Narodne stranke je sklical na dan 13. jan. t. l. ob pol 2. popoldne v Mariboru v Narodni dom shod svojih zaupnikov, da se zedini glede postopanja, ako bi z merodajne strani prišli označeni predlogi za koncentracijo. Obravnavata se dva načina koncentracije, in sicer event. strnitev vseh narodnih, naprednih in ljudskih (deklaracijskih) struj na eni strani, v drugi vrsti pa vsaj združitev narodnih naprednih strank vseh slovenskih dežel v vseslovensko stranko, ki bi iskala daljnih organičnih stikov z Vseslovensko ljudsko stranko.

Ker se čuje tudi o nameri, predlagati ustanovitev Narodnega sveta, nam je z ozirom na naš bližajoči se zaupni shod mnogo na tem ležeče, izvedeti, v koliko namerava naše odgovorno zastopstvo, Jugoslovanski klub, to ustanovitev predlagati in kakšna so jamstva, ki usposobijo eventualni Narodni svet za uspešno rešitev velikih časovnih vprašanj in za složen boj za jugoslovansko državo in nje notranji ustroj.

Usojam si torej v imenu izvrševalnega odbora Narodne stranke štajerske prositi za potrebne informacije ter za udeležbo delegata Vašega slavnega kluba na našem zaupnem shodu 13. t. m. v Mariboru.«

Dne 6. januarja 1918 so se zbrali v Pragi zastopniki iz vseh čeških dežel, da naznanijo ljudstvu in svetu, zlasti pa Dunaju, kaj hoče češki narod. Izdan je bil manifest češkega naroda z zahtevo po soudeležbi češkega naroda na mirovnih pogajanjih in po svobodni narodni državi. Predsednik Jugoslovanskega kluba dr. Korošec je poslal zboru sledečo brzojavko: »V borbi za provedbo samoodločbe češkoslovaškega naroda in češkoslovaške države bo našel češkoslovaški narod v jugoslovanskem narodu zvestega zaveznika, ki se bo z njim boril ramo ob rami. Jugoslovani s Čehi vred zanikajo, da bi imel grof Czernin legitimacijo, da govori v imenu narodov te monarhije, ker on zastopa samo privilegirano manjšino. Jugosloveni smo na svoji koži občutili, kako Avstro-Ogrska razumeva »ustavno samoodločbo« in koliko varujejo temeljni zakoni imetje in življenje državljanov. Mi želimo trajni mir, ki se pa ne more graditi na medsebojnem varanju in tlačenju narodov, temveč le na moralnih temeljih, za katere se danes bojujejo milijoni. Zato z zaupanjem

zremo v bodočnost češkega in jugoslovanskega naroda in pozdravljamo bratski sestanek.«

Doma se je delo za politično združitev nadaljevalo. Dr. Žerjav je o tem pisal:

»... Ne vem prav, je-li prineso gg. iz Ljubljane kaj konkretnega. Radi njih se mi torej skoro ne izplača, težko pot v Maribor storiti. Vi drugi iz Štajerske pa morda bolje, da ste brez moje vsiljivosti. Ker pa mi je dr. Korošec dejal, da je Fr. Smodeju v Celovcu naročeno, naj izdela pravila Narodnega sveta, sem mu pisal, če bi prišel v Maribor na posvet, kjer bo zraven tudi dr. Korošec. Potem pridem.

Da skupno organizacijo absolutno rabimo, to stoji. Morda nas dogodki celo prehite, predno bo naš jug legalno reprezentiran. Skepsa je tudi pri meni in dr. Korošcu, ker se bojimo, da ob pomanjkanju delavcev ne bo NS drugo ko prazno ime.«

Dne 13. januarja 1918 se je vršil v mariborskem Narodnem domu shod zaupnikov štajerske Narodne stranke v znamenju narodnega zedinjenja in konsolidacije strankarskega življenja. Kranjska narodno-napredna stranka je delegirala kot zastopnika dr. A. Kramerja in A. Ribnikarja. Za srbsko-hrvatsko koalicijo je bil navzoč dr. Budisavljević. Dr. Kukovec je podal poročilo in zagovarjal združitev strank v enotno slovensko stranko. V razpravo so posegli dr. Budisavljević, dr. Kramer, Ribnikar, dr. Rosina, Roblek, Kejžar, Cizel, Petovar, dr. Visenjak, Sagadin, Vrečko, Oset, Kalan i. dr.

Soglasno je bila sprejeta resolucija, v kateri shod zaupnikov

1. **zahteva zedinjenje vseh delov edinstvenega naroda SHS v samostojno, neodvisno, vsake tuje nadvlade prosto državo, v kateri si bo mogel narod po pravu samoodločbe po demokratskih načelih sam določati način in obliko vladanja.** Pozdravlja in odobrava boj Jugoslov. kluba za zedinjenje jugoslov. naroda ter mu izreka popolno zaupanje.

2. izraža z najkrepkejšim poudarkom zahtevo po miru, ki je pa za naš narod mogoč le, ako pride pri njega sklepanju do veljave po načelu samoodločbe prava volja narodov brez vsake potvore; naš narod v zaledju in strelskih jarkih pričakuje od svetovne vojne zedinjenje in svobodo;

3. poudarja, da treba nemudoma oživeti napredno politično organizacijo, ne morda, da se zopet prične strankarska borba, temveč, da se veliki skupni narodni ideji pritegnejo in v njej uveljavijo vse razpoložljive sile, pri tem uvideva, da spričo neodoljive zedinjujoče moči naše jugoslovanske ideje ni več dopustno, da se naše politične organizacije dele po kronovinah; zato se izreka z vso odločnostjo za to, da se združijo vse pokrajinske napredne politične organizacije v veliko enotno jugoslovansko demokratsko stranko; v njej naj bi sodelovali oni elementi vseh slojev, ki sprejmejo **program edinstvenosti naroda SHS kot enotnega jugoslovanskega naroda, organiziranega v samostalni narodni državi,** vsi oni, ki hočejo uveljaviti načelo **doslednega demokratizma v vsem ustroju javne uprave,** ki se priznavajo k naprednemu svetovnemu naziranju in ki hočejo, odklanjajoč enostransko razredno stališče, na vseh poljih delati za socializacijo gospodarstva. Tako naj se dvignejo široke mase našega naroda v gmotnem, nravnem in zdravstvenem oziru.«

V nadaljnjih točkah resolucije se zahteva ustanovitev enotno priznanega predstavništva vsega jugoslov. naroda, jugoslov. narodnega odbora (sveta) kot »reprezentanta naroda na zunaj, voditelja borbe za narodno državo in za vse

one važne narodne zadeve, ki jih vse udeležene stranke priznajo za skupne.« Dalje pozdravlja narodni pokret jugoslovanske ideje v hrvatskem in srbskem delu našega edinstvenega naroda.

Ta mariborski zbor pomeni začetek velikega novega narodnega pokreta na slovenskem Štajerskem in Koroškem, pa naravno tudi po ostalih slovenskih deželah. Kajti istega dne se je vršil tudi v Ljubljani mogočen deklaracijski zbor, ki ga je sklical drž. poslanec dr. Ravnihar. Po vsej Sloveniji so se zbirali podpisi za deklaracijo. Slovensko delavstvo samo jih je zbralo več tisoč. Občine, društva in druge korporacije so sklepale izjave za deklaracijo. Tisoči in tisoči takšnih izjav so prihajali Jugoslovanskemu klubu.

Iz Trsta je označil stališče dr. O. Rybař, tržaški drž. poslanec, v svojem pismu dr. V. Kukovcu (24. januarja 1918):

»... Čital sem Vaš svoječasni članek v »Slov. Narodu«. V kolikor mi je bila od Vas zastopana ideja simpatična, saj se mi v Trstu, vzlic raznovrstnim nasprotnim poskusom, v svoji politični taktiki še vedno po njej ravnamo in se imamo ravno njej zahvaliti za naše nedvomne uspehe; vendar sem si takoj rekel, da je ta ideja po ostali Sloveniji neizvedljiva, ozir. da bi bila izvedba tudi iz taktičnih razlogov neoportuna.

Diferenciacija v svetovnem naziranju je v našem narodu že predaleč napredovala. Ako bi se tudi posrečilo, sedanje politične predstavnike spraviti pod en klobuk, v najkrajšem času bi se odcepili na levi in desni opozicionalni elementi in namesto dveh bi imeli tri in morda še več strank. Tudi moramo računati z dejstvom, da bi ostalo ohranjeno v dosedanji diferenciaciji naše politično in leposlovno časnikarstvo. V enotni stranki bi moral tudi vladati enoten duh, to bi zahtevala strankarska disciplina. Ali bi bilo to mogoče?

A tudi iz taktičnih ozirov ni združitev priporočljiva. Na Kranjskem je nastala nova stranka (dr. Š.). Ta bi združitev takoj razglasila za popuščanje napram »liberalcem«, za zatajitev katoliških načel in bi sebe proglasila za edino resnično katoliško stranko, kar bi lahko postalo usodepolno: saj je še sedaj ostalo mnogo duhovnikov zvestih Šušteršiču.

Koncentracija pa je potrebna in se vedno bolj izpopolnjuje. Zraven Jugoslov. kluba dobimo najbrže Narodni svet. Družba C. in M. in Slov. Straža se gotovo proglasita v smislu »Slovenčevega« predloga za nestrankarski korporaciji in tudi na zadružnem polju bo treba izzvati koncentracijo, za katero se je že pred vojno vnemal pok. dr. Krek.

Zelo pozdravljam misel koncentracije naprednih strank. Ta koncentracija pa seveda ne sme služiti ojačanju kulturnobojnih tendenc. Kar se nas Tržačanov tiče, moramo pa ostati na svojem dosedanjem stališču popolne neutralnosti nasproti domačim strankam.«

Dne 24. januarja 1918 se je vršilo na zagrebški univerzi zborovanje omladine vseh fakultet, ki je manifestirala za samoodločbo narodov. Istega dne je bilo v Celovcu zborovanje koroških Slovencev, ki so se izrekli za majsko deklaracijo in proti nemškonacionalnim zahtevam »nemškega obrambnega zborovanja proti slovenskim prenapetostim«, ki se je nekaj dni poprej vršilo tudi v Celovcu. Nemci so označili majsko deklaracijo za »sunek proti narodnemu miru« in so se izjavili zoper vsakršno spremembo v upravi.

Slovenski poslanci na Štajerskem so v teh dneh pričeli po celi slovenski Štajerski prirejati deklaracijska zborovanja. Sodelovali sta obe slovenski stranki. Dne 2. febr. 1918 se je v Ljubljani vršil zbor zaupnikov Narodno napredne stranke na Kranjskem, ki je sprejel mariborsko resolucijo od 23. januarja 1918. Naslednjega dne se je vršil zbor zaupnikov Narodne stranke za Štajersko v Celju, ki je tudi v polnem obsegu sprejel mariborske sklepe. Borba za in proti deklaraciji je bila na višku. Dne 13. februarja 1918 je bilo v Mariboru veliko zborovanje slovenskih štajerskih obrtnikov. Poleg drugih je govoril tudi drž. poslanec dr. Vrstovšek. Zbor se je izrekel za Jugoslavijo. Med tem so Vsenemci hiteli pobrati v Mariboru, Celju in drugje podpise proti deklaraciji in Jugoslaviji. Tudi je cesarski namestnik v Gradcu, grof Clary, izdal orožnikom nalog, da zatro v slovenskem ljudstvu deklaracijsko gibanje.

Dr. Žerjav piše dr. V. Kukovcu dne 12. februarja 1918 z Dunaja:

»... Sicer je to po starem. Med 13. in 25. t. m. bo sprejet Ornig pri cesarju proti deklaraciji. Danes še ugovarjamo, da skušajo kompromitovani se rehabilitirati, izigraje cesarja proti Slovencem.

Težave nam dela zgradba nacionalnega bloka v Banovini. Že ste v »Glasu« videli, da nočejo ustanoviti stranke.

Projekt je: izda se nova deklaracija v Zagrebu. Podpisatelji deklaracije izbero akcijski odbor, ki vodi ves jug.

Vsebina nove deklaracije: ujedinjenje vseh delov SHS, osvobojenje...«

Dne 20. februarja piše dr. Žerjav dr. Kukovcu z Dunaja:

»... Akutna sta zdaj Centralni jugoslovanski svet v Zagrebu in ljubljanski narodni odbor. Še v nedeljo smo hoteli v Zagrebu, da se zaključi taktika. Perhorescira se, da bi izšla nova deklaracija, ker bi to cepilo. Hrvatske stranke naj se združijo na program, ki kot nekaj ob sebi danega predpostavlja postulat narodne države, a se izraža glede na metode njene uredbe: ustanavlja načelo edinstvenosti naroda SHS, povdarja načelo demokracije, ki na zunaj pomeni samoodločbo, na znotraj pa daje možnost vseh vrst samovlade, t. j. možnost, da se ozira na avtonomične želje, izvirajoče iz gospodarskih, prometnih, historičnih in drugih razlogov. Enakopravnost ver, pisma itd.

To naj se zove program, da ne bo zamenjavanja in izigravanja z deklaracijo. Centralno narodno vijeće se gradi na stranke in sicer v Banovini na »Hrv. napr. samost. stranko«, grupo Domagoj, grupo Budisavljević, srbske radikalce, seljačko, Starčevičance, soc. demokrate.

Ker se je bati, da Pešta zapreči centralni urad, je eksekutiva deljena v bosanski, cislitanski in hrvatsko-slavonski narodni odbor.

Ne vem, če je načrt končen, a mislim, da prodere.

Naš »Nar. odbor« je tako daleč, da bo zdaj v kratkem o priliki, ko Slovenke v Ljubljani izroče Koroščú 100.000 podpisov, seja klerik. izvrševalnega odbora, isti dan pa seja delegatov izvrševalnih odborov vseh strank.«

Dne 2. marca 1918 se je vršil v Zagrebu sestanek narodnih zastopnikov iz vseh jugoslovanskih dežel bivše Avstrije. Iz Slovenije so bili dr. Korošec, dr. Izidor Cankar in dr. A. Kramer. Izrekli so se za skupni narodni pokret, za koncentracijo strank na programu na-

rodnega edinstva ter za neodvisno narodno državo Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Dr. Žerjav piše v tej zvezi dr. Kukovcu z Dunaja 5. marca 1918 m. dr. sledeče:

»Organizacijski statut JDS sem deloma že videl, mutatis mutandis je izvrsten. V Zagrebu sem dosegel, da so se zopet oprijeli v debati dogovorjene organizacije »Jugoslov. demokratske stranke«. Nekateri so zoper strankarstvo, češ da hrvatski narod ni za to. Mi da hočemo nekako angleško maniro njim »nametniti«: organizacija, resolucija, glasovanje. Zdi se mi, da ravno oni trebajo te podrobne prosvetne, politične in gospodarske organizacije. Na sestanku, kojega rezultat vidite iz »Glasa SHS«, se je silno veliko govorilo. Mi Slovenci smo bili kakor »oportunistični« elementi c. kr. kalibra. Pustili smo jih govoriti in se prepirati. Slišali smo pa tudi marsikatero zrnje. Policija nas je hotela onemogočiti, a se je koalicija prestrašila in tam prisilila, da ni delala nadaljnjih ovir. Zdaj se kuha načrt programa za skupnost strank (ideje prilično iz Kamnika, a nekaj detajlirane), na to pa še statut za organizacijo.

Naš »Narodni svet« bo sestavni del Centralnega narodnega odbora v Zagrebu. Le-ta bo kompetenten v občenarodnih stvareh, v reprezentaciji in zastopstvu na zunaj in zato, da sekcije navaja k sestavnemu delu. Sekcija cislitvanska bo imela vse organično delo, propagando navzdol, vse vrste skrbi, jezikovno vprašanje itd. Mi pridemo 24. t. m. v Ljubljani vkup na posvet. Mi, t. j. JDS, recte za enkrat narodno-napredna stranka Kranjska in Vaša, Trst, Goriška, Istra, VSLS. Jaz bom izdelal, kar se da. Upam, da pojde gladko. Kandidatura Hribarja za podpredsednika Nar. Sveta je zagotovljena, predsednik pripade klerikalcem, zato bo menda dr. Korošec, če imajo kakega spoštovanega neaktivnega politika (recimo a la Šuklje ali pa ne pride v poštev).

Mislim, da na 50.000 ljudi pride 1 mandat našega Narodnega sveta. Prosim, če morete oskrbeti proporcijo Vaših in klerikalnih glasov pri zadnjih državnozborski volitvi, sploh, kako se da moč narodne in klerikalne stranke na Štajerskem utemeljiti v programu. Ako nam kaj delovnih ljudi preostane, pridejo v sekcije (n. pr. za železniško uslužbenstvo, za sodno uradništvo, za izdavanje propagandnih brošur, za časopisje, za narodno statistiko itd.).«

Dne 17. marca 1918 je bil v Žalcu velik deklaracijski tabor ob 50 letnici prvega slovenskega tabora v Žalcu. Navzočih je bilo nad 7000 ljudi. Predsedoval je župan Roblek. Govorila sta predvsem dr. A. Korošec in dr. Vladimir Ravnihar, za Hrvate in Srbe pa Ivan Peršić in dr. Srdjan Budisavljević. Ogromna množica je soglasno sprejela resolucijo za deklaracijo, za samoodločbo in za samostojno narodno državo.

Za 19. marca 1918 so Nemci sklicali v Gradec »Volkstag« proti češkim in jugoslovanskim zahtevam, ki pa se je spremenil v velik neuspeh. 24. marca 1918 je slovensko ženstvo slovesno izročilo nad 100.000 slovenskih podpisov za deklaracijo, zbranih od ženstva, predsedniku Jugoslov. kluba dr. Koroščcu.

Misel Narodnega sveta je doživela konkretnejšo vsebino. O tem je pisal dr. Žerjav dr. Kukovcu iz Postojne dne 4. aprila 1918:

»Vaše c. pismo sem prejel pravkar preko Dunaja, odkoder sem odsoten od 22. t. m. zvečer. Tedaj sem odšel v Ljubljano radi priprav za N. S., o katerem so potem 24. t. m. spet sklepali. Uspeh je, da so načela sprejeta: klerikalci so nekoliko omilili moj predlog, a ne v bistvenih točkah, n. pr. pri gospodarstvu

nočejo, da bi se za skupne proglasile »priprave za koncentracijo gospodarskih sil«, ampak le v širjenje misli o skupnem gospodarskem delu; skupna bodi tudi osnova »Akademije, centralne knjižnice in gledališča«. Te dni sem bil spet v Ljubljani in sem podrezal, da se sestanejo delegati (po 3), ki imajo formulirati statut konečno. Ključ za mandate v N. S. dozdaj ni delal težav, ker je Korošec izjavil, da oni na to ne polagajo kake važnosti, Tavčar pa — tudi. Pri posvetovanju pa bodo nasprotja gotovo prišla k večji izjavi, a zdi se, da stvar pojde. Čim se nato izjavita Trst in Istra, je stvar urejena. Delo bo ležalo na prezidiju, pisarni in odsekih, kjer lahko dobre moči naroda, po načelu delitve dela uporabimo. Tu se lahko tudi specijalni pokrajinski interesi izžive: n. pr. odsek za uradniška mesta na Štajerskem (pod primernim imenom), Koroškem itd....

V soboto grem v Maribor k Koroščcu, ostanem tam preko nedelje. Če bo shod v Št. Janžu, pojdem tja pogledat. Iz Ljubljane se čuje, da je vlada javne shode prepovedala, izvzemši društvene. Mi bi bili radi videli še en tabor v Postojni in v Trbovljah.«

7. aprila 1918 je bil velik deklaracijski tabor v Št. Janžu pri Dravogradu. Navzočih zlasti mnogo koroških Slovencev. Nemci so na podlagi poziva zunanjega ministra grofa Czernina sklenili shod razbiti. Pod vodstvom nemških državnih uradnikov so prišli od vseh strani, oboroženi z noži, palicami, revolverji itd. Slovensko ljudstvo pa jih je nagnalo in preteplo. Govorila sta dr. Korošec in dr. Vrstovšek. Sprejete so bile enake resolucije kakor v Žalcu.

Za 14. aprila 1918 so Nemci napovedali Volkstag v Celju. Jugoslovanski klub je zahteval od ministrskega predsednika, da se dovoli Slovencem ustanoviti Narodne straže. Cesarski namestnik v Gradcu grof Clary tega ni dovolil.

Dne 13. aprila 1918 se je izvršila v Pragi prisega češkega naroda. Prisežni manifest je prečital najpopularnejši mož Češke, pisatelj Al. Jirasek. Od Jugoslovanov sta bila tam dr. Korošec in dr. Pavelić. Dr. Korošec je v svojem govoru med drugim izjavil: »Mladi narod Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki se nevzdržno razvija višje in višje, je od nekdaj z občudovanjem gledal na bratski češki narod... Ostanemo Vaši zvesti sobojevniki...«

Deklaracijski pokret gre nevzdržno svojo pot. Vršijo se veliki tabori v Postojni (5. maja) in na Bizeljskem (12. maja). V Trbovljah (19. maja) se je zbralo nad 10.000 ljudi, a je v zadnjem hipu oblast shod prepovedala. Na svoji prvomajski proslavi v Ljubljani so se tudi socialni demokrati izjavili za narodno zedinjenje, enako tudi hrvatski na svojih majniških proslavah.

A tudi Nemci ne počivajo. Dne 28. aprila je bil Volkstag v Celju, 12. maja v Mariboru, 19. julija v Celovcu. Napetost narašča. Dne 3. maja 1918 je izjavil min. predsednik Seidler v parlamentu med drugim, da slovenske dežele ne smejo pripasti jugoslovanski državi. To je bila vojna napoved Slovencem. Delovanje parlamenta je postalo nemogoče, zato je

bil 4. maja odgoden. 7. maja sta izdala poslanca Staňek (Čeh) in dr. Korošec na podlagi sklepov skupne seje Češkega Svaza in Jugoslovanskega kluba proklamacijo na češki in jugoslovanski narod, ki vsebuje odločen protest proti nameram vlade, da odcepi slovenske dežele od jugoslovanskega naroda; odklanjata odgovornost za nadaljnji razvoj ter vztrajata v boju proti absolutizmu in nadvladi ter za demokratizacijo, svobodo, pravico samoodločbe in za politično samostojnost.

25. maja 1918 je sprejel avstrijski cesar znano »Ornigovo deputacijo«. To je za Slovence in za vse Jugoslovane pomenilo odklonitev jugoslovanskega pokreta z najvišjega mesta.

27. maja 1918 je bila v Ljubljani skupna seja SLS, JDS in JSDS, ki je po sprejemu južnih Nemcev in renegata pri cesarju izjavila, da »Slovenci ne opustimo zahteve po zedinjenju, ker je prešla narodu v meso in kri, in ker je to edina možnost, da rešimo golo narodno življenje. Samomora nočemo storiti. Oprti na naravno pravo vztrajamo. Pozivamo Narodni svet, da organizira odpor vseh poštenih elementov proti preganjanju Jugoslovanov.«

Pojavlja se že vprašanje sestave Narodnega sveta. O tem priča pismo dr. Žerjava dr. Kukovcu iz Postojne (27. maja 1918):

»Že 10. t. m. sem odšel preko Zagreba z Dunaja. Danes sem dobil Vaše pismo, v katerem mi avizirate pošiljatev.

Vrnem se na Dunaj v ponedeljek in se takoj oglasim pri K. Če pa je stvar sila nujna, uvažujte potrebni načrt Korošca: do srede pop. do brzovlaka je v Mariboru, s tem vlakom gre v Trst, odtod v petek v Ljubljano, kjer ostane preko nedelje, nato en dan Maribor, potem Dunaj. Jaz grem jutri v Trst, sredo in četrtek bom v Postojni, petek, soboto in nedeljo v Ljubljani, nato ponedeljek Maribor in odtod na Dunaj.

Veliko bi imel poročati. Lahko rečem — razveseljivega. Naš narod dozarja na vso moč in če bi imeli več vojaščine prostih delavcev, čudeže bi dosegli.

Nar. svet smo te dni izvlekli iz počasnega izmenjavanja »unucijev« med izvršilnimi odbori. Diference so le še minimalne, petek bo med SLS in JDS delo končano. Razmerje bo

	SLS	JDS
Koroško	2	1
Štajersko	6	3
Goriško	2	3
Kranjska	7	4
Trst	2	»Edinost«
Istra	5	
Dalmacija	12	soc. dem. 3

Včeraj sem se lotil soc. demokratov. Moment je ugoden. Uspeh je današnja skupna manifestacija. Že včeraj smo v skupni resoluciji v Št. Vidu odgovorili na avdijenco s prisego, da vztrajamo. Danes so vse tri stranke v skupnem komunikeju isto sklenile. Zvečer še izide poročilo, da je bil »predlog«, da se zaprosi za avdijenco, »odklonjen«. Nedeljo bo manifestacija v Mestnem domu. Četrtek bo govoril Trst, a žal da dr. Rybař tira stare svoje oportunistične reči.

Koga pošlje Štajerska od Vaše strani v Nar. svet: osebe, ki bodo v odboru,

naj bivajo zunaj, a tista, ki bo v prezidiju, mora bivati v Ljubljani. Kranjska JDS pošlje menda Hribarja, Tavčarja, Kramerja in Ribnikarja.

Uvažujte, da bo takoj ustvarjenih 5 odsekov, od kojih bosta vsaj dva imela sedež na Štajerskem, če ne bo število že s prvopočetka večje. Sploh bo prva naloga NS, da skliče sestanek najintimnejših vodilnih oseb v Mariboru, Celju, Ptuju, da se do dobra razgovorimo o načrtu za delo.

Ker se zdi, da parlamenta še ne bo, bomo imeli več časa za provedbo organizacije: hoteli bi pač v vsaki vasi nekak mali Narodni svet, nekako lokalno eksekutivo, sestavljeno iz SLS in JDS.«

Sledile so oblastvene prepovedi deklaracijskih taborov v Družmirju, na Vrhniki, v Trstu, v Ljubljani, Žireh, Metliki, Grosupljah, na Vranskem, v Sv. Juriju pri Celju, v Sv. Petru na Medv. selu, v Sv. Frančišku v Sav. dol. itd. Več se jih je kljub — prepozni — prepovedi vršilo. Nasprotno pa so bili dovoljeni vsi nemški Volkstagi pri nas in na Češkem.

1. junija 1918 se je vršila v Ljubljani pod predsedstvom dr. Korošca zaključna seja zastopnikov SLS in JDS radi ustanovitve Narodnega sveta.

Dr. Žerjav je v svojem pismu dr. Kukovcu z Dunaja 19. junija opisal položaj tako:

»Nar. svet še ni skupaj, ker Istra in Trst še nista odgovorila. Čim bode, začne organizacija, delo se razdeli na odseke po strokah in pokrajinah. Za Štajersko bi en odsek bil v Mariboru, eden v Ljutomeru uprav za študij granice (dr. Korošec je v tem oziru drugega mnenja: študij granice dati v roke Mariboru, Ljutomer bi imel okrajno organizacijo!), za statistične in etničke poizvedbe, za organizacijo granice itd. Organiziramo od zgoraj navzdol do zadnje vasi, da bode mal predstavitelj iz 3 oseb povsod. V Ljutomeru bi morda o tem že govorili. Zlasti nam bo organizirati vasi s stališča preživeža (da ne bomo vedno dajali c. kr. uradom čim največ!!) in roparskih napadov (javna varnost radi dezerterjev in tatvin pada). Treba, da si sami tudi kaj pomagamo in da se obveščamo tudi izven novinstva. Tudi osebna vprašanja, t. j. konflikte radi izbere oseb, bomo z odseki najboljše rešili. Eksekutiva bo prezidij in odseki bodo vse gradivo zbrali. Predsednik bo K(orošec), glede podpredsednika sem vedno mnenja, da je Ivan H(ribar) najboljši. Gledati bo treba, da bode 30. t. m. res izbran, t. j., da ga njegova prijatelja T(avčar) in T(riller) ne potlačita. Jaz mislim, da je ob vseh hibah najboljši. Dela bo o g r o m n o. Da bi le več ljudi imeli.

Politično pač nikoli tako ugodno nismo stali kakor danes. Politika jasna, češko-jugoslovanski blok trden, nobenih mešetarenj. A vlada v strašni stiski. Bolj in bolj se kaže absurdnost sedanje smeri g. Seidlera. Linhartova epizoda nas je na znotraj konsolidirala. Persekucije so že na višku sedanje možnosti. O zunanje političnem položaju ne govorim, saj vlada v čudoviti slepoti dela, kakor da bi jo naročil. G. Czernina bi pač morali voliti za častnega člana.

Tukaj je izza par dni naravnost imenitno ozračje. Nasprotniki glavo zelo nizko nosijo.

Še k Vašemu pismu: Gayer je oseben prijatelj Seidlera, ki mu je pred slovesom poskrbel še ekscelenco. Seidler je imel še do pred dnevi silovito oporo od zgoraj. Naravnost časti se ga tam. Naslednik ima biti prej ali slej Silva Tarouca, mož konservativnega mišljenja, ki gotovo Nemcem ne nasede tako kakor Seidler.

Poljaki se nekaj pogajajo, a to je plemstvo. »Ljudska stranka« zahteva glavo Seidlerja.«

24. junija 1918 je cesar Karl klical na razgovor dr. Korošca. Situacija je torej vendar bila drugačna, nego so jo slikali Nemci. Vsaj informirati

so se hoteli na merodajnem mestu tudi pri slovanskih strankah.

29. in 30. junija 1918 je bil v Ljubljani ustanovni občni zbor JDS za Slovenijo. Kot delegate za Narodni svet je JDS iz Štajerske nominirala dr. V. Kukovca, dr. Fr. Rosina in Lovra Petovarja. Položaj je označil dr. Žerjav v svojem pismu dr. Kukovcu z Dunaja (16. julija 1918) takole:

»... Tu smo v polni borbi. Seidler se udira. Naši ljudje se dobro drže. Bil sem dvakrat v Zagrebu radi stikov s koalicijo. Upam, da se posreči. Govori dveh njihovih govornikov nam dajo upanje.

Upamo, da preko počitnic pride politično olajšanje, da bomo lahko delali na organizaciji Nar. sveta.

Vaši članki vedno v črno zadenejo. Človek izven vrvenja stoječ piše bolj zbrano, kakor mi drugi, ki smo od hlastanja nervozni. Pišite še in veliko. »Domovina« se bo dala vzpostaviti.

Koga naj povabimo na sestanek za organizacijo Nar. sveta v Mariboru za narodno granico?«

Sredi avgusta 1918 so objavili češki listi deklaracijo ogrskih Slovencev: »Vsi imamo eno misel: jugoslovanska majniška deklaracija se mora uresničiti!«

16. in 17. avgusta se je vršila v Ljubljani ustanovna seja Narodnega sveta kot dela vseobče narodne organizacije, ki naj dobi svoj vrhovni organ v skupnem Narodnem odboru v Zagrebu. Predsednik dr. Korošec, podpredsedniki dr. Kramer, Ivan Hribar in Iv. Kejžar. Dne 25. avg. 1918 se je konferenca spodnještajerskih socialnih demokratov v Celju izrekla za zedinjenje Srbov, Hrvatov in Slovencev v lastno demokratično državo.

Sestanek zaupnikov krajevnih organizacij mariborskega okrožja JDS se je vršil v nedeljo 15. sept. 1918 v Mariboru. Sestanku je načeloval predsednik mariborske kraj. organizacije JDS dr. Fran Rosina, od načelstva JDS sta bila navzoča nadrevident Kejžar in glavni urednik dr. Kramer. Glavni predmet posvetovanj je bila od Narodnega sveta nameravana ustanovitev posebnega obmejnega odseka NS. Član NS Lovro Petovar je referiral o organizaciji in delokrogu NS, član NS poslanec dr. Kukovec je poročal o položaju na naši severni meji. Sledila je obširna debata, v katero so posegli zaupniki skoraj vseh zastopanih krajevnih organizacij. Zaupniki so živahno pozdravljali nameravano ustanovitev pokrajinskega odseka NS ter se izrekli za to, da naj se osnuje za Štajersko enotni obmejni odsek s sedežem v Mariboru. Ustanovitev naj se čim bolj pospeši. Krajevne organizacije JDS bodo z vnemo sodelovale z organizacijami ostalih narodnih strank v dosego važnih ciljev, ki bodo postavljeni obmejnemu odseku NS. O teh nalogah se je podrobno razpravljalo. O severni meji je dr. Žerjav pisal iz Postojne dr. Kukovcu (14. septembra 1918) m. dr.:

»... Ker ne vem, ali mi bo možno v četrtek popoldne biti v Mariboru, Vam sporočam, da bi kazalo Vašo misel uresničiti, da z resolucijo postavimo pre-

tenzijo »črta jezikovna meja«, in dodejati, **da mest, ki so po svojem gospodarskem poslanstvu, krvi, legi in bodočnosti naša, pa nosijo sicer umetno nemško lice, — ne moremo smatrati za jezikovne otoke in da zlasti Maribor kot gospodarsko središče bogatih slovenskih krajev in na važnem križišču smatramo za glavno mesto slovenskega Štajerja in ga reklamiramo za Jugoslavijo.** Minoritetna pravica, kakršna bo itak po pogodbah recipročno, najbrž pa celo mednarodno priznana narodnostim, bode ščitila ono, kar bi zares nemškega ostalo v Mariboru.

Zadnjič smo z načelnikom Jugoslov. kluba debatirali o tem, in prišlo je do nekakega združenja misli: katera taktika je na granicah dobra? Tista, ki močno vpliva na nemštvo v teh mestih. Kar bi v Celovcu in Trstu momentano razburilo in škodovalo, zna vplivati v Mariboru, kjer bode diskusija v meščanskih krogih uplivala nam v prid.«

Dne 1. okt. 1918 se je zopet sestal avstrijski parlament. Dr. Korošec je v prvi seji podal izjavo, v kateri je rekel med drugim: »Avstrijska vlada ni legitimirana, da govori v imenu zatiranih narodov.« Sedaj je prepozno!

Jugoslovanska socialistična konferenca 6. okt. v Zagrebu se je izrekla za samostojno jugoslovansko državo in za vstop socialistov v Narodne svete. 5. in 6. okt. 1918 so se vršila v Zagrebu posvetovanja o ustanovitvi Narodnega odbora (Veća) SHS v Zagrebu.

Pred zlomom na frontah so ponudili nemški in madjarski državniki Jugoslavijo v okviru habsburške monarhije. V seji avstrijskega parlamenta 16. oktobra 1918 je zunanji minister Burian izjavil, da vztraja pri dualizmu, ministrski predsednik Hussarek pa je načelnikom strank izjavil, da bo izšla proklamacija, ki bo vsebovala ustanovitev nemško-avstrijske, češke, ilirske in maloruske države v okviru monarhije. Ta dan je tudi res izšel manifest cesarja Karla, ki je obljubljal narodne federativne države.

Dr. Žerjav sporoča dr. Kukovcu v svojem pismu z Dunaja (16. oktobra 1918):

»Jaz pojdem danes v Zagreb, sem pa v nedeljo spet tu. Operat za Maribor bo kmalu potreben. Sem uverjen, da bomo kmalu sedeli pri mirovnih pogajanjih in da bodo tudi Jugoslovani zraven. Naša organizacija je perfektna, in če se držimo, da ne maramo kompromisa, nam je Jugoslavija gotova, seveda ne ona, ki jo je Šušteršič proglasil v Novicah!«

V dneh 17., 18. in 19. oktobra 1918 so se vršile pripravljalne konference in ustanovilo Narodno Veće v Zagrebu. V predsedstvu so bili dr. Korošec, dr. A. Pavelić in Svetozar Pribičević. 19. oktobra je izšla proklamacija N. V.: 1. Zahtevamo zedinjenje celokupnega našega naroda SHS na vsem njegovem etnografskem ozemlju, 2. zahtevamo zastopstvo na mirovni konferenci, 3. odklanjamo cesarski manifest od 16. oktobra, 4. zagotavljamo drugorodnim manjšinam svobodni razvoj.

Nemci skušajo reševati, kar bi se še dalo rešiti. Nemški občinski zastopi po spodnjem Štajerskem sklepajo resolucije proti — manifestu cesarja Karla! Prepozno! Zlom centralnih sil na vseh frontah je popoln!

Srbija je zopet v rokah Srbov! Nastopa likvidacija Avstro-Ogrske. Narodno Veće že poziva k ustanavljanju krajevnih Narodnih svetov in Narodnih straž. In končno se v Ljubljani 31. oktobra ustanovi Narodna vlada za Slovenijo.

EPILOG

Pismo prelata dr. Fr. Kovačiča in vseučil. prof. dr. M. Slaviča, ekspertov na mirovni konferenci, poverjeniku narodne vlade v Ljubljani dr. Karlu Verstovšku iz Pariza 15. maja 1919.*

Velecenjeni gospod!

Z ozirom na pismo z dne 13. maja t. l. sporočam sledeče:

Najin molk je popolnoma umljiv. Kratko sva o vsakokratni spremembi situacije poročala dr. Koroščcu, dr. Hohnjecu in generalu Majstru. Na Tebe in druge člane ljubljanske vlade pa radi tega nisva pisala, ker sva bila prepričana, da ste u r a d n o po naši delegaciji obveščeni o tukajšnjem položaju bolj ko midva. Zakaj pa sploh hodijo kurirji sem in tje, če Vam ne donašajo potrebnih obvestil? Delegacija ima vendar več sekretariatov!

Midva sva le pomožna in podrejena organa na razpolago delegatu dr. Žolgerju in predsedstvu etnografske sekcije. V seje politične delegacije nimava pristopa in veva le to, kar nama povesta dr. Žolger in Rybař. Bilo bi od naju zelo neprevidno in nekorektno, če bi na podlagi časniških poročil in govorov podajala ljubljanskim merodajnim krogom izvestja privatnega značaja, ki bi naj služila eventualnim vladnim ukrepom. Brez politične delegacije kot najine višje instance tega ne smeva in ne moreva, ker nimava vpogleda v tek političnih agend.

Glede severne meje sledeče: Začetkom marca so v proklamaciji, ki je pripravljala material za določitev mej, hoteli kratkomalo Dravo določiti za mejo. K sreči smo bili privatno obveščeni in smo takoj odbili ta atentat. Treba poznati proceduro pri mirovni konferenci. O naši usodi sklepajo brez nas ljudje, ki si domišljajo, da vse vedo, a nimajo pojma o naših razmerah. Seveda smo jim predložili celo kopo elaboratov, ali je dvomiti, če jih berejo. Lepo moramo prositi, da nas kateri gospod privatno sprejme in posluša naše težnje. H konferencam pa nimamo pristopa ne nižji ne višji, slednji le takrat, kadar gre za parado. O sklepih v raznih komisijah zvemo le kaj iz časnikov in privatnih razgovorov. Pri nas se celo zločincu naznanijo razlogi, ki govorijo za njegovo obsodbo, in se mu da priložnost, da jih pobija in se brani. Tukaj nas nihče ne obvešča in nihče ne posluša. Zato ni bilo mogoče, kaj pozitivnega in gotovega poročati.

Ko so opustili misel, Dravo napraviti za mejo, se je od vseh strani povdarjalo, da je Maribor celo zasiguran in da bomo celo na Koroškem več ali manj dosegli, kar želimo. O Prekmurju se je isto tako iz privatnih virov izvedelo, da so ga izključili. Ko je v dotični komisiji prišlo na dnevni red, so Italijani rekli, severno od Drave in Mure so le »debris«, nekake smeti slovenskega življa, ki se liki cigani skitajo sem in tje, in ker se gospodje niso mogli momentano orientirati v madžarski statistiki in krajevnih imenih, so Prekmurje dali ad acta. Ko so se pa od naše strani storili odločni koraki ter se je v tisku in z besedo pojasnilo prekmursko vprašanje, so se zopet začeli z njim pečati. Zadnje tedne se je poročalo, da prekmursko in baranjsko vprašanje stoji »boljše«, le primerno mejo da še iščejo. O Mariboru se je enoglasno trdilo, da nam je popolnoma zasiguran.

---

* Pismo sem našel v zapuščini dr. Žerjava. Prelat dr. Kovačič mi je izjavil, da ga je pisal dr. Verstovšku.

Kakor strela z vedrega neba nas je tedaj 13. V. zjutraj zadelo poročilo, da je prejšnji večer »Concil de Dix« definitivno določil naše severne meje, da Jugoslaviji pripade le Kranjska, na Koroškem plebiscit, na Štajerskem v Mariboru tudi, Prekmurje je sploh odpadlo. Le po privatnih poizvedbah se je popoldne izvedelo, da bi bili dobili vse, ko bi Italijani ne nasprotovali. Na Koroškem se je določil plebiscit za celovško kotlino, Maribor da je naš brez plebiscita dasi je razprava o njem bila bojda zelo burna. Prekmurje je teritorialna komisija bojda predložila za nas, a politična delegacija, da je to odklonila »iz političnih razlogov« t. j. ker so Italijani tako zahtevali.

Najbrž je tudi k Vam prišlo poročilo francoskih listov, da je v Mariboru plebiscit. To je italijanski manever. Vrgli so v svet ta plebiscit, da dajo pogum Nemcem in da upade srce našim, da nastanejo izgredi, v katerih bi mesto padlo Nemcem v roke. Ali če to ne, pa vsaj namignili Nemcem, naj pri mirovnih pogajanjih zahtevajo plebiscit, seveda samo za mesto, ki potem potegne avtomatično za seboj celo okolico.

Zatrjuje se nam, da nam je Maribor zasiguran, a kje so določili mejo, ni mogoče izvedeti. Ta skrivnostni molk daje slutiti, da je na Štajerskem sklenjena neka lopovščina.

Namignilo se nam je, da je še vendar rešitev Prekmurja mogoča. Od naše strani se dela, kar se more — pisatelj tega pisma (Kovačič) potrjuje, da kolega dr. Slavič dela, kar je v njegovi moči, da bodo le odločilni gospodje tudi svoje storili. Pomoč so obljubili tudi Čehi, ki bodo še skušali pridobiti Japonce.

Nikar ne obsojajte danes najine reserviranosti. Človek bi rad poročal kaj poedincem in časnikom. Pa kako? Če bi se opisal dejanski položaj, bi to doma povzročilo depresijo duhov in demoralizacijo, morda celo nepremišljene izbruhe proti Ententi, kar bi še bolj škodovalo. Kdor bi pa pisal v optimistični luči, bi pisal neresnico. Situacija se tako naglo izpreminja, da je težko ujeti moment — fotografijo, ki bi imela objektivno veljavo.

Naša politika ob prevratu je bila v svojem naivnem optimizmu popolnoma desorientirana. Iz dobro poučenih krogov zvemo, da je Italija storila sklep, uničiti Slovenijo, razdeliti jo za se in za Nemce. Oficijelna Francija in Anglija ji pa slepo sekundirata. Edino naše upanje so Amerikanci.

Glede sukurza bo menda delegacija poslala uradno poročilo. Kako se bo z avstrijskimi Nemci pogajalo, ni nič znano. Splošno se misli, da se bodo velevlasti pogajale z njimi same — brez nas. Morda se bodo ponižali tudi do nas, da nas vprašajo. V takem slučaju bi bile nove moči dobre. Bodo vsaj priče naših nepopisnih muk in težavnega položaja.

Nečuveno je, kako se tukaj mrcvari usoda narodov, zlasti slovenskega naroda. Italijani so nas razvpili kot germanofile, dočim sami s Francozi vred stiskajo roke avstrijskim Nemcem, ki so še hujši ko oni v Berlinu. Le malo listov je, ki so nam pravični in prijazni. O avstrijskih Nemcih sedaj pišejo, da govorijo »avstrijski jezik«, samo da zaslepijo nevedno francosko publiko, ki bo mislila, da je to neki drugi narod in jezik, ne nemški.

Toliko za osebno informacijo.

Upam, da se v kratkem vidimo. Komaj čakava, da odideva tz tega Babilona.

Fr. Kovačič.

Dodatek k pismu:

Velecenjeni gospod poverjenik!

Dostavljam samo o »sukurzu«, da je po mojem mnenju dobro, če prideš Ti, g. poverjenik. Rener bo vsekakor stavil protipredloge, na katere bo odgovarjal Clemenceau v imenu 5 velesil in drugih. V tem slučaju bo Clemenceau vendar moral vprašati našo delegacijo, kaj naj odgovori.

Pri odhodu iz domovine sem prosil pisarno za konferenco v Ljubljani, naj me obvešča o razmerah v Prekmurju. Pisal sem pozneje tudi g. dr. Vodopivcu,

od katerega sem dobil kratko obvestilo. Ako ne pride med tem že natančneje poročilo, prosim, povej tej pisarni, naj prinašajo tudi mariborske liste.

Danes sem letal okoli Japoncev za Prekmurje.

Dr. Slavič

Pariz 16. V. 1919.

Še nov dodatek pismu:

Po sklepu pisma se govori med našo delegacijo, da se bodo vršila pogajanja z Nemci. Naj Vas pride več, če mogoče nekateri, ki znajo francoski in angleški jezik. Iz francoskih listov sem zvedel, da so Nemci izdali cel kup knjižic o mejnem vprašanju. Jaz sem vedel le za Pfaundlerja, ki sem ga dobil še doma. Italijani so vse to spravili pred velevlasti, **nam pa iz domovine nihče ni poslal teh reči,** da bi jih lahko zavrnili. **Vsekako jih prinesi s seboj!** Med drugimi je Pirchegger nekaj opisal, druga imena mi niso znana.

V francoskih listih danes zjutraj berem, kako so avstrijski Nemci dobre volje. Mi »zavezniki« še v Parizu nismo imeli vesele ure... Kdo so avstrijski Nemci, tega ne marajo poročati ti listi, pač pa s skrupulozno natančnostjo beležijo, da Lammascheva hči spreminja trikrat na dan toaleto, da Nemcem diši francosko vino itd. Takšno je tu ozračje.

Kovačič.

DR. FRAN ILEŠIĆ (Zagreb):

EKSTENZA ZAGREBŠKE UNIVERZE V LJUBLJANI (1907-1909)

L. 1904 se je v Ljubljani ustanovila »Akademija«, društvo, ki mu je bil neposredni namen, posebno z javnimi predavanji, širiti smisel za »moderne vede«, posredni namen pa, s takim kulturnim delom med narodom ustvarjati moralno-duhovne pogoje za ustanovitev univerze u Ljubljani (»Akademija« naj bi bila »mobilizacija duševnih sil« za dosego tega cilja). Idejni oče »Akademije« je bil Anton Dermota, bivši dijak češke univerze, mlad odvetniški koncipijent, ki je l. 1904 julija meseca v socialističnih »Naših Zapiskih« priobčil svoj prevod razprave praškega profesorja dr. Fr. Drtine: »Vseučiliška ljudska predavnaja« ter v dodatku temu prevodu utemeljeval potrebo ustanovitve take organizacije na Slovenskem.[1] Dermota je bil tudi tajnik pripravljalnega odbora za ustanovitev »Akademije«, dočim je bil predsednik tega odbora dr. Vladimir Ravnihar. Krog mladih ljudi, ki je snoval »Akademijo«, je že prej priredil več javnih predavanj, da »preizkusi teren in razmere«.

Ko so bila pravila od ministrstva potrjena, je pripravljalni odbor sredi oktobra 1904 objavil proglas za občni zbor,[2] ki se bo vršil 26. okt. v hotelu »Ilirija« (danes Akademski dom v Kolodvorski ulici), ter v tem proglasu obširneje razložil svrho in značaj novega društva, ki naj bi bilo centrala vseh takih prizadevanj na Slovenskem. Na tem občnem zboru je bil za predsednika izvoljen dr. Vladimir Ravnihar, ki je bil potem pred-

sednik do l. 1910; podpredsednik je bil dr. Ivan Robida, tajnik A. Dermota, v odboru pa so bili še dr. Dragotin Lončar, dr. Valentin Kušar, dr. Fran Novak, prof. Ivan Franke itd. Kakor se že iz teh imen vidi, je »Akademija« imela napredno-socialističen značaj; na občnem zboru se je reklo: »Nas veže boj proti reakciji« (toda »reakcijonarci se dobe v vseh strankah«); socialistični element je pri tem bil močan, to se vidi že po vlogi, ki jo je pri ustanovitvi »Akademije« igral Dermota, a prof. Franke je na občnem zboru celo predlagal, naj bi nje glasilo bili socialistični »Naši Zapiski.«[3]

I.

Od ustanovitve društva prehajam kar v leto 1907.

Ob Novem letu 1906/7 je »Akademija« povabila zagrebške univerzitetne profesorje na predavanja v Ljubljano. Zgodilo se je to »na inicijativo prof. dr. Ilešiča« v Ljubljani, a po posredovanju vseučiliškega profesorja Vekoslava Klaića v Zagrebu »znanega zgodovinarja«.[4]

Prošnji »Akademije« so se zagrebški univerzitetni profesorji »enoglasno odzvali«. Mislilo se je (pod konec januarja 1907) na več serij predavanj; za prvo serijo, ki bi segala do Velike noči, (trajala bi 7 tednov, Velika noč je bila 31. marca), so bili določeni predavatelji: dr. Ferdo Šišić, dr. Fr. Marković, dr. Lazar Car, dr. Gustav Janeček, dr. Milan Šenoa, dr. Gjuro Šurmin in dr. Iso Kršnjavi;[5] izmed teh Šenoa in Šurmin, ki je hotel predavati o hrv.-slovenskih literarnih odnošajih za Ilirizma, nista prišla predavat, mesto njiju pa so prišli predavat dr. Dragotin Gorjanović-Kramberger, dr. A Bazala in dr. A. Heinz.

Predavanja zagrebških profesorjev v Ljubljani so se vršila meseca februarja in marca l. 1907. Prvi je predaval dr. Ferdo Šišić (2. febr. popoldne ob petih v Mestnem domu): »O postanku današnjega geografičnega pojma Dalmacija in o vprašanju zedinjenja Dalmacije s Hrvatsko«; naj bi predaval baš o tej temi, so želeli »slovenski krogi sami«.[6] Dvorano je napolnila odlična publika, »a naročito treba istaknuti veliki broj gospodja, gradskog načelnika Hribara, profesore, sudbene, finacijalne i upravne činovnike i djake...«[7] Drugi je predaval dr. Lazar Car, v nedeljo dne 10. febr. »o vzrokih smrti«. Teden dni pozneje, dne 17. febr., je predaval dr. Gorjanović-Kramberger o »pračloveku — homo primigenitus in o njegovem razmerju nasproti modernemu človeku.« Dne 24. febr. je predaval dr. Albert Bazala o »etiki in politiki«.[8] Nato je predaval dr. Anton Heinz, in sicer dvakrat, v soboto dne 2. marca in v nedeljo 3. marca, o »oblikah in življenju bakterij«. Štirinajst dni pozneje, dne 17. marca, v nedeljo, je predaval dr. Iso Kršnjavi »o prosvetnem delovanju frančiškanov na Hrvaškem.[9] Sledečo nedeljo, dne

24. marca, je predaval dr. Franjo Marković o Simonu Gregorčiču,[10] a takoj nato, na praznik dne 25. marca dr. Gustav Janeček, ki je bil onega leta dekan filozofske fakultete, »o metalurgiji potem elektrolize in o alumno-metalurgiji«. Vsega je predavalo 8 predavateljev, a predavanj je bilo devet. Štiri predavanja so bila politično- ali kulturnozgodovinska, štiri prirodoznanska, eno politično-filozofsko.

Predavanja so se vršila v »Mestnem domu«, ob nedeljah in praznikih (eno Heinzovo predavanje v soboto), večinoma ob petih ali pol petih popoldne (Car in Marković in prvič Heinz so predavali ob osmih zvečer). Vsaj včasih so po predavanju bili »prijateljski sestanki«, tako s Carom, Gorjanovićem, pa tudi s Heinzom v »Unionu«.

V otvoritvenem govoru je pred prvim predavanjem (profesorja Šišića) predsednik »Akademije« Ravnihar poudaril, da se s tem polaga »temelj slovenskemu vseučilišču«. Poročilo o zadnjem predavanju (prof. Janečka), ki ga je v »Slov. Narodu« napisal »M. M-č«, pa se končuje takole: »S tem predavanjem je zaključen prvi ciklus predavanj zagrebških vseučiliških profesorjev filozofske fakultete. Zaključil ga je dr. Janeček s kratkim govorom, v katerem se je v imenu univerzitetnega dekanata zagrebške filozofske fakultete zahvalil za vedno mnogobrojno poslušalstvo pri predavanjih. Nato je dejal: Srečna je bila misel »Akademije«, da so se otvorila ta predavanja, ki morejo Slovencem nadomestovati vseučilišče.[11] Kakor so se Hrvatje morali truditi za univerzo, tako se bo tudi Slovencem boriti za njo. Vendar jo boste dobili, če bo z ljubeznijo do doma združeno tudi delo. Slovenski dijaki v tujini, ne pozabite domovine!« Poročilo o tem predavanju je »Nova Doba« (3. IV.) končala z besedami, da je serija hrvatskih vseučiliških predavanj na ta način izzvenela »v krasnem akordu: v pozivu k pozitivnemu delu«. S posebnim člankom sem jaz v »Slovenskem Narodu« (z dne 23. marca) pozdravil prihod Franje Markovića, profesorja filozofije na zagrebški univerzi, znanega klasičnega hrvatskega pesnika, ki je imel predavati o slovenskem pesniku Simonu Gregorčiču.[12] Tako-le sem začel:

«Jutri bo velik in jasen dan.

Hrvatski profesor Marković bo predaval o slovenskem pesniku Simonu Gregorčiču ...«

Pisal sem: »Dokler ne bo mogel Slovenec govoriti in predavati o hrvatskih pesnikih in ne Hrvat o slovenskih, bode naše duše težil greh zgodovinski, bode laž vsaka primera z Grki, bomo na svetu unicum, ki nima niti volje niti sile za svoje lastne interese ...«

»Marković bo predaval o Slovencu in zato bo jutri velik dan.«

Končal sem članek tako-le: »Slovenci (bomo) jutršnji večer posvetili Gregorčiču in Markoviću, Slovencu in Hrvatu. In tako mora biti.«

Seveda mi je tukaj, kakor pri vsem mojem takratnem jugoslovenskem

delu, Hrvat bil samo najbližji Jugosloven, ki je baš zato, ker je bil geografski najbližji, mogel biti posebno pri kulturnem delu najprirodnejši neslovenski, naš jugoslovenski sodelavec.

Marković pa je svoje predavanje zaključil »z vročo željo, naj bi Gregorčičeva »oljčna mladika« vladala nad bratstvom hrvatskega in slovenskega naroda.«[13]

Kar se tiče frekvence na predavanjih, imam o njej te-le podatke: na prvih dveh predavanjih (Šišić, Car) je bila dvorana »polna ukaželjnega občinstva iz vseh slojev in stanov«;[14] Gorjanovićevo predavanje so tudi ženske »v obilnem številu počastile in se udeležile častnega večera z njim v Unionu;«[15] Bazalovo predavanje je bilo »jako dobro obiskano«,[16] Heinzovo predavanje je poslušal »mnogoštevilni publikum, ki je po svojem številu in s svojo pozornostjo imponiral tudi g. predavatelju«.[17] Aškerc piše v »Slovanskem Přehledu« (IX, 1907, 368): »Publike vseh slojev, glavno iz inteligence je bilo pri vsakem predavanju dosti.«

O predavanjih so poročila priobčevala te-le novine: »N o v a D o b a« (ljubljanski političen časopis, organ Ravniharjeve »Slovenske Gospodarske stranke),[18] »N a š L i s t« (»Neodvisno politično glasilo«- Kamnik),[19] in »S l o v e n s k i N a r o d«. Socialistični »R d e č i P r a p o r« je poročal samo o predavanju Gorjanovića-Krambergerja (v št. z dne 1. III.) in dr. Heinza (v št. z dne 15. III.);[20] značilno, da baš o teh dveh.

»S l o v e n e c« je predavanja ignoriral, ignoriral jih je radi »Akademije« kot prireditelјice predavanj, ki je, po svojem programu, hotela dajati »vedo in znanost, očiščeno vsake metafizične primesi« in ki ji je radi tega »Slovenec« že ob rojstvu, l. 1904, očital brezbožnost.[21] Samo dvakrat je izpregovoril v zvezi s predavanji zagrebških profesorjev, prvič po predavanju Gorjanovića-Krambergerja, drugič pa po Kršnjavijevem predavanju. Gorjanovićevega predavanja se »Slovenec« dotika le indirektno, in sicer v polemiki o darvinovskih načelih (18. II.), ki da jih zastopajo »Narodovci«, in v polemiki z dr. P. Grošljem (25. II.), ki se je v svojem poročilu o predavanju skliceval na neki privaten razgovor z Gorjanovićem. O Kršnjavijevem predavanju pa pravi »Slovenec« (18. III.), da je predavatelj sicer »zelo lepo pogodil verski individualizem frančiškanov in miljé one dobe, da pa, kar se tiče splošnih momentov, predavanje ni dalo nič novega;[22] seveda bilo je potrebno razjasniti vse to »samo tisti liberalni buržoaziji, ki hodi k predavanjem Akademije, ker o takih splošnih kulturnih slikah navadno nobenega pojma nima«; ironično imenuje »Akademijo« radi teme Kršnjavijevega predavanja »klerikalno« ter ji čestita, češ »da se je začela nekoliko modernizirati — morda nas prihodnjič posreči s kakim predavanjem o svetem Tomašu Akvinskem ali pa Alfonzu Ligvorskem. Seveda bi se morala pri tem zopet obrniti do profesorjev v Zagrebu.«

Kjerkoli se je pisalo o pozivu hrvatskih univerzitetnih profesorjev na predavanja v Ljubljano, povsod se je ta dogodek prikazoval kot nekaj zelo pozitivnega, kot nekaj idealno-realnega in značilnega za bodočnost. »Naš List« je, po predavanju prof. Šišića, dne 8. febr. 1907 pisal:

»Dejstvo, da je Akademija začela prirejati vseučiliška predavanja, je zelo hvalevredno in epohalnega pomena za naš kulturni razvoj. Odpira se nam najkrasnejše obzorje, začel se je enkrat resno realizirati naš program kulturnega zedinjenja. Dohod hrvatskih vseučiliških profesorjev v Ljubljano je zaslužil največje pozornosti.« Narodno radikalna »Omladina« je v številki za februar 1907 (III. letnik, 1906/7, 172) pisala: »Akademija« je začela razvijati živahno delovanje. Predavateljstvo se je vsaj glede Ljubljane silno razširilo. P r e d a v a n j a h r v a t s k i h v s e u č i l i š k i h p r o f e s o r j e v moramo zaznamovati kot znamenit dogodek. Ta predavanja se bodo vrstila do pomladi, v jeseni se počno znova. Tako dobimo stalno vseučiliško ekstenzo v Ljubljano . . .« Svojo pohvalo je »Omladina« ponovila v svoji številki za april 1907 (letnik IV, 1907/8, str. 15): »Akademija«

je preteklo zimsko sezono močno pridobila na ugledu. In to po pravici, kajti izvršila je mnogo pozitivnega: Predavanja zagrebške modroslovne fakultete so velik napredek v hrvatsko-slovenskem duševnem prometu. Jeseni bodo predavali tudi juristi...« Seveda je Ravniharjeva »Nova Doba« naglašala (16. II.) pomembnost zagrebške univerzitetne ekstenze v Ljubljani, češ »s tem na najsolidnejši način gradimo temelj slovenskemu vseučilišču v Ljubljani. Predavanja hrvatskih vseučiliških profesorjev pomenjajo hkratu ono zbliževanje med slovanskimi narodi, ki edino zasluži toli profanirano ime ‚slovanska vzajemnost' — zbliževanje na kulturnem polju.« Dr. Dermota je v praškem »Slovanskem Přehledu«, v številki, izdani 5. aprila 1907 (letnik IX, št. 7, 334) pisal, da je »Akademija« ostvarila »lep načrt«, prirejajoč predavanja hrvatskih univerzitetnih profesorjev, ki se jih ljubljanska publika »z vnemo udeležuje«. V istem češkem časopisu, v številki, izdani 10. maja (št. 8, 367—369) je o tej stvari zelo pohvalno pisal Anton Aškerc. Aškerc pravi tu: »Malokdaj ima Slovanský Přehled priliko podati nekaj radostnega iz slovenske domovine... Hotel sem danes napisati nekaj radostnega..., v letošnjem zimskem času je predavalo v Ljubljani prvikrat osem profesorjev z zagrebške univerze, seveda v hrvatskem jeziku... Predavanja hrvatskih univerzitetnih profesorjev... so za nas nekaj čisto novega in epohalnega... Marsikdo se je bal, da bo razlika med slovenskim in hrvatskim jezikom morda ovirala razumevanje. Pokazalo se je, da je strah bil odveč...« Dalje pravi Aškerc, da trud hrvatskih znanstvenikov ni bil zaman; izvrševali so v Ljubljani pozitivno kulturno delo...« Eto zares radostne stvari, da napreduje naša jugoslovanska vzajemnost — in to ne samo v mokrih napitnicah in bučnih frazah, nego na realnih tleh kulturnega dela...«[23]

Dr. Albert Bazala je v »Glasu Matice Hrvatske« 1907 (letnik II., v št. 7—8, datirani 25. aprila) pod naslovom: »Prosvjetno društvo ‚Akademija' u Ljubljani« napisal članek o »predavanjih hrvatskih sveučilišnih profesora i docenata.[24] Bazala piše: »Ljubav i bratimstvo hrvatsko-slovensko, osnovano na historijskim vezama, zajedničkoj tradiciji i srodnosti jezika i plemena, prešlo je u realnu fazu...« Poleg obeh matic, hrvatske in slovenske, ter izza njih je »realen dodir započelo društvo ‚Akademija', kad se je obratilo na zagrebačke sveučilištne profesore i docente, da u Ljubljani drže predavanja... Politički razlozi na žalost i danas sprečavaju, da Slovenci ne mogu dobiti svoje sveučilište. Koliko mi to u jednu ruku žalimo, toliko nas može veseliti, što je ta nevolja dala prilike, da uzajamnost hrvatsko-slovenska dodje u drugi realni stadij: da nas veže ne samo lijepa knjiga i umjetnost, nego i znanost. O uspjehu, što su ga Hrvati u Ljubljani polučili, dosta je spomenuti, što A. Aškerc o tome sudi: »brez pretiravanja smemo reči, da so bila predavanja hrvatskih vseučiliških profesorjev v Ljubljani nekaj epohalnega.«[25] Prvi je pokus eto pokazao, da se i tim potem može ići: ne samo da je publika učestvovanjem pokazala veliki interes nego je i bez poteškoća jezičnih pratila predavanja zagrebačkih profesora. To je ugodna pojava, koja opravdava i najveće nade, što ih čovjek može stavljati u zajednički naš kulturni rad. Za prvi put je razumljivo, što su predavanja bila tako raznolika; drugi put će valjati i na to gledati, ne bi li se kako dala sustavnije urediti, da bude kulturni rad organizovan i uredjen, da bude znanost, koje je bistvo sustavnost, doista »pogoj in podlaga kulturi«.

Končno je tajnik Lončar v svojem poročilu o priliki glavne skupščine »Akademije« dne 2. XI. 1907 zagrebško ekstenzo v Ljubljani imenoval »pomemben korak za slovensko kulturno življenje.«

Kako pa pojde sedaj stvar dalje?

Že dva dni po zadnjem hrvatskem predavanju, namreč 27. marca 1907 je »Akademija« (podpisana predsednik Ravnihar in tajnik Lončar) poslala rektoratu zagrebške univerze zahvalno pismo, v katerem se je zahvaljevala vsem pofesorjem filozofske fakultete, »ki so blagovolili prirediti prvi

kurz vseučiliških predavanj v Ljubljani«; obenem se je priporočala »nadaljnji naklonjenosti profesorskega zbora filozofske fakulte ter prosila »slavni profesorski zbor pravniške fakulte, da tudi on blagohotno blagovoli sodelovati pri našem podjetju: prirejanju vseučiliških predavanj v Ljubljani s pomočjo vseučilišča zagrebškega.[26]

Pozneje smo tudi osebno v Zagrebu pospešavali stvar. Kot deputacija »Akademije« smo v soboto dne 18. maja 1907 odpotovali v Zagreb dr. Ravnihar, dr. Lončar in jaz, da zahvalimo »profesorje in docente zagrebške univerze za prireditev vseučiliških predavanj v Ljubljani.« V rektoratu zagrebške univerze nas je pričakoval in sprejel ves akademski senat. Rektor je bil takrat dr. Ante Bauer, poznejši zagrebški nadškof. V svojem zahvalnem govoru je predsednik »Akademije« Ravnihar izrazil željo, »da bi zagrebška Alma Mater i v bodoče podpirala naša stremljenja.« V družbi prof. dr. Vekoslava Klaića, dr. A. Bazale in dr. Ferde Šišića smo potem v soboto popoldne — in v nedeljo dopoldne »delali načrte, da se predavanja profesorjev zagrebške univerze jeseni nadaljujejo.«[27] Bili smo zvečer tudi na predavanju »Braće hrv. Zmaja«, društva, ki je v svoj program vzelo tudi javna predavanja[28] in ki je baš tisti večer priredilo predavanje Božidara Kukuljevića - Sokcinskega o mladih letih njegovega očeta Ivana. Morebiti smo o predavanjih razpravljali tudi v Ljubljani o priliki glavne skupščine »Matice Slovenske« koncem maja istega leta (29. maja); kot delegata »Matice Hrvatske« sta na to skupščino prišla V. Klaić in dr. Ante Radić. Klaić je na skupščini izpregovoril in med drugim rekel: »Hrvati ne mogu napredovati bez Slovenaca, niti Slovenci bez Hrvata... Ako mi Hrvati i Slovenci nećemo da propadnemo, moramo se združiti na kulturnom, književnom polju.« Po skupščini je bil v ‚Unionu' na čast delegatoma »Matice Hrvatske« prijateljski sestanek, ki so se ga udeležili tudi odborniki in člani Akademije in Glasbene Matice.[29]

Z zagrebško univerzitetno ekstenzo v Ljubljani se je računalo kot z nečim stalnejšim. »Omladina« je v svoji februarski številki l. 1907 (letnik III, 172), ki je izšla pod konec februarja, poročala, da se zagrebška predavanja »v jeseni počno znova«, a v številki za april istega leta (letnik IV, str. 15) je poročala, da bodo »jeseni predavali tudi juristi«. Anton Aškerc je v praškem »Slovanskem Přehledu« (letnik IX, v št. 8, izdani 10. maja 1907, 369) pisal, da je zvedel, »da se za bodočo sezono pripravlja nova serija javnih predavanj hrvatskih univerzitetnih profesorjev v ljubljanski »Akademiji«. In Ravniharjeva »Nova Doba« je v svojem uvodniku z dne 14. septembra 1907 pisala: »Predavanja zagrebških vseučiliških profesorjev se bodo sigurno nadaljevala in bi se ne smela opustiti nikad več.«

Glavna skupščina »Akademije« se je vršila dne 2. nov. 1907. v hotelu »Ilirija«. V »načrtu za prihodnjost, ki ga je podalo poročilo tajnika »Aka-

demije« dr. Dragotina Lončarja o priliki tega občnega zbora, je bilo tudi to: »naj se prirejajo v Ljubljani zlasti vseučiliška predavanja hrvatskih profesorjev, če mogoče, ciklično. Po drugih mestih, trgih in večjih krajih slovenskega ozemlja naj predavajo domače moči.«[30] V poročilu o skupščini sami, ki sicer ni bila »preveč dobro obiskana«, ki so se pa na njej »jako obširne debate« udeležili skoro vsi prisotni, čitamo: »Upati je, da dobimo to zimo zopet hrvaška vseučiliška predavanja v Ljubljani«;[31] izraz »upamo« kaže, da za ono zimo vprašanje zagrebških predavanj še ni bilo rešeno. —

Nova sezona zagrebških univerzitetnih predavanj (1907/8) se je začela z začetkom februarja 1908 ter je trajala do konca marca. Prvi je predaval prof. dr. Hinko Hranilović, in sicer v soboto 1. febr. o »geografiji in geografičnem položaju južnih dežel naše države«,[32] drugi, v soboto 8. febr. dr. Albert Bazala »O etiki in nacionalni ekonomiji«, tretji dr. Anton Heinz, v nedeljo 16. II., »O životu u podzemnom svijetu«, četrti, v soboto 7. marca, dr. Gjuro Šurmin o »Slovencih i Hrvatih u prvoj polovini XIX. vijeka«,[33] peti, v nedeljo 15. marca dr. Josip Šilović o »uvjetnoj osudi i uvjetnem dopustu«,[34] šesti dr. Ferdo Šišić, v soboto 21. marca, o »Hrvatih i Magjarih od l. 1790 do l. 1868«, sedmi dr. Ernest Miler, v nedeljo 29. marca, »O upravičenosti sociologije.«[35]

Kakor vidimo, je bilo v tej sezoni samo 7 predavanj, in sicer 5 predavanj s filozofske, 2 pa s pravne fakultete. (Za dne 21. marca je prvotno bilo najavljeno predavanje dr. J. Rorauerja »O socijalnom pitanju«, ali je prof. Rorauer bil zadržan, ter je mesto njega predaval prof. Šišić.).[36] Vsa predavanja so bila v Mestnem domu (razen Hranilovićevega, ki je bilo v telovadnici ženskega liceja, ker je bila dvorana »Mestnega doma« prej drugam oddana), in sicer ob 8. uri zvečer (le Heinzovo predavanje je bilo ob 7. uri zvečer). Večkrat so zabeleženi prijateljski sestanki po predavanjih, tako po Hranilovićevem in Bazalovem predavanju v »Nar. domu«, po Heinzovem v »Unionu«, Šiloviću pa so pravniki priredili svečanejši sestanek z govori v »Nar. domu«.[37]

Za predavanja se je v tej sezoni pobirala vstopnina: 20 vin. od osebe, dijaki in delavci pa so bili prosti vstopnine.

Kar se tiče têm, sta bili Šurminovo in Šišićevo predavanje, po predmetu zgodovinski predavanji, takrat zelo aktualni radi ostre borbe, ki so jo imeli baš v oni dobi v budimpeštanskem parlamentu delegati hrvatskega Sabora za hrvatski jezik in za nacionalna prava Hrvatske vobče proti Madžarom.

Predavanja so trajala dobrih 8 tednov, v soboto — nedeljo, 22. ozir. 23. febr., ni bilo predavanja, istotako ne v sobodo-nedeljo, 29. febr. ozir. 1. marca; vzrok temu treba sigurno iskati v volitvah v kranjski deželni

zbor, ki so bile 28. febr., pri katerih je kandidiral tudi dr. Ravnihar.

Prvotno je mislilo priti predavat v Ljubljano več zagrebških profesorjev in docentov, nego jih je potem res prišlo. Do začetka februarja 1908 so obljubili, da pojdejo na predavanje v Ljubljano:[38] profesorji dr. H. pl. Hranilović, dr. Gj. Šurmin, dr. A. Heinz, dr. Gavro Manojlović, dr. Ferdo pl. Šišić, dr. O. Kučera ter privatna docenta dr. Milan Šenoa in dr. Albert Bazala (vsi ti s filozofske fakultete), dalje (z juridične fakultete) prof. dr. Josip Šilović, dr. Vinko Krišković, dr. J. Rorauer, dr. Fr. Spevec in dr. Ernest Miler — vsega torej 13, a prišlo jih je predavat le sedem; niso prišli Manojlović, Kučera, Šenoa, Krišković, Rorauer, Spevec.

Zadnje predavanje (Milerjevo) je bilo 29. marca 1908, a Velika noč je tega leta bila 19. aprila, predavanja so se torej končala tri tedne pred časom, ki je navadno meja takih zimskih sezon.

Poset predavanj se označuje tako: pri Hranilovićevem predavanju je bila »prostorna telovadnica ženskega liceja polna občinstva, zlasti dijaštva obojega spola« (»Nova Doba« 5. II.), na Bazalovem predavanju so bili »mnogobrojni slušatelji in slušateljice«, na Heinzovem predavanju je bilo »mnogobrojno občinstvo«, Šurminovo predavanje je bilo »prav dobro obiskano« (Slov. Narod 9. III.), enako Šišićevo. O Milerjevem predavanju pa pravi poročilo v »Slov. Narodu« z dne 1. IV.: »Obžalovati je le, da — poslušalstva, zlasti pravnikov ni bilo več.«

Ob končani sezoni 1907/8 je »Nova Doba« prinesla dne 4. aprila 1908 poročilo o »Predavanjih v Akademiji«, ki v svojem prvem, splošnem delu pravi: »Ljudsko izobraževalno društvo ‚Akademija' vrši že drugo leto velevažno nalogo, da prireja vseučiliška predavanja v Ljubljani... Predavanja (hrvatskih profesorjev) imajo svoj pomen zlasti v dvojnem pogledu. Predvsem se goji med Slovenci vseučiliščna ekstenza v najvišjem pomenu besede, potem pa je pomembno, da sluša naše občinstvo ta predavanja v hrvaškem jeziku. Lepšega in hkratu globokosežnejšega zbližanja obeh narodov na kulturnem polju si ne moremo misliti.«

Štirinajst dni prej, 21. III. 1908, pa je »Nova Doba«, poročajoč o Šilovićevem predavanju, pisala: »Predavanja hrvaških vseučiliških profesorjev rastejo na svojem pomenu. Vedno nove in širše plasti ljudstva posečajo ta predavanja naše vseučilišne ekstenze. Zato pa od dne do dne bolj krepko prekipeva želja, da bi predavanja hrvaških vseučiliških profesorjev postala stalna inštitucija našega narodnega življenja.[39]

Iz sezone 1908/9 sem si zabeležil samo tri hrvatska predavanja dveh predavateljev. V soboto, dne 14. nov. 1908, je v »Mestnem domu« v Ljubljani predaval dr. Ferdo Šišić o »Herceg-Bosni prigodom aneksije. Geografsko-historijska i državnopravna razmatranja.« Tema je bila takrat, po avstrijski aneksiji Bosne, zelo aktualna ter je zato predavanje bilo »izborno obiskano«.[40] Morda je »Akademija« to predavanje nastavila med drugim baš zato na dva dni pred svojo glavno skupščino, ki je bila dne 16. nov., da bi z njim pokazala svojo življenjsko moč.[41] Skupščina je bila (v »Slov. Narodu« 13. nov.) naznajena s pripombo: »Od zanimanja članov in občinstva za to društvo je odvisno delovanje društva, ki ima v naših pravilih izražen tako krasen namen in pomen.«

Šišićevo predavanje je bilo tako rekoč še pred sezono, ki se naravno

začne po glavni skupščini. Po glavni skupščini je tekom te sezone predaval v Ljubljani le en hrvatski predavatelj; bil je to dr. Anton Heinz. Dne 20. marca 1909 je Heinz predaval o simbiozi (zadružnem življenju) rastlin; na predavanju, ki se je vršilo v dvorani »Narodnega doma« od pol 8. zvečer, je bilo »veoma mnogo publike« (bilo je »občinstva lepo število, zlasti mnogobrojno je bilo zastopano ženstvo«); temperamentnemu predavatelju se je burno aplavdiralo. Svoje poročilo o tem predavanju (v »Glasu Matice Hrv.« 1909, letnik IV., št. 10, 25. III., 78) sem končal tako-le: »Ja za svoju osobu vidio sam u simbiozi raslina simbol ljudskega, napose slovensko-hrvatskoga života.«

Heinz je (očividno pri aplavzu) obljubil, da bo v kratkem predaval o sličnih temi, o simbiozi rastlin in živali.[42] In res je Heinz še enkrat predaval, in sicer v soboto, 3. aprila 1909 v »Narodnem domu«; takrat je govoril o »rastlinah in mravljah«, stvarno je bilo to predavanje nadaljevanje predavanja o simbiozi v rastlinstvu; udeležilo se ga je »prav lepo število poslušalstva«.

Poleg teh treh hrvatskih predavanj dveh hrvatskih predavateljev je bilo v »Akademiji« v tej sezoni tudi več slovenskih predavanj. Poročilo »Akademije« o njeni glavni skupščini, ki je bila 16. nov. 1908, je izšlo v »Slov. Narodu« šele 27. nov. (torej po 11 dneh) in v tem poročilu čitamo: »Društvo prične zopet s svojim rednim delovanjem, namreč s predavanji. Za predavanje se je že oglasilo več predavateljev, ki bodo svoja predavanja izbrali iz socijologije, naravoslovlja (fizike), medicine, zgodovine, zemljepisja, prava itd.... Kjerkoli po deželi žele predavanj, naj svoje želje zlasti tudi glede snovi predavanja sporoče ljudsko izobraževalnemu društvu »Akademiji« v Ljubljani.« Čutimo tu, da gre za nov načrt dela; hrvatska predavanja se posebe ne omenjajo.

Novi načrt se je izvedel tako-le: prvi je predaval v nedeljo 6. in v soboto 12. dec. 1908 »cesarski svetnik« prof. Ivan Franke, ob 6. ozir. 8. zvečer v »Mestnem domu«, o »kapitalu in delu«; v sredo, 13. jan. 1909 je predaval prof. Jos. Reisner o Röntgenovih žarkih (s stališča fizike), dne 29. jan. Rasto Pustoslemšek o »bosanskem vprašanju,«[43] v sredo, dne 10. febr., dr. Josip Stojc o Röntgenovih žarkih v zdravilstvu, v nedeljo, 28. febr., prof. dr. Josip Cerk o postanku sveta, a 31. marca pisatelj Etbin Kristan o neobjavljenih spisih Janeza Trdine. Če izvzamemo Kristanovo predavanje, so si slovenska predavanja sledila po redu, v katerem so v poročilu »Akademije« po njeni glavni skupščini bile navedene stroke: sociologija in razne stroke prirodoznanstva.

Kakor vidimo, so bili med poedinimi slovenskimi predavanji včasi daljši presledki, tako v januarju 14 dni, v februarju 18 dni, v marcu pa do zadnjega dne tega meseca sploh ni bilo slovenskega predavanja. To kaže izvestno pomanjkljivost v izvajanju načrta.

Hrvatska predavanja te sezone so bila vezana pač s slučaji, Šišićevo s »slučajem« aneksije Bosne, Heinzovi predavanji pa najbrže vsaj deloma s čisto osebnimi momenti.

Četudi je Heinzovo drugo predavanje bilo na cvetno soboto (Velika noč je l. 1909 bila dne 11. aprila), četudi so torej predavanja trajala nekako do časa, ki je navadno konec predavateljske sezone, vendar moremo trditi, da je »Akademija« izgubljala krmilo in se prepuščala slučajem, naj gre kamor hoče...

II.

Zakaj se je končala? Na to vprašanje bi bilo laže s konkretno sigurnostjo odgovoriti, ko bi se nam bil ohranil arhiv »Akademije«, ali ni se nam ohranil; začetkom vojne ga je takratni predsednik »Akademije« prof. dr. Rudolf Mole, ki je moral odriniti v vojsko, iz politične opreznosti sežgal.

Morebiti se je »Akademija« prestrašila stroškov, ki so nastajali ali bi mogli v zvezi s pozivanjem zagrebških predavateljev. Nekateri izmed hrvatskih profesorjev so resda prišli na svoje stroške, ali nekaterim so se stroški vrnili. Kako bi s tem bilo v nastopajoči sezoni? »Akademija« je že v času glavne skupščine 2. XI. 1907 imela deficit 143 K, a v deficitnem stanju pozivati goste? [44]

Zdi se, da je polagoma vodstvu »Akademije« zmanjkovalo agilnih sil; ostajal je pač dr. Ravnihar, ali Dermota se je bil oddaljil od društva: l. 1905 je bil nekaj časa v Pragi (pač radi rigoroziranja), jeseni l. 1906 pa v Kranju, l. 1907 je kandidiral, a na to teže zbolel (»Naši Zapiski« so baš s koncem 1907 za eno leto zaspali) ter se končno preselil v Gorico. Njegov naslednik v tajništvu dr. Dragotin Lončar, ki je bil dotle profesor v Ljubljani, se je jeseni 1907 preselil v Idrijo. Jaz sem jeseni 1907 postal predsednik »Matice Slov.« ter sem s tem prevzel novo, težko nalogo; posla mi je dalo tudi »Društvo slovenskih profesorjev«, ki smo ga osnovali 1906 in ki sem mu bil tajnik (v zvezi s tem društvom sem bil baš jeseni 1907 težko prizadet v tako zvani Proftovi gimnazijski aferi, ko je šlo za to, ali naj postane Nemec Klemens Proft direktor gimnazije v Ljubljani (današnje klisačne gimnazije).[45] Toda delo kot tako me pač ne bi bilo zadržalo, da se ne bi lotil še enega dela, namreč posredovanja o predavanjih v Zagrebu.

Ali je morda stvar zastajala v Zagrebu? Morda se je tam budilo nekaj kakor stid, da zagrebški profesorji morejo opravljati v Ljubljani, česar ne morejo izvršiti doma, v Zagrebu? Imeli so takrat, kakor bomo videli, v Zagrebu težave z ustvarjanjem »Pučkega sveučilišta«; zaman so po zimi 1808/9 poizkušali zagrebški srednješolski profesorji z javnimi predavanji.[46]

Ali pa se je v odboru »Akademije« ojačil samoslovenski duh? Po volitvah v odbor »Akademije« v jeseni 1908 so važna odborniška mesta v društvu zavzeli novi odborniki: prof. dr. Josip Cerk kot tajnik, prof. Josip Reisner kot blagajnik, prof. dr. Pavel Grošelj (prej samo član odbora) kot knjižničar; nov odbornik je bil tudi Rasto Puslosleмšek. Vsi ti novi odborniki (poleg njih še podpredsednik Ivan Franke in odbornik dr. Josip Stojc) so v sezoni 1908/9 predavali.[47] Spominjam se, da mi je eden izmed teh gospodov, ljubljanski profesor, nekoč (ne vem kdaj) zelo zaničljivo govoril o jugoslovenski univerzi.

Glavni vzrok prenehanju zagrebške ekstenze v Ljubljani pa je bila, po mojih mislih, splošna življenjska slabost »Akademije«. To svojo slabost je »Akademija« pokazala in sama priznala že na svoji glavni skupščini dne 2. nov. 1907, torej pred drugo sezono zagrebških predavanj.[48] Udeležba je bila jako pičla«, kakor poroča »Slov. Narod« z dne 5. nov. Predsednik Ravnihar je v svojem otvoritvenem govoru obžaloval, da je zanimanje občinstva za društvo neznatno, češ, to se je pokazalo često tudi med letom. »Ne samo da manjka predavateljev, tudi podpornikov je malo v primeri z važnostjo in s pomenom društva.[49] Preteklo poslovno leto je bilo (tako je nadaljeval Ravnihar) zato »važno, ker so hodili hrvaški vseučiliški profesorji predavat in so tako utrjevali kulturno vzajemnost med Slovenci in Hrvati. Njim gre za njih požrtvovalnost in trud topla zahvala.«

Po končani drugi predavanjski sezoni, 1907/8, je »Nova Doba«, sigurno Ravnihar sam, stanje društva opisala tako (4. aprila 1908): Želeti je le, da bi naše občinstvo, zlasti pa naša inteligenca v mnogobrojnejšem številu posečala ta predavanja kakor doslej. Glavni kontingent obiskovalcev dosedanjih predavanj ni blizu. »Splošno žensko društvo« ne stori ničesar, da bi privabilo svoje članstvo k predavanjem. Druge inteligence je doslej bilo le malo navzoče pri predavanjih, dasi bi ji prav nič ne škodilo, malo širiti svoje obzorje ...[50]

Poldrugo leto pozneje je prof. dr. R. Molè prikazoval hrvatsko akcijo »Akademije« v svojem referatu o »Akademiji in slovensko-hrvatski vzajemnosti«, ki ga je imel na sestanku jugoslovenskih kulturnih društev v Ljubljani o priliki Vrazove akademije, Matice Slovenske (sestanek je bil 10. in 11. dec. 1910).[51] »Seveda«, je rekel Molè, »so taka predavanja (hrvatskih profesorjev v Ljubljani) združena z velikimi žrtvami naših bratov onkraj Sotle, a nikdar se jih niso ustrašili ter so se drage volje odzivali našim vabilom. A naše ljudstvo jih je sprejelo s hvaležnostjo in navdušenjem.« Po tej pohvali pa dodaje: »Če je bil obisk mnogokrat manj povoljen — nepovoljen je bil često tudi pri slovenskih predavanjih[52] — je po mojem mnenju deloma vzrok tudi v tem, da naši ljudje ne razumejo hrvatske znanstvene terminologije ter se boje, da zato ne bi razumeli tvarine same. Zato se mi zdi ob tej priliki zelo umestna opazka, da bi se pri manj umljivih izrazih dodajal po možnosti tudi slovenski izraz. Nasproti naj bi se naši govorniki v Zagrebu ali Belgradu ogibali izključno slovenskih izrazov ...«

Odkod slabost »Akademije«?

»Akademija« od svojega začetka ni imela široke, trdne osnove v narodu, t. j. meščanstvu (na kmetsko ljudstvo radi svojih načel in ciljev sploh ni mogla dobro misliti). Organizirala se je n a d »vladajočimi strankami«, t. j. nad narodno-napredno in klerikalno stranko (z narodno-napredno

stranko jo je vezala naprednost, vendar so osnivači »Akademije« rajši nego o naprednosti govorili o borbi proti »reakciji«, a o tej so trdili, da se dobi v vseh strankah, torej na pr. tudi v narodno-napredni), organizirala se je tako rekoč nad »oficijelno javnostjo«. Prijatelje in sotrudnike je imela v strujah bodočnosti (socijalisti) ali v kratkotrajnih političnih organizacijah, kakor je bila Ravniharjeva »Slovenska gospodarska stranka«. Zato so o njenih predavanjih poročale take novine, kakor «Nova Doba« in »Naš List«, ki nista bila dnevnika in sta pač malo prišla med publiko. »Slovenski Narod«, glasilo liberalne »Narodno-napredne stranke«, ki je imela po mestih, posebno v Ljubljani večino publike za seboj, je o »Akademiji« in njenih predavanjih — radi njih napredne tendence — pač poročal, ali v njegovem stvarnem ozadju »Akademija« ni imela močne zaslombe. Že v začetku l. 1906 je »Naš List« (17. III.) pisal: »Akademiji očitajo, da se njeno delovanje ne more prav razvijati. To je resnica. A kje tiče vzroki? Klerikalci jo sovražijo iz dna duše. Škof jo je dal na indeks... A hujše kakor nasprotstvo s strani klerikalcev je pasivna resistenca naprednih krogov slovenskih. Razkričevali so — »Slov. Narod« — »Akademijo« kakor politično društvo, kar ni in tudi ne sme biti...[53]

Istina je, da je »Narodno-napredna stranka«, posebno l. 1907, mogla sumiti, da je »Akademija« samo kulturna avantgarda novih političnih strank (četudi naprednih), saj sta baš ona dva moža, ki sta pri ustanovitvi »Akademije« imela glavno ulogo in jo potem več ali manj vodila, namreč Ravnihar in Dermota, takrat politično nastopala: Ravnihar je osnoval »Slovensko gospodarsko stranko«, ter (z dr. Vinkom Gregoričem) kandidiral pri kranjskih deželnozborskih volitvah dne 28. febr. 1908 proti kandidatom liberalne Narodno-napredne stranke dr. Ivanu Tavčarju in dr. K. Trillerju (ob težkih medsebojnih obtožbah); bilo je to baš v času druge serije hrvatskih predavanj. Ravnihar je pri volitvah propadel, ali ta politična borba je morala škodovati Akademiji v liberalno-napredni večini publike, a Dermota je l. 1907 na Gorenjskem v državni zbor kandidiral kot socijalni demokrat. Socijalni demokrat je bil tudi takratni tajnik »Akademije«, dr. Dragotin Lončar.

V nemirni jeseni l. 1908, ko se je vse zanimalo za politično krizo, ki je nastala radi aneksije Bosne in Hercegovine, in ko je Ljubljana bila razburjena radi znanih septembrskih dogodkov, si je »Akademija« po svoji skupščini z dne 16. nov. sestavila za svoja predavanja čisto prirodoznansko-socialni program, ki sem ga že omenil, in prvi je predaval (6. dec.) cesarski svetnik socialist Ivan Franke. Razpoloženje publike in program »Akademije« se nista prav ujemala.

Narodno-radikalna mladina (Žerjav, Kramer, Ribnikar...) se je od začetka vnemala za »Akademijo«. V isti številki »Omladine« l. 1904, v katerem je Dermota v posebnem članku prikazoval važnost »Akademije«

(I., št. 8, nov. 1907) je Adolf Ribnikar začel pisati »Doneske k našemu ljudskemu vseučilišču«, češ, »Akedemija« bo postala prva centrala duševnega napredovanja«, »mlade generacije jo bodo umele in stopile v njeno kolo« (št. 9, dec.), ali že v II. letniku »Omladine« ne najdem vesti o »Akademiji«, v III. letniku nahajam notico o zagrebški ekstenzi in še eno notico, v IV. letniku isto tako (t. j. v letniku 1907/8), v naslednjih letih do l. 1914 se »Akademija« v »Omladini«, kolikor vidim, sploh ne omenja. Narodno-radikalna mladina je, posebno v svojem ferijalnem akademskem društvu »Prosveta«, sama prirejala predavanja ter je s tem postala »Akademiji« opasna konkurentka; seveda se je »Prosveta« tem laže razmahnila, ker pri »Akademiji« ni bilo enako živahnih delavcev. Kar se pa posebej tiče predavanj zagrebške univerze v Ljubljani, ki naj bi po prvotni ideologiji »Akademije« utirala pot ljubljanski univerzi, se narodno-radikalna mladina, bolj češka nego jugoslovenska, zanje že zato ni mogla posebe navduševati, ker je vedno bolj mislila na univerzo v Pragi kot univerzo, iz katere naj bi se razvila slovenska univerza.

K temu političnemu vzroku ranega zastajanja »Akademije« se je pridružil še splošnejši vzrok, ki ga je »Naš List« konstatiral začetkom l. 1906 (17. III.), češ, »‚Akademija' se ima boriti z indolenco in komoditeto naše, tudi najmlajše inteligence.« Konkreten zgled za to se je konstatiral na skupščini »Akademije« 2. nov. 1907. Tajniško (Lončarjevo) poročilo za to skupščino je za prihodnjost naglašalo potrebo centralizacije prosvetnega delovanja okoli »Akademije«; na skupščini sami se je poročalo, da se je na shodu narodno-radikalnega dijaštva v Celju razpravljalo o tem, da bi se vsa slovenska ljudsko-izobraževalna društva centralizirala, t. j. strnila v eno celoto; »Akademija« je društva pozvala na tako akcijo,[54] ali odzvalo se je le 12 do 14 društev, »s Štajerskega pa, od koder je nasvet izšel, pa ni bilo niti enega odziva« (»Slov. Narod« 5. nov. 1907 v poročilu o skupščini). Do koncentracije nikoli ni prišlo; poedina društva, kakor na pr. narodno-radikalna »Prosveta«, »Sokol«, »Splošno žensko društvo« itd. so vsako za sebe prirejala predavanja.

Glavni vzrok prestajanja in prestanka zagrebške ekstenze v Ljubljani se mi zdi torej splošna slabost »Akademije«. Njena anemija se ni popravljala; postajala je vedno očitnejša. Znak njene labilnosti je že menjava predsednikov (prvi predsednik, dr. Vl. Ravnihar, je bil predsednik pač šest let), ki ni bila posledica kakšnih ideoloških nasprotij, posebno pa menjava tajnikov.[55] Zadnji predsednik »Akademije« je bil dr. Vladimir Knaflič (od l. 1921) in on je maja meseca 1934 prejel odlok banske uprave, s katerim se »Akademija« v smislu predloga ljubljanske policije z dne 4. maja 1934 oblastveno razpušča, »ker že več let ne deluje, nima ne članov niti imovine.«[56]

Edina večja akcija »Akademije« tekom njenega življenja je bila eks-

tenza zagrebških univerzitetnih profesorjev v Ljubljani. Ekstenza zagrebške univerze v Ljubljani od l. 1907 do 1909 je bila eden izmed naših kulturnih korakov preko dualističnih granic bivše habsburške monarhije. Že eno leto prej (1906) sem zganil skupno delovanje »Matice Slovenske« in »Matice Hrvatske«; tudi »Društvo slov. profesorjev«, ki smo ga ustanovili l. 1906, je že iskalo zvez z »Društvom hrv. srednjoškolskih profesora« v Zagrebu. Podpredsednik »Matice Hrvatske« — in poleg dr. Ante Radića njen »duh« — je bil baš prof. Vekoslav Klaić. Po mojih osebnih zvezah v Zagrebu, posebno z »Matico Hrvatsko«, je prišlo do ekstenze hrvatskih univerzitetnih profesorjev v Ljubljani in do tega, da je v tej stvari, vsaj v začetku, v Zagrebu posredoval Vekoslav Klaić. Pravim: v začetku, zakaj kmalu se je za ekstenzo zanimal dr. Albert Bazala, takrat docent filozofije na zagrebški univerzi, ki je snoval »Pučko sveučilište« v Zagrebu; z njim smo bili Ljubljančani, posebno jaz in dr. Ravnihar, v tistih letih pred vojno v trajni zvezi (saj je bil Bazala vsaj že l. 1907 in vsaj še 1911 tudi poverjenik »Matice Slov.« za Zagreb).

III.

Da bo slika popolna, je potrebno, da izpregovorim tudi o Zagrebu, t. j. da si ogledamo stvar tudi z zagrebške strani.

Če je ljubljanska »Akademija« prvotno hotela biti priprava za ustanovitev univerze v Ljubljani, Zagreb ni potreboval take organizacije, saj je že imel univerzo, ali drugače je, če mislimo na neposredni cilj »Akademije«, na potrebo širjenja vede (»moderne vede«) v širših vrstah naroda; tako institucijo je seveda tudi Zagreb potreboval, pa je do takrat ni imel. Ravnihar je na ustanovnem občnem zboru »Akademije« dne 26. nov. 1904 rekel: »Na slovanskem jugu še ni sličnega društva, a upati je, da bodo tudi Hrvatje v kratkem sledili našemu zgledu« (»Slov. Narod« 27. X. 1904).

In baš takrat, ko so zagrebški univerzitetni profesorji prihajali predavat v Ljubljano, se je v Zagrebu začela akcija za ustanovitev »Pučkega sveučilišta«.[57] »Obzor poroča dne 6. marca 1907: »Družba Braće hrvatskoga Zmaja«[58] radi na tomu, kako da se u Zagrebu osnuje »pučko sveučilište«. U Ljubljani društvo »Akademija« već je nešto slično oživotvorila za Slovence, pozvavši profesore našeg sveučilišta da drže tamo predavanja. Nadamo se da će naši sveučilišni profesori podupirati nastojanje braće hrvatskoga zmaja«. Istega dne, namreč 6. marca, je »Družba Braće hrvatskoga Zmaja« priredila sestanek, ki se ga je udeležilo tudi nekoliko univerzitetnih profesorjev; na sestanku je Velimir Deželić, »Zmaj klokočki«, predlagal, da se v Zagrebu ustanovi in uredi »pučko sveučilište«,[59] a pri

tem se je »s radošću konstatovalo, da se je medju sveučilištnim profesorima i docentima ta ideja već pretresavala.«[60] Sklenilo se je, da bo predavanja vodil poseben odbor univerzitetnih profesorjev, a »Braća hrv. Zmaja« mu pojdejo v vsakem oziru na roko.[61]

Izmed zagrebških univerzitetnih profesorjev in docentov se je s tem vprašanjem idejno najbolj bavil dr. Albert Bazala. Bazala, ki je bil že l. 1904/5 habilitiran za docenta filozofije ter l. 1905/6 bival na študijah v Lipskem na Nemškem, je na nekem sestanku docentov zagrebške univerze spomladi 1907 predložil in razložil načrt pravil za »Pučko sveučilište u Zagrebu.[62] Aprila meseca so privatni docenti (izrecno se pravi: p r i v a t n i d o c e n t i, ne profesorji) predložili načrt pravil profesorskemu zboru, svoje, filozofske fakultete s prošnjo, naj se zavzame za to, da se taka predavanja ostvarijo. Dne 30. aprila se je o predlogu docentov vršila konferenca filozofske fakultete.[63] V razpravah na univerzi je bilo najbolj kritično načelno vprašanje, ali naj bo nova organizacija tudi formalno zvezana z univerzo, ali pa naj bo formalno izven nje.[64] Prav v onem času je Bazala v »Glasu Matice Hrvatske«, v številki, datirani 25. aprila 1907 (1. II, št. 7—8) priobčil članek o ljubljanski »Akademiji« oziroma o predavanjih hrvatskih profesorjev v Ljubljani ter na koncu naglasil potrebo, da Hrvati prosvetno zvezo, ki so jo Slovenci začeli, očvrstijo: prvič, mogla bi »Matica Hrvatska«, ki po pravilih sme prirejati predavanja, zares prirejati predavanja, in tu bi mogli sodelovati tudi Slovenci, a drugo, na kar je Bazala pri tem mislil, je bila ustanovitev »P u č k o g a s v e u č i l i š t a«, »misao..., potaknuta već sa više strana«, in tu bi tudi mogli sodelovati Slovenci. Potem je Bazala (v »Hrvatski« od 7. do 18. junija 1907) objavil svojo razpravo: »Pučka sveučilištna predavanja. Njihova uredba i svrha«, ki je izšla tudi kot brošura.[65] Načrt pravil za »Pučko sveučilište« v Zagrebu je bil končno sprejet na seji filozofske fakultete in od akademskega senata zagrebške univerze julija meseca 1907. Vlada je pravila v načelu potrdila v novembru tega leta, ali je zahtevala neke popravke v njih, tako da so pravila končno bila potrjena šele l. 1910.[66] Na sestanku jugoslovenskih kulturnih društev, ki sem ga o priliki Vrazove akademije sklical v Ljubljano na dan 10. in 11. dec. 1910 in ki se ga je (za »Matico Hrv.«) udeležil tudi dr. Bazala, se je konstatiralo, da so že odobrena pravila »Pučkoga sveučilišta« v Zagrebu, ki bi raztegnilo svoje delovanje tudi na Ljubljano.[67]

Iz tega prikaza nastajanja »Pučkoga sveučilišta« v Zagrebu se vidi, da je pri njega ustanavljanju vsaj pri nekaterih pokretačih organizcije za javna predavanja v Zagrebu deloval tudi ljubljanski zgled. Sam Bazala je, pišoč o ljubljanski »Akademiji« v »Glasu Matice Hrvatske« 1907 (aprila meseca, II, 61), rekel, da so na ta način »Slovenci, i ne imajući sveučilišta, prije nas, koji ga imademo, u Ljubljani stvorili pučko sveučilište.[68] V istem smislu se je izrazil Bazala dve leti pozneje, prikazujoč neprilike, s kate-

rimi se je moral boriti pri ustanavljanju »Pučkoga sveučilišta« v Zagrebu;[69] pisal je namreč: »U svem bi pak bilo vrijedno, da se povedemo sa lijepim primjerom Slovenaca, koji su u Ljubljani i nemajući sveučilišta osnovali »Akademiju«, koja lijepo napreduje i djeluje ...«

Ali je novo zagrebško »Pučko sveučilište« (oziroma od začetka: »Odbor za pučka sveučilišna predavanja«) kaj sodelovalo s Slovenci?

Jaz sem leta 1910 trikrat predaval na Hrvatskem, ali še pod firmo »Braće hrvatskoga Zmaja.«[70] »Pučko sveučilište« še takrat ni delovalo; začelo je delovati šele l. 1912.

Jugoslovensko gibanje se je med tem okrepilo: l. 1911 je sedemdeset srbijanskih profesorjev posetilo Zagreb in Ljubljano. Jeseni l. 1912 je izbruhnila balkanska vojna.

»Pučko sveučilište« (»Odbor za pučka sveučilišna predavanja«) v Zagrebu je raztegnilo svoje delovanje načeloma tudi na kraje izven Zagreba ter dne 20. nov. 1912 o tem poleg mestnih načelstev v Osijeku, Karlovcu, Zemunu, Varaždinu obvestilo tudi »Akademijo« v Ljubljani in »Socialno Matico« v Gorici,[71] razen tega pa še »Hrvatsko čitaonico« na Reki. Dne 1. marca — kakor se vidi, se ji ni mudilo — je »Akademija odgovorila, da želi predavanj, posebno predavanj z zgodovinsko vsebino.[72]

Ne vem, ali je v Ljubljani sedaj prišlo do kakšnega hrvatskega predavanja; morda je predaval prof. dr. Josip Šilović. Prišlo pa je do hrvatskih predavanj v Gorici. Dne 6. dec. 1913 je v goriški »Narodni Prosveti« predaval Milan Krešić o temi: »Osvrt na gospodarstvene odnošaje u Hrvatskoj« (predavanje stvarno ni zadovoljevalo), a 20. dec. 1913 dr. Josip Šilović v isti »Narodni Prosveti« o »pijanstvu in zločinu.«[73]

Zagrebška ekstenza segla je tudi v Pulj. Dne 5. dec. 1913 je »Narodna radnička organizacija« v Pulju poprosila zagrebški »Odbor za sveučilišna predavanja«, da bi se tudi v Pulju priredila predavanja. »Odbor« je dne 15. dec. ugodil tej prošnji ter je 2. febr. 1914. zagrebški univerzitetni profesor dr. Josip Šilović v puljskem »Nar. domu« predaval o »pijanstvu in zločinu«,[74] a jaz sem na isti poziv dne 29. marca 1914 v Pulju predaval o »Matiji Gubcu, kralju seljačkom.« Če sem si izbral to temo (mislim namreč, da sem temo izbral jaz), nisem pri tem sigurno mislil samo na socialnega Gubca, nego sem mislil tudi, in pač pred vsem, na jugoslovenskega, ki ne gleda na provincijalne meje, ko mu gre za narod. V tem smislu sem govoril. Svoj govor sem končal nekako takole: »Veli Jože (simbolični junak Nazorove istrske povesti »Veli Jože«, ki je izšla 1908 pri »Matici Slov.«) je spoznao svoju snagu, stresa sa sebe kesnulost i strah, osovio se na vlastite noge slobodan, da budi i uči medju svojom braćom spoznaju vlastite snage, kojom se ima tražiti pravo i sloboda ...« Tako je poročala puljska »Naša Sloga« (2. IV.), a »Riečki Novi list« je (1. IV.) pisal, da sem govoril o »nečem, kar pride«, in ljudje so se vpra-

šali: »Kdaj pride to?« (namreč: osvobojenje) ter so ugibali: v enem do petih let.

Bilo je to spomladi l. 1914.

---

[1] Vsa razprava z dodatkom vred je (pred avg. 1904) izšla tudi posebej kot brošura, kot III. zvezek »Ljudske knjižnice«.

[2] Proglas, ki sta ga za pripravljalni odbor podpisala dr. Ravnihar in Anton Dermota, je izšel v »Slov. Narodu« z dne 15. okt.

[3] Včasi je — seveda pozneje — k »Akademiji« prišel tudi Ivan Cankar, kakor mi je rekel g. dr. Ravnihar, ali jo je na svoj način ironiziral, persifliral.

[4] Tako poroča o tem dr. Dragotin Lončar, takratni tajnik »Akademije«, v svojem poročilu o dotakratnem delovanju »Akademije«, natisnjenem v »Novi Dobi« z dne 6. nov. 1907 pod naslovom: **»Akademija«**, ljudsko izobraževalno društvo v Ljubljani. Nje namen, dosedanje poslovanje in načrt za prihodnjost.« (Poročilo je izšlo tudi posebej kot brošura). To poročilo je bilo dano o priliki glavne skupščine »Akademije« dne 2. nov. 1907 (v hotelu »Ilirija«). Jaz se te skupščine nisem udeležil, ker sem bil one dni na skupščini »Avstrijskih srednješolskih profesorskih društev« v Lvovu.

[5] »Obzor« 1907, 2. II., enako »Hrvatska« 1. II. Vidi se, da je akcija imela v Zagrebu svojega predstavnika, ki je take notice priobčeval. (Vsaj formalno je v univerzitetnih krogih stvar vsaj v začetku zastopal pač že omenjeni prof. Vekoslav Klaić).

[6] —ib.; pisec pravi, da to ve »s pouzdane strane«. Šišićevo predavanje je že pred tem, od 21. do 24. jan. 1907, izhajalo v feljtonih zagrebškega dnevnika »Hrvatska«.

[7] »Obzor« 6. II. 1907, enako »Hrvatska« 5. II. Da se vidi, kdo je stvar v Ljubljani predstavljal, omenjam, da smo Šišića na kolodvoru sprejeli Ravnihar, Lončar in jaz.

[8] Bazalovo predavanje je v slovenskem prevodu priobčila »Nova Doba« v številkah od 20. aprila 1907 do 30. julija. (Prim. o tem tudi »Novo Dobo« z dne 27. febr. in 27. aprila.) Kot ponatisk iz »Nove Dobe« je potem predavanje izšlo tudi posebej kot brošura. (Naznanja jo »Omladina« v svoji številki za nov. 1907, IV. letnik, str. 130.) V hrvatskem izvirniku to Bazalovo predavanje v tisku sploh ni izšlo.

[9] Naslov predavanju se navaja tudi tako: »Vpliv frančiškanov na prosveto na Hrvaškem«, a prvotno se je poročalo, da bo Kršnjavi predaval tudi o frančiškanih na Slovenskem.

[10] Markovićevo predavanje je izšlo pozneje, l. 1911, v zagrebškem Obzorovem »Viencu« (II.) jan. in febr. (str. 9 in str. 51).

[11] Kot gladitev poti k slovenski univerzi je predavanja hrv. profesorjev v Ljubljani prikazal pozneje tudi dr. R. Mole (»Smotra jugoslov. kulturnih društev«, Ljubljana 1910 (11, 46).

[12] Članek ni podpisan, ali nič ne dvomim, da je moj.

[13] »Nova Doba« 3. aprila 1907.

[14] «Nova Doba« 16. II. 1907.

[15] ib., 20. II. — [16] ib., 27. II. — [17] ib., 6. III. — [18] Izhajala je »Nova Doba« od 16. II. 1907. do 11. julija 1908, dva letnika. Izhajala je, blizu do konca, dvakrat na teden, v sredo in soboto.

[19] »Naš List« je l. 1907 imel III. letnik, tudi te novine so stale blizu dr. Ravniharju. (Gl. beležko o tem v 1. št. »Nove Dobe I., 1907).

[20] O Heinzovem predavanju pravi, da je bilo »izmed vseh dosedanjih vseučiliških predavanj najbolj popularno, razumljivo, k čemur je pripomogel pač predavatelj s svojim temperamentom... Interesantno predavanje je našlo številno občinstvo in zasluženo priznanje.« Heinza kot predavatelja izredno hvali tudi »Nova Doba« 6. III.

[21] V kritiki proglasa pripravljalnega odbora »Akademije« v svoji številki z dne 19. okt. 1904, v uvodniku: »Nova struja.« Prim. tudi »Slovenčevo« poročilo o ustavni skupščini »Akademije« v številki z dne 27. okt. 1904. — Fr. Erjavec prikazuje (v svoji »Zgodovini katoliškega gibanja na Slovenskem«, 1928, 95) ustanovitev »Akademije« tako-le: »Dr. Dermota, ki je še kolebal med liberalci in socijalisti, je ustanovil v zvezi z dr. Ravniharjem in s podporo radikalcev« (t. j. narodno-radikalne omladine) »meseca oktobra l. 1904 v Ljubljani društvo »Akademija«, ki naj bi prirejala v mestih in na deželi ljudska predavanja »brez metafizičnih primesi«, kar jo je kmalu zapletlo v ostre boje s katoličani.«

[22] »Nova Doba« (20. III.) pravi, da je Kršnjavi kot predavatelj »eleganten causeur«, da pa do svoje teme v predavanju prav za prav ni prišel, nego je slikal kulturno-istorijsko podobo one dobe.

[23] Glavni del tega Aškerčevega članka je preveden v »Novi Dobi 22. V. 1907.

[24] Ves Bazalov članek je v prevodu objavila Ravniharjeva »Nova Doba« dne 11. maja.

[25] Kje je Aškerc napisal te besede? V »Slov. Přehledu« je o predavanjih pisal v istem smislu, ali besedilo ni povsem isto; glasi se: Přednášky chorvatských univ. profesorů... jsou pro nás něco zcela nového a epochalního...« in potem: »Pravil jsem, že byly přednášky chorvatských universitetních profesorů v Lublani něco epochalního...«

[26] Rektorat je zahvalno pismo »Akademije« v prepisu poslal filozofski fakulteti in ta ga je v seji z dne 8. maja 1907 vzela na znanje. To je edini akt o tej stvari, ki sem ga našel v arhivu dekanata filozofske fakultete (in rektorata) zagrebške univerze. Tudi pravna fakulteta je od rektorata seveda dobila dopis »Akademije« v prepisu, ona pa ne samo »na znanje«, nego tudi »na očitovanje«; stvar je došla na sejo pravne fakultete dne 8. maja 1907 in tu se je zaključilo, »da se oni gg. profesori i docenti, koji žele držati predavanja u Ljubljani, izvole staviti u sporazum sa odborom društva »Akademije« u Ljubljani«; dopis »Akademije« se je dal profesorjem ad circulandum (Arhiv pravne fakultete v Zagrebu).

[27] »Nova Doba 22. maja 1907.

[28] O tem niže.

[29] »Nova Doba« 1. junija 1907. — Pozneje istega leta, 22. sept., smo se prijatelji našega skupnega dela našli pri odkritju spominske plošče Ilircu Pavlu Stoosu v Dubravici ob Sotli (za to svečanost se je posebno trudil dr. Stjepan Ortner, blagajnik »Matice Hrvatske«, ki bom o njem še govoril, a značilno je bilo, da sem jaz odkril ploščo), ali tam pač ni bilo prilike za razgovore o predavanjih, ker sem ostal v Dubravici le malo časa.

[30] »Nova Doba« 6. nov. 1907. Kar se tiče predavanj izven Ljubljane, je »Naš List« priporočal že dne 15. III. o priliki predavanja prof. Gorjanovića-Krambergerja, naj bi slovenski srednješolski profesorji hodili predavat v mesta in trge izven Ljubljane.

[31] ib.

[32] V prvem naznanilu tega predavanja je »Nova Doba« (29. I.) temo predavanja navedla tako: »O geografiji in geografičnem položaju jugoslovanskih zemelj.«

[33] Prvotno bi imel Šurmin predavati že 16. II., ali je bil nenadno zadržan ter je mesto njega tega dne predaval prof Heinz. O Šurminovem predavanju sem napisal poročilo v »Glasu Mat. Hrv.« III. (1908), št. 6, 52.

[34] To predavanje je v celoti izšlo potem v »Slov. Pravniku« 1908 (letnik XXIV), št. 4 in št. 5 (15. IV. in 15. V.). Poročilo o Šilovićevem predavanju je prinesel »Glas Mat. Hrv.« v št. 3 z dne 25. III. po »Novi Dobi«.

[35] To predavanje je potem v celoti izšlo v »Slov. Pravniku« istega leta (XXIV, št. 9 in 10 z dne 15. X. 1908) pod naslovom: »Raison d'être socijologije«. O Millerjevem predavanju, katerega uspeh je »natkrilio sve što sam očekivao od t e m e kao takve«, sem napisal obširnejše poročilo v »Glasu Mat. Hrv.« 1908 (III. št. 7/64.).

[36] O tem gl. »Slov. Narod« 18. III. in 20. III., »Nova Doba« 4. IV.

[37] »Slov. Pravnik«, št. 3, z dne 15. III., in št. 4, z dne 15. IV. »Slov. Narod« 16. III.

[38] »Glas Matice Hrvatske« za l. 1908 (letnik III.) v št. 3, izdani 10. febr. V poročilu o »Akademiji«, pisanem po Hranilovićevem predavanju, a pred Bazalovim (8. II.) se citira »Slov. Narod« z dne 3. II. in »Nova Doba« z dne 5. II., torej je ono poročilo v »Glasu« (najbrž Bazalovo) pisano 6. ali 7. februarja.

[39] To je odtisnil (Baz)a(la) v »Glasu Mat. Hrv.« III. (1908), št. 6, datirana 25. III.

[40] »Slov. Narod« 16. XI. 1908. — Šišićevo ljubljansko predavanje je tri dni potem začelo izhajati v zagrebškem dnevniku »Hrvatska«, »glavnem glasilu Hrv. stranke prava«; izhajalo je od 17. nov. 1908 do 25. nov. Izšlo je tudi kot brošura pod naslovom: »Herceg-Bosna prigodom aneksije, Geografsko-etnografsko-historička i državnopravna razmatranja. Predavao u Ljubljani dne 14. stud. 1908. Dr. Ferdo pl. Šišić kr. sveuč. profesor i narodni zastupnik za kotar vinkovački. Cijena 30 filira. Zagreb. Tiskara hrvatske stranke prava d. d. 1908.« (str. 42) in kot brošura v nemškem jeziku: »Nach der Annexion. Erörterungen geographischer, ethnographischer, historischer u. staatsrechtlicher Fragen Herzeg-Bosnien betreffend. Zagreb, 1909, str. 41. — Šišić je, »kot Hrvat«, postavil zahtevo, da se Bosna in Hercegovina s Hrvatsko—Slavonijo—Dalmacijo spojita v eno državno telo; ostro mu je na to s srbskega stališča v beograjski »Politiki« odgovoril Stanoje Stanojević.

[41] Predavanje je bilo oglašeno v »Slov. Narodu« 12., 13. in 14. nov., a poročlio o njem je izšlo 16. nov.

[42] »Slov. Narod« 23. III. 1909.

[43] Na to predavanje je prišel predstavnik policije, ki je predavatelju sporočil, da ima od deželne vlade strog ukaz, da takoj zabrani predavanje, ako bi se predavatelj v svojih izvajanjih le oddaleč dotaknil kakšnega političnega vprašanja..., da bi eventualno proti predavatelju počelo postopati državno pravdništvo (»Slov. Narod« 30. I. 1909).

[44] Ne vem, ali se je pri predavanjih l. 1907 vstopnina pobirala ali ne, najbrž ne. Pri predavanjih l. 1907/8 in 1908/9 je bila vstopnina, tudi 1908/9 20 h od osebe, ali dijaki in delavci so bili prosti.

[45] Ko se je »Akademija« ustanavljala, sem jaz bil bolan in najbrž baš jeseni 1904 nisem bil v Ljubljani. Bolezenski dopust sem imel od 1903—1905. Če je Ravnihar na glavni skupščini »Akademije« dne 2. nov. 1907 (jaz nisem bil navzoč) naglašal, da sem jaz »vedno povsod intenzivno sodeloval in tudi sprožil misel (hrvatskih) predavanj«, se prva trditev ne more nanašati le na leto 1907. V odboru »Akademije« nisem bil nikoli.

[46] O teh predavanjih je »Odbor za priredjivanje pučkih predavanja« priobčil programski članek v »Hrvatski« z dne 1. dec. 1908. Prim. tudi izvajanja dr. A. B(azale) v »Glasu Matice Hrv.« IV (1909), št. 16/17, 131.

[47] Grošelj sicer ni predaval pod firmo »Akademije«, nego pod firmo »N. D. O.« (Narodne Delavske Organizacije.)

[48] Tiskano poročilo tajnika Lončarja o dotedanjem delovanju »Akademije« je sicer poročalo, da je »Akademija« v svojem prvem poslovnem letu (1904/5) priredila 65 predavanj, v drugem (1905/6) 22 predavanj, v tretjem (1906/7) 32 predavanj, ali je pri onem številu »65« smatralo za potrebno dostaviti, da je število zato tako veliko, »ker je imel dr. Robida v Ljubljani velik tečaj predavanj o higijeni«. Jaz bi pa tu sploh še dostavil, da o moči ne odločuje samo število nego tudi »intenziteta«, t. j. treba se v našem vprašanju vprašati, kako so predavanja bila posečana in kakšna publika je prihajala.

[49] »Naš List« je dne 8. nov. posnel Ravniharjeva izvajanja tako-le: »Ni niti dovolj duševne niti gmotne hrane.«

[50] Te trditve se prav nič ne krijejo z že citirano trditvijo »Nove Dobe« z dne 21. III. (samo 14 dni prej), češ da »vedno nove in širše plasti ljudstva posečajo ta predavanja »naše vseučiliščne ekstenze«.«

[51] »Smotra jugoslovanskih kulturnih društev« (Ljubljana, 1911).

[52] To Moletovo trditev potrjujejo tale novinska poročila o frekvenci na slovenskih predavanjih: dne 6. jan. 1906 je A. Dermota predaval o temi: »Poglavje o socializmu«; »Naš List« je 13. I. poročal, da je dvorana pri predavanju bila prazna, »razen dijaštva (je bilo) malo gospodov«; dne 20. jan. 1906 je dr. Ravnihar predaval o »družbah z omejeno zavezo«, »Naš List« poroča 27. I., da je na tem predavanju bilo prazno, da mu je prisostvovalo skoro samo dijaštvo; na predavanje dr. Fr. Novaka o reformi bračnega prava dne 17. marca 1906 je prišlo mnogo publike, v tem primeru je delovala tema, ki je bila takrat še zato posebno aktualna, ker so se pobirali podpisi proti civilnemu braku. Vsa ta predavanja so bila p r e d hrvatsko ekstenzo. O slovenskih predavanjih ob končujoči se hrvatski ekstenzi (1908/9) ima tale frekvenčna poročila: Na Franketovem predavanju o »kapitalu in delu« dne 6. dec. 1908 je bil »obisk bolj šibek, česar nismo pričakovali (»Slov. Narod« 7. dec.), a nadaljeval je Franke to svoje predavanje dne 12. dec. »pred prav pičlim številom poslušalcev« (Slov. Narod« 14. XII). Tema je seveda tudi pri slovenskih predavanjih odločevala; Reisner je 13. jan. 1909 o Röntgenovih žarkih predaval pred skoraj polno dvorano« (»Slov. Narod« 14. I.), zakaj Röntgenovi žarki so bili takrat nekaj novega; na Cerkovem predavanju o postanku sveta je bilo zelo številno poslušalstvo, »med njimi mnogo dam«. P. Grošelj je (ali ne v Akademiji) 20. jan. 1909 o potresu v Mesini predaval »pred kakimi 800 osebami« (Slov. Narod« 21. I.).

[53] V 1. št. svojega III. letnika (1906/) ima narodno-radikalna »Omladina« beležko: »Slovenski Narod« je priobčil vest, da je izvrševalni odbor narodno-napredne stranke sklenil, da se smatrata »Prosveta« in »Akademija« za del narodno-napredne politične organizacije. Ta vest je netočna. »Prosveta« kot kulturna in kot narodno-radikalna dijaška organizacija sploh ne more biti del kake politične stranke. Res pa je, kakor čujemo, da je izv. odbor sklenil podpirati stremljenje »Prosvete«. Proti temu seveda nič imeti ne moremo.«

[54] S tem je ustrezala načrtom narodno-radikalnega dijaštva, katerega organ »Omladina« je v štev. za febr. 1907 (III. letnik, 172) pisal: »Akademija«, kot bodoča osrednja organizacija slovenskih naprednih izobraževalnih društev že dobiva polagoma tal med temi društvi. Posreduje pri vseh reformah svojih članov-društev, če se reformirajo v ljudsko-izobraževalni smeri. »Želeti bi bilo, da se za velikonoč pripravi dijaštvo na obsežno sistematično delo v smislu preureditve in centralizacije izobraževalnih organizacij vseh slovenskih pokrajin.«

[55] Predsedniki so bili: 1904—1910 dr. Vladimir Ravnihar; 1910/11 Josip Reisner; 1911—1918 (vmes je vojna) dr. Rudolf Molè; 1918—1921 dr. Alojzij Zalokar; 1921—1934 (čas brez občnih zborov) dr. Vladimir Knaflič, ki ni mogel več rešiti tega, kar je bilo že izgubljeno. — Tajniki so bili: 1904/5 A. Dermota; 1905—1907 dr. Dragotin Lončar; 1907/8 prof. Robert Kenda; 1908—1910 dr. Josip Cerk; 1910/11 dr. R. Molè; 1911/12 prof. Josip Berce; začetkom 1913 je bil tajnik E. Vodeb, novinar, in on je bil tajnik še maja 1918; od 1918 je tajnica Alojzija Štebi, novinarka; 1921/22 dr. Josip Bohinjec...

[56] Po aktih ljubljanske policijske uprave.

[57] Malo dalje nazaj sega prizadevanje dr. Stjepana O r t n e r j a v Zagrebu za ustanovitev »Društva za pučku prosvjetu«, ki bi mu bil namen, širiti prosveto na podeželju, med kmeti. Ortner, takrat finančni uradnik, pozneje advokat, Krapinčan, ki bi za svojega zagorskega seljaka žrtvoval vse, intimen osebni prijatelj bratov Radićev, je stvar pokrenil v odboru »Društva hrv. književnika«, leta 1904, ali pravila novega društva so bila potrjena šele v sept. 1906; ustanovna skupščina »Društva za pučku prosvetu« se je vršila 9. dec. 1906, a s 1. marcem 1907 je to društvo začelo izdajati časopis: »Pučka prosvjeta. List za prosvjetu i zabavu.« Ortner je bil takrat blagajnik »Matice Hrvatske«; po nasvetu dr. Ante Radića, njenega tajnika, sem poprosil Ortnerja, ki ga dotlej nisem poznal, naj bi prevzel poverjeništvo »Matice Slovenske« za Zagreb, in Ortner je bil nje poverjenik nekaj časa. Ono Ortnerjevo ustanovno skupščino »Društva za pučku

prosvjetu« sem pozdravil s pismom tudi jaz ter v njem med drugim rekel: »Zauzet za prosvjetu našeg naroda, koja će sniziti umjetne granice u njegovu okviru, želim slavnoj skupštini najboljih uspjeha, vaš po krvi i misli...« Ortner je imel plemenite nazore, pravi dobričina, ali je bil nereden, ki se z njim resno delj časa ni dalo delati. — O početkih »Hrvatskega društva za pučku prosvjetu« je njegov tajnik Ortner napisal poročilo u »Glasu Matice Hrvatske« 1907 (letnik II., št. 13—16, datirano 10. nov., str. 111—112).

[58] Družba »Braće hrvatskoga Zmaja«, ki ji je svrha gojiti zgodovinske spomine in skrbeti za ohranitev zgodovinskih spomenikov v najširšem pomenu besede in ki si je dala to ime v spominu na srednji vek, je idejno nastajala l. 1905, se organizirala l. 1906, a prvo glavno skupščino je imela 9. jan. 1907. Prvi, po pravilih dosmrtni »Veliki Meštar« (predsednik) »Družbe« je bil zgodovinar Emilij Laszowski, danes direktor državnega arhiva v Zagrebu (radi političnih diferenc je pred nekaj leti odstopil); z njim je tesno sodeloval Velimir Deželić, romanopisec, pred vojno bibliotekar univerzitetne biblioteke v Zagrebu. »Družba« je v svoj program vzela tudi javna predavanja.

[59] Jubilarni kalendar Braće hrv. Zmaja za godinu 1916.

[60] Emilij Laszowski se spominja dveh takih sestankov, eden da je bil v hotelu »Royal«, prisotna da sta bila tudi dr. Ante Radić in dr. A. Bazala (en sestanek je bil v Protivinski restavraciji, ki je bila tam, kjer je danes Apollo-kino).

[61] »Obzor« 12. III. 1907. O akciji za ustanovitev »Pučkoga sveučilišta« v Zagrebu je kratko poročala »Omladina« v svoji št. za april 1907 (IV. letnik) str. 15.

[62] Privatno poročilo g. prof. Bazale. V »Glasu Mat. Hrv.« za 1909 (letnik IV, št. 16—17, datirana 15. avg. 1909), str. 11, piše Bazala, da je on »već pred tri godine potakao misao o osnutku pučkoga sveučilišta«.

[63] Na tej konferenci je bil izbran odbor ad hoc treh članov: prof. dr. Hinko pl. Hranilović, prof. dr. Lazar Car in privatni docent dr. Albert Bazala. Naprošeni sta bili tudi obe ostali fakulteti, pravniška in bogoslovska, da vsaka izvoli tak odbor. Pravniška fakulteta je dne 8. maja v svoj odbor izvolila profesorje dr. Jos. Šilovića, dr. Eda Lovrića in dr. Ernsta Milerja, a bogoslovska fakulteta prof. dr. Josipa Pazmana in dr. Huga pl. Michalovicha. Na skupni seji vseh treh odborov je bil za predsednika izvoljen Šilović, a za izvestitelja in tajnika Bazala (po aktih dekanata filoz. fakultete). Kakor pravi Bazala v »Glasu Matice Hrv.« 1908 (III, 52), si je prof. Hranilović za ustanovitev »Pučkega sveučilišta« pridobil posebnih zaslug.

[64] V tem drugem slučaju bi bila zagrebška organizacija podobna ljubljanski »Akademiji«.

[65] Bazala, ki se je leto dni prej vrnil s študij na Nemškem, se tu sklicuje na take ustanove »u vanjskom svijetu«, citira E. Schultzeja »Volksschulen und Universitätsausdehnungbewegung« (Leipzig, 1897) in »Centralblatt für Volksbilnungswesen« ter pravi, da je sedaj stvar odbora, »za uredjenje pučkih predavanja sveučilišnih« v Zagrebu, da vse to prilagodi našim prilikam.

[66] Privatni podatki prof. Bazale. V »Glasu Mat. Hrv.« 1909 (IV. letnik, št. 16—17, datirana 15. VIII. 1909, 131) piše Bazala: »Nakon dugih vijećanja o eventualnim zaprekama revidiran bi statut (»Pučkog sveučilišta«), učinjen prema statutu bečkih pučkih predavanja, koja stoje pod upravom sveučilišta, a onda je stvar zapela — i sada negdje u aktima počiva san provednika, koji nije smio da ugleda svijetlo.«

[67] »Smotra jugoslovanskih kulturnih društev« (Ljubljana, 1911).

[68] Očividno nejevoljen radi zatezovanja s končno potrditvijo pravil »Pučkega sveučilišta« v Zagrebu, je Bazala v »Glasu Matice Hrv.« 1908 (III. l., št. 6, datirana 25. III.), poročajoč o želji, izraženi v Ljubljani, naj bi zagrebška ekstenza v Ljubljani postala stalna institucija, pisal: »Bez sumnje, će se naši sveučilišni profesori toj želji živo odazvati i to tim više, što naše prilike za sada jedva podaju nade, da će se u nas ostvariti sveučilištna ekstenzija (»pučko sveučilište«), makar da je sve pripravljeno za tu tako važnu kulturnu instituciju...«

[69] »Glas Matice Hrv.« 1909 (1. IV., št. 16/17, datirana 15. avg.)

[70] Dne 12. jan. 1910 sem v Zagrebu v magistratni dvorani predaval »O Napoleonovoj Iliriji s kulturneg gledišta«, dne 12. febr. v Karlovcu o »Juriju Sporeru Matiću« (Matiji Šporeru), a dne 27. nov. o priliki odkrivanja spominske plošče Vrazu na hiši, kjer je umrl, kot »Slovenac o Vrazu«. (Bil je to pač bolj svečan govor nego predavanje. Vrazova svečanost je bila spojena s proslavo 50 letnice zagrebškega gledališča. Na te svečanosti smo iz Ljubljane prišli kot delegati: za »Matico Slov.« jaz in Fr. Maselj-Podlimbarski, za »Glasbeno Matico« dr. Vladimir Ravnihar in prof. Anton Jeršinović, za »Akademijo« prof. Josip Reisner, za ljubljansko gledališče Etbin Kristan, končno Dragotin Hribar kot izdajatelj »Slovana«. Prišli so delegati tudi iz Beograda in Novega Sada: Milorad Gavrilović, intendant beograjskega pozorišta, H. Ilić, član društva beograjskih literatov, in upravitelj novosadskega pozorišta Hadžić. To je bilo že kakor priprava za shod jugoslovenskih kulturnih društev, ki se je vršil 14 dni pozneje v Ljubljani.)

[71] »Socialna Matica« je bila ustanovljena l. 1912, septembra meseca (ustanovna glavna skupščina je bila 22. sept. 1912 v »Nar. domu« v Trstu); svrha ji je bila izdajanje knjig posebno pravnosocialnega značaja. Predsednik ji je bil dr. Bogumil Vošnjak, jaz sem bil odbornik in nekak poverjenik za Ljubljano.

[72] Te podatke podajam po »Uručbenem zapisniku »Odbora za pučka sveučilišna predavanja«, ki ga ima »Pučko sveučilište« v Zagrebu.

[73] »Naši zapiski XI. (1914, 57). V »Slov. Narodu« z dne 18. XII. 1913, čitam, da je Šilović v Gorici predaval že tudi leto dni prej. Podatkov o tem prejšnjem Šilovićevem predavanju v Gorici nisem mogel najti. Prof. Šilović sam mi piše, da je »održao godine 1912 niz od četiri predavanja u ovim slovenačkim i istarskim gradovima: Ljubljani, Gorici, Trstu i Pulju.« Točnejših podatkov o njegovih predavanjih v Ljubljani in Trstu ne morem dati. Reklo se mi je, da je v Gorici predaval tudi dr. A. Bazala (in baje celo dvakrat); prof. Bazala sam pa pravi, da on v Gorici ni predaval.

[74] »Naša Sloga« (tednik, ki je izhajal takrat v Pulju) z dne 19. II. 1914.

VOJISLAV BOGIĆEVIĆ (Tuzla):

PREGLED POLITIČKIH PRILIKA BOSNE I HERCEGOVINE 1878-1918

Austro-Ugarska, pretrpivši neuspehe na zapadu, prenela je krajem 19 veka težište svoje politike na Balkan. Sastavljena od raznih narodnosti od kojih su neke imale svojih saplemenika u susednim državama, strahovala je od pojave slobodarskih težnja svojih naroda. Naročit strah zadavala je Austro-Ugarskoj i sama pomisao od mogućeg ujedinjenja Južnih Slovena, svesna da bi to ujedno bio i »Finis Austriae«, pa je preduzimala sve mere da u zametku uguši svaki pokušaj rada u tome pravcu.

Jasno je, da su u tome stremljenju bile namenjene pijemontske uloge Kraljevini Srbiji, koja bi pojačana ujedinjenjem sa Crnom Gorom, mogla da postane opasna po životne interese Austro-Ugarske i njeno prodiranje na Istok.

Austro-Ugarska je radi toga, od časa kad je naumila da zagazi na Balkan, smerala da Srbiju uništi, smatrajući to jedinim izlazom, premda je to

naglašavano samo u najpoverljivijim vodećim krugovima, kako se moglo kasnije videti iz objavljenih diplomatskih dokumenata i memoara pojedinih državnika.

Kao bazu za ostvarenje svojih namera izabrala je Austro-Ugarska najpre Bosnu i Hercegovinu i Novopazarski Sandžak, da bi se time kao klin zabila izmedju Srbije i Crne Gore.

Dobivši mandat za okupaciju B. i H. na Berlinskom kongresu, ona je uz snažan otpor muslimanskog stanovništva, zaposela te pokrajine, ali je vreme pokazalo, da takvo rešenje ne samo što nije zaustavilo ono što je imalo da dodje, nego je dogadjaje, pa i samu propast Austro-Ugarske ubrzalo.

Prema službenoj austrijskoj statistici iz 1879 g. odnos stanovništva u B. i H. bio je te godine ovakav: pravoslavnih Srba 496.845 ili 42.88%; muslimana 448.631 ili 38.72%; katolika 209.391 ili 18.08%. Kao docnije aneksiju, dočekali su muslimani i Srbi pravoslavni okupaciju preko volje, jer su prvi želeli da žive u sastavu turske države ili posve autonomni, a drugi su još iz ranijeg vremena vodili borbe za oslobodjenje ispod Turske i prisajedinjenje Srbiji i Crnoj Gori. Srbi pravoslavni sa razvijenom nacionalnom svešću, nisu mogli da podnesu ne samo turskog, nego ni austro-ugarskog, iako kršćanskog, gospotstva. Još 1596 g. digao je hercegovački vladika Visarion ustanak protiv Turaka, a u Karadjordjevom ustanku borili su se mnogobrojni bosanski Srbi zauzimajući vodeća mesta, kao: Nenadovići, Birčanin Ilija, arhimandrit Melentije, Zeka buljugbaša i mnogo drugih. Bosanski Srbi su pre okupacije Bosne dizali i bune socijalnog karaktera, t. zv. agrarne bune kao što je bila buna popa Jovice 1834 g. i agrarna buna 1858 g. u bosanskoj Posavini.

Naročito valja pomenuti ustanak Luke Vukalovića 1857 g., koji je ujedno uvod u oslobodilačke borbe ustanaka 1875 u Hercegovini i bosanskoj Krajini.

Značajan je i omladinski pokret u Bosni i Hercegovini iz vremena pre okupacije. Iako bez školovane inteligencije, bosanska omladina se grupisala oko malog broja srpskih učitelja i sveštenika i još tada bila zadojena slobodarskim idejama, koje su imale ne samo nacionalni, nego i zdrav socijalni temelj. Nije onda čudo, što je i Turska, kao i kasnije Austrija, videla u bosanskoj omladini opasnog protivnika, pa je svaku akciju omladine u zametku gušila, kako svedoče procesi protiv Vase Pelagića, Serafima Perovića i drugih.

Bosanski Srbi nisu dakle ušli pod austro-ugarsku nespremni. Oni su već tada bili predestinirani za jednu odlučnu borbu, samo je trebalo sačekati zgodan trenutak i koncentrisati narodne snage. Iz svega toga jasno izlazi, da je docnije okrivljavanje Srbije kao potstrekača raznih incidenata i rovarenja protiv Austro-Ugarske bilo posve deplasirano, jer su bosanski Srbi iz davnina znali šta hoće i tu svoju odlučnost zasvedočili u mnogo primera još i pre okupacije B. i H.

Bosanski muslimani, kao neosporno uglavnom slovenski elemenat, nisu onda, kako što je to u većini slučaj i danas, imali razvijene svesti o nacionalnoj pripadnosti. Ipak su se oni uvek očitovali kao dobri rodoljubi svoje rodjene grude, pa su za interes svoje otadžbine znali da se bore i protiv istoverne Turske, kao što su se kasnije borili i protiv Austro-Ugarske. To je pokazala i okupacija Bosne i pokret Husein kapetana Gradaščevića i mnogobrojni slični primeri.

Bosanski katolici bili su pred okupaciju veoma malobrojni u Bosni i Hercegovini. Po katoličkim izvorima (franjevački šematizam) bilo je 1856 g. svega 122.865 katoličkih duša u Bosni i Hercegovini združeno u 54 župe.

Taj broj se dolaskom Austrije u Bosnu rapidno povećavao kolonizacijom i doseljavanjem, tako da je taj broj danas porastao nešto više od 50% u odnosu sa onim iz 1879 g., te broji oko 24% ukupnog bosanskog stanovništva.

Bosanski katolici nisu kao ni muslimani imali pre okupacije razvijenu nacionalnu svest. Bilo je svakako tu i tamo izuzetaka, ali se hrvatska nacionalnost u B. i H. pre okupacije nije gotovo ni osećala. Verom su rukovodili franjevci, potekli najvećim delom iz domaćeg stanovništva, koji su uvek nastojali da žive u što boljim odnosima sa ostalim pripadnicima vere, težeći više da učvršćuju veru, nego da rade u drugom pravcu. Pa iako su bosanski katolici sa oduševljenjem dočekali Austriju, učinili su to jedino iz razloga, jer su videli u njoj najbolju garanciju za očuvanje katoličke vere, a ne zato što su je kao tudjinsku državu voleli, jer je ona katolicima, kao i ostalim konfesijama bila podjednako maćeha. Podjednako se nije brinula za podizanje škola, duhovne kulture i rešavanja raznih socijalnih problema, koji su naročito u B. i H. bili toliko gorući.

Kakav je bio cilj Austro-Ugarske, vidi se po tom, što je odmah po ulasku u Bosnu dovela na votstvo katoličke vere jezuite, odbacivši narodne sveštenike franjevce, koji od toga vremena, pa do današnjeg dana vode u B. i H. latentnu borbu sa jezuitima. Nadbiskup Štadler, koji je preuzeo votstvo katoličke crkve u B. i H., otpočeo je odmah u duhu intencija režima, prevodjenje muslimana i unekoliko pravoslavnih na katoličku veru. Već je i u programu ministra za Bosnu i Hercegovinu Venijamina Kalaja, koji je posle Madjara Slavija na taj položaj došao 1882 godine, a koji je program o uredjenju Bosne i Hercegovine izradio bečkoj vladi još 1877, stajalo, da će muslimani »morati kad tad preći na katoličku veru«. Kalaj, koji je živeći medju Srbima duže vremena imao prilike da upozna mentalitet balkanskih Slovena, prebacio se u svom mišljenju, ne računajući na otpornu snagu naroda prema svemu što je tudje. I zaista, dr. Štadler je u prvim počecima bio bezobziran u svojim namerama. Bosnu i Hercegovinu prispodobio je nekoj egzotičnoj zemlji sa polucivilizovanim narodom i otpočeo prozelitističku akciju. Reakcija je bila brza i zaprepašćavajuća. Hiljade mu-

slimana formalno je bežalo u Tursku. Kao u crnačkim kolonijama pojedini bosanski činovnici kumovali su prilikom konverzije, a da im pri tome vlasti nisu činile nikakve smetnje. Toj akciji pridružile su se još razne nedaće režima tako da je emigracija iz Bosne rasla iz dana u dan. Računa se da se iz B. i H. izselilo od 1878 do 1910 g. 35.000 muslimana.

Ministar Kalaj otpočeo je svoj rad, kako smo pomenuli. sa odredjenim programom, čije su glavne tačke bile odnarodjavanje bosanskog stanovništva, uvodjenjem bosanske nacije, kojoj je odredio čak posebnu zastavu i grb, htejući time da stanovništvo B. i H. potpuno otudji od ostale slovenske braće. Kalaj je bio svestan da su i Srbi pravoslavni i muslimani, koji su sačinjavali 4/5 stanovništva B. i H. nezadovoljni režimom i ne mogu nikako da se pomire okupacijom, da će otpočeti borbu koja bi po Austro-Ugarsku mogla biti veoma opasna. Radi toga je on preduzeo sve što je mogao, da ih otudji od Srba pravoslavnih podržavajući neprekidno nerešeno agrarno pitanje. Njegov prethodnik ministar Slavi pao je radi toga, jer se nije slagao sa aneksionističkim namerama bečkih vlastodržaca, dok je Kalaj od preuzimanja ministarstva za Bosnu i Hercegovinu radio sve do svoje smrti na proglašenju aneksije.

Stvorivši od B. I H. neku vrstu: corpus separatuma, Kalaj ju je na taj način odvojio od ostalih jugoslovenskih pokrajina. Izvodjenju njegove politike u Bosni, mnogo je pogodovao u Srbiji režim Obrenovića, koji se tajnom konvencijom od 1881 god. i suviše vezao uz Austro-Ugarsku. Iako je sve narodno javno mišljenje bilo u Srbiji zagrejano za bosansku stvar, nije se moglo ništa učiniti jer je režim suzbijao svaku slobodarsku akciju. Pa ipak narod je osećao, pomagao, žrtvovao se i davao podržke svima bosanskim emigrantima i borcima koji su morali da potraže utočišta u Srbiji.

Austro-Ugarska je uvek potcenjivala snagu balkanskih Slovena. Kad je pre okupacije prešla austro-ugarska vojska u Bosnu, general Filipović je izjavio da će njegova ekspedicija biti samo »običan paradni marš«. To je isto rekao i general Potiorek 1914 g., ali su se obojica veoma ljuto prevarili. Isto je tako i ministar Kalaj potcenio otpornu snagu bosanskog stanovništva, pa je odmah počeo zavoditi radikalne mere za gušenje nacionalne svesti, računajući, da će domaće stanovništvo brzo podleći stranom uticaju. I on se ljuto prevario, jer je već 1882 godine imao u Hercegovini ustanak Srba pravoslavnih i muslimana protiv uvodjenja vojne obveze, čije je ugušenje stajalo austro-ugarsku upravu 34 miliona zlatnih forinti. Sve do 1895 godine besnela je u Bosni hajdučija koja se pretvorila u gerilsku četovanje u kojem su jataci bili čak i sveštenici. Kad je g. 1882. došao u Bosnu Kalaj da se osvedoči o razlozima buna i hajdučije, mogao je u bečkim delegacijama da rekne samo to, da je »osnovni razlog ustanku u Hercegovini što narod u B. i H. kao i svi istočni narodi ne može da podnese tudjega gospotstva i što ima antipatiju pre-

ma svemu što je tudje, bili to ljudi ili ustanove.« A u pogledu hajdučije i gerilskog četovanja rekao je, da ga je teško sprečiti, jer je sav narod uz hajduke.

Kalaj je odmah po dolasku uveo nemački jezik kao službeni, tako da je narod imao velikih poteškoća pri obavljanju svojih poslova kod sudova i vlasti. Činovništvo, koje je postavio na vodeće položaje, bilo je često puta sposobno, ali bez ikakvog osećaja prema narodnim potrebama i bez ikakvog razumevanja narodne duše. Lavirajući stalno izmedju bega i kmeta, opteretio je postepeno seljaka tolikim porezima da je nastupilo veliko osiromašenje naroda. A kad je uz to nastupila i glad radi nerodnih godina i narod se počeo da hrani travom »kozlacem«, vlasti su udarile porez i na tu travu. Pred delegacijama je opravdavao svoj stav u pogledu rešenja agrarnog pitanja naprosto smešnim argumentacijama, govoreći da agrarno pitanje ne treba rešavati, jer bi »seljak na taj način bio lišen patrijarhalne brige od strane bega, što bi ga upropastilo.«

Kalaj i njegovi naslednici stvorili su od B. i H. običnu koloniju a to se očitovalo svuda: u industriji, zapostavljanju sela, ugušivanju produktivne snage naroda itd. On je inaugurisao sistem nepotizma i korupcije sakrivajući nedela svoga činovništva po načelu »ne fiant scandala«. Zaveo je sistem špijunaže, dodvoravanja i konfidentskih usluga, jer je i sva uprava počivala na laži i podvali. Šume je predao u ruke stranih firmi uz jeftine koncesije, učestvujući, kako su zli jezici govorili, i sam u dobitku. Radi toga su se pojedine firme, kao Ajzler i Ortlib, Štajnbajs, Mehtershajmer i druge, bile toliko osilile, da su bile neka vrsta teritoriuma separatuma. Inaugurisao je sistem veleizdajničkih procesa, lažnih deputacija, trka i streljanja golubova, lova sa sokolima, na šta je trošio velike sume, deleći besposlenim strancima ogromne nagrade i prikazujući im »Potemkinova sela« u Bosni.

Po odredjenom sistemu provodio je kolonizaciju Bosne stranim elementom. Narod je reagirao i protiv te druge još gore okupacije, tako da je usled pritiska inostrane štampe, morala da bude zaustavljena i kolonizacija i prozelitistička akcija. Kolike bi štete naš narod danas imao od te smišljene kolonizacije, da se nije svima silama odupro invaziji stranog elementa, nije teško pretstaviti.

U Bosni, sve do proglašenja ustavnog stanja 1910 g. nije bilo slobode štampe i slobode zbora i dogovora. Kalaj je zabranio ulazak u Bosnu svima političkim listovima, pa čak i onim iz raznih krajeva Dvojne Monarhije koji nisu pisali u duhu režima. Rački se u jednom pismu žali Štrosmajeru, kako je u Bosni čak i »Obzoru« zabranjen ulazak. Nije čudo, jer je Kalaj zabranio i svoju vlastitu istoriju srpskog naroda.

Naročito je progonio srpsku školu i srpske učitelje, provodeći stalnu kontrolu rada crkvenih opština, zabranjujući razne nacionalne proslave i prisiljavajući da crkve i škole nabavljaju knjige kakve su vlasti preporučivale.

Favorizirajući begovat, nije bio favoriziran muslimanski elemenat, nego su mu učinjene takodjer razne smetnje, tako da su postupci prema Srbima pravoslavnim i muslimanima doveli 1895 godine do borbe za versko prosvetnu avtonomiju, koja je trajala deset godina i završila se makar i delimičnom pobedom jednih i drugih. Do danas nije istoričar obradio tu dugotrajnu borbu koja je od naročitog značenja u kompleksu političkih i nacionalnih pregnuća našega naroda pod Austro-Ugarskom.

Ona je očeličila duhove i dala im potstreka za nove borbe. Narod je upoznao ne samo ciljeve režima, nego se razdvojilo seme od kukolja i u samom narodu, jer su se u toj neravnoj borbi najjasnije ispoljili karakteri i prodane duše.

Ta borba je dobila i političku platformu, jer je prethodila stvaranju Srpske narodne i muslimanske narodne organizacije, koje su odpočele zajedničku saradnju protiv režima, da bi posle aneksije bile razbijene intrigama i zamkama, koje im je režim tako vešto pripremio.

Ministar Kalaj je umro 1903 godine, a mesto njega je preuzeo ministarstvo za Bosnu i Hercegovinu opet Madjar baron Burijan, koji je počeo popuštati prema Srbima zavodeći sistem t. zv. cik-cak politike. Iako se ni njemu ne može osporiti da je bio dobromišljenik režimu kojem je služio, počeli su ga odmah napadati vojni krugovi i bečka Rajhspost, predbacujući mu slabost i tražeći sistem jake ruke.

Za njegovog režima se javljaju prvi srpski politički listovi Srpska Riječ, Otadžbina i Narod, oko kojih će se docnije okupljati pojedine političke grupacije u saboru, ali se za njegova upravljanja Bosnom dešavaju vrlo krupni i sudbonosni dogadjaji koji će docnije imati velikog uticaja na daljnji razvitak političkih prilika u celoj Dvojnoj monarhji. Srbi pravoslavni i muslimani udruženi u dve pomenute narodne organizacije, osetili su da se sprema aneksija, radi čega su bili pregli da pripreme narod za samoopredeljenje rukovodeći se u borbi sa devizom: Bosna Bosancima.

Pred samu aneksiju, upravo kao uvod u taj krupni politički akt, pada veleizdajnički proces u Zagrebu, kojega su vlasti inspirisale pomoću izdajice i špijuna Djordja Nastića, samo radi toga, da bi inostranstvu mogle dokazati kako Srbija provodi agitaciju protiv Dvojne monarhije i time opravdati samu aneksiju Bosne i Hercegovine.

Od dolaska Karadjordjevića na presto u Srbiji, bosanski Srbi su se okuražili, iako su se pouzdavali u vlastitu snagu i iz shvatljivih razloga nisu tražili direktne pomoći iz Srbije. Austro-Ugarska je u narodnoj dinastiji Karadjordjevića videla najveću smetnju za ostvarenje svojih imperijalističkih ciljeva, radi čega je upotrebila sve što je mogla da Srbiji onemogući miran razvitak i da je uništi. Čim bi se u Srbiji počele da sredjuju prilike, Austrija je odmah sa svojom organizovanom i disciplinovanom štampom u Korespondenc-birou počela dizati hajku i izmišljavati, kako je Srbija leglo

nereda, revolucionarnih elemenata, te je potpirivala javno mišljenje da bi opravdala svoje agresivne namere prema Srbiji. Važno je podvući da su Masarik i Mladočesi, od okupacije, pa kroz celo vreme Kalajevog režima, veoma požrtvovano branili interese našega naroda iz B. i H. u bečkim delegacijama.

Narod je u Bosni i Hercegovini pred aneksiju uzrujan do krajnjeg stupnja. Malo je trebalo da plane ponovan ustanak. Srbi pravoslavni i muslimani odricali su da slave rodjendan austro-ugarskog cara Franja Josifa, a demonstrativno su slavili stupanje na presto turskog sultana, javno se izražavajući da je austro-ugarski vladar privremeni gospodar Bosne i Hercegovine.

Neposredno pred aneksiju iskrsavaju novi politički procesi, a članak »Barut miriše« koji je izašao u martovskom broju Otadžbine 1908 godine, uneo je gotovu paniku u vladajuće krugove.

Aneksija Bosne i Hercegovine, koju je graf Erental pripremao dugo vremena i podmuklo, proglašena je nenadno 1908 g. na dan 7. oktobra. Srbi pravoslavni i muslimani bili su naprosto zaprepašćeni, dok su je bosanski katolici, naročito oni oko dra Štadlera, dočekali sa izvesnom radošću jer su u njoj videli prvi korak ostvarenju svojih trijalističkih težnja. Teško je i tu izražavati općenito mišljenje, jer su kasniji dogadjaji pokazali da je bilo Hrvata koji su se rame uz rame borili sa Srbima protiv režima, a i sama svesna hrvatska omladina rekla je odlučnu reč 1914 g. dokazujući da nisu svi bosanski Hrvati istomišljenici austriske teze nadbiskupa Štadlera i klerikalaca koji su se okupljali oko Hrvatskog Dnevnika.

Odmah po aneksiji raširili su pretstavnici Srpske narodne i muslimanske narodne organizacije proglas u narod u kojem su rekli, da je aneksija došla protiv volje njihove i narodne i da će »misao koja će nas rukovoditi biti idealna težnja našega naroda za slobodom«.

Pored raznih načina narodnog reagiranja koje radi preduzetih mera nije moglo biti efikasno, pomenuću življe kretanje omladine, koja u velikom broju prelazi u Srbiju gde se upisuje u četnike i produžuje rad u svojim tajnim družinama pojačanom snagom dajući mu revolucionaran karakter.

Posle aneksije važan je dogadjaj proglašenje oktroisanog i reakcionarnog ustava koji je »milostivo« podeljen anektiranim pokrajinama, a protiv čega je na dan otvorenja bosan. sabora 15 juna 1910 godine protestovala nacionalna Bosna metcima studenta Bogdana Žerajića ispaljenim na poglavara zemlje generala Varešanina.

Zemaljska vlada u Sarajevu pregla je ne samo da odvoji muslimane od Srba pravoslavnih, nego je preduzela sve što je mogla da pocepa i same Srbe. Posledice toga nastojanja videle su se ubrzo u političkim grupacijama bosanskog sabora, jer su muslimani izašli odvojeno od Srba pravo-

slavnih, a ovi opet pocepani na tri frakcije. Grupa oko »Srpske Riječi«, oko koje su bili okupljeni Sarajlije i Srbi iz Srednje Bosne. Ta grupa je 1913 napustila bez motivacije bosanski sabor da bi mesto nje došla grupa oko »Istine« dra Danila Dimovića koja je prema vladi bila u oportunističkom stavu. Oko lista »Narod« bili su okupljeni Hercegovci koji su bili prema vladi u opozicionom stavu kao i grupa oko lista »Otadžbine« sa Petrom Kočićem na čelu. Hrvati su se delili na klerikalnu »Hrvatsku udrugu« oko dra Štadlera i »Hrvatsku Zajednicu« oko koje su bili okupljeni franjevci. Vlada je »Hrvatsku Zajednicu« gledala prekim okom bojeći se njene saradnje sa Srbima, ali su se ipak odvojila trojica njenih najistaknutijih vodja: dr. Jelavić, dr. Čabrajić i dr. Džamonja i prišli Srbima sa kojima su saradjivali u saboru protiv režima. Muslimani su imali dve grupe: Rifatbega Sulejmanpašića i Šerifa Arnautovića, koja je uplivom vlade naginjala na kolaboraciju sa Hrvatima i srbofilska grupa Dervišbega Miralema.

Vlada je stvorila sebi saborsku većinu na taj način što je pravoslavnika kojih je bilo dva puta više od katolika dala pet, a katolicima sedam virilnih članova; pretsednik sabora je bio musliman premda su Srbi bili najjače zastupljeni u saboru.

Zemaljska vlada je bila načisto s tim, da je Srbe mogla zadovoljiti kakvim koncesijama samo privremeno, ali da ih trajno ne može ničim vezati uza se. Radi toga je odmah posle aneksije digla ruke od Srba i nastojala da pridobije muslimane i katolike, htejući pred inostranom javnošću da pokaže kako su u zemlji konsolidirane prilike, a da su jedino nezadovoljni Srbi.

Kao najvažniju tvorevinu bosanskog sabora pomenućemo samo rešenje agrarnog pitanja fakultativnim otkupom kmetova. Bečki prof. univerziteta dr. Grinberg proračunao je, da će se tim načinom moći bosanski kmetovi da otkupe tek 2025 godine. Svesna vrednosti takvog otkupa Kočićeva grupa je jedina u bosanskom saboru glasala protiv otkupa kmetova.

Balkanski ratovi uneli su mnogo živahnosti u bosanske političke prilike. Pobeda srpskog oružja unela je u narod više samopouzdanja i nade u bolju budućnost. Bosanski Srbi, pa i ostali Jugosloveni pregli su da pomognu srpskoj vojsci u njenoj oslobodilačkoj akciji. Pored mnogih dobrovoljaca, bosanski Srbi su sabrali za srpski Crveni krst preko milion zlatnih kruna, mnogo rublja i zavojnog materijala. Na dan 16. nov. 1912 Srbi poslanici u bos. saboru, osim viriliste mitropolita Letice, dali su oštru izjavu u vezi sa zahtevima izlaska Srbije na more, poduprevši srpsko traženje. Ta izjava učinila je sve Srbe poslanike veleizdajnicima u očima austro-ugarskih vlasti. Prilikom izglasanja zakona o železnicama koje su imale biti izgradjene u cilju osvajanja Srbije, nastala je bura u bosan. saboru a od toga vremena i nema pravoga rada, jer sve živi u izvesnom uzrujanju i predoseća buru koja se sprema.

Godine 1912 dolazi na mesto barona Burijana Leon Bilinski, Poljak, kao ministar za B. i H. Bilinski je imao nameru da pocepa bosanske Srbe podmićivanjem, a u Beču je zastupao gledište podele Srbije i prisajedinjenje njeno Austro-Ugarskoj, kao što je mislio i Franc Ferdinand sa Konradom Hecendorfom, Berhtoldom i Potjorekom. Šta je nameravala Austro-Ugarska da preduzme prema bosanskim Srbima pokazale su iznimne mere 1913 g. koje je naredio poglavar zemlje general Potjorek, zabranivši delovanje svima srpskim ustanovama. Tada mu je u saboru doviknuo poslanik Vasilj Grdjić: »Žari, pali udbinjski dizdaru, dok u tvojoj kuli reda dodje.«

Omladina impulzivna i nestrpljiva, izvršivši preorijentaciju od plemenskog uverenja širem jugoslovenskom, prešla je na delo. Demonstracije 1912 g. u Sarajevu protumačili su stariji kao delo Hrvata separatista, dok su medjutim u demonstracijama najbrojnije uzeli učešća Srbi, srećni da se prvi put nalaze zajedno sa braćom Hrvatima u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. U srednjim školama: inzultiranja profesora frankovaca i vladi sklonih udvorica, uništavanje nemačkih natpisa na radnjama, štrajkovi po školama, okupljanje u tajnim družinama — sve je to pretskazivalo burne dogadjaje na vidiku.

Kako su burne bile političke prilike u Bosni od aneksije do 1914 g. svedokom su 148 političkih procesa koji su za to vreme održani.

Principov metak na Vidovdan 1914 otvorio je novu stranicu jugoslovenske istorije. Nastupio je period žrtava, period stradanja, koje je donelo toliko željenu slobodu i jedinstvo.

O političkim prilikama za vreme svetskog rata ne može se mnogo govoriti. Bosanski sabor je bio raspušten. Svi Srbi poslanici oterani su u taoce ili na optuženičku klupu izuzev malog broja oportunista. Sve srpske ustanove bile su ukinute. Vlasti su izvukle iz fijoka spiskove nepoverljivih elemenata i otpočele besomučna hapšenja i ubijanja u čemu su im pomagale t. zv. šuckorske čete, sastavljene od muslimanskog i katoličkog ološa.

Za vreme rata održano je protiv Srba 17 veleizdajničkih procesa većeg stila i veliki broj manjih. Ubijeno je mnogo Srba radi »pomaganja neprijatelju«, a u internacijama umrlo je na desetine hiljada ljudi, žena i nejake dece. Pred završetak rata povedena je od stranih zagovarača te stvari akcija za trijalističko uredjenje države i otvorenje bosanskog sabora, ali je probojem solunskog fronta i pobedom savezničkog oružja otpočeo novi period jugoslovenske istorije, a nekada moćne Austro-Ugarske je nestalo kao da nije nikad ni postojala.

Pred sam slom, došao je u Sarajevo graf Tisa s namerom da pridobije bos. herc. političare za rešenje državno pravnih odnosa Bosne u skladu sa intencijama Madjarske. Prvi put u političkom životu našega naroda iz B. i H. pod Austro-Ugarskom, istupili su tad zajednički Srbi, Hrvati i Slovenci, izjavivši se da su jedan narod i da traže narodno samoopredeljenje. Franje-

vac Ikić lupnuo je šakom o sto i viknuo grafu Tisi: »Nikad vi nećete doživeti da Bosna pripadne Madjarskoj.«

Grof Tisa ogorčen takvim istupom žustro je dobacio: »Može biti da ćemo mi propasti u ovom ratu, ali pre nego što propadnemo, mi ćemo vas smrviti.« (»Wir werden euch zermalen«.)

Graf Tisa to nije doživeo. Jugosloveni su se zauvek oslobodili austro-madjarskog ropstva.

Dr. Ante Trumbić

Trije so glavni tvorci države Srbov, Hrvatov in Slovencev, sedanje Jugoslavije — kralj Aleksander, Nikola Pašić in dr. Ante Trumbić. Tudi zadnji izmed njih je sedaj odšel tja, odkoder ni povratka, dr. Ante Trumbić. Tudi on pripada sedaj že zgodovini in ta bo o njem in njegovem delu izrekla svojo nepristransko in pravično sodbo.

O dr. Trumbiću in njegovem delovanju se je doslej že mnogo pisalo, toda še danes nimamo o njem in njegovem delu jasne in objektivne slike, ker so bile doslej vse njegove slike, pa naj so bile svetlo ali temno podane, projicirane skozi prizmo strankarske usmerjenosti in strankarskih simpatij. Pa naj bo sodba zgodovine o njem takšna ali drugačna, to mu bo morala priznati, da je za časa vojne zavestno posvetil vse svoje duševne in telesne sile samo enemu cilju, da izvede Hrvate, Srbe in Slovence iz stoletnega robstva in jim izvojuje svobodo in neodvisnost. Težko si je zamisliti, da bi izšla iz velike vojne naša država taka, kakršna je danes, ako bi ne bilo med vojno v antantinih državah akcije in propagande dr. Trumbića in njegovega Jugoslovenskega odbora. Gotovo: marsikateri ukrep dr. Trumbića in korak Jugoslov. odbora med vojno je bil zgrešen in stvari ni koristil, toda kdo izmed človeškega rodu je nepogrešljiv?! Eno pa je nesporno, da je izvršil dr. Trumbić s svojimi sotrudniki kolosalno delo, ki ga bodo pravilno in po zaslugi lahko ocenili šele zanamci.

V slovenski javnosti se je dr. Trumbiću opetovano očitalo, da ni imel kot minister zunanjih del in kot delegat na pariški mirovni konferenci dovolj smisla za specialno slovenske zahteve in interese. Dolžili so ga, da je brez pomišljanja in z lahkim srcem žrtvoval slovenske kraje na Primorskem in da je za to ceno rešil dalmatinsko obal. Ali so ti in enaki očitki upravičeni? Danes, ko zremo mirno pa trezno in tudi s potrebno objektivnostjo na dogodke, ki so dajali obliko naši državi, lahko z vsem poudarkom odgovorimo na to vprašanje, da so bili ti očitki neupravičeni in zategadelj tudi krivični.

Ni bil zgolj lokalni patriotizem, ki je Trumbića napotil, da se je — rekli bi — z vnemo in zagrizenostjo fanatika boril za posest dalmatinskega obrežja, ne, bila je to zavest, bilo je to prepričanje, da bo mogla mlada jugoslovenska država uspevati, se razvijati in napredovati — in naj teritorialno sega tudi od Kobarida in Beljaka pa doli do Gjevgjelije — samo, ako bo imela v svojih rokah gornji Jadran z lukami Sušakom, Bakrom, in Splitom. Za to načelo se je boril in v uveljavljenje tega načela je moral žrtvovati marsikaj na naši zapadni meji, kar je zasekalo pekočo rano tu živečim Slovencem in Hrvatom. Ni dvoma, da se je dobro zavedal, da bo ta njegova politika naletela zlasti med Slovenci na ogorčen odpor in obsodbo, toda šel je preko tega in riskiral, da ga proglase za narodnega izdajalca, samo da reši nastajajoči Jugoslaviji — morje, ki so pljuča za vsako državo. In prav v tem je njegova veličina, prav v tem se je pokazal kot pravi patriot!

Često se je v naši javnosti pisalo in trdilo, da je bil dr. Trumbić kaj malo naklonjen posebno nam Slovencem in da pri obrambi slovenskega ozemlja ni nastopal s tisto odločnostjo in nepopustljivostjo, ki jo je kazal pri obrambi drugih meja. Ali je ta očitek utemeljen? Ali ve naša javnost, kdo nam je rešil — Maribor na mirovni konferenci? Ali ji je znano, da so hoteli gospodje na pariški mirovni konferenci, ki so krojili nove meje Evrope, Maribor že prisoditi sosedni Avstriji, in da je bil dr. Trumbić tisti, ki je z energično intervencijo pri Clemenceauju nastopil proti temu in tako dosegel, da je Maribor ostal Jugoslaviji?

Če se torej hvaležno in s priznanjem spominjamo mož, ki so rešili Slovencem in Jugoslaviji Maribor, ne smemo pri tem pozabiti na dr. Ante Trumbića, ki je v borbi za Maribor s svojo intervencijo zaključil zadnji akt v tem boju nam v prospeh. Te svoje zasluge dr. Trumbić ni obešal na veliki zvon, ker ni nikoli iskal za svoje delo in izpolnjeno dolžnost priznanja, še manj pa zahvale. Pokazal se je tudi v tem primeru pravega »gospara«, kakor se je pokazal džentlmena tudi v aferi pokojnega dr. Ljudevita Pivka, ki so ga politični nasprotniki hoteli s pomočjo dr. Trumbića moralno uničiti, pa jim je le-ta z brezpogojnim priznanjem idealnih, nesebičnih in patriotskih pobud dr. Pivka v carzanski epizodi temeljito prekrižal račune ...

Dr. Trumbić je legel v grob. O njem in njegovih delih bo sedaj sodila nepristranska zgodovina. Gotovo bolj pravično kakor sodobna, s predsodki obremenjena generacija! — rp.

DVAJSET LET V SVOBODI

DR. PRVISLAV GRISOGONO (Beograd):

OSNOVI I EVOLUCIJA JUGOSLOVENSKE SPOLJNE POLITIKE

Nemam nameru da dam kronistoriju dogadjaja i akcija u spoljnoj politici Jugoslavije od njezina obrazovanja do danas. Smatrao sam da više odgovara namerama Vaše odlično zamišljene efemeride o dvadesetgodišnjici postanka nacionalne države, ako pokušam dati jedan analitički pregled svetskih dogadjaja i prilika, koji su nužno dodiravali primarne interese jugoslovenske države kao takove, znači njezin integritet i mirni razvitak; da dalje učinim neku sumarnu analizu reperkusija, koje su ti spoljni elementi imali na Jugoslaviju kao i reakcija, koje su izazivali od strane voćstva jugoslovenske spoljne politike; a da na koncu pokušam dati neku sintezu jugoslovenske spoljne politike, kakva se u toku ovog dvadesetgodišta izgradila pod uticajem ovih dogadjaja i reakcija.

Spoljna politika Jugoslavije počima sa obrazovanjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Ona nikako nije produžetak spoljne politike ranije Kraljevine Srbije, jer su se u tome pogledu prilike za našu državu izmenile kako se nisu izmenile ni za koju od ostalih balkanskih država. Grčka, Rumunija, koje su iz rata izašle uvećane, Bugarska, Turska, Albanija, koje su ili umanjene ili u glavnom zadržale svoje pozicije, u pogledu svoga političko-geografskog položaja, ostale su u glavnome ono što su bile. Rumunija je i danas, kako je bila i ranije, podunavsko-balkanska oblast, Grčka je i danas, kako je bila ranije, balknsko-mediteranska oblast. Bugarska je ostala balkanska oblast. Sve te zemlje imaju u glavnome i iste medjašnike, koje su imale uoči Svetskog rata sa izmenom za Rumuniju, da ima nekoliko stotina kilometara severne granice sa novom državom Poljskom, a par stotina sa Čehoslovačkom.

Spoljno-politički položaj Jugoslavije naprotiv je iz osnova drukčiji nego li je bio onaj male balkanske Kraljevine Srbije. Ona je tek sada došla na more i to u srcu Mediterana. Ona je tek sada došla na Alpe. Ona, koja je kao Srbija graničila na severu i zapadu sa Habsburškom Monarhijom, dobija hiljade kilometara granice, kopnene i morske, sa dve velike nacionalne imperije, Nemačkom i Italijom. Srbiji, kontinentalnoj balkanskoj agrarnoj državici, ukazivala se sama u spoljnoj politici, taktika sekundiranja inostranoj politici velike Rusije. Carski poslanik ruski bio je faktični ministar inostranih dela i Kraljevine Srbije, a diplomatski aparat Kraljevine Srbije u evropskim prestonicama nije, u glavnome trebao, da radi drugo nego da otpeva carskome ambasadoru, čije je pevanje glavno bilo. Posle Versaillesa turena je država u klupko najzamršenijih i najdelikatnijih pitanja srednjoevropskih i mediteranskih, u kojima se sukobljavaju inte-

resi i prohtevi najjačih evropskih imperijalizama. Turena je sama bez onog velikog zaštitnika kojeg je donde uvek imala.

Da se potpuno razumeju razne peripetije, koje je spoljna politika Jugoslavije preživljavala u ovih dvadeset godina, treba zaći u vreme dok još ujedinjene države jugoslovenske nije bilo. Kraljevina Srbija našla se u Svetskom ratu u frontu sa Francuskom, Velikom Britanijom i Rusijom. Ona je uživala nepodeljene simpatije njihove kao žrtva nepravednog napada jednog agresivnog imperijalizma i izdašnu pomoć kao ratni drug, ali, ako je pitanje o podršci tih država za ostvarivanje nacionalnog programa, koji je Srbija u ratu trebala da preduzme, odgovor ne može da bude nego negativan. Engleska, Francuska, i to najpre javno mišljenje, pa merodavni krugovi trebali su najpre da se upoznaju, pa tek onda da se pridobivaju za stvaranje ujedinjene nacionalne države Jugoslavije. U principu, na kraju krajeva, to nije bilo ni tako teško, ma da je i tu trebalo savladati kod dobrog dela vodećih krugova i engleskih i francuskih neku ukorenjenu predrasudu, po kojoj je Habsburška carevina bila primarna nužda evropske ravnoteže prema Germanstvu. Isti razlozi, a donekle valjda i američka odvratnost prema malim državnim tvorevinama i vera da se nekim autonomijama mogu lako da uredjuju odnosi izmedju raznolikih elemenata i u velikim državama, nadahnjivali su i Wilsona, koji je dosta kasno napustio ideju da se Austrija može preobraziti. Ali pored svega toga u principu, kako rekosmo, nije na kraju krajeva bilo krajnje teško pridobiti Francusku, Englesku, pa Ameriku za tezu stvaranja Jugoslavije. Teže je bilo, tačnije, nemogućno je bilo, ne naići na ogromne teškoće, kad je trebalo preći na konkretno i na detaljno. Tu su se isprečavali našoj nacionalnoj politici protivni interesi i zahtevi odredjenih naših suseda, od kojih su neki sedili medju onim glavnim koji su sudili, a neki su imali podrške kod tih glavnih. Na taj način su Srbija i Jugoslovenski odbor, koji je kao neka vrsta rerum gestor zastupao Slovence, Hrvate i Srbe u Austro-Ugarskoj monarhiji, imali da izdrže veliku diplomatsku i zakulisnu borbu za životne interese buduće nacionalne jugoslovenske države, još pre nego se ona rodila. Već u drugoj godini rata sklapaju Engleska, Francuska i Rusija glasoviti Londonski pakt sa Italijom, kojim ovoj priznaju čitavu Istru, Goricu, Dalmatinsko primorje od Obrovca do na nekoliko kilometara od Trogira, pa gotovo sav vanjski niz ostrva dalmatinskih. U istome paktu, ako i nije uzeto izrečno negativno stajalište prema obrazovanju nacionalne države jugoslovenske, formalnim isticanjem onoga što će se dati Srbiji i onoga što će se dati Hrvatskoj, jasno se izražava očekivanje, da će se stvoriti dve države, a ne jedna. To je odgovaralo odluci i namerama italijanske politike, kako ju je shvatao gosp. Sidney Sonnino, a ni carska Rusija nije tome bila tako odlučno protivna s obzirom na činjenicu da je pridolazak Hrvata i Slovenaca remetio onu pretstavu koju je Petrograd

bio sebi stvorio o čisto pravoslavnoj slavenskoj državi u Podunavlju i na Jadranu. Te je osećaje bez ustručavanja otkrio bivši carski ambasador Izvolski gosp. Trumbiću. S druge strane Francuska i Engleska u zabrinutosti zbog otpornosti centralnih sila i u potrazi za novim mogućnim saveznicima na drugim frontovima, nešto odmaknutijim od Some i Vogeza, snubili su Bugarsku da udje u rat na strani Antante. O svim tim zakulisnim akcijama Srbija je dakako držana u neznanu, o onim sa Italijom potpuno, o onima sa Bugarima većim delom.

* * *

To je držanje velikih ratnih saveznika prouzrokovalo, da se je diplomatsko pretstavništvo Države Srba, Hrvata i Slovenaca, kad je došlo na veliku likvidaciju medjunarodnih računa u Versailles-u u 1918 god., našlo u ovakvom položaju: Ujedinjena jugoslovenska država, koja se istom rodila, hipotecirana sa jednim ogromnim teritorijalnim potraživanjem ne od strane nekog ratnog neprijatelja, već od strane ratnog druga, od strane svoga velikog zapadnog suseda, a kao garanti za to potraživanje nastupaju opet dojučerašnji ratni saveznici Francuska i Engleska, a tu je i potpis isčezle carske Rusije.

Položaj jugoslovenske države u Versaillesu bio je izredno težak. Londonski pakt nije bio uopće izrečno predvideo obrazovanje jedne velike Jugoslavije, a svakako bio je predvideo ustupanje zapadnih jadranskih oblasti Kraljevini Italiji. Kasniji ratni dogadjaji, a naročito ulazak Amerike, bili su svakako stvorili moralnu bazu za stvaranje jugoslovenskog ujedinjenja, ali potpis Engleske i Francuske Italiji, koje one dve nisu nikad opozvale, niti ih se Italija odrekla, stvorio je izvanredno tešku situaciju za jugoslovenske pretstavnike. Bez pomoći Rusije, zavadjena sa svim dojučerašnjim ratnim protivnicima, u sporu sa jednom od tri velike sile pobednice, a kod prejudicijalnog angažmana bivših ratnih drugova Francuske i Engleske u prilog Italiji, Jugoslavija, ondašnja SHS, nalazila se u nezavidnom položaju na Mirovnoj konferenciji, gde se za nas, u glavnome, radilo o razgraničavanju sa susedima. Sa šest od tih suseda mi smo bili u teškom sporu radi granica (Italija, Austrija, Madjarska, Rumunija, Bugarska, Albanija). Svaki od tih suseda imao je protiv Jugoslavije nekog sekundanta; Italija — kako je rečeno — imala je Francusku i Englesku, Albanija i Rumunija imale su Italiju, što je uslovilo pobedu madjarske teze u pitanju Baje, rumunske teze u pitanju Temišvara. Podrška Wilsonova, jedino principijelna i osnovana na pretpostavci neosporne narodne volje, mogla je Jugoslaviji u takvim prilikama da bude od koristi jedino u onim slučajevima u kojima je njezino pravo bilo u stvari izvan rasprave, a i ta podrška otpala je sa odlaskom pretsednika Wilsona u Ameriku. Jugoslavija je, na koncu, u pogledu svoga najvitalnijeg spoljnopolitičkog pi-

tanja, pitanja Londonskog pakta i pretenzija Italije na istočno-jadranske oblasti, bila upućena na direktno sporazumevanje sa Rimom.

Staž u Versaillesu* bio je, a bio bi morao da bude još više, jedna ozbiljna lekcija političkog realizma, koji je otkrivao kako je naša država samim svojim smeštajem u srce Podunavlja i centralnu oblast Mediterana, uvučena u čitavo klupko isprepletenih stranih interesa, gde će ona nužno da ima mnogo i udruženih neprijatelja, a gde će ta ista isprepletenost vrlo često da paralizira očekivanu podršku od strane prijatelja.

TRI OPASNOSTI

Kakova je izašla iz mirovnih ugovora Jugoslavija u spoljnopolitičkom pogledu našla se u ovom položaju: Sile prijateljski raspoložene: Čehoslovačka, Francuska i Engleska; sile više ili manje neprijateljski raspoložene: Italija, Austrija, Madjarska, Bugarska, Albanija, Turska, pa i Rumunija i, zbog naročitih razloga, Sovjetska unija. Taj se nezgodni bilans ispravlja u odredjenoj meri 1921 god. obrazovanjem Male Antante, kojom, za nas, kraljevina Rumunija postaje prijateljica i saveznica. Situacija je još uvek vrlo ozbiljna.

Savez sa Čehoslovačkom i Rumunijom obezbedjuje Jugoslaviju protiv eventualnih revizionističkih mušica Pešte, ali protiv ničega drugoga, barem u početku. Druga od velikih internacionalnih opasnosti Jugoslavije, restauracija Habsburga, bila je stvarno i u početku, a docnije i formalno uzeta kao eventualnost, protiv koje se Mala Antanta mora boriti. Ali to je bilo sve, a i u pogledu ta dva pitanja nije M. A. uklanjala svaku opasnost. Madjarski revizionizam je i dalje imao odredjenih simpatija u Engleskoj, a donekle i u Francuskoj, a spretnoj madjarskoj propagandi polazilo je za rukom da se te simpatije uvećavaju.

U toj, da upotrebimo sportski izraz, postavi Jugoslavije odvijao se njezin internacionalni život izmedju 1922 i 1932 god. Ne može se poreći da je čitavo to desetgodište bilo prilično teško.

Tri su opasnosti, veće ili manje, konkretne ili samo nagoveštane, kroz čitav taj period lebdile nad Jugoslavijom: imperijalistički prohtevi Kraljevine Italije, restauracija Habsburga, madjarski revizijonizam. Ako i jeste istina, da je izmedju te tri tendencije bila oduvek odredjena protivurečnost, one su redovno nastupale složno kad je u pitanju da se škodi Jugoslaviji. Nagadjalo se da gosp. Mussolini nikako ozbiljno ne želi da na Dunavu vidi obnovljeni carski presto Habsburga, ali to svejedno nije prečilo da je pokojni Dollfuss, pa g. Šušnik podržavan u bludnji da se Italija restauraciji neće usprotiviti. Tako ni Labour party nije mogao da se zagreje za feudalnu dinastiju Habzburgovu, ali to nije prečilo, da je preko 200

* Pod popularnim imenom Versailles, kakovo se isformulisalo u očima svetske javnosti u toku dvadesetgodina, ja obuhvaćam pregovaranje i ugovore i u onim brojnim chauteau-ima, koja su dala naslov pojedinim medjunarodnim ugovorima.

poslanika pretežno iz te partije, potpisalo u 1932 g. rezoluciju, kojom traže reviziju u korist Madjarske, koja bi, kao korisnica revizije, bez dvoumice vratila Otona na presto Svetoga Štefana.

One tri opasnosti podržavane su bile uvek na tapetu koordiniranom akcijom iz Pešte, Beča i Rima, a odatle je podržavana i akcija na bokovima Jugoslavije, u Bugarskoj i u Albaniji, pa i u samoj Jugoslaviji (Makedoniji, Hrvatskoj). Broj incidenata s Italijom ili zbog Italije u pograničnim krajevima u tome periodu (D' Anunzio, trogirski lavovi, članak »Vremena« o italijanskoj vojsci itd.), trojke i atentati u Južnoj Srbiji, prebacivanje oružja u Liku i pobuna u Velebitu, izjava saglasnosti u Commonhouse-u sa revizionističkim zahtevima Madjarske uvek na trošak Jugoslavije, ispunjavaju čitav taj period. Na internacionalnim zborištima Udruženja za Društvo naroda i drugima stalno je potrzana i podržavana agitacija zbog tobožnjeg ugnjetavanja manjina u Južnoj Srbiji, Sloveniji, Vojvodini. U drugoj polovini toga perioda stvari se sve više zapliću. U susednim zemljama se obrazuju pravi logori jugoslovenskih emigranata-boraca, a preko granica severne, istočne i zapadne, naročito posle sukoba srpsko-hrvatskoga, prebacuju se sve češće atentatori protiv objekata, političkih lica i same ličnosti jugoslovenskog vladara. Ta tužna historija, kojoj su dali ime Janka pusta i Borgotaro, svakome su Jugoslovenu i suviše žive u pameti po krvavoj kulminaciji u Marselji, a da bismo trebali podrobnije iznizavati slučaj po slučaj.

To je bila, da je tako nazovemo, zakulisna ili barem neoficijelna i nepriznata politička akcija jugoslovenskih protivnika protiv konsolidacije, pače integriteta naše nacionalne države. Oficijelna politika, ona koju vode direktno vlade i koju iznose pred legitimirane strane vlade, bila je takodjer prema Jugoslaviji jednako hostilna, koliko je poticala od gore spomenutih sila. U proleće 1933 god. sprema se Pacte à quatre. Inicijativu za pakt daje gosp. Mussolini, ali tu inicijativu odmah i uvereno prihvaća ondašnji francuski ambasador Henri de Jouvenel, a ondašnji francuski ministar inostranih dela gosp. Paul Boncour zabranio je svome ambasadoru da na toj bazi dalje radi tek posle odlučnog ogradjivanja od strane gosp. Beneša u ime Male Antante. Pacte à quatre, kako je izrečno stajalo u prvobitnom načrtu, imao je za prvenstveni cilj reviziju teritorijalnih klauzula u Podunavlju. U ostalom taj je cilj istakao ondašnji engleski premijer Mac Donald u Commonhouse-u i posle nego je, na zahtev Francuske, iz teksta odnosni pasus otpao. Na sednici 24. marta 1933 god. izveštavajući o putu u Ženevu, Rim i Pariz, Mac Donald na jedno pitanje gosp. Lloyd Georgea izrekao je, prema izveštaju Journal des Débats, koji kaže da se ta fraza engleskom premijeru izmakla, i ovo: »Detalji plana učiniće da njegov opći cilj ne bude mir, nego pre svega i gotovo jedino revizija ugovora.«

PITANJE RESTAURACIJE

U januaru 1933 god. dolazi u Nemačkoj na vlast g. Hitler, dogadjaj, koji je, kako se to posle dokazalo, imao da pravi datum u našoj internacionalnoj situaciji, kao u ostalom što je izazvao promenu u internacionalnoj situaciji bezmalo svih evropskih država. I što je značajno, ta se promena nije gotovo nikako zbila u onome smeru, koji bi se bio očekivao i koji je u ono vreme ipak izgledao da sazreva: koncentracija svih ratnih korisnika protiv Nemačke, koja je izgledala da hoće da ponovno postavi na tapet likvidaciju rata, kakvu su proveli mirovni ugovori.

Na Jugoslaviju je dolazak Hitlera imao u glavnome reperkusiju indirektnu, naime kao posledicu reperkusije, koju je izveo na dve zemlje, sa kojima je Jugoslavija u prisnijim prijateljskim odnosima, to su Francuska i Čehoslovačka. Hitler u Berlinu izazvao je u Francuskoj jačanje straha od nemačke opasnosti, koji nije bio potpuno prestao ni za vreme Weimarske Nemačke. U uticajnim i auktoritativnim francuskim krugovima sve se više počela, da ukorenjuje ideja, da je najjača brana protiv nemačkog imperijalizma nezavisna Austrija, a da je jedino delotvorno jemstvo za nezavisnost Austrije restauracija Habsburga. U ovome pitanju ne možemo da kod pažljivijeg proučavanja, ne razlikujemo dva perijoda: prvi do sastanka Mussolini-a sa Hitlerom u Berchtesgadenu, drugi od stvaranja osi Berlin—Rim do Anšlusa.

U prvoj zvanična Francuska i krugovi, koji nju pretstavljaju, uvek su, u svojim izjavama, protivni Restauraciji, ma da se u krugovima Male Antante jednako s neprijaznošću primećuje, da su sve te izjave bezizuzetno formulisane tako da je belodano da ta protivnost potiče od lojalnog obzira prema Maloj Antanti, koja je Restauraciji protivna, a ne od vlastitog ubedjenja da je vraćanje Habsburga zlo uopće, a za Francusku napose. U jeku kampanje, koju je izazvao spremani četvorni pakt u 1933 god., pisao je Pertinax u Echo de Paris: »Ali i najdublje neznanje ne objašnjava njegovu prirodjenu sklonost za vraćanje Habsburga. Ja sam na to pitanje svratio pažnju istaknutog nekog lica. On mi je odgovorio: »Ko je bio advokat carice Zite u Francuskoj? Obavestite se, pa ćete razumeti!«

»Ako odbori za spoljne poslove Narodne Skupštine i Senata sumnjaju u pogledu onoga što mi tvrdimo ovde, neka potraže da dodju do prepiske Quai d'Orsaya sa gosp. de Jouvenelom. Do potpune prepiske, razume se, nek se ne dadu obmanuti sa izabranim komadima.«

Svakako, u ovome razdoblju zvanična francuska politika protivna je Restauraciji. U ovo doba Restauraciju podupire zvanično barem na oko, od velikih sila Italija. Još potkraj novembra 1936 god. bavio se u Rimu pouzdanik pretendenta Otona barun Wiesner i bio je dva puta primljen kod gosp. Mussolini-a. Posle te audijencije razdelio je barun Wiesner štampi

saopćenje, u kome je stalo da Mussolini gleda na pitanje restauracije kao na čisto unutarnje pitanje austrijsko i da on nikako neće dozvoliti da se makar ko izvana u tu stvar umeša, a Italija da bi pozivanje Otona na presto bečki gledala sa simpatijom. Da li pak gosp. Mussolini tu operira tom tobožnjom sklonošću u cilju da čvršće priveže uza se gosp. Šušnika, računajući da ta sklonost i tako neće vratiti u Beč Habsburge, dok je protiv njih Mala Antanta, pitanje je. Sigurno jeste to, da se posle sastanka gosp. Mussolini-a i gosp. Hitlera u Berchtesgadenu stav Italije iz osnova menja, a u Francuskoj, koja je bila uvek zvanično protiv Restauracije, primetila se neskrivena zlovolja kad je 25 februara 1937 izišao senzacionalni komunike agencije Stefani, o kome se poriče da je ikad Mussolini bio sklon vraćanju Habsburga, a još više kad je V. Gayda objavio još senzacionalniji članak, u kome je dokazivao da bi povratak Habzburga na austrijski presto bila ne samo neaktuelna, nego da bi bila i opće opasna stvar.

ANŠLUS

U nabrajanju medjunarodnih opasnosti ili neželjenih mogućnih dogadjaja koji su lebdeli u ovome razdoblju nad horizontom mi nismo naročito spomenuli Anšlus, jer je to bila smatrana kao opća evropska internacionalna opasnost, prema kojoj su imali identičan stav i Francuska i Engleska i Italija i Mala Antanta. Jugoslavija nije želela, kao što je prirodno, da se nemačke oblasti na njezinoj severozapadnoj granici udruže s moćnim nemačkim Reichom u jednu ogromnu političku mašinu. Zbog toga je ona pristala da uvrsti u zajednički program dogadjaja, koji se ne žele, i Anšlus. Ali je Jugoslavija osećala da je taj veto uslovljen postojanjem snage i solidarnosti glavnih sila, koje su tu eventualnost smatrale kao casus belli. Posle Berchtesgadena, posle protivitalijanskih sankcija, posle obrazovanja osi Rim—Berlin, bilo je jasno da je delotvornost te protivnosti prestala. Verovatnost, da će se Austrija prisajediniti Nemačkoj ukazivala se svima koji nisu bili neposredno zainteresovani sve više kao neminovnost, a oni koji su bili neposredno zainteresovani privikavali su se sve više ideji da treba da se bira izmedju Anšlusa i Habzburga i da je Habzburg jedini spas od Anšlusa. Ta je ideja naročito jako i hitno počela da zahvaća terena posle putovanja nemačkog ministra inostranih dela Neuratha u Austriju u proleće 1936 god., kad su ga ogromne mase na bečkim ulicama pozdravljale sa »Heil Hitler« i »Ein Volk, ein Reich!« U ono vreme još glavnim je pobornikom ideje Restauracije bio ili barem se takovim prikazivao gosp. Mussolini. U martu, te godine izašla je u »Popolo d' Italia« izjava ondašnjeg vicekancelara, kneza Starhemberga, u kojoj je, izmedju ostaloga, stajalo: »Nerazrešive veze vežu narod austrijski sa dinastijom Habsburgovom. Znatan deo naroda čeka sa nestrpljenjem na

povratak legitimnog naslednika prestola. Ne vidim u tim težnjama nikakvog protivurečja sa programom naše vlade.« Potkraj maja oglasi se sam nadvojvoda Oton proglasom na adresu općina tirolskih, u kome kaže: »Gotov sam svakog časa da dodjem u ljubljenu otadžbinu, da bih joj vratio staro jedinstvo, snagu i sreću.« Još u junu 1936, kako je u »News Chroniclu« izneo dobro obavešteni britanski publicist Varner Bartlett (27. VII. 1937) izgledalo je, da je Mussolini spreman dati podršku ubrzanoj akciji austrijskih legitimista da se ostvari Restauracija. Akcija je ta onda odložena iznenadnim putovanjem gosp. dr. Šušnika gosp. Hitleru, što je stvar Restauracije bacilo na mrtvi kolosek. U proleće sledeće godine situacija je bila iz osnova izmenjena. Punomoćnik nadvojvode Otona barun Wiesner ovoga je puta, mesto u Rim, išao u London i Pariz. Ovde je našao, ako je tačan ondašnji izveštaj »Wiener Neueste Nachrichten«, mnogo prijaznije raspoloženje prema vraćanju Habsburga nego pre godinu dana. Ali je sada, kako smo već istaknuli, sa italijanske strane došao odlučan i nedvosmislen otkaz. Sam sekretar fašističke partije Farinacci pisao je u »Regime fascista«: »Bez osnova su francuske nade, da će se Italijani i Nemci posvadjati zbog Habsburga.«

Razlozi ovog promenjenog stava gosp. Mussolinia prema pitanju Restauracije došli su do izražaja u letu 1937, ali sežu dalje u prošlost, sežu, kako smo već kazali, u doba privrednih sankcija država članica D. N. protiv Italije radi napada na Etiopiju. Virtuelno front Streze pokopan je onom prilikom. Italija, zavadjena s Engleskom i Francuskom, potražila je oslonac u Nemačkoj, a logično je bilo da će taj oslonac morati da plati napuštanjem protivnosti Anšlusu. Ako i nije gosp. Mussolini prethodno zamoljen za pristanak, koji možebit ne bi bio ni dao, on je svakako, kad je gotov čin bio tu, napravio jedan retrospektivni bilans o tome, nije li manje zlo što se dogodilo to nego da je obnovljena Habsburška monarhija, a, što je glavno, je li to, u izmenjenim evropskim prilikama, koje su bile sasvim drukčije nego što su bile u vreme Streze, bila historijska neizbežnost, iz koje treba izvući one koristi koje se izvući mogu.

OS RIM—BERLIN

Sa obrazovanjem velike Nemačke, koja seže do Brennera i do Karavanki, evropska se politička šahovnica iz osnova menja. Francuska, a sada i Engleska, promatraju uvećani Reich sa udvojenom podozrivošću kao onoga, koji sprema nove napade bilo prema istoku, bilo prema zapadu. Ove dve sile, a pogotovu Francuska, prirodno usredsredjuju svoja nastojanja na to da bi obnovile front Streze i privukle ponovo Italiju, ali se ne obmanjuju da momentano to ne dolazi u obzir posle razlaza Italije sa zapadnim silama usled sankcija i stvaranja osi Rim—Berlin. Verovatno je da je u realističkoj glavi gosp. Mussolinia velika teutonska sena na

Brenneru izazvala podrobno analiziranje novih opasnosti i raznih mogućnosti kako da se tim opasnostima Italija ispreči, ali na jednoj strani nerešeno pitanje priznanja etiopskog carstva Italiji, a onda sukob u Španiji bacili su Italiju i dve zapadne sile još više u razrožne smerove na način da o nekoj saglasnosti u kontinentalnoj evropskoj politici ne može biti ni govora. Kako s druge strane ne može da bude sumnje da je Italija ipak svesna da joj pritisak Nemačke na Brenner imperativno nameće da uzme u ocenu eventualnost da Reich htedne da zadovolji nekim svojim imperijalističkim prohtevima u Centralnoj Evropi ili u Podunavlju, jasno je da joj je svanulo da je u njezinom interesu da na bližem Balkanu ima susede prijatelje mesto neprijatelje. Analogno kretanje ideja bilo je neizbežno, da će se dogoditi i na Balkanu. Lanjski Milanski govor Duce-ov, koji je napravio datum u odnosima italijansko-jugoslovenskim, našao je uravnan put i nije mogao da ne nadje povoljan odjek u Jugoslaviji.

Zbližavanje jugoslovensko-italijansko postalo je jedna svršena stvar, koja se više ni s koje strane ne stavlja u pitanje. Koliki to značaj ima za Jugoslaviju, danas već malo ko ne razume, ali je danas i evropsko javno mišljenje, posle ranijih podozrenja u nekim središtima evropskim, došlo do ubedjenja, da je to zbližavanje za Jugoslaviju, koja dotad nikad nije mogla da dobije ni s koje strane obavezu za efektivnu pomoć za slučaj opasnosti sa zapada, bila jedna nužda, a drugo, da je to zbližavanje za čitavu Evropu jedna sretna stvar, koja konačno likvidira jedno mogućno žarište, koje je Evropi već gotovo dva desetleća pretilo ratnim sukobom. To je sretno zbližavanje bilo omogućeno odredjenim okolnostima, koje su se stekle i koje ne treba, ako se hoće zaći u suštinu stvari, zanemariti.

NOVA SITUACIJA JUGOSLAVIJE

Spoljna situacija Jugoslavije od 1933 unapred, pokazivala je pored svih nedaća i opasnosti konstantno pomeranje na bolje, najpre stvaranjem Balkanskog pakta, ali naročito približavanjem koje je inicirao pok. kralj Aleksandar Bugarskoj. Paktom večnog prijateljstva izmedju Jugoslavije i Bugarske, kojim je sretno završena inicijativa pokojnoga Kralja, položaj se u Jugoslaviji iz osnova menja. Do tada, za slučaj nekog ratničkog napada od strane Italije Jugoslavija je morala da računa kao sa vrlo mogućnom eventualnošću sa napadom na severu od strane Madjarske, na istoku od strane Bugarske. Istina je da su ove dve sile morale da uzmu u obzir da bi u tome slučaju bio automatski stavljen u pokret mehanizam Male Antante, odnosno Balkanskog sporazuma. Za slučaj pak napada same Italije Jugoslavija nije imala nikake obavezne vojne pomoći, na koju bi mogla da računa. Štaviše, posle preciziranja, koje je usledilo po zahtevu grčke vlade, i posredni vojni napad Italije preko Albanije na Jugoslaviju trebalo je da se smatra kao sukob jedne članice Balkanskog sporazuma sa jednom

vanbalkanskom silom, koji prema tome ne povlači dejstvovanje ostalih članica Balkanskog sporazuma. U takvim prilikama uklanjanje eventualnosti jugoslovensko-bugarskog ratnog konflikta nije moglo da nema ogromnu važnost. S druge strane u 1936 g., prilikom montiranja aparata sankcija protiv Italije, Engleska je dala, prvi put od svršetka svetskoga rata, izvesne izrečne obaveze prema Jugoslaviji za slučaj napada. Te obaveze, iako provizornog karaktera, odredjene i odmerene za tačno definiranu eventualnost, imale su dejstvo koje ne treba, da se zanemari kao dokaz da Velika Britanija shvata da integritet Jugoslavije na Jadranu i Mediteranu pretstavlja jedan interes mediteranske ravnoteže, na kojoj je i sama interesirana. Za to vreme na severu, iz razloga koji su bili nezavisni od volje i delovanja voćstva Kraljevine Jugoslavije, razvijali su se dogadjaji u pravcu uklanjanja protivnosti prema Jugoslovenskoj državi. Jednako jačanje opasnosti vraćanja Habsburga na bečki presto nije moglo da silom prilika ne dovede do izvesnog zbližavanja izmedju Nemačke i Jugoslavije, koje su obe prema povratku Habzburga imale oduvek stajalište apsolutnog »non possumus«, a koje barem direktnih medjusobnih zahteva i tužbi političko-nacionalne prirode nisu imale. To je zbližavanje s druge strane imalo kao logičku posledicu, da je od strane Nemačke otkazana svaka podrška madjarskom revizionizmu. Gosp. Rosenberg je o tome pitanju napisao članak, koji je svojom otvorenošću delovao na madjarske šoviniste, kao brutalan udarac.

ITALIJA I JUGOSLAVIJA

Uporedno sa zbližavanjem nemačko-jugoslovenskim počelo je i zbližavanje italijansko-jugoslovensko, o kome je već govoreno. Ovo je, razume se, imalo odmah velik i definitivan značaj za pitanje restauracije Habsburga, protiv koje se je italijanska spoljna politika odlučno orijentisala posle približavanja Nemačkoj i u vezi sa tim približavanjem. U pitanju madjarskog revizionizma italijanske namere nisu prirodno mogle da budu isto tako izrečno iznesene, ma da je napuštanje ranijeg stajališta ležalo u samoj prirodi stvari. U toku razvijanja i jačanja jugoslovensko-italijanskih prijateljskih odnosa, a naročito na očigled nemačke politike prema madjarskim revizionističkim pretenzijama, italijanskim vodećim krugovima nije mogla da se izmakne pažnji potreba da se ranije stajalište iz temelja promeni. Osnovna solidarnost interesa Italije i Jugoslavije, toliko na Jadranu koliko na evropskom kopnu, nije mogla, da ne nametne odgovornim upravljačima obeju zemalja da uklone sve inovrsne i šimerske sklonosti iz prošlosti, koje su mogle da spreče sporazum, koji se mora smatrati ne samo zalogom dobrih odnosa izmedju dva dosad zavadjena suseda, nego i delotvornom zalogom ravnoteže i mira u području Alpi i Podunavlja.

OBJEKTIVI I BILANS

Objektivi i bilans današnje faze spoljne politike Jugoslavije, koja i danas kao i uvek nema i nesme da ima drugog osnovnog cilja nego obezbedjenje državnog integriteta, teritorijalnog i političkog, i omogućavanje mirnog razvitka, iz osnova su drukčiji nego što su bili ranije. One tri velike internacionalne opasnosti, koje su pretile Jugoslaviji u periodi od mirovnih ugovora sve do normalizovanja odnosa sa Bugarskom, Nemačkom i Italijom, to italijanski imperijalizam na račun Jugoslavije, madjarski revizionizam i restauracija Habsburga, uklonjene su. To je pozitivna strana bilansa dvadesetogodišnje spoljne politike i ta je strana svakako aktivna.

S druge strane preterani optimizam ne bi bio opravdan u današnjoj naelektrisanoj evropskoj ravnoteži, gde svaki čas preti mogućnost ratnih sukoba, uz ogromnu verovatnost da bi sukob teško ostao lokalizovan. Dogadjaji i razvoj prilika u Evropi kakve su se ukazale u poslednje dve godine, nezavisno od volje i delatnosti Kraljevine Jugoslavije, učinili su da i najveći optimisti računaju danas s velikom mogućnošću da se na evropskom kopnu opet zaigra krvavo kolo. Kakova će biti spoljna politika Jugoslavije u uvažavanju tih eventualnosti, ne spada u ovaj retrospektivni pregled. Ovde može da se učini samo neki sumarni pregled spoljno-političke opreme, sa kojom Jugoslavija ulazi u ovaj burni period.

Ako je Jugoslavija zadržala kao što treba da zadrži stara prijateljstva ako i ne imajući ni kakova naročitoga ugovora sa Velikom Britanijom, koji su ugovori kod te velike sile uvek samo izuzeci, Jugoslavija sačuva prijateljsko raspoloženje toga za Mediteran odlučnog činioca; sad kad je usavršila Balkanski sporazum svojim epohalnim sklapanjem prijateljstva sa Bugarskom i skupnim normalizovanjem odnosa izmedju sporazuma samoga i Bugarske; normalizovanjem svojih odnosa sa Nemačkom i sklapanjem pakta prijateljstva sa Italijom, ladja jugoslovenske spoljne politike otisnuće se na more, koje će verovatno biti jako uzburkano i olujno, ali opremljena tako da su sve šanse da će taj put da prevali bez štete i gubitaka.

Primedba: Ovaj je prikaz sastavljen i poslat redakciji letos. Medjutim dogadjaji koji su se odigrali u septembru preinačivaju iz osnova razmeru sila u Europi. Pisac bi voleo da je svoj prikaz sastavljao posle tih dogadjaja, ali kad to nije, onda neće da u prikazu išta menja. To zbog toga što ove vrste prikazi ne smeju, da se zidju na više ili manje promenljivim medjunarodnim situacijama, već sa obzirom na istinske i stalne interese svoje zemlje, pa na medjusobni geografski smeštaj i odnose te zemlje i njezinih suseda. Ti su kriteriji manje promenljivi nego drugi. Kako je pisac svestan da se daleko pretežno pridržavao upravo tih kriterija, ne mislim da bi mu pregledanje posle septembarskih dogadjaja nametnulo neku radikalnu reviziju bilo u ocenama za prošlost, bilo u predvidjanjima za budućnost.

Radikalniju reviziju tražio bi prikaz, kakvim će smerovima i metodama ići spoljna politika Jugoslavije u budućnosti, ali to nije bio uopće predmet ovoga prikaza. Avtor.

DR. GORAZD KUŠEJ (Ljubljana):

NAŠ USTAVNI RAZVOJ

I.

Ustavni razvoj naše narodne države kaže na zunaj precejšnjo razgibanost, sunkovitost in pretrganost. A brž ko pogledamo v njegove gibalne sile, vidimo, da je njegova smer od vsega početka enotna in da je prav ona določala razne premene v državni politični organizaciji.

Narod je tvorno počelo sodobne države. Tudi naša državna tvorba je nastala kot utelešenje samostojne, neodvisne politične skupnosti jugoslovanskega naroda. Priznanje vseh njegovih delov, slovenskega, hrvatskega in srbskega k skupni, enotni narodnosti je bilo dokaz za njeno upravičenost. Vse politično pomembne izjave do 1. decembra 1918 potrjujejo zavest narodne skupnosti. Antantne države so med ideološke cilje svoje borbe v svetovni vojni uvrstile priznanje narodnostnega načela. Ustrezno temu je srbska vlada pod Pašićevim predsedstvom smatrala za primerno, da je podala dne 7. decembra 1914 pred narodno skupščino izjavo, da je srbska borba z Avstrijo postala borba za osvoboditev in uedinjenje vseh naših nesvobodnih bratov Srbov, Hrvatov in Slovencev«. Prav tako se je majniška deklaracija z dne 31. maja 1917 priznavala k narodnemu edinstvu, zakaj poslanci, združeni v tedanjem Jugoslovanskem klubu so zahtevali »na temelju narodnega načela in hrvatskega državnega prava, naj se vsa ozemlja monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi združijo ... v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega narodnega gospodstva tujcev ...« ter končno izjavili, da bodo zastavili vse moči »za uresničenje te zahteve enotnega naroda«. Krfska deklaracija z dne 20. julija 1917 kot uspeh sporazuma med odgovornimi političnimi srbskimi činitelji in Jugoslovanskim odborom, revolucionarnim organom, ki je tolmačil težnje avstroogrskih Jugoslovanov, je ugotavljala, da »zastopniki Srbov, Hrvatov in Slovencev ponovno in najodločneje naglašajo, da je naš troimeni narod eden in isti po krvi, po govorjeni in pisani besedi, po čustvih svojega edinstva, po strnjenosti in celotnosti ozemlja, na katerem živi nerazcepljen in po skupnih življenskih interesih svojega narodnega obstoja ter vsestranskega razvoja svojega moralnega in gmotnega življenja.« Nato je razglas Narodnega Vijeća v Zagrebu kot tedanjega najvišjega političnega predstavnika vseh avstroogrskih Jugoslovanov z dne 19. oktobra 1918 zahteval »združenje vsega naroda Slovencev, Hrvatov in Srbov na vsem njegovem etnografičnem ozemlju ne glede na kakršnekoli pokrajinske in državne meje, v katerih danes žive, v enotno, popolnoma suvereno državo«. Naposled je še hrvatski sabor dne 29. oktobra istega leta ponovil to zahtevo, sklenivši: »Dalmacija, Hrvatska, Slavonija z Reko se proglašajo

za povsem neodvisno državo in stopajo po modernem načelu narodnosti in na temelju narodnega edinstva Slovencev, Hrvatov in Srbov v skupno narodno suvereno državo Slovencev, Hrvatov in Srbov na vsem etnografskem ozemlju tega naroda, brez ozira na kakršnekoli teritorialne in državne meje«.

Vse te navedbe dovolj zgovorno pričajo, da je bila narodna skupnost Srbov, Hrvatov in Slovencev iskreno doživljena, da ni bila samo sredstvo za legitimacijo naše države nasproti zunanjemu svetu, temveč resnično politično tvorno, državo stvarjajoče in vzdržujoče počelo. Tako je naravno prišlo po neuspelem ženevskem dogovoru z dne 9. novembra 1918 o načinu, kako naj se izvede združitev s kraljevino Srbijo, do sklepa Narodnega Vijeća z dne 24. novembra 1918 »da proglasi uedinjenje države Slovencev, Hrvatov in Srbov (na ozemlju bivše avstroogrske monarhije) s Srbijo in Črno Goro v eno edinstveno državo.« Ta sklep je bil izvršen dne 1. decembra 1918, ko so odposlanci Narodnega Vijeća izročili tedanjemu regentu prestolonasledniku Aleksandru zadevno adreso. V odgovor nanjo je on proglasil »uedinjenje Srbije« (s katero sta bili tedaj že od 25. odnosno 26. novembra združeni Vojvodina in Črna Gora) »z deželami neodvisne države Slovencev, Hrvatov in Srbov v edinstveno kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev«. S tem dogodkom je stopila naša država v življenje.

Kakor pa je bila spontano izražena zavest narodne skupnosti in njej ustrezno volja za ustanovitev skupne narodne države, tako so se že od vsega početka vidiki, po katerih naj bi se država uredila, med seboj močno razlikovali. Predvsem en problem, ki je imel svojo posebno vsebinsko in oblično stran, je dajal obeležje nasprotstvom, ki so doslej usmerjala naš ustavni razvoj. Njegovo jedro je bilo v tem, ali naj se prizna posameznim ljudskim skupnostim, katere so po različni historičnopolitični usodi do neke mere tudi narodnokulturno diferencirane, v okviru skupne države določena pravno organizirana politična samobitnost, ki bi jamčila njihovim posebnim partikularnim interesom in stremljenjem kar najbolj svoboden razmah in popolno zadostitev. Ali naj bi se nasprotno državna ureditev izvedla brez ozira na historično nastale razlike, katerih nadaljnje vzdrževanje in priznanje v obliki teritorialnih in samostojno javno oblast izvršujočih edinic bi sčasoma utegnilo postati kvarno narodnemu in preko njega državnemu edinstvu. V ustavnih borbah je dobilo to vprašanje obliko spora o notranji državni ureditvi, t. j. o razdelitvi države na pokrajine in o dodelitvi kompetenc ter ustrezne oblasti državi in pokrajinam. Oblična stran problema pa je obstojala v tem, kako se bo za ustavotvorno skupščino določila večina, potrebna za sprejetje prve državne ustave. Jasno je namreč bilo, da srbski del naroda, katerega ustavna zgodovina ni nikdar poznala takega vprašanja, ne bo naklonjen ustavni rešitvi, kakor so si jo

zamišljali politični predstavniki velikega dela Hrvatov in Slovencev. Da bi bile njihove težnje zavarovane pred številčno majorizacijo, bi bilo treba razmeroma močne zaščite manjšinskih želja po visoko kvalificirani večini.

Razumljivo je zato, da že krfska deklaracija kot ustavni program bodoče države, ki je imel dejansko značaj srbskega uradnega stališča, ni rešila tega problema s tisto odrejenostjo, s katero je sicer postavila osnovne smernice. Bodoča država je bila opredeljena kot »svobodna, neodvisna kraljevina z enotnim ozemljem in državljanstvom«, ki bodi »ustavna, demokratična in parlamentarna monarhija z dinastijo Karadjordjevićev na čelu«. Ostale določbe so bile pogojene po svojstveni socialni in kulturni strukturi bodočega državnega naroda ter so merile na popolno enakopravnost in enako vrednotenje etničnih in kulturnih dobrin, jezika, pisave, vere ter tradicionalnih narodnostnih simbolov posameznih narodovih delov. Idejno je bila bodoča država zasnovana po vzoru meščanske pravne države z liberalno demokratičnimi svoboščinami in političnimi pravicami. Ni pa bilo odločeno vprašanje pokrajin, ki se je za enkrat obšlo in prepustilo bodoči ustavi v ureditev, češ da bo ona »narodu nudila tudi možnost, da razvije svoje posebne energije v samoupravnih enotah, določenih po prirodnih, socialnih in gospodarskih razmerah«. Isto velja o kakovosti kvalificirane večine, s katero naj bi ustavotvorna skupščina sprejela bodočo ustavo. Rečeno je bilo samo, da bo morala biti sprejeta »od številčno kvalificirane večine«. Med pripravami za krfsko deklaracijo se je sicer to vprašanje podrobneje obravnavalo in Pašić je predlagal tripetinsko večino. A Trumbiću kot predsedniku Jugoslovanskega odbora se je zdelo primerneje pustiti zaenkrat to večino neodrejeno in pri tem je ostalo. Pač pa je poprej omenjeni sklep hrvatskega sabora z dne 29. oktobra 1918 tudi odločil, da bo »vseobča narodna ustavotvorna skupščina vsega zedinjenega naroda Slovencev, Hrvatov in Srbov odločila po vnaprej odrejeni kvalificirani večini, ki bo dajala popolno zaščito pred vsakršnim majoriziranjem, dokončno i o obliki vladavine i o notranjem ustroju naše države, osnovane na popolni enakopravnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov.« Končno je imel z odločitvijo Narodnega Vijeća z dne 24. novembra 1918 pooblaščeni odbor, da brez odloga izvede organizacijo enotne države v sporazumu s kraljevino Srbijo, v svojih navodilih zahtevo, da se mora ustava sprejeti z dvetretjinsko večino. Vendar ta zahteva niti v njegovi adresi niti v regentovem odgovoru, katera dva dokumenta sta bila sestavljena v sporazumu med delegati Narodnega Vijeća in srbsko vlado, ni prišla do nikakega izraza.

Dne 28. novembra 1920 so bile volitve za ustavotvorno skupščino, ki se je sestala 12. decembra istega leta. Dne 28. januarja 1921 si je dala svoj lastni poslovnik, predpisala prisego zvestobe poslancev kralju in s tem že vnaprej priznala monarhično državno obliko in dinastijo. Določeno je tudi bilo, kakor že nekdaj v krfski deklaraciji, da bo nova ustava stopila v živ-

ljenje, ko jo kralj podpiše, tako da je on postal poleg skupščine ustavotvorni činitelj. Poslovnik je naposled odredil potrebno večino za sprejetje ustave in sicer kot absolutno večino vseh po zakonu o volitvah za ustavotvorno skupščino predvidenih poslancev (torej 210, ker je bilo vseh izvoljenih poslancev skupaj 419).

Frakcijska sestava ustavotvorne skupščine je nudila sledečo sliko teženj. Vladna koalicija radikalov in demokratov se je neomajno zavzemala za centralistično državno ureditev, za razbitje zgodovinsko nastalih pokrajin ter za ustanovitev manjših krajevnih samoupravnih edinic z največ 800.000 prebivalci. Notranja uprava bodi razdeljena med državne in samoupravne organe tako, da je prvim poverjena skrb za policijo v najširšem smislu, drugim pa le za izrečno naštete predmete, zadevajoče krajevne potrebe gospodarskega in kulturnega značaja. Izključno prečanski opozicionalni skupini Narodnega kluba, predstavnika hrvatske inteligence in Jugoslovanskega kluba kot parlamentarne zajednice slovenske ljudske, hrvatsko pučke in bunjevsko šokiške stranke, sta stremeli predvsem za federalistično, odnosno avtonomistično decentralistično državno ureditvijo. Jugoslovanski klub pa se je zanimal tudi še za vprašanje socialnih nalog države, katerega so zlasti pokrenili socialisti in zemljoradniki. Socialisti in republikanci so nasproti vladni koaliciji in prečanski opoziciji, ki sta obe priznavali parlamentarno monarhijo, zahtevali republikansko vladno obliko, a republikanci in zemljoradniki so bili z vladno koalicijo složni v tem, naj se samoupravne edinice ne odredijo po vidikih etnično kulturne diferenciacije in svojstvenega političnozgodovinskega razvoja.

Dne 28. junija, t. j. na Vidov dan 1921 je potem prišlo do končnega glasovanja o ustavi. Zanjo je glasovalo 223 poslancev, a proti njej 35, in sicer zemljoradniki, socialisti in republikanci; 161 poslancev ni glasovalo: bili so to poslanci Radićeve hrvatske seljaške stranke, ki si je po uedinjenju nadela republikanski program in kateri sploh niso prišli v ustavotvorno skupščino, nadalje poslanci Narodnega kluba in Jugoslovanskega kluba, ki so že vsi pred dnevom končnega glasovanja zapustili v znak protesta proti nameravani ustavi, ki je že imela zagotovljeno večino, ustavotvorno skupščino. Isto so storili tudi komunisti zavoljo vladinega preganjanja njihove stranke. Tako je bila prva ustava nove države sprejeta z neznatno večino 13 glasov, istega dne od kralja potrjena in s takojšnjo obvezno močjo razglašena v Službenih Novinah.

II.

Od temeljnih vprašanj državne ureditve je Vidovdanska ustava, če pregledamo doslejšnji ustavni razvoj, rešila vprašanje državne oblike v smislu monarhije ter narodne dinastije; nadalje vprašanje idejne legitimacijske

osnove države kot meščanske pravne države, temelječe na načelu osebne svobode in zasebne lastnine; a po svojem socialnoreformatorskem programu je tudi dala razmeram ustrezen odgovor na vprašanje o socialnih nalogah države. Ni pa uspela njena rešitev problema notranje državne ureditve. Zato bo koristno, če si na tem mestu ogledamo prvi vladni načrt, ki je bil izdelan že maja leta 1920 po vladi Stojana Protića, kolikor se bavi s to stvarjo, in končno še zadevne zahteve hrvatske in slovenske opozicije. Protićevemu načrtu sicer ni bilo usojeno, da bi prišel v razpravo v ustavotvorni skupščini, a pomemben je zato, ker je njegovo pokrajinsko razdelitev v glavnem prevzela po posredovanju zakona o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja z dne 3. oktobra 1929 sedanja ustava, ki je poleg tega sprejela tudi nekaj njegovih misli o pokrajinski ureditvi. Njegove značilnosti so bile te-le: največja samoupravna edinica naj bi bila pokrajina z zelo široko zasnovanim lastnim delokrogom. Pokrajin bi bilo 9, ki bi v glavnem ustrezale zgodovinskim mejam, ki so obstojale v trenutku nastanka države. Bile bi to: 1. Srbija, 2. Stara Srbija z Makedonijo, 3. Hrvatska in Slavonija z Reko, Istro in Medmurjem, 4. Bosna, 5. Črna Gora s Hercegovino, Boko in Primorjem, 6. Dalmacija, 7. Srem z Bačko, 8. Banat in 9. Slovenija s Prekmurjem. Opravljanje vse notranje uprave v najširšem smislu, neglede ali bi šlo za državne ali samoupravne posle, je bilo zamišljeno po enotirnem sistemu tako, da bi bilo poverjeno samoupravnim organom (pokrajinskim odborom in skupščinam). V pokrajini bi bil en državni organ, pokrajinski namestnik, toda njegova pristojnost bi bila izčrpana s pravico nadzora. Pokrajinske skupščine bi bile izdajale v stvareh svoje pristojnosti pokrajinske zakone, ki ne bi smeli nasprotovati državnim zakonom. Državni nadzor nad samoupravnimi organi bi imel za cilj preprečiti njihove nezakonite čine, pa tudi tiste, ki bi bili z vidika občih državnih interesov škodljivi. O zakonitosti teh aktov bi odločal državni svet, a o njihovi škodljivosti za obče državne interese kr. vlada.

Od načrtov prečanske opozicije je vseboval načrt Narodnega kluba izrazito federalistične in celo konfederalistične prvine, medtem ko se je Jugoslovanski klub zadovoljil s široko avtonomijo pokrajin in upravno decentralizacijo. Pokrajin bi bilo samo šest, in sicer: 1. Srbija s staro Srbijo in Makedonijo, 2. Hrvatska, Slavonija in Dalmacija z Medmurjem, 3. Črna gora, 4. Bosna in Hercegovina, 5. Vojvodina, 6. Slovenija. Načrt Jugoslovanskega kluba pa je spojil Dalmacijo z Bosno in ne s Hrvatsko, da bi bile tako dobljene tri pokrajine s katoliško večino nasproti trem pokrajinam s pravoslavno večino. Državna ustavotvorna oblast bi določila položaj pokrajin in njihov odnos do državne oblasti. Po načrtu Narodnega kluba bi potrebovale ustavne spremembe, ki bi posegale v pristojnost pokrajin, pristanek pokrajinskih skupščin. Tisti del ustave, ki bi odrejal pristojnost pokrajin bi imel torej značaj medpokrajinskega dogovora, kar bi

pomenilo že konfederativno prvino. Načrt Jugoslovanskega kluba v tem vprašanju ni šel tako daleč in ni zahteval pristanka pokrajin. Zakonodajna oblast naj bi bila razdeljena med državo in pokrajine tako, da bi vse spadalo v zakonodajno pristojnost pokrajin, kar ne bi bilo izrečno prepuščeno državni zakonodaji. Njej bi bile pridržane v glavnem te zadeve: zunanji in vojni posli, edinstvo carinskega in trgovskega področja, denarstvo, pošte in železnice, trgovsko in pomorsko pravo, ne pa civilno in kazensko. Predvidena je bila nadalje še mešana sfera, v kateri bi država izdajala okvirne zakone, pokrajinam bi pa pripadala podrobnejša zakonska izvedba. Predmet te sfere bi bil odnos države in cerkve, narodno zdravje, rečno brodarstvo z vidika mednarodnega in medpokrajinskega prometa.

Država naj bi bila urejena kot ustavna parlamentarna monarhija. O državnih zakonih bi odločala kralj in državni parlament, sestavljen iz dveh domov. Spodnji dom bi izbralo volilno telo vseh polnoletnih državljanov po načrtu Jugoslovanskega kluba celo obojega spola. Gornji dom si je zamišljal Narodni klub kot reprezentanta pokrajin ter še nekaterih organizacij in ustanov, Jugoslovanski klub pa kot socialno ekonomsko skupščino, izbrano po organiziranih družbenih skupinah, stanovih in poklicih.

Pokrajine bi imele vsaka svoj parlament in njemu odgovorno vlado. O pokrajinskih zakonih bi odločale pokrajinske skupščine, sankcioniral bi jih pa kralj. Po načrtu Narodnega kluba bi te zakone predložil kralju v potrditev s svojim podpisom pokrajinski namestnik, ki ne bi imel značaja državnega, temveč samostojnega pokrajinskega organa. Po načrtu Jugoslovanskega kluba pa bi take zakone predlagal kralju državni ministrski svet.

Kakor sta bili predvideni dve vrsti zakonodaje, državna in pokrajinska, tako je bilo predvidenih tudi dvoje uprav. Vendar ni bilo usvojeno načelo, da izvršuje državne zakone državna oblast, pokrajinske pa pokrajinska. Mesto tega naj bi pokrajine izvrševale vse zakone. Le izjemno, v nekaterih posebno naštetih zadevah bi država vodila eksekutivo po svojih lastnih organih, in sicer bi to bila skoro izključno samo področja vojske, diplomacije, pošte in železnic. A še ti državni organi v pokrajini bi morali biti domorodci s pokrajinsko pristojnostjo. Na čelu pokrajinske vlade bi stal pokrajinski namestnik, ki bi bil po načrtu Narodnega kluba neposredno podrejen samo kralju, ne pa državni vladi. Kraljevi ukaz, s katerim bi bil postavljen, bi sopodpisal sam. Bil bi popolnoma izven državne uprave kot samostojen pokrajinski minister. Poverjenike za poedine grane pokrajinske uprave bi imenoval kralj po predlogu in sopodpisu pokrajinskega namestnika. Ukazi v pokrajinskih poslih bi bili podpisani po kralju in pokrajinskem namestniku ali poverjeniku.

Načrt Jugoslovanskega kluba je bil zmernejši. Po njem bi predsednika pokrajinske vlade postavljal kralj na predlog ministrskega sveta izmed treh kandidatov, izbranih od pokrajinskih skupščin. On ne bi imel položaja mi-

nistra, podrejenega neposredno samo kralju. Člani pokrajinske vlade bi bili odgovorni pristojnim državnim ministrom za vodstvo poslov državne uprave in bi smeli postavljati višje uradnike samo z njihovo odobritvijo. Takih utesnitev načrt Narodnega kluba ni priznaval.

Vprašanje, kako naj se razdele dohodki med državo in pokrajine, je rešil načrt Narodnega kluba tako, da je točno naštel državne finančne vire, ki naj bi bili: carine, finančni monopoli, državno gospodarstvo in državna imovina, vendar bi gozdovi, rude in vodne sile pripadali pokrajinam. Ob nedostatnosti državnih dohodkov bi pokrajine dolgovale državi finančno pomoč. Načrt Jugoslovanskega kluba pa je dodelil državi posredne, a pokrajinam neposredne davke. Vendar je od neposrednih davkov priznal državi še progresivni davek na dohodek, zaradi česar ni naložil pokrajinam dolžnosti, kriti morebitne primanjkljaje v državnem proračunu.

Za reševanje sporov med državo in pokrajinami je bilo predvideno posebno sodišče.

Nedvomno je, da sta načrta prečanske opozicije glede notranje državne ureditve bila preradikalna. Vsa politično sociološka moč bi bila dejansko v rokah pokrajin, osrednja državna oblast bi bila popolnoma odvisna od njihove dobre volje. Pri pomanjkanju vsakršne skupnost vzdržujoče organizirane sile, ki bi edina pri takem položaju mogla na normalen način z uspehom jamčiti državno enotnost, bi le-ta kaj hitro utegnila priti v nevarnost, posebno ko nova državna tvorba še ni imela nobene politične tradicije.

III.

Vidovdanska ustava je idejno odsevala stremljenja časa, v katerem je nastala, pri čemer jo je podpirala še srbska ustavna tradicija, nastala na temelju ustav iz leta 1888 in 1903. Država je bila urejena kot ustavna parlamentarna monarhija. Vlada je bila politično odgovorna i kralju i enodomnemu parlamentu, narodni skupščini. Njo so sestavljali poslanci, voljeni od polnoletnih državljanov svobodno z občim, enakim, neposrednim in tajnim glasovanjem po sistemu, ki je jamčil manjšinam sorazmerno predstavništvo. Demokratičnim tendencam prve povojne dobe ter bivši srbski ustavni praksi ustrezno je bila politična premoč pri narodni skupščini, katere večina je odločala o sestavi vlade in njeni usodi. Politična pomembnost kraljevega položaja je bila v glavnem izčrpana v vlogi razsodnika med skupščino in narodom, katero je kralj izvajal s svojo pravico razpusta narodne skupščine in razpisa novih skupščinskih volitev. Seveda je za tako odločbo bil navezan na pristanek vlade, ki je zanjo prevzela odgovornost s sopodpisom vseh ministrov. Kakor je bilo že ugotovljeno, je ustava priznala liberalne osnove meščanske pravne države z določeno socialno reformatorsko korekcijo. Liberalno demokratični zasnovi

države so ustrezale posebno široko zajete politične svoboščine izražanja mnenja s pomočjo tiska ter združevanja, zborovanja in dogovarjanja. Politične stranke sploh niso imele pravne ureditve in so državljani imeli pravico, da so se vanje združevali, samo da niso zasledovale po zakonu kaznivih namenov. Specifični problem notranje državne ureditve se je rešil po načelu stroge upravne centralizacije, ki naj bi namerno izravnala tradicionalne historične in kulturne razlike posameznih narodovih delov ter tako izenačeni narod kar najbolj pritegnila in včlenila v unitaristično nacionalno državo. S težnjo, dati narodnemu edinstvu kar najadekvatnejši državno organizacijski izraz, kakor se je pač zdel večini v ustavotvorni skupščini najbolj primeren, ki je dala celo službenemu jeziku kot srbsko-hrvatsko-slovenskemu enotnostno, filološko vsekakor nepravilno označbo, pa je bil v kričečem nasprotju sam naziv države kot kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Interesantno je, da je prečanska opozicija v ustavotvorni skupščini kljub svojemu več ali manj federalističnemu programu vedno bila za naziv Jugoslavija, medtem ko so se centralisti odločili za naziv, ki bi bolj ustrezal plemenski federaciji. Enim je šlo za to, da bi že naziv izključeval vsako misel na srbsko hegemonijo, drugim pa je ravno srbsko ime na prvem mestu v državnem imenu bilo toliko drago, da ga niso hoteli žrtvovati.

Vidovdanska ustava s svojo izključno liberalno demokratično zapadnoevropsko usmerjenostjo ni zadela pravilnih organizatoričnih osnov nove države. Tehniki modernega parlamentarizma ustrezno je ustvarila strankarsko državo. Vendar ni mogla preko dognanega sociološkega dejstva, da je za parlamentarizem, če naj bo uspešen sistem za integriranje družbe v državo, pogoj že ustaljena politična enovitost, ki mora po svoji vsebini že presegati golo, bližje neodrejeno narodovo voljo po lastni državi. Narod kot sociološka skupnost je politična prasila, ki si nikdar sama ne dá kakšne trajnejše organizacije. Določitev konkretne državne ureditve tej politični prasili, je vedno stvar posameznih voditeljev, katerim je dana sposobnost, dognati tej sili imanentno aktivnost in ji dati njenim smotrom ustrezno organizacijo. Iz pojma naroda kot neorganizirane skupnosti izhaja, da takim določitvam in odločitvam nikdar ne sledi jasen odgovor v pritrdilnem smislu. Le če obstoječe narodovo hotenje ne najde ustrezne orgnizacije ali pravilnega tolmačenja, se slej ko prej pokaže napaka. Vidovdanska ustava je imela namen organizirati trajno pravilno tolmačenje narodove volje in preko nje primerno usmerjanje narodove sile po tehniki strankarskega parlamentarizma, vendar se je izkazala kot zmota. Stranke, katere je zateklo uedinjenje, so vzrasle v drugih prilikah in z drugimi cilji ter niso zmogle prilagoditve novim problemom, ki so jih prinesle nove razmere; novo nastale pa so bile v pojmovanju teh problemov preveč intrasigentne. Na eni strani nove stvarnosti ni mogel doumeti okoreli, še vedno v različnem zgodovinskem razvoju slepo tičeči konservativizem, na drugi strani pa jo

je prav tako ignoriral zgolj razumski, v abstraktnost odmaknjeni konstruktivizem. Priznati je sicer treba, da so sčasoma tudi vse prečanske stranke, ki so bile prvotno nasprotne Vidovdanski ustavi, končno vendarle pristale nanjo in na ves politični položaj, katerega je ustvarila, in to celo s sodelovanjem v vladi, vendar pa nobena obstoječa stranka ni zajela splošne narodne volje. Vse so bile samo organizacije različno pojmovanih, več ali manj splošnih partikularnih interesov, tako da je ves parlamentarizem izzvenel v borbo specialnih strankarskih koristi, v golo merjenje številčnih sil. To stalno mehanistično merjenje je hromelo državno oblast in spodkopavalo njeno avtoriteto, ko je bilo očito, da vsaka vlada troši svoje sile le za to, da se čim dlje obdrži.

Nepriznanje dejstva, da je parlamentarizem nemogoč, če ni podan temelj frakcijskemu sporazumevanju v čutu politične skupnosti in enovitosti in iz njiju izhajajoče odgovornosti za celoto, ki mora imeti silo, da premosti strankarske interese, je privedlo do nevarnosti državne dezintegracije. Zunanji znak te nevarnosti je bila skupščinska tragedija z dne 20. junija 1928.

Parlamentarizem Vidovdanske ustave se ni izkazal kot sistem, ki bi bil sposoben, dati potrebno stalno državno oblast, katera bi učinkovito poudarjala in jačala narodov občutek politične enotnosti. 25 vlad si je sledilo v 10 letih, ena sama je padla v skupščini. Nobena skupščina ni zasedala svojo po ustavi določeno štiriletno dobo, a tudi nove volitve, izzvane v namenu, da bi volilno telo odločilo, nikdar niso dale povoljnega uspeha za sestavo trajne, delazmožne vlade.

IV.

Konec l. 1928 je položaj že tako daleč dozorel, da se je jasno postavilo vprašanje: ali tvegati nevarnost, da se bo državni mehanizem, ustvarjen z Vidovdansko ustavo, ustavil, ali naj se žrtvuje neustrezna ustava, da se ohrani večja dobrina, namreč splošna narodova volja do skupne enotne države. Tako se je zgodilo, da se je kralj odločil, smatrajoč, da je brezuspešno izčrpal vsa sredstva, ki so bila glede na obstoječe stanje dopustna, za državne akte z dne 6. januarja 1929. Z njimi je bila odpravljena Vidovdanska ustava, narodna skupščina razpuščena in uvedena začasna, osebna kraljeva vladavina brez narodnega predstavništva, parlamenta. Kralj je postal edini vrhovni državni organ, združujoč v svoji osebi zakonodajno in izvršilno oblast, ministri so postali odgovorni samo kralju.

Akti z dne 6. januarja obstojajo iz kraljeve proklamacije v zvezi z njegovim nagovorom na ministre ter iz zakona o kraljevski oblasti in o vrhovni državni upravi. Skupaj z istočasno izdanimi zakoni o razveljavljenju zakona o volitvah narodnih poslancev in zakona o volivnih imenikih ter z zakonom o zaščiti javne varnosti in reda v državi predstavljajo po svoji vsebini ustavo naše države za čas od 6. januarja

1929 do 3. septembra 1931. Politično najpomembnejša je proklamacija, kajti ona idejno legitimira novo nastalo stanje v potrebi, da se ohrani državno in narodno edinstvo. Kralj je odločno naglasil: »Čuvati narodno edinstvo in državno celoto, to je najvišji smoter Moje vladavine, a to mora biti tudi najvišji zakon za Mene in za vsakogar.« A obenem je to stanje bilo izrečno označeno samo kot prehodno z namenom, katerega odreja najjasneje sledeči odstavek proklamacije: »Iskati moramo novih metod dela ter pripravljati nova pota. — Prepričan sem, da bodo v tem resnem trenutku vsi Srbi, Hrvati in Slovenci razumeli to iskreno besedo svojega kralja in da Mi bodo najzvestejši pomočniki pri Mojih bodočih naporih, ki imajo edini smoter, da se v najkrajšem času doseže ostvaritev onih ustanov, one državne uprave in one državne ureditve, ki bo najbolj ustrezala splošnim narodnim potrebam in državnim koristim.«

Nujna posledica dejanskega stanja, katerega so vzpostavili šestojanuarski akti, je bila kopica zakonov, katerih namen je bil, prilagoditi do tedaj veljavno pravno stanje novim prilikam. Z zakonom o izpremembi zakonov o občinah in oblastnih samoupravah so bili vsi teritorialni samoupravni organi razpuščeni, na njih mesto so stopili imenovani. Tiskovna svoboda je bila močno utesnjena, politične stranke so bile razpuščene, stalnost in nepremestljivost v vseh strokah državne službe ukinjena, neizvzemši sodnikov rednih in upravnih sodišč. Ustanovljeno je bilo posebno sodišče za zaščito države.

To dobo našega ustavnega razvoja karakterizira težnja ne toliko po upravno tehnični kot po politično nacionalni centralizaciji in po pravni unifikaciji s smotrno kodifikacijo. Ogromno zakonodajno delo, katerega je ta doba opravila, je segalo na vsa področja. Z uvedbo zakona o ureditvi rednih sodišč, enotnega modernega kazenskega zakonika, zakonika o sodnem kazenskem postopanju, civilnopravdnega postopnika, stečajnega in poravnalnega zakona, zakona o izvršbi in zavarovanju sta dobila osebna svoboda in zasebna lastnina sodobnim prilikam ustrezno pravno jamstvo. Z važnimi upravnimi zakoni, kakor z zakonom o ureditvi vrhovne državne uprave, o notranji upravi, o občnem upravnem postopku kakor tudi z uradniškim zakonom je bila državna uprava postavljena na enotno in bolj racionalno urejeno osnovo, določen je bil odnos državljana do državne uprave in storjen poskus pravičnejše ureditve uradniškega vprašanja. Najbolj pereč je bil seveda notranjepolitični problem. Skušal se je rešiti z zakonom o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja z dne 3. oktobra 1929. Država je dobila službeni naziv Jugoslavija, državni narod sledstveno ime Jugoslovani. S tem naj bi prišlo tudi na zunaj do izraza narodno in državno edinstvo, v katerem ni mesta za hegemonijo kakšnega narodovega dela. Odpravljena je bila nadalje dotedanja upravna organizacija, ki je razdelila državo na 33 oblasti, ter je vse državno ozemlje bilo razdeljeno na 9

velikih upravnih območij. Pri tej razdelitvi so sicer jemali ozir na historične, gospodarske in prometnopolitične momente, vendar se je namerno izbrisal vsak spomin na bivšo nacionalno in državnopravno razkosanost. Tem upravnim območjem, imenovanim banovine, je stopil na čelo ban kot predstavnik kr. vlade v banovini. Njegov položaj nalikuje ministrovemu. Ta zakon je obenem prepovedal nošenje in izobešanje drugih kot državnih zastav. Z zakonom o banski upravi z dne 7. novembra 1929 so bile pobližje odrejene naloge in pristojnosti teh upravnih enot tzv. obče državne uprave. Končno bodi še omenjeno, da je v tej dobi dobilo šolstvo kot najvažnejši ljudski vzgojni činitelj z raznimi šolskimi zakoni, enotno ureditev in da se je skušala čedalje pomembnejša fizična narodna vzgoja osredotočiti v edinstveni organizaciji Sokola kraljevine Jugoslavije. Tudi priznane veroizpovedi z izjemo rimsko- in staro-katoliške cerkve so dobile v tej dobi enotne organizacijske zakone.

Ko so bili ti problemi rešeni, je smatral kralj, da je nastopil čas za uspešno sodelovanje naroda v zakonodaji, da je ustvarjen ugoden temelj za novo ustavo, katero si je namenil izdati. Zgodilo se je to dne 3. septembra 1931, ko je bila objavljena s kraljevim manifestom.

V.

Absolutni ustavotvorec je ostal bistveno zvest osnovnim načelom Vidovdanske ustave, le državni politični ustroj v ožjem smislu in notranjo državno ureditev je podvrgel korekturam, ki so se mu zdele primerne. V prvo vrsto teh korektur spadajo določbe, ki neposredno ali posredno utesnjujejo politične svoboščine državljanov ter utrjujejo prevladujoči položaj kralja in njegove odgovorne vlade nasproti narodnemu predstavništvu. Druga vrsta pa vsebuje določbe, nanašajoče se na upravno razdelitev države in pokrajinsko samoupravo.

Državna politična organizacija Vidovdanske ustave je shirala, ker so njenim idejam nedostajali sociološki pogoji. Volilno delo je bilo dokaj konstantno porazdeljeno po strankah, ki so vsaka zase nestrpno zastopale svoje posebne interese, da so pozabljale celo na najvišjo skupno dobrino narodne ter državne celote. Predvsem dvoje momentov je ta pojav pospeševalo, namreč zelo liberalna tiskovna svoboda, zajamčena dosti podrobno z ustavnimi predpisi samimi, ter prav tako široka svoboda državljanov, da se združujejo, dogovarjajo in da zborujejo. Politične stranke so bile popolnoma prosto ustanovljive. Sedanja ustava, imenovana tudi septembrska je sicer ti pravici tudi priznala, vendar je prepustila določitev njune vsebine navadnemu zakonodajcu, pravico združevanja pa je utesnila tako, da »ne sme biti na verski ali plemenski ali pokrajinski osnovi za strankarsko politične namene niti za namene telesne vzgoje«. Tiskovni režim, veljajoč na podlagi novele z dne 6. januarja 1929 k tiskovnemu zakonu z l. 1925, dopušča preko

namerno ohlapno zasnovane možnosti zabrane razširjanja in prodajanja novin ter drugih tiskanih spisov, o kateri odločajo — brez pravice kakšnega pravnega sredstva — državna tožilstva dokončno, uspešno oblastveno kontrolo in posredno vplivanje na tisk. Zakon o društvih, shodih in posvetih z dne 18. septembra 1931, spremenjen in dopolnjen z novelo z dne 24. marca 1933, pa uvaja specialno pravno ureditev za politične stranke. Za njih nastanek in delovanje sta potrebni dve dovolitvi notranjega ministra, ena, s katero se odobri ustanovitev stranke, druga, s katero se stranki dopusti obstoj in delovanje. Kakor pripustitev, je tudi razpustitev stranke dana v prosto oceno notranjega ministra. Nedovoljene so politične združbe na osnovi, katero prepoveduje ustava, nadalje pa še tiste, katerih namen bi bil nasproten »narodnemu edinstvu, celotnosti države ali državnemu ali družabnemu redu«. Zakon tudi sam postavlja neko organizacijsko jamstvo, da stranka ne bi mogla biti pokrajinska, plemenska ali verska. Predno se namreč končno odobri strankino delovanje, mora biti izvedena njena organizacija vsaj v polovici okrajev v državi, kjer mora imeti najmanj 30 vpisanih članov, ti okraji pa morajo biti razdeljeni vsaj na šest banovin. Istim načelom tudi ustreza zakon o volitvah narodnih poslancev v svojih zahtevah glede sestave državne kandidatne liste. Ona mora sicer imeti poleg nosilca liste kandidate za vse volilne enote v državi, vendar zadostuje, da jo predloži »po najmanj 30 predlagateljev iz vsakega upravnega okraja izmed polovice skupnega števila upravnih okrajev v državi, toda tako, da so ti okraji na ozemlju vsaj dveh tretjin banovin«. Končno mora še vsak kandidat kakor tudi njegov namestnik dati pismeno izjavo, s katero pristaja na kandidaturo in se obvezuje, da bo »v svojem političnem delovanju varoval državno celoto in delal za narodno edinstvo« in da ne bo pristopil »k verskim, plemenskim in pokrajinskim strankarsko-političnim združbam«. Končno bodi še omenjeno, da je sedanje volilno pravo, dasi za to ni neposrednega oslonca v ustavi, odpravilo anonimnost volilca in mesto tajnega uvedlo javno glasovanje. Upravičena je trditev, da ves pravni red sedanje ustavne dobe, kolikor se tiče urejanja javnega političnega udejstvovanja, nosi pečat namere po izključni organizaciji pozitivnih sil, ki priznavajo zdravo sociološko osnovo moderne države, namreč narodno edinost kot počelo vse politične tvornosti in sile. Ves ta pravni red je bil zamišljen le kot potrebno vzgojno sredstvo, čigar namen naj bi bil pospešiti razvoj čuta za nacionalno solidarnost in njemu ustrezno zavest politične odgovornosti.

Kralj po sedanji ustavi ni samo vrhovni osrednji državni organ, ki vzdržuje ves državni stroj v teku, on je obenem proglašen za zaščitnika narodnega edinstva in državne celotnosti, za čuvarja njunih trajnih interesov. Smisel te ustavne izjave je bržčas, da morajo kralja pri izvajanju njegovih kompetenc, njegove prerogative, voditi označene koristi. Ustava opre-

deljuje našo državo kot nasledno in ustavno monarhijo v razliko k Vidovdanski, po kateri je bila tudi parlamentarna. Praksa je dala tej opredelbi vsebino, da so ministri politično odgovorni samo kralju, da je njihov položaj prvenstveno odvisen od zaupanja krone, narodno predstavništvo na njihovo usodo nima neposrednega vpliva. Vplivati bi moglo le posredno s pomočjo ustavnih proračunskih in zakonodajnih kompetenc. Vendar je politično važna proračunska pravica narodnega predstavništva utrpela na pomenu zaradi tega, ker daje ustava možnost, da kralj z ukazom podaljša proračun minulega proračunskega leta v skrajnem primeru za celo leto. S tem neha biti proračunska pravica sredstvo uspešne borbe proti vladi za vse v vmesnem času izvoljene narodne skupščine. Njih bi lahko vlada s kraljevim proglasom razpuščala. Sedaj se je še ustalila praksa uredb z zakonsko močjo, ki je bila uvedena s finančnim zakonom za l. 1934/35. S tem je narodno predstavništvo zgubilo tudi mnogo na svoji pomembnosti kot zakonodajni činitelj, kajti ono se omejuje v važnih tvarinah, katere prepusti v ureditev vladi s takimi uredbami, na dajanje zadevnih pooblastil in zgolj obličnost predstavljajoče naknadno soglašanje.

Čeprav je položaj vlade na ta način mnogo bolj utrjen nasproti narodnemu predstavništvu kakor v primeru parlamentarnega režima, je vendar potrebno za všečno delovanje državnega stroja in izpolnjevanje njegovih nalog sodelovanje obeh teh vrhovnih državnih organov, ki bodi kar se dá brez trenj. Ustava je zato postavila najvišja politična državna organa, kralja in s tem njegovo odgovorno vlado ter narodno predstavništvo pod isti najvišji postulat narodnega edinstva, neodvisnosti države in celotnosti državnega ozemlja. To jasno kaže vsebina prisege, katero ustava predpisuje članom narodnega predstavništva. Tako je skušala že vnaprej odpraviti možnost napetosti v temeljnih vprašanjih s tem, da je oba organa stavila nedvoumno v službo istega modernega ideala močne, enotne nacionalne države. A ne samo to. Ustava je tudi narodno predstavništvo organizirala na docela drugi osnovi nego Vidovdanska in to z namenom, da bi zaradi svoje sestave jamčilo pravilnejšo presojo in odrejanje interesov naroda in države, zaradi česar bi zopet bila ostra nasprotstva med obema najvišjima državnima organoma izključena. Odločila se je za dvodomni sistem. Gornji dom, senat, sestavljajo senatorji voljeni in imenovani po kralju, kvalificirani po zrelejši starostni dobi 40 let. Kralj ima pravico imenovati toliko senatorjev, kolikor je voljenih. S tem je kralju, odnosno njegovi vladi zagotovljen dovolj močan vpliv na sestavo gornjega doma. Senat je poleg tega trajen kolegij, v katerem se vsaka tri leta obnavlja polovica voljenih senatorjev. Od kralja imenovani senatorji imajo ravno tako kakor voljeni šestleten mandat. Senat je zamišljen kot blagodejna protiutež proti morebitnim neugnanim stremljenjem narodne skupščine, ki jo voli »narod svobodno z občim, enakim in neposrednim glasovanjem« samo za 4 leta. Se-

natu, čigar članom jamči posebno kvalifikacijo že njih izbor, saj jih postavlja kralj ali pa jih volijo posebni volilci, namreč narodni poslanci, banski svetovalci in predstojniki občin volilne enote (to so banovine, odnosno mesto Beograd s svojim upravnim območjem), in zrelejša doba, je torej poverjena naloga vzdrževati kontinuiteto v državni politiki, kolikor je pri njenem odrejanju udeleženo tudi narodno predstavništvo (zakonodaja, odobravanje mednarodnih pogodb, splošna politična debata ob priliki pretresanja državnega proračuna itd.). Zaupanje v smotrnost senatovega delovanja je tolikšno, da ustava ne predvideva možnosti njegovega razpusta. A tudi določba zakona o volitvah narodnih poslancev, ki uvaja za državno kandidatno listo, katera doseže relativno večino, premijo v tem smislu, da dobi na podlagi tega dejstva tri petine vseh poslanskih mandatov, ima namen na ta način ustvariti zanesljivo večino v narodni skupščini, da bi uspešno podpirala vlado. Če bi bila taka večinska formacija politično homogena, bi bil njen predstavnik, t. j. nosilec dotične državne liste najbolj primeren za predsednika vlade. Ob sociološkem pogoju, da bi bili večina in manjšina vsaka zase programatično strnjeni, pri tem pa da bi obe priznali idejne in organizacijske temelje državnega ustroja, bi se mogel razviti življenja sposoben parlamentarizem, kateremu se itak ne protivi noben ustavni predpis. Končno je treba v tej zvezi še omeniti kraljevo in s tem posredno vladino kompetenco (kajti ona mora s podpisi svojih članov prevzeti odgovornost) za primer, da se senat in narodna skupščina ne moreta zediniti o kakšnem zakonskem predlogu, ter kraljevo izredno pooblastilo v nenormalnih prilikah. Prva pride v poštev, če domova narodnega predstavništva ne soglašata o zakonskem predlogu in se o nasprotjih ne moreta zediniti. Tedaj se smatra tak predlog kot odbit in se o njem ne more več sklepati v istem zasedanju. Če se ponovi ta primer tudi v prihodnjem zasedanju odloči kralj o tem zakonskem predlogu. Drugo nastopi »ob vojni, mobilizaciji, neredih in pobuni, ki bi ogrožali javni red in varnost države ali če so do take mere vobče ogroženi javni interesi«. V takem izjemnem primeru »sme kralj odrediti z ukazom, da se začasno podvzamejo vsi izredni ukrepi, ki so neobhodno potrebni, v vsej kraljevini ali samo v enem delu neodvisno od ustavnih in zakonskih predpisov«. Za odreditev teh ukrepov ni treba pristanka narodnega predstavništva, oni »se predajo naknadno narodnemu predstavništvu v soglašanje«. Zelo važna je tudi določba, da kralj za potrditev (ratifikacijo) meddržavnih političnih sporazumov ne potrebuje odobritve narodnega predstavništva.

Ustava je prevzela razdelitev države na upravna območja, kakor jo je izvedel dotični zakon z dne 3. oktobra 1929. Bana kot predstavnika vrhovne oblasti v banovini postavlja kralj na predlog predsednika ministrskega sveta. Ustava proglaša banovine tudi za samoupravne edinice, vendar banovinska samouprava še ne deluje, ker so odredbe o organizaciji in pristoj-

nosti njenih oblastev prepuščene zakonski ureditvi, katere še ni. Zaenkrat vodi čisto banovinske, nedržavne posle, ki se izčrpajo prav za prav v izvrševanju banovinskega proračuna, ban kot nekak komisar. Kot banovinska samoupravna organa predvideva ustava banovinski svet, voljen na štiri leta z občim, enakim in neposrednim glasovanjem, ki se bo pa mogel tudi pred potekom te dobe razpustiti s kraljevim ukazom na predlog ministra za notranje posle; svet voli iz svoje sredine drugi organ, banovinski odbor kot samoupravni izvršilni organ v banovini. On bo pripravljal predloge banovinskih uredb, banovinskega proračuna ter predlagal postavitve in razrešitve banovinskih uradnikov, katere bo izvrševal ban. Banovinske uredbe, ki bodo imele v dotični banovini moč zakona, bo predpisoval banovinski svet. Morale bodo biti v skladu z ustavo in zakoni. Če bi se jim protivile, ne bodo uporabljive. Urejevale pa bodo te uredbe »poedine grane banovinske uprave in življenja«, in to »na podstavi pooblastitve v zakonu o ureditvi banovin ali z drugimi zakoni«. Proglašanje in razglašanje teh uredb je stavljeno v dolžnost banu, ki mora predhodno zahtevati soglasnost državnega sveta o njih zakonitosti. Če državni svet v enem mesecu ne dá zadevne izjave, velja, da je soglasnost dana. Če odkloni svojo soglasnost, se uredba ne more razglasiti. Ban bo imel pravico, ustaviti vse sklepe banovinskih samoupravnih organov, ki bi nasprotovali ustavi, zakonom in uredbam. Zoper to banovo rešitev je dana v zakonitem roku pritožba na državni svet. A ban bo smel ustavljati tudi one sklepe in izjave, ki bi škodovale občim državnim interesom. Za te primere je dana v zakonitem roku pritožba na ministra za notranje posle. Banovinski proračun je pod nadzorstvom ministra financ, ki ga odobruje, glavna kontrola pa preizkuša njegovo izvrševanje s pregledom zaključnega računa.

Ta slika kaže, da ustava odreja samo formalno plat banovinske samouprave, njena vsebina je prepuščena zakonodajcu. Ustava dopušča obseg, ki bi mogel biti mnogo širši od zadev, katere je Vidovdanska ustava imenoma prepustila oblastnim samoupravam, od zakonske ureditve pa je odvisno ali bo samoupravna sfera res širša ali bo celo ožja. Vsekakor ustava dopušča obširno državno okvirno zakonodajo, katero bi banovinske uredbe podrobneje izvajale primerno posebnim potrebam dotičnih banovin. Omembe vredno je še, da banovinska samouprava ni podvržena državnemu nadzoru samo pod vidikom svoje zakonitosti, kakor je bila oblastna samouprava po Vidovdanski ustavi, ampak tudi pod vidikom upoštevanja občih državnih koristi.

* * *

Pričujoči sestavek nima drugega namena kakor orisati, kar se dá stvarno, naš dosedanji ustavni razvoj ob problemih, ki so ga razgibali. Ves trud je veljal težnji, da bi se posamezne ustavne dobe in sile, ki so jih ustva-

rile, prikazale pravično v smislu svojih dobro mišljenih namer. Usoda človeškega dela je taka, da se mu redko izpolnijo vsa prizadevanja in pričakovanja. To velja v posebni meri za ustave, katerih naloge so vedno težavne. Zavedati se je treba stalno, da je pri našem narodu, ki je bil tisoč let raztrgan po različni zgodovinski usodi, ustavni in državni problem pretežneje psihološki kakor pa organizatorični in da je glede na to dvajset let ustavnih skušenj in skupnega državnega življenja kratka doba. Naša država je vzklila in doslej živela na temelju doživljenega narodnega edinstva in tako bo ostalo tudi vnaprej. Njegova pomembnost je postala v sedanjih prilikah posebno očita in to ne samo za notranji, temveč še celo za zunanjepolitični položaj države. Naj ne motijo nekatera navidezno nasprotna znamenja, kajti ona ne zadevajo jedra stvari, temveč stranska vprašanja. Dobra volja in razumno sodelovanje z vseh strani ne samo pri urejanju, temveč prav tako pri smiselnem izvajanju dosežene ureditve, bo moglo odstraniti tudi tiste težkoče, ki še čakajo zadovoljive rešitve. Za naše razmere še posebno velja modrost angleškega političnega izreka »men not measures«, ki pove, da je poudarek bolj na ljudeh kakor na ukrepih ter ustanovitvah.

DR. ŠTEFAN SAGADIN (Beograd):

VPRAŠANJE NAŠE UPRAVNE UREDITVE

1.

Prve razprave med jugoslovanskimi politiki o notranji ureditvi Jugoslavije spadajo že v začetek 1915. leta. Ko je Fran Supilo iz razgovora s predsednikom angleške vlade Asquithom naslutil, da zahtevajo Italijani kot ceno za svojo pridružitev zaveznikom ono, kar so pozneje v londonskem paktu tudi dobili, je v sporazumu z drugimi emigranti, ki so takrat v Rimu organizirali »Jugoslovanski Odbor«, odpotoval v januarju 1915. leta v Niš, da obvesti o tem srbsko vlado, da bi ona v interesu bodoče jugoslovanske države nakano zaveznikov na račun Hrvatov in Slovencev z vsemi silami preprečila. Pri tem prvem stiku med Jugoslovanskim odborom in srbsko vlado, ki se je do takrat v pogledu vojnega cilja zadovoljevala samo z Veliko Srbijo, omejeno na one dele Avstro-Ogrske, kjer dominira pravoslavni element, se je pokazalo, da obstoji v gledanju na vprašanje, kako se ima bodoča jugoslovanska država urediti, med jugoslovansko emigracijo in Pašićem, odn. srbsko vlado, ogromna razlika, tako da je že ta prvi razgovor rodil za bodočnost nesoglasje, napetost in pritajene borbe dveh naziranj, dveh koncepcij, dveh taktik rešitve državnega in narodnega problema Jugoslovanov.

Pri Hrvatih je ideja narodnega edinstva s Srbi in s tem ideja državnega zedinjenja nikla in se razvijala še iz semena, ki ga je vrgel ilirski preporod in Strossmayerjevo jugoslovanstvo, v pravi narodni pokret pa se je razvila v začetku našega stoletja po delovanju mlade generacije.

Na podlagi ideje narodnega edinstva Srbov, Hrvatov in Slovencev se je že pred svetovno vojno smatrala kot pravilna rešitev avstrijskega problema združitev vseh pokrajin, kjer žive kompaktno Srbi, Hrvati in Slovenci, v državnopravno celino tako, da se država preuredi iz dualistične v trialistično državno obliko. Po izbruhu svetovne vojne, za katero so vsi dalekovidnejši Jugoslovani instinktivno predvidevali, da se bo končala z razpadom habsburške države, pa je bila ideja narodnega edinstva temelj za združitev vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev v eno suvereno državo brez ozira na avstro-ogrske državne meje, kar je praktično pomenilo združitev od Jugoslovanov naseljenih pokrajin avstro-ogrske države s Srbijo in Črno Goro. Temu je dal najpreciznejši izraz Fran Supilo v svojem memorandumu, ki ga je spomladi leta 1916 predložil predsedniku angleške vlade Greyu:

»Hrvati, Srbi in Slovenci su jedan narod etnički. Pod tri imena, različita po historijskim tradicijama, po politički konstituciji i po javnom pravu, po obliku kulture i civilizacije, oni govore jedan jezik i jedna su rasa... Ideja narodnoga jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca donosi kao politički i logički zaključak aspiraciju i akciju za političko ujedinjenje u jednu slobodnu državu, gdje bi svaka grana naroda srbsko-hrvatsko-slovenačkoga donijela u zajedničku narodnu glavnicu prinos svojih posebnih tradicija i najboljih svojih sposobnosti i energija. Ova nova unitarna formacija bila bi harmoničan proizvod svih naših sila fuzijom ideja, tradicija i nada u jedan jedinstveni napor za osiguranje naše zajedničke budućnosti.«

Pri Srbih v Srbiji se jugoslovenska ideja javlja šele pod vladavino kralja Petra, širše konture pa dobiva šele po balkanski vojni. Vendar o kakem elementarnem jugoslovanskem gibanju v Srbiji ni bilo govora. Mislilo se je v prvi vrsti na zedinjenje s Srbijo vseh onih habsburških pokrajin, ki so pretežno naseljene s pravoslavnim, t. j. s srbskim prebivalstvom. Šele ko je delovanje jugoslovanske emigracije začelo učinkovati tudi na odgovorne politike v Srbiji, se pričenja tudi pri njih evolucija v pravcu jugoslovanske koncepcije, vendar samo v tej meri, da se kot končni cilj proklamira osvoboditev iz habsburškega jarma in zedinjenje vseh Jugoslovanov, torej tudi Hrvatov in Slovencev; glede praktične strani izvedbe tega zedinjenja pa so vladajoči činitelji mislili stvarno samo na to, da se državno ozemlje kraljevine Srbije »proširi« na »oslobodjene kraje«, ali z drugimi besedami, da se te pokrajine pripoje, »prisajedine« Srbiji.

Že iz cit. Supilovega memoranduma je razvidno, da so si praktično iz-

vedbo zedinjenja Hrvati čisto drugače zamišljali. Po njih naj bi zedinjenje bila sinteza vseh treh narodov, Srbov, Hrvatov in Slovencev. Dosledno temu bi se po njih mnenju ustavne in notranje ureditve bodoče Jugoslavije ne smelo izglasovati niti z enostavno niti s kvalificirano večino, ampak doseči samo potom »sporazuma« med Srbi, Hrvati in Slovenci, tako da bi ne bilo sploh nobenega nadglasovanja, ampak bi se kompromisna rešitev iskala tako dolgo, da bi zanjo mogla glasovati večina zastopnikov vsakega plemena, kakor Srbov, tako tudi Hrvatov in Slovencev. Pri tem se je predpostavljalo, da do take kompromisne rešitve mora priti, ker bi bilo sicer zedinjenje otežkočeno, kar se je smatralo za nemogoče.

Iz tega nasprotja v naziranjih so se rodili nesporazumi med srbsko vlado in Jugoslovanskim odborom, kar je tudi dovedlo do izstopa Frana Supila iz Jugoslovanskega odbora, ker ta po Supilovem mnenju ni polagal dovolj važnosti na to, da se vsa vprašanja notranje ureditve bodoče Jugoslavije s srbsko vlado že tedaj prečistijo. Vsa zgodovina od zedinjenja do danes nam dokazuje, s kolikšno dalekovidnostjo je bil ta politik obdarjen.

2.

Pod pritiskom dogodkov, ki so se odigrali v letu 1917 (izbruh ruske revolucije, akcija Avstrije za separatni mir, Supilova akcija v Londonu), se je srbska vlada odločila, da skliče za 15. junij 1917 na Krf predstavnike Jugoslovanskega odbora na konferenco, da bi se skupno uredila sporna vprašanja med Srbijo in Odborom. Rezultat te konference je bila krfska deklaracija, podpisana 20. julija, na 28. seji konference. Konferenca na Krfu se je bavila skoro izključno z vprašanji ureditve bodoče Jugoslavije. Krfska deklaracija predstavlja kompromis med stališčem srbske vlade in Jugoslovanskega odbora. Na eni strani je zajamčen unitarizem (torej ne federacija niti konfederacija), in to s tem, da bo nova država imela enega suverena, eno konstituanto, eno ustavo in en parlament, na drugi strani pa se sprejema načelo decentralizacije, vendar se izključujeta zgodovinski in čisto plemenski element pri odreditvi samoupravnih edinic, ki se morajo določiti na podlagi »gospodarskih, socialnih in ekonomskih prilik«.

Četudi je Supilovo mišljenje, poslano Pašiću na njegovo prošnjo, prišlo prepozno, in se v njegovem načrtu predvideva pet avtonomnih pokrajin, je on vendar krfsko deklaracijo kot »granitno historijsko djelo« pozdravil. Hrvatski politiki v domovini pa so glede na krfsko deklaracijo izjavili, »da Hrvati s obzirom na svoje historijsko državno pravo žele bar prvo vrijeme da vide očuvanu hrvatsku državu u toj zajedničkoj državi. Oni vele, da se narodu stoljećima govorilo o njegovoj državi, državnom pravu, o njegovom ujedinjenju i nezavisnosti kao o narodnom idealu, pa im izgleda i boje se, da ne vrše izdaju prema narodu, ako bi se hrvatstvo

i Hrvatska odmah utopile u budućoj zajednici, ako narod ne bi vidio ostvaren taj ideal. Stoga oni misle da treba hrvatski narod da se ujedini, da treba hrvatska država da se stvori i da ona stupi u najtesniju realnu uniju sa Srbijom i Slovenačkom. Ovo bi zadovoljilo u prvo vrijeme, a kasnije bi se mirno došlo do potpunog državnog jedinstva.«

To stališče hrvatskih politikov v domovini na eni strani in pa postopki Pašića, ki niso bili v skladu z načeli krfske deklaracije, katero je on smatral samo za »taktično potezo«, stvarno pa vse svoje politične korake vravnaval v že zgoraj naznačenem pravcu »prisajedinjenja« avstro-ogrskih jugoslovanskih pokrajin Srbiji, so bili znaki, da borba za ustavno (in upravno) ureditev bodoče Jugoslavije s krfsko deklaracijo ni bila še zaključena, nego se je imela šele začeti, ko bo zedinjenje že ustvarjeno.

3.

Konferenca v Ženevi, kjer so se sestali od 6.—19. novembra 1918 Pašić kot predsednik srbske vlade, predstavniki parlamentarnih grup srbske narodne skupščine, zastopniki Narodnega Veća v Zagrebu in zastopniki Jugoslovanskega odbora, da bi se sporazumeli o načinu, kako naj se vrši zakonodajstvo in uprava v novi zedinjeni državi, dokler tega vprašanja ne uredi nova ustava, ima za vprašanje bodoče ustavne in upravne ureditve sicer samo posreden, vendar važen pomen. V državnoorganizatornih vprašanjih je težko in nevarno eksperimentirati, vsaj ne v kratkih presledkih, pa je zato razumljivo, da so se mogle v načinu, kako se imata do nove ustave v novi državi vršiti zakonodajstvo in javna uprava, že spoznati konture, kako bo stvar urejena tudi v ustavotvorni skupščini. S tega vidika je pri sklepu ženevske konference za naše vprašanje zanimivo, da bi morala vlada kraljevine Srbije in Narodno Veće v Zagrebu do sprejetja nove ustave upravljati javne posle vsaka na svojem področju, da bi se pa takoj poleg obeh moralo osnovati skupno ministrstvo z 12 resori, in da bi se morali na to vlado takoj prenesti sledeči posli: zunanja politika, vojska in mornarica (razen dislokacije in administracije), pomorstvo, pomorska trgovina in pomorska saniteta, pripravljanje konstituante in vsega, kar bi služilo za posle iz prehodnega državnega življenja v normalno stanje na podlagi nove ustave. Razen tega se skupnemu ministrstvu poverja skrb za koordinacijo in enotnost reševanja državnih poslov, ki ostanejo v kompetenci narodnih vlad, in sicer promet in prometna sredstva, kakor železnice, rečna plovba, pošte in telegraf, to pa zaradi harmoničnega delovanja, nadalje prehrana in rekonstrukcija narodne ekonomije, vrnitev in oskrba vojnih ujetnikov, sirot in vdov padlih in nesposobnih vojakov ter skupne finance, kolikor se nanašajo na potrebe skupnega ministrstva.

Znano je, kakšno usodo je imel ta sporazum. Srbska vlada ga ni odobrila in Pašić je podal ostavko svoje vlade. Danes je obče znano, da je pri-

stanek Pašića na ženevski sporazum bila samo njegova »taktična poteza« in da je sam izzval neodobravanje sporazuma pri ostalih članih vlade in s tem demisijo vlade, da bi tako dobil svobodne roke za izvedbo svoje koncepcije »prisajedinjenja«.

4.

Razvoj dogodkov ni dopuščal nadaljnih razgovorov in sporazumevanja. Nalagal je vsem činiteljem hitro akcijo. Po zedinjenju Črne Gore s Srbijo sledi tudi sklep Narodnega Veća v Zagrebu o zedinjenju s Srbijo in izvolitev odposlanstva, ki naj ta sklep izvede. To se je zgodilo z znanimi izjavami 1. decembra 1918 in proglasitvijo zedinjenja vseh od Srbov, Hrvatov in Slovencev naseljenih pokrajin v novo državo. Sledila je sestava nove vlade za vso državo. Ker sta se bila Črna Gora in večji del nekdanje srbske Vojvodine direktno podvrgla Srbiji, se je v Srbiji obstoječi sistem in način vršitve javne uprave razširil tudi na te zemlje, v Zagrebu, Sarajevu, Splitu in Ljubljani pa so ostale samo pokrajinske vlade, seveda sedaj podložne in odgovorne centralni vladi. Četudi je z odbijanjem ženevskega sporazuma začasno (do nove ustave) ter z načinom, kako se je izvršilo zedinjenje in sestavila nova vlada, zmagal centralistični koncept Pašića nad dualizmom ženevskega sporazuma, je stvarno, kakor vidimo, ostal dualizem v organizaciji uprave, samo brez one sistematične ureditve, o kateri so se bili sporazumeli v Ženevi. To pa je imelo za dobro funkcioniranje uprave toliko slabše posledice, ker se je via facti začela skoro sistematična drobitev enotnosti teh pokrajinskih vlad, kar je imelo za posledico vedno bolj kaotično stanje v upravi. In ker se je to, kar je bilo zamišljeno samo kot začasno, »privremeno«, začelo spreminjati v stalnost s prikrito tendenco, da se s pomočjo oblasti, ki je bila v rokah vlade, pripravi stanje, ki bi se z njim prejudicirala rešitev notranje organizacije države, kakor naj bi jo sklenila šele konstituanta, so se politični odnošaji v državi samo poostrili in namesto da bi se približevali končni ureditvi državne organizacije v novi ustavi s čedalje večjim medsebojnim zbliževanjem pogledov na posamezne probleme, smo šli vedno bolj narazen, obdajajoč se z brezkompromisnostjo, ki je stopnjevala napetost.

Borba v ustavotvorni skupščini za novo ustavo se je v glavnem vodila okoli upravne ureditve države in se je gibala med dvema ekstremoma: federativno ureditvijo države, razdeljene na šest pokrajin, in centralistično, kakor jo je predložila ustavotvorni skupščini Pašićeva vlada, ki je predlagala upravno razdelitev države na 35 oblasti z največ po 200—600 tisoč prebivalci. Izrazito federalistično ureditev so predlagali Hrvati (Narodni klub). Po tem načrtu naj bi bila država sestavljena iz 6 pokrajin: 1. Srbije, 2. Hrvatske, Slavonije, Dalmacije in Medjimurja, 3. Črne Gore, 4. Bosne in Hercegovine, 5. Vojvodine (Bačke, Banata in Baranje) in 6. Slovenije. Pokrajine bi imele tudi zakonodajno oblast, a državi bi zakonodajna oblast pripadala samo o onih predmetih, ki so v 14 točkah posebno navedeni; za odnošaje med državo in cerkvijo, za narodno zdravje in za rečno brodarstvo pa bi državi pripadalo le okvirno

zakonodajstvo. Zakonodajno oblast bi vršili pokrajinski sabori, vsa javna uprava v pokrajinah pa bi bila v rokah pokrajinskih namestnikov kot organov pokrajine. Samo uprava vojske, diplomacije, pošte in železnic bi bila v rokah državnih organov. V finančnem pogledu bi bila država omejena na carine, monopole in na pomoč pokrajin.

Čisto blizu ustavnemu načrtu Narodnega kluba je bil načrt Jugoslovanskega kluba pod vodstvom dr. Korošca. Tudi ta načrt deli državo na 6 pokrajin, kakor načrt Narodnega kluba, samo s to razliko, da spaja Dalmacijo z Bosno in Hercegovino, glede položaja pokrajin v odnosu proti državi pa se oddaljuje od federalističnega koncepta in približuje bolj sistemu deželne avtonomije, kakor je bil v Avstriji. Od finančnih virov odstopa ta načrt državi tudi progresivni davek na čisti dohodek.

Stojan Protić je kot minister za pripravo konstituante izdelal svoj načrt, po katerem bi bila država razdeljena na 9 pokrajin. Razlika med državno upravo in samoupravo v pokrajinah je izbrisana, vsa notranja uprava je dana v roke pokrajinskim odborom, odnosno skupščinam, a pokrajinski namestnik kot državni organ bi imel samo nadzorno oblast, da prepreči pokrajinskim organom nezakonito delovanje ali delovanje proti občim državnim interesom. Vlada ni sprejela tega načrta, nova, Vesnićeva vlada pa ga je predelala. Tudi načrt Vesnićeve vlade ni doživel, da bi kot vladni predlog prišel pred ustavotvorno skupščino. Pašićeva vlada, ki je sledila Vesnićevi, ga je spremenila. Namesto na 9 pokrajin je predložila razdelitev države na 35 oblasti z 200—600.000 prebivalci, ki so kot samoupravna telesa omejene na posebej naštete predmete. O nadaljnji usodi tega načrta pozneje.

Tudi jaz sem v svoji brošuri »Naš sedanji ustavni položaj« (1920) plediral za 9 pokrajin (§ 22) s središči: Ljubljana, Zagreb, Novi Sad, Sarajevo, Mostar, Beograd, Skoplje in Split, ker sem smatral, da to ideji narodnega edinstva nič ne bo škodilo, naglemu sprijaznjenju duhov z novim stanjem pa samo koristilo.

Mnogo bližji ustavnemu načrtu Stojana Protića kakor pa vladnemu načrtu v pogledu administrativne razdelitve zemlje je tudi sicer interesanten in premišljeno izdelan načrt dr. Smodlake. Po njegovem načrtu se država deli na 12 pokrajin: 1. Podunavska Srbija (Beograd), 2. Vojvodina (Novi Sad), 3. Slavonija (Osijek), 4. Hrvatska (Zagreb), 5. Slovenija (Ljubljana), 6. Dalmacija (Split), 7. Krajina (Banja Luka), 8. Bosna (Sarajevo), 9. Primorje (Dubrovnik), 10. Raška (Novi Pazar), 11. Moravska Srbija (Niš) in 12. Makedonija (Skoplje). Upravne posle v pokrajinah deli na centralizirane in na decentralizirane. Le-ti so našteti v 16 točkah. Na čelu pokrajine stoji na predlog vlade postavljeni glavar, ki ima v svojih rokah vso upravo.

Ostali ustavni načrti: zemljeradniški, socialistični in republikanski se v pogledu glavnega problema ne razlikujejo bitno od vladnega predloga, samo da vsi prepuščajo nar. skupščini, da izvrši administrativno razdelitev z navadnim zakonom.

5.

Vrnimo se sedaj na usodo Pašićevega ali vladnega načrta. V skupščinskem odboru in na posebnem pretresu upravne razdelitve je doživel to spremembo, da sta se število in razmejitev oblasti prepustila redni skupščini, z omejitvijo, da število prebivalstva ene oblasti ne sme prekoračiti 800.000. Ker vlada, odn. skupščinska večina ni ugodila zahtevi Hrvatov (Narodni klub) da se iz ustave izpusti omejitev glede velikosti oblasti po

številu prebivalcev in da se na oblasti prenese tudi del zakonodajne oblasti, so oni zapustili skupščino. Isto je storil Jugoslovanski klub. Tako je Vidovdanska ustava izglasovana 28. junija 1921. leta z 223 glasovi proti 35, toda brez velike večine Hrvatov in Slovencev, a samo z 18 glasovi nad absolutno večino.

Vodilna ideja tvorcev Vidovdanske ustave je bilo narodno edinstvo in iz njega nujno sledeče državno edinstvo. Narodno edinstvo je bila tista sila, ki je delovala v narodu in na zunaj, da se zabrišejo vse zgodovinske, dinastične in plemenske meje, ki so nas razdvajale skozi 12 stoletij, in da se zedinimo ter dobimo svojo državno samostojnost. Narodno edinstvo pa neobhodno zahteva državno edinstvo. Za to se je moralo po ideologiji tvorcev Vidovdanske ustave ter ustavne in upravne ureditve naše države, ki ni nastala po pogodbi treh narodov ali treh ali več držav, ampak po skupni volji vsega naroda, odstraniti vse, kar bi delovalo v smeri ohranitve prejšnjih državnopravnih enot ali pa v smeri ohranitve narodnih ali plemenskih enot. Odtod tolikšna borba za število prebivalcev, ki bi jih smele največ imeti posamezne oblasti, da ne bi v njih oživele zgodovinske pokrajine ali pa da se razdelitev ne bi izrodila v plemenske enote. Oblasti morejo biti samo enote za državno upravo in samoupravo, ne pa za državnopravno ali plemensko avtonomijo. Z omejitvijo velikosti oblasti na 800 tisoč prebivalcev so nekateri mislili, da bo ideja unitarne države zasigurana in nevarnost državnopravnega ali plemenskega separatizma odstranjena. Oblasti morajo biti »prirodne, socialne in ekonomske enote.«

Ker se je predvidevalo možnost — kar je tudi dejansko nastopilo, — da se zakon o razdelitvi države na oblasti ne bo predložil v ustavnem roku, je ustava pooblastila vlado, da to delo izvrši z uredbo, toda za ta primer je ustava tudi uredbodavca omejila z določbo, da se morata Hrvatska in Slavonija razdeliti na 4 oblasti in da se smeta Bosna in Hercegovina samo v njunih mejah razdeliti na oblasti, Črna Gora z okrajem Boko-Kotorskim pa mora biti ena oblast.

Z izvedbo ustave glede pravilne razdelitve zemlje na oblasti je šlo težko in pogrešna razdelitev, kakor je bila izvršena z uredbo od 26. aprila 1922, je nosila od vsega začetka v sebi kal smrti zaradi svoje nezrelosti in nepremišljenosti. Vzrok temu je bil pri Srbijancih predsodek, da se lahko velika Jugoslavija upravlja po istih načelih, kakor se je mala Srbija, pri drugih pa strah pred plemenskim in državnopravnim separatizmom. Sama na sebi ideja razdelitve na velike oblasti, ki bi se vsaka približevala onemu številu prebivalstva, na katero ga ustava omejuje, ni nezdrava. Oblasti s 500—800.000 prebivalcev so spričo redke naseljenosti z upravnega vidika velike enote, ki morejo, če so pravilno organizovane, kot enote državne uprave, prevzeti velik del poslov čisto državne uprave (dekoncentracija), in s tem razbremeniti centralno upravo od onih malenkostnih poslov, s ka-

terimi je še danes preobremenjena, kar je bil končno glavni vzrok, da je Vidovdanska ustava morala doživeti tako neslaven zlom. Take oblasti pa bi bile tudi močne samoupravne edinice, katerim bi se bilo moglo prepustiti vse ono, na čemur nima država neposrednega interesa. V »Njivi« od 23. VII. 1921 sem glede razdelitve na oblasti napisal: »Ako bo prevladal zdrav razum nad konservativizmom in demagogijo, bomo dobili približno tele oblasti: mariborsko, ljubljansko, zagrebško, krajiško (Sušak), osešk, novosadsko, banatsko, sarajevsko, banjaluško, mostarsko, splitsko, beograjsko, kragujevško, niško, skopljansko, ohridsko, kosovsko in cetinjsko. Delokrog, ki ga prepušča ustava oblastim, je tako obsežen, da bo lahko popolnoma zaposlil lokalne energije in zadostil vsem pravim interesom, ki segajo čez občine in okraje, ki pa niso take važnosti, da bi spadali v državno sfero. Oblastna samouprava bo prava politična šola za samoupravo države, ki smo jo dobili v parlamentarni vladavini.«

Toda namesto na 18 ali še manj oblasti je bila s citirano uredbo naša država razdeljena na 33 oblasti, in sicer Slovenija na dve, Dalmacija na dve, Hrvatska na štiri, Bosna na šest, Srbija na sedemnajst (!), Črna Gora in Vojvodina pa sta bili oblasti zase. Na take oblasti, zlasti v Srbiji, kjer nekatere niso bile mnogo večje od naših okrajnih glavarstev, se naravno ni moglo od agend državne uprave prenesti ničesar važnejšega ter je zato moralo v centralni upravi, v ministrstvih, ostati vse tako, kakor je bilo v prejšnji Srbiji; to pa je delovalo potem tudi na oblasti, ki so bile 2—3 krat večje, ker se ni moglo enim oblastim dati večjega stvarnega delokroga nego drugim. Pa tudi pri ureditvi oblasti kot samoupravnih enot, njihovega delokroga in njihovih finančnih sredstev so bile zakonodajcu pred očmi one male oblasti v Srbiji in po tem kalupu je meril tudi druge oblasti, pa je naravno, da so tudi te oblastne samouprave izpadle tako, da niso mogle niti zadovoljiti stvarnih potreb naroda niti razbremeniti državne uprave v pogledu onih poslov, ki države direktno sploh ne tangirajo in se morejo mnogo uspešneje reševati po samoupravnih organih. Rezultat je bil, da smo dobili v državni upravi, ko so bile likvidirane pokrajinske uprave, najbolj nesmiseln centralizem, obremenjen povrhu še z birokratizmom najslabše vrste, v samoupravi pa za vsa večja dela nesposobne in glede svojih financ od milosti vlade odvisne oblasti, ki niso ves čas svojega obstoja mogle dati ničesar, kar bi bilo vredno zabeležiti.

S ponesrečeno razdelitvijo države na oblasti je bila vsa zgradba Vidovdanske ustave omajana. Zgodilo se je to, kar je slutil dalekovidni Supilo že od prvega začetka in se zato toliko zavzemal, da bi se vsa ta vprašanja rešila še pred zedinjenjem, ker bi bili na ta način čisti računi in — dolga ljubezen...

Javno življenje pod Vidovdansko ustavo je postalo zaradi navedenih zgrešenosti z ene in parlamentarizma, kakor se je praktikoval pri nas, z druge

strani neznosno. Začela se je majati ne le zgradba Vidovdanske ustave, nego tudi temelj, na katerem je bila postavljena: narodno edinstvo; kajti vse, kar je vzbujalo v bivših pokrajinah, kakor v Vojvodini, Bosni, Črni Gori ali Južni Srbiji nezadovoljstvo proti režimu, se je pri Hrvatih in deloma tudi pri Slovencih obrnilo na plemensko stran, v negacijo narodnega edinstva. Doseglo se je torej s tako izvedbo Vidovdanske ustave ravno nasprotno od onega, kar se je s tolikimi napori in žrtvovanjem tolikih pozitivnih vrednot hotelo doseči. Vidovdanska ustava ni ideje narodnega edinstva okrepila, ampak oslabila in vzbudila k novemu življenju vse one struje, ki so se ob ustvarjanju naše države morale pred občo voljo hrvatskega in slovenskega naroda zatajiti in likvidirati. Poostritev odnošajev med strankami v narodni skupščini je dovedla do intervencije kralja in ukinitve Vidovdanske ustave ter uvedbe šestojanuarskega režima. Zaradi spoznanja, da je administrativna ureditev ona rak-rana, ki je spodgrizla vidovdansko ustavo in spodgrizuje tudi narodno edinstvo, je bila še v prvem letu tega režima izvršena nova razdelitev države, in to na devet banovin ter iz banovinskega področja izvzeti teritorij prestolnega mesta Beograda, s katerim sta združeni še mesti Zemun in Pančevo. Pri odreditvi banovin smo se izognili tako plemenskemu kakor zgodovinskemu državnopravnemu obeležju in našli srečen izhod za imena banovin v imenih rek, ki so najznačilnejše za posamezne banovine. Pri tem pa se je vendar vzelo v obzir tudi plemensko in zgodovinsko občutljivost ter narodnostne prilike, tako da moramo v razdelitvi videti spretno in racionalno rešitev našega najtežjega notranjepolitičnega vprašanja, v kolikor se tiče same razdelitve. Opravičeno se da samo dvomiti v pravilnost rešitve glede izločitve prestolnice iz dunavske banovine. To, na kar sem svoječasno v javnosti opozarjal, namreč, da, kolikor koli je upravičeno za Beograd, Zemun in Pančevo ustanoviti posebno policijsko direkcijo, vendar to nosi v sebi kal razvitka v posebno, deseto banovino, če se direkcija ne stavi pod bansko oblast, se je v zelo kratkem času dejansko zgodilo. Dunaj, ki je imel dva milijona prebivalcev, je bil administrativno pod nižjeavstrijskim namestništvom in ne direktno pod centralno vlado. Seveda bi pri eventualnem popravljanju te pogreške moral biti tudi sedež banovine v Beogradu, kar pa spet iz drugih razlogov ni oportuno.

6.

Razdelitev države na banovine se je smatrala za steber nove ureditve države ter je bila zato prevzeta v celoti v septembrsko ustavo, tako da se more sedaj spremeniti samo po težavni in odgovorni proceduri spremembe ustave. Na čelu vsake banovine stoji ban kot najvišji predstavnik državne oblasti v banovini. On je začasno, dokler se ne sprejme zakon o ureditvi banovin kot samoupravnih enot, tudi predstavnik banovine. Nje-

mu je direktno podrejena vsa tako zvana »notranja« ali poprej »obča« uprava. Po banovinah je razdeljena tudi finančna uprava, tako da se samoupravna organizacija železnic, pošte in vojske ne krije povsod z banovinami. Banu je dan položaj ministra in po zakonu o razdelitvi zemlje na banovine bi imel on končno reševati vse, kar spada v pristojnost banske uprave. Prvotni namen nove razdelitve je torej bil, da bi se kolikor mogoče zadovoljilo težnje Hrvatov in težišče javne uprave preneslo na banske uprave, kajti v zvezi z ureditvijo banovin kot upravnih enot državne uprave je bila zamišljena široka dekoncentracija, to je prenos vseh onih upravnih poslov, ki bi jih ne bilo treba reševati v centralni upravi, v pristojnost bana, glede onih poslov pa, ki ne bi ostali v rokah državne uprave, so bile zamišljene široke banovinske samouprave, ki bi se mnogo približevale prejšnjim avstrijskim deželnim avtonomijam. Ako bi bile te namere, dekoncentracija in decentralizacija, takoj izvedene z istočasno reformo naših financ, zlasti z uvedbo visokoprogresivne osebne dohodnine, banovinam pa bi se prepustil za samoupravne svrhe ves zemljiški, hišni in obrtni davek, je verjetno, da bi bil s tem naš notranjepolitični problem v osnovi rešen. Obžalovati moramo, da se to ni zgodilo. Pojavile so se one stare zakulisne sile, ki smo jih imeli priliko opazovati na delu v vsem razvoju in reševanju problema naše notranje državne ureditve.

Zakon o banski upravi je sicer prav lepo organiziral bansko upravo in jo opremil z uradniškim aparatom za najširši delokrog, toda pri tem je tudi ostalo. Dekoncentracija se je odložila ad calendas graecas, ministrstva so obdržala še nadalje vse zadeve, kakor da banskih uprav sploh ni. Pa tudi glede onih zadev, ki so iz prejšnjega delokroga velikih županov prešle v pristojnost bana, ni ostalo pri tem, kar je bilo normirano v zakonu o razdelitvi države na banovine, namreč, da ban v teh stvareh končno rešuje, ampak je z zakonom o upravnem postopanju (§ 114) ban tudi v teh zadevah podrejen ministru. (Samo zaradi značilnosti naj navedem, da je ta zakon izdelal Hrvat dr. Ivo Krbek, ki ga je tudi branil v zakonodajnem svetu, in da mojega prizadevanja, da bi dokazal, da ta predpis derogira osnovni zakon o samostojnosti bana, ni podprl noben hrvatski član zakonodajnega sveta. Pozneje je ob neki priliki sicer minister Srskić javno ostro obsodil to reformo in pejus, toda ostala je v veljavi.) Tudi o organizaciji banovin kot samoupravnih enot še danes v sedmem letu septembrske ustave, ni sluha in banovine kot samoupravna telesa imajo samo ono neznatno pristojnost, ki so jo prevzele od oblasti, brez dovoljnih finančnih sredstev. Pa še ta neznatni banovinski delokrog se, kakor se zdi, hoče okrniti, kakor bi se to dalo sklepati po najnovejših vesteh o reviziji zakonodaje o bolnicah.

7.

Nade, ki so se polagale v upravno organizacijo, kakor je izvršena s septembrsko ustavo, odnosno z zakoni, ki so ji predhodili, namreč, da bo s to organizacijo osigurano narodno in državno edinstvo, se niso izpolnile; to pa največ zaradi tega, ker smo ostali na pol pota in nismo z železno doslednostjo izvedli, kar je iz ustavne osnove nujno sledilo. Nezadovoljstvo Hrvatov z opisanim stanjem se izraža v negaciji narodnega edinstva in v zahtevi po federaciji; velik del, ako že ne večina Srbov, ki so siti teh notranjepolitičnih sporov, je že sprejela idejo treh narodov in federativne ureditve na tej podlagi in tako imamo danes, po dvajsetih letih skupnega življenja, pred seboj žalostno perspektivo nove borbe za ustavo pod devizami za narodno edinstvo ali proti njemu in za unitarno državo ali proti njej.

Vse to pa dobiva za naše državno življenje, za našo najbližjo bodočnost toliko slabši izgled, ker tudi naše zakonodajno, kulturno in državljansko izenačenje kljub dvajsetletnemu delu še dolgo ni zaključeno in ni niti ono tisti cement, ki bi trdno vezal vse kraje in vse Jugoslovane v močno in nedeljivo celoto. Delo izenačenja zakonodajstva, ki se je v letih 1929-31 zelo razmahnilo, je zastalo, a še to, kar je že izenačeno, ni še uveljavljeno, kakor bi moralo biti. Ni dovolj, da stopi novi zakon v veljavo, temveč je potrebno tudi mnogo dobro organiziranega in napornega dela, da vsaka zakonodajčeva misel prodre do zadnjih mej in se dobro ukorenini v narodu, sicer pomeni vsako izenačenje za naprednejše pokrajine naše države dejansko nazadovanje, ne da bi zaostalim prineslo napredek.

Ne da bi se spuščali v kaka proroštva glede smeri našega državnega razvoja v bodočnosti, mislimo, da ima upravna — in mogoče celo ustavna — preureditev naše države vse pogoje že v samem stanju naše sedanje ureditve; da je v interesu jugoslovanskega naroda, a ne samo Hrvatov; da je to, kar se imenuje »hrvatsko vprašanje«, vprašanje pravilne organizacije državnega življenja vse Jugoslavije, in da zaradi opravičevanja zahteve po potrebnih reformah, ni prav nič potrebno zanikati, kar je bilo od vsega početka argument za našo zahtevo, da se zedinimo in kar je stvarno dovedlo do tega v zgodovini jugoslovanskega naroda najpomembnejšega dogodka, namreč zanikati naše narodno edinstvo.

Nerešeni notranjepolitični problem že celih 20 let kakor težka mora pritiska ves naš narodni, politični, kulturni, ekonomski in socialni razvoj. To povzroča seveda v vseh slojih naroda duševno depresijo, ki je ovira vsakemu poletu, Zato je nagla rešitev tega problema na način, da bodo zadovoljni Srbi, Hrvati in Slovenci, kategorični imperativ, da se nam vsaj v drugi dvajsetletki vrne ono optimistično razpoloženje, ki nas je navdajalo pred dvajsetimi leti, in brez katerega ni napredka in bodočnosti.

BOŽIDAR BORKO (Ljubljana):

SLOVENSKA KULTURA V JUGOSLAVIJI

Če naj v kratkem orisu začrtam razvoj in izsledke slovenskega kulturnega življenja v Jugoslaviji, tedaj si moramo predvsem določiti in omejiti snov takega pregleda in odgovoriti na vprašanje, ali in v koliko je obstoj neke države, v tem primeru še posebej narodne države, v zvezi s kulturo, katere avtonomnost je treba priznati, če ji postavimo nasproti druge sile in vrednote.

Pod kulturo, ki bodi predmet tega orisa, razumem vse pojave in izraze duhovnega značaja, ki se skozi jezik, zvok in lik bodisi umetnostno, bodisi znastveno, kulturno vzgojno ali kako drugače uvrščajo v celotni ritem slovenskega kolektivnega življenja. Pri tem pa ne smemo imeti pred očmi samo tvorne in intenzivne kulture in nje proizvajalcev, — samo tu je njeno avtonomno področje — marveč tudi reproduktivno, ekstenzivno kulturo s širokim krogom konsumentov, ki so za kulturno izživljanje slehernega naroda nemalo pomembni. Ta kultura je izrazito socialni pojav in je v nekih razmerah po svoji funkcionalni vrednosti za narod prav tako važna, kakor osamljeno delo tvornih genijev na vrhu narodove družbene piramide.

S tega zrelišča je tudi država pomemben činitelj pri oblikovanju duhovne kulture. Prešernov genij se je res mogel razviti ne glede na državo in druge vnanje okolnosti, toda funkcija Prešernovega dela v narodu je že socialen, ne le strogo umetniški pojav. Tvorno dejanje je pač neodvisno od vnanjih činiteljev, stvarjalčeva osebnost in miselna usmerjenost pa že zavisita do neke mere od okolja in silnic, ki gibljejo to okolje. Sleherno umetnostno delo je v hipu, ko preide individualno področje stvarjanja, podvrženo socialnim in materialnim činiteljem. Eden največjih regulatorjev teh sil je zlasti v današnji dobi država. Zaradi tega je za sleherno kulturo, ki hoče biti narodna, nemalo pomembno tudi dejstvo narodne ali tuje države. Ta država vpliva v odločilni meri na narodni kolektiv, le-ta pa nujno vpliva na vsebino in obliko narodne kulture.

S sociološkega zrelišča je potemtakem za kulturno izživljanje našega naroda pomenljivo to, da smo Slovenci že dvajset let državno-politično združeni z Jugoslavijo kot njen bistveno važni sestavni del, kot deležniki njenega državnega naroda. Pri tem nas v sedanjem hipu ne zanima vprašanje, katera politična oblika tega sožitja bi bila kulturno koristnejša; dejstvo je, da dosedanje stanje (unitarizem) ni zadrževalo, marveč je dopuščalo širok razmah slovenske kulture. Le-tega bi hotel v tem okviru vsaj bežno orisati.

PRED VSTOPOM V NOVO DRŽAVO

Za presojanje uspehov dvajsetletnega kulturnega življenja Slovencev v Jugoslaviji je potreben kratek pogled v leto osemnajsto. Kaj smo prinesli v letu, čigar konec označuje zgodovinski akt zedinjenja, kot svojo kulturno dedščino v novo državo?

Objektivno je treba priznati, da ta dedščina ni bila majhna in da je visoko prekašala naš številčni potencijal. Če uvažujemo, da se je vsa naša kultura razvila v boju, ki je zlasti v obrobnih pokrajinah vezal naše sile v borbi za najnavadnejše narodnostne pravice, smemo biti še bolj zadovoljni. Od našega preporoda dalje smo si razvili tip ljudske kulture, ki je socialno slonela na plasti narodnega izobraženstva in na širokih slojih kmečkega ljudstva. Velik del meščanstva v naših mestih ni bil na naši strani ali pa je stal medlo na robu slovenskega kulturnega življenja. Zelo razvito ljudsko šolstvo je do malega odpravilo nepismenost in omogočilo, da se je ekstenzivna narodna kultura lahko na široko razprostrla. V srednjih šolah in na univerzah je vladal tuj jezik, vendar je bila naša narodna misel dovolj močna, da nam je obvarovala čedalje večje število izobražencev, ki so prihajali po pretežni večini iz kmečkega ljudstva. L. 1918 smo imeli literaturo, ki je s svojim modernizmom skoraj že dosegla evropsko višino. Delo Ivana Cankarja je bilo zaključeno (prav tega leta je pisatelja iztrgala smrt), Oton Župančič pa je že s »Samogovori« dosegel razvojni višek. Slovenska književnost je v teh delih premagala provincializem, ki je bil prej tipičen za naša literarna prizadevanja. Tudi v glasbi, zlasti v vokalni panogi, smo dosegli že znatne uspehe. Slovenska likovna umetnost je z impresionisti pokazala ne le sodobno usmerjenost, marveč tudi večje narodno-individualne značilnosti kakor vsa prejšnja umetnost na naših tleh. Slovensko gledališče v Ljubljani je sicer živelo večidel od tuje produkcije in delno od neslovenskih umetnostnih sodelavcev, vendar je lahko s ponosom kazalo na nekaj imen in tvornih uspehov, ki so takisto pričevali o uspešnem razvoju. V idejnem svetu, ki so ga predstavljale zlasti revije, smo že prešli od »notranje-avstrijske provincialnosti« k bolj svetovni razgledanosti, vendar pa je plug naše kulturnosti oral vse globlje domača tla: liberalizem, katolicizem, socializem — vse te miselne struje so se čedalje bolj posvečale problematiki slovenskega življenja in vplivale v smeri ojačenja našega kulturnega vzgona in dejalnosti. Kulturno delo je jelo očitno prehajati od diletantizma k strokovnjaštvu, od narodnjaškega dela k smotrni delitvi funkcij in dela.

To stanje pa je kazalo tudi mnoge pasivne postavke in negativne točke. Vzlic vsem uspehom v literaturi in umetnosti še vedno nismo bili narod v popolnem pomenu besede, marveč bolj narodnost. Za polno narodno življenje nam je nedostajala teritorialna skupnost (razdelitev na

kronovine!) in tista samouprava, ki bi nam omogočila, da bi se vsaj kulturno, če ne tudi politično in gospodarsko sami upravljali. Ne samo sistem, marveč tudi ustroj našega šolstva je bil v toliki meri izven našega vpliva, da smo se vse do l. 1918 šteli med narode, ki nimajo svojega srednjega šolstva in svoje univerze, dveh temeljev polnokrvne narodne kulture. Naša kultura je v toliki meri zavisela od tuje (nemške) kulture, da je bilo izobraženstvo nujno dvojezično. Pri mnogih slovenskih izobražencih smo lahko rekli, da je največji del njihove kulture tuj, domača kultura jim je samo nekak supplément, zgrajen na skromni podlagi maternega jezika. Ta enostranska in prisiljena udeležba na tuji kulturi je bila vzlic nekaterim dobrim učinkom velika ovira za polni razvoj slovenskega narodnega karakterja. Pri tem ne smemo pozabiti tudi onega deleža, ki ga je dajala na pr. Srbom narodna Cerkev. Pri nas se je s cerkvenim deležem utrjeval psihološki utrakvizem in podpiral enostransko pojmovani univerzalizem. Poleg vseh teh pasivnih postavk je bilo še vedno odprto vprašanje, ali bomo Slovenci dolgo vzdržali koncentrični pritisk germanizacije, ki je na vseh mejah, razen kratko pred vojno na slovensko-italijanskih stičnih točkah, navalila na naš narodni organizem in nam stalno zoževala življenjski in kulturni prostor.

Podoba negativnih strani našega tedanjega stanja ni popolna, vendar pa kaže, da so ti negativi morali vplivati tudi na slovensko kulturo. Res je pa, da nas je tak položaj silil k odporu in boju ter tako vzbujal večjo koncentracijo naših kulturnih sil in jačjo dejalnost. Kultura nam je postala sredstvo vitalne obrambe. V zarji osvobojenja so se budile nove sile, odpirale so se možnosti svobodnega in polnega narodnega življenja, sen o narodni državi, razširjeni v široko državno občestvo Jugoslovanov, se je uresničeval in naposled uresničil.

UNIVERZA IN NJENE INSTITUCIJE

Prvi očitni znak osvobojenja je bila narodna preosnova vsega našega šolstva. Umetno zgrajeni in nenaravni sestav tujejezičnega šolstva na slovenskih tleh se je na mah porušil in v znamenju nove, narodne države so postale ne le vse ljudske in meščanske šole, marveč tudi vse srednje šole slovenske. Ta velika sprememba je bistveno izpopolnila slovensko narodno kulturo in ji dala to, česar ji tuja država ni hotela dati: naravno in trdno prosvetno podlago. Tudi dejstvo upravne skupnosti Slovencev je moglo samo ugodno vplivati na razvoj slovenske kulture v intenzivni in ekstenzivni smeri.

Že l. 1919 se je izpolnila stara zahteva Slovencev po lastni univerzi. Ustanovitev ljubljanske univerze pomeni največjo pridobitev v povojni slovenski kulturi, kajti univerza ni samo najvišja vzgojevalka inteligenčnega naraščaja in učilnica strokovnjakov, marveč je tudi najvišji znanstveni zavod, organizatorica znanstvenega dela. Slovenska kultura, ki je dosegla tako častne uspehe v literaturi in umetnosti, ni imela zadostno razvitega znanstvenega življenja. Naši znanstveniki so pisali večidel v tujih jezikih in delovali v tujih znanstvenih središčih, doma sta se razvijali v glavnem samo filologija in zgodovina, nekoliko tudi pravna veda, vse ostalo pa se je gibalo bolj v ekstenzivni, popularizacijski smeri. Ustanovitev ljubljanske univerze je bila velik poziv k delu za domačo znanost. Kljub pomanjkljivim sredstvom se je začelo uspešno znanstveno-organizacijsko delo. Ustanovili so se seminarji in instituti, začele so izhajati znanstvene publikacije, revije, zborniki in knjige, ki pričajo tudi o napredku slovenskega znanstvenega izrazoslovja, frazeologije in stila. Slovanski seminar (pozneje Slovanski institut) je kmalu dosegel sloves najboljšega slavističnega centra v Jugoslaviji. Zgodovinska raziskavanja so dobila novo podlago in nove sile, razširila in poglobila so se tudi geografska raziskavanja (ustanovitev »Geografskega društva«), prav tako so vse panoge prirodnih ved organizirale svoje institute, a za širše javno delo so se vsa prizadevanja naposled strnila v »Prirodoslovnem društvu«. Kljub nepopolni medicinski fakulteti smo napredovali tudi na tem področju. Delovanje tehnične fakultete je nedvomno oplodilo naše gospodarsko življenje v smeri tehnične modernizacije in racionalizacije in na pr. v arhitekturi v smeri iskanja domačega stila in uvajanja sodobnega urbanizma. Sem sodi tudi vprašanje naših študijskih knjižnic. Državna licejska knjižnica v Ljubljani, ki je bila pred prevratom samo osrednja deželna knjižnica, je dobila v novi državi pravico do dolžnostnih izvodov iz vse Jugoslavije. V zadnjem času je postala Vseučiliščna knjižnica in kmalu po dvajsetletnici Jugoslavije se ji bo odprlo novo monumentalno poslopje, zgrajeno nalašč za osrednjo slovensko knjižnico. Maribor je dobil študijsko knjižnico, ki jo je prevzelo v oskrbo mesto in tako zagotovilo tudi drugemu slovenskemu mestu študijsko središče, kakor ga predvojni Maribor ni imel.

Univerza je s svojo kulturno funkcijo povzdignila višino vsega slovenskega duhovno-kulturnega življenja in vplivala tudi na oblikovanje materialne kulture. L. 1937 se je kot posledica našega napredka v znanstvenem in umetnostnem življenju ustanovila — po daljšem delovanju Znanstvenega društva za humanistične vede — Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, ki jo je l. 1938 priznala s posebnim zakonom tudi država in imenovala v oktobru prvih osemnajst akademikov. Organizacija slovenskih prizadevanj za intenzifikacijo domače kulture je tako dobila novo središče, ki bo združevalo in predstavljalo naše najvišje duhovne napore in uspehe.

Če naj pregledamo vpliv teh dvajsetih let slovenskega življenja v Jugoslaviji na literarno stvarjanje, moram že v naprej izključiti iz okvira tega članka oris literarnega razvoja in njegovih rezultatov. Ugotoviti je treba samo spremembo socialnih in materialnih pogojev, ki jo je povzročala nova država na tem področju duhovnega stvarjanja.

Predvsem se je z Jugoslavijo razširil geografski prostor slovenske literature. Vanj so bile tesneje priključene štajerske obrobne pokrajine, ki so dale več dobrih pisateljev, docela nanovo pa se je bilo pridružilo Prekmurje s svojo prvotno kulturo panonskega tipa. Žal da je slovenska kultura izgubila deželo, kjer je pred svetovno vojno kazala največji in mladostno sveži razmah (Julijska krajina) in nekdanje središče našega literarnega življenja (Celovec z ostalo slovensko Koroško). Julijska krajina sicer ni prenehala delovati v naši kulturi (delo emigrantov in pisateljev, ki so ostali na težavnem terenu), vendar je silno oslabljena kot konsumativni in presnavljajoči činitelj.

Za literarno življenje je dokaj pomembno tudi dejstvo, da se je v novi državi izvršila poleg ponaroditve šolstva nacionalizacija slovenske družbe, ki se je zaradi novih gospodarskih razmer tudi socialno še bolj diferencirala. Velik konsum knjige je omogočilo to, da so se pod vplivom narodne države priključili slovenskemu kulturnemu konsumu stari in novi meščanski sloji, zasebni nameščenci in delavstvo, torej plasti, katerih dobršen del je prej stal v kulturni, socialni in gospodarski odvisnosti od tujcev. Za slovensko kulturo je bil poleg izobraženca in kmeta pridobljen tako zvani mali človek, ki večidel vzdržuje naše knjižne družbe, revije itd.

Večji razmah slovenske knjige in slovenskih založništev (zanimivo bi bilo primerjati prejšnjo in sedanjo naklado knjig) je olajšal eksistenčne možnosti slovenskega pisatelja. Svoboda stvarjanja se je v novi državi za Slovenca povečala, v kolikor niso nastopili pojavi, ki iznačujejo v velikem delu evropskih držav sedanjo dobo in nje civilizacijsko krizo.

V dvajsetih letih Jugoslavije je izšlo približno 12.000 slovenskih knjig, revij in drugih bibliografskih edinic — število, ki daleč prekaša naše možnosti v prejšnji državi. Kvantitativno in kvalitativno smo napredovali bolj ali manj na vseh področjih. Naša poezija se sicer po kvaliteti ni razvijala v toliki meri, kakor v dobi Moderne, obilen in raznoličen je donos lepe proze, zlasti romana, dokaj smo napredovali v dramatiki, predvsem pa v znanstveni in v poučni literaturi vseh panog in strok. Številni prevodi iz slovenščine v tuje jezike niso samo priznanje kvaliteti naših pisateljev, zlasti Iv. Cankarja, ki je bil največ prevajan, marveč so tudi posledica narodne države, s katero je naše ime (četudi večkrat pod skupnim državnim imenom)

prodrlo v svet, v enciklopedije, v leksikalna dela itd. Silno je narasla naša prevodna literatura in nas na široko zvezala s svetom.

V novi državi se je razširil in obogatil naš jezik, saj ima jezik tudi svojo sociologijo: razširjenje in diferenciacija družbe ustvarjata nove plasti tudi jeziku. Slovenščina je bila v prejšnjih dobah nujno pod odločilnim vplivom kmečke govorice, dandanes pa si ustvarja svoj meščanski, delavski in drugačni argot in se terminološko kar skokoma razvija. V jeziku pisateljev in znanstvenikov že čutimo, da ponehuje prejšnji vpliv nemške tehnike izražanja in da prodirajo vanj vplivi francoskega, nekoliko tudi srbohrvatskega stila.

GLEDALIŠČA

Pozitivni vpliv narodne države na slovensko kulturo opažamo prav posebno v gledališču. Samo spremembi našega narodnega položaja gre hvala, da lahko od prevrata dalje vzdržujemo v Ljubljani operno in dramsko gledališče, v Mariboru pa stalno slovensko gledališče, ki ima v zadnjem desetletju pretežno dramski značaj. Vzlic vsem redukcijam in vsem upravičenim željam po izboljšanju sedanjega stanja je vendar prispevek države tisti, ki je pripomogel slovenskim teatrskim stremljenjem do uresničenja mnogih zasnov in uspehov. Treba se je samo spomniti, da v prejšnji državi kljub vsej davčni moči naših krajev ta prispevek ni bil ob sebi umljiv in da je moralo naše gledališče živeti večidel iz lastnih moči.

Dejstvo, da že dvajset let delujeta slovenski gledališči v Ljubljani in Mariboru, je nedvomno pospešilo razvoj slovenske dramatske produkcije in vplivalo tudi na težavni napredek domače operne proizvodnje. Čeprav naša dramatika še vedno ni dozorela do tiste stopnje, ki bi ji odprla pot v svet (češka dramatika, ki ima za seboj večjo tradicijo, je dosegla to razvojno stopnjo šele v zadnjem desetletju), je vendar obrodila dela, ki se po svoji umetniški vrednosti in tehnični izgrajenosti že prijetno razločujejo od predvojne proizvodnje, nekatera zaznamujejo že uspehe na neslovenskih odrih. Prav tako se je v teh dvajsetih letih v naših dramskih gledališčih ugodno razvijalo dramaturško, režisersko in inscenacijsko delo. Vzporedno s tem je šel napredek igralske umetnosti, ki se je zlasti v realistični amsamblski igri povzpela na tako višino, da je ljubljanska drama dolgo veljala za najboljši dramski kolektiv v Jugoslaviji. K uspehu so poleg dobre izbire igralcev, moderne režije in zdravih osebnih ambicij posameznikov pripomogli tudi nekateri vnanji činitelji socialnega značaja; med njimi je socialna preskrba igralcev, ki so si v novi državi pridobili vsaj za silo urejen položaj. Ne smemo nadalje pozabiti, da so se po vojni odprli našemu gledališču širši vidiki in da so zlasti vplivi ruskega gledališča (Hudožestveniki) in v zadnjem desetletju češkega gledališča oplodili poleg Reinhardovih in drugih

srednjeevropskih vzorov našo dramsko in v režiji tudi operno gledališko kulturo.

V ekstenzivni gledališki kulturi so se zlasti v letih gospodarskega procvita razmahnili ljudski odri, ki so se lahko v nekaterih delavskih središčih lotili celo težjih nalog, n. pr. uprizoritve Shakespeara. Tudi to je ugodna posledica občih razmer, ki so združene z življenjem našega naroda v narodni državi.

GLASBA

Razvoj slovenskega glasbenega stvarjanja v Jugoslaviji so pospešili in poglobili tudi vnanji činitelji. L. 1919 je bila glasbena šola Glasbene Matice v Ljubljani spremenjena v konservatorij, ki so ga l. 1926 podržavili. Šele z delovanjem konservatorija je postala Ljubljana pravo središče slovenskega glasbenega življenja. Naša glasbena kultura je jela šele sedaj dobivati višje oblike. Prav posebno se je razvila instrumentalna produktivna in reproduktivna glasba, ki je bila dotlej zanemarjena. Do osvobojenja smo v glasbeni kulturi stali v znamenju vokalne, zlasti zborovske glasbe, kar je očitno spominjalo na čitalniško tradicijo. V glasbeni vzgoji so se pri nas udejstvovali večidel Čehi, kar je bilo samo dobro za to razvojno stopnjo slovenske glasbe. Konservatorij v Ljubljani je postavil trdno podlago novemu razvoju, v glasbeno življenje je stopila mlada generacija, ki je začela boje za nov glasbeni stil. Vse to tekmovanje je močno razgibalo glasbeno življenje in pospešilo tvornost skladateljev.

Obstoj slovenske opere v Ljubljani in nekaj časa v Mariboru je vzpodbujal skladatelje k poskusom slovenske opere in operete, ki so nadaljevali pionirsko delo Foersterja in Parme. Nekateri poskusi zaznamujejo znaten uspeh, zlasti v uvajanju novega opernega stila (Kogoj). — Posebno očiten je naš napredek v simfoničnih in komornih skladbah, prav kakor v vseh drugih oblikah instrumentalne in vokalne glasbe. Posebej je omeniti delo Adamiča, Osterca in Škerjanca. Prvič v slovenskem glasbenem razvoju opažamo zlasti v drugem desetletju obstoja Jugoslavije prodiranje slovenskih skladb v koncertne programe inozemskih glasbenih korporacij, kar pomeni, da je slovenska produktivna glasba že dosegla razvojno višino drugih narodov in samo še čaka, da ji na tem nivoju dozori resničen mojster, ki se bo lahko polnovredno uvrstil med reprezentante sodobne glasbe.

V reproduktivni glasbi opažamo prav tako znaten napredek in uveljavljenje izven slovenskih meja. Turneje pevskega zbora Glasbene Matice po Češkoslovaški in Poljski (1928), Franciji in Švici (1929) in Bolgariji (1934) so na široko raznesle sloves naše pevske kulture. Operno gledališče v Ljubljani je nekaj časa tudi s svojimi rednimi gostovanje v Dalmaciji dokazovalo, da stoji na višini, kakor je niso dosegla niti bolje subvencionirana gledališča. Velik uspeh zaznamuje njegov nastop v Trstu in na Reki

l. 1937. Ljubljanska opera se je v drugem desetletju posebno odlikovala s tem, da je uvajala v jugoslovanski operni repertoar najnovejša operna dela modernega stila (Prokofjev, Šoštakovič, Stravinskij, Janáček i. dr.). Práv tako je prednjačila pred ostalimi gledališči Jugoslavije v izvajanju slovenskih opernih skladb.

Glasbeno življenje je procvitalo tudi izven Ljubljane (Maribor, Celje) in dalo mnoge lepe rezultate. Vzporedno z napredkom domače glasbene kulture gre tudi razmah tako zvane koncertne politike: številna gostovanja tujih mojstrov razširjajo obzorja in priključujejo naša mesta glasbenemu življenju velikih kulturnih središč. Nekateri naši umetniki se uspešno uveljavljajo v tujini. Dejstvo, da gredo v inozemstvu kot umetniki iz Jugoslavije, jim marsikje utira pota, prav tako kakor vpliva državni moment tudi na izvajanje del naših skladateljev v velikih mestih zapada.

Za dvajsetletnico Jugoslavije se pripravlja nov vzgon kvišku: Ljubljana naj dobi glasbeno akademijo in z njo najvišje učno in glasbeno-znanstveno središče. Muzikološke študije se že nekaj časa poglabljajo v raziskavanje našega narodnega melosa in glasbene tradicije, s čimer iščejo teoretično podlago za večjo stilno osamosvojitev slovenske glasbe.

LIKOVNA UMETNOST

Tvorni zagon, ki ga kaže slovenska likovna umetnost od bratov Šubicev dalje in ki doseza posebno lepe uspehe z generacijo impresionistov, teh sopotnikov Cankarjevega in Župančičevega poetičnega rodu, se je nadaljeval z novimi močmi v Jugoslaviji. Kakor vsa mlada povojna umetnost, gre tudi naša skozi borbe za novi umetnostni stil; generacijski problem, tako akuten v poeziji in glasbi, se v likovni umetnosti bolj ali manj veže z novimi nazori in novim okusom. Likovno ustvarjanje ostaja slej ko prej individualizirano in likovni umetnik se večidel sam ali pa združen v manjše skupine bori za priznanje svojega dela in za svoj materialni obstoj. V novih razmerah je število slovenskih likovnikov, ki se zdaj šolajo večidel v Zagrebu in v Pragi, dokaj naraslo in čeprav so si nekateri zagotovili obstoj v državni službi, se je prav v tem umetniškem poklicu pokazalo bridko nesoglasje med kulturnim hotenjem in materialnimi možnostmi malega naroda.

Organizacijsko in umetnostno reprezentativno pomeni velik napredek ustanovitev Narodne galerije v Ljubljani (ustanovljena l. 1918, odprla svoje zbirke v Narodnem domu 1928), ki je združila mnoga pomenljiva ali vsaj značilna dela umetnosti na naših tleh od gotične dobe do povojnih modernistov. V doglednem času se bo tej instituciji pridružila še Moderna galerija v Ljubljani, ki dobi po zasebnem mecenatstvu reprezentativne prostore.

Za raziskavanje starejše umetnosti in za nje ohranitev je bilo nemalega pomena delo drž. spomeniškega urada v Ljubljani, čigar konservator (dr. Fr. Stele) je opravil na tem področju obsežno delo, ki je šele omogočilo pravilno stališče do umetnosti prejšnjih dob na naših tleh. Za znanstveno raziskavanje in obravnavanje naše umetnosti skrbe tudi seminar za umetnostno zgodovino na univerzi, za nje popularizacijo Umetnostno-zgodovinsko društvo. Lep napredek kaže tudi bibliografija likovno-umetnostnih panog in obstoj časopisov (Zbornik za umetnostno zgodovino, Umetnost), kakršnih si nekoč Slovenci nismo mogli privoščiti. Glede na odnos države do umetnosti je treba še omeniti nakupe umetnin in podpore, s katerimi država, banovina in mestne občine podpirajo upodabljajoče umetnike.

Nekatere inozemske razstave, ki so se jih slovenski umetniki udeležili skupno s hrvatskimi in srbskimi tovariši (Praga, Pariz, London, Holandska, Belgija, Rim itd.), pomenijo prve korake k uveljavljenju naše umetnosti pri drugih, zlasti pri zapadnih narodih. Težnje po ustanovitvi Umetnostne akademije v Ljubljani, ki so prešle l. 1938 v organizirano akcijo, označujejo, v koliki meri se slovenska likovna umetnost zaveda svoje tradicije in svojega kulturnega poslanstva v narodni državi.

TISK

Kot ekstenziven činitelj se uvršča med gonilne sile našega kulturnega razvoja tudi tisk, ki posreduje med vodilnimi plastmi z njihovo tvorno kulturo in širokimi množicami. V novi državi je dobil slovenski tisk neprimerno večje razvojne možnosti, kakor jih je imel poprej. Dnevniki so narasli po številu in zlasti še po nakladah, razširil se je njihov obseg, spremenila in močno modernizirala tehnika njihovega urejevanja, tempo njihovega poročevalstva. Besedi se je pridružila tudi slika. Številka slovenskega dnevnika iz l. 1938 se močno razločuje od številke iz l. 1918, pred vsem pa označujejo to razliko napredovanje svetskega duha v škodo ozkosrčne provincialnosti, skrb za naglo in neposredno informacijo, vsebinska mnogostranost in ilustracije.

Obsežen napredek opažamo takisto v tednikih in v revialni književnosti. Bibliografija dr. Janka Šlebingerja »Slovenski časniki in časopisi« našteva v dobi od l. 1797 do l. 1919 419 bibliografskih edinic, od l. 1919 do l. 1936 pa 655 edinic, ali z drugimi besedami: v dvajsetih letih Jugoslavije je slovenski tisk napredoval številčno v večji meri kakor prej v obdobju skoraj 120 let. Napredek je še večji, če premotrimo naš tisk glede njegovega obsega in funkcionalnega vpliva v politiki, kulturi in gospodarstvu.

Razmah revialnega tiska ustreza z ene strani mnogo širšim potrebam raznih strok (strokovni časopisi), z druge pa večji diferenciaciji socialnih

in kulturnih skupin (publicistične, kulturne in literarne revije), pri čemer prevelika razcepljenost ni v vsem pozitiven pojav. Vzporedno s tem razvojem, ki ustreza novemu položaju in novemu ritmu našega narodnega življenja, gre tudi razmah publicistike in žurnalizma ne samo po številu, marveč tudi po kakovosti: po specializaciji in strožji izbiri.

V drugem desetletju Jugoslavije se je poročevalska, kulturno vzgojna in umetniška služba razširila na r a d i o, ki se je pridružil dosedanjim kulturnim činiteljem. Slovenska oddajna postaja v Ljubljani skuša bolj ali manj srečno prispevati k povečanju obtoka domačih in tujih kulturnih vrednot. O kakšnem neposrednem vplivu f i l m a na domačo kulturo ni mogoče govoriti, ker smo ne le Slovenci, marveč tudi Jugoslovani v kinematografiji pasiven deležnik, ki mora sprejemati samo tuje izdelke.

ZAKLJUČNE OPOMBE

Pregled, ki ga je skušal podati pisec na teh nekaj straneh, se že načelno odpoveduje izčrpnosti in popolnosti: je samo poskus pokazati bolj razvojne smeri slovenskega kulturnega izživljanja v Jugoslaviji, kakor pa podrobne rezultate. Hotel sem samo orisati novo kvašenje in novo rast, ki jo je v posredni ali neposredni obliki povzročilo dejstvo, da živimo v narodni državi. Opažamo ga na vseh področjih kulturnega udejstvovanja. Prav zaradi tega sem se namenoma izogibal podrobnemu naštevanju imen in del, ker bi tak pregled zahteval obširnejši prostor in večjo dokumentacijo.

Razkvašenost kulturnega življenja v državi, ki vzlic vsem nedostatkom in neurejenosti vendarle najbolj ustreza slovenskim interesom in težnjam, je še vedno na tisti stopnji, ko so mnogi rezultati nepregledni. Marsikatera pridobitev je šele v razvoju in bo stoprav bodočnost pokazala, kaj nam je v tej stvari prinesla nova zgodovinska pot. Kot splošno značilnost naj samo omenim novo kulturno orientacijo, ki je prekinila prejšnjo enostransko usmerjenost in nas tesneje zvezala preko posameznikov ali posameznih kulturnih krožkov s tujimi, zlasti s slovanskimi in zapadnimi kulturami. Naša velika naloga je slej ko prej, da najdemo pravilen priključek na razvojni ritem hrvatskega in srbskega kulturnega kroga: priključek, ki seveda ne pomeni, da bi žrtvovali svojo slovensko individualnost in njene posebnosti, marveč da najdemo preko nujnih razlik skupne duhovne smotre, kakor jih zahteva usodnost naše politične in socialne povezanosti, naša skupna pot skozi zgodovino. Mnoge primere takega prostovoljnega, urejenega in pozitivnega sodelovanja nahajamo že v znanstvenem, glasbenem in likovno- umetniškem življenju, nekoliko tudi v gledališču, najmanj še v literaturi.

Napačno bi bilo, če bi mislili, da je današnje stanje že idealno in da smo dosegli v narodni državi vse, kar zahteva naša kulturnost. Ne samo

da opažamo mnoge stare vrzeli in upravičeno ponavljamo marsikakšno zahtevo. Tudi kultura se razvija in z njo nastopajo nove zahteve in nove potrebe. Življenje je boj in delo; vse si je treba priboriti in noben uspeh se ne doseza prekrižanih rok. Toda že površna primerjava med našim položajem in stanjem pred dvajsetimi leti in danes nam kaže, koliko so se izboljšali pogoji slovenskega kulturnega razvoja in koliko novih možnosti nam je odprla Jugoslavija. Za ocenjevanje doseženih uspehov ali dosedanjih neuspehov pa ni potrebna samo kritika političnega stanja in odločilnih sil, marveč tudi ostra samokritika, premagovanje domače samovšečnosti in novega provincializma, ki se kiti s perjem moderne filozofske in politične frazeologije. Narod je treba ustvarjati vedno znova, ne pa gledati v njem malika, ki zre na nas z negibljivimi, slepimi očmi usode.

JOSIP RIBIČIČ (Ljubljana)

NAŠE MLADINSKO SLOVSTVO V SVOBODI

Številčna, še bolj pa kakovostna bilanca razvoja mladinskega slovstva spada v eno izmed najaktivnejših postavk kulturnega življenja Slovencev v svobodi. Medtem ko se ostale panoge literarnega napredka pečajo v pretežni večini s prevodno literaturo, je napredek v mladinskem izvirnem slovstvu dosegel tak razmah, da se Slovenci vedno lahko s ponosom udeležujemo domačih in mednarodnih razstav. Šunda med Slovenci v tej panogi skoraj ni in če bi ne bili tako maloštevilni, bi se naše mladinske knjige odražale tudi po opremi od knjig drugih narodov, ki zabrišejo manj vredno blago z luksuzom okvirja.

Stremljenje po kvalitetno dobri mladinski knjigi je pri nas Slovencih tako rekoč v krvi. Po izvirnih mladinskih spisih starejših pisateljev predvojne generacije (Levstik, Stritar, Cankar, Župančič, Kette), katerih dela dosegajo in nekatera celo prekašajo umetniško vrednost del velikih narodov (Martin Krpan, Ciciban), je povsem razumljivo stremljenje nove literarne generacije, da skuša doseči te vzore.

Skrb za dobro mladinsko čtivo je v dobršni meri bila pred dvajsetimi leti zvezana z občo skrbjo za splošni razvoj nove generacije, ki je rastoča ob vojnih grozotah začela odklanjati romanticizem, odpirala široko oči na vse, kar jo obdaja, in se pripravljala, da spet prevzame ideale svojih prednikov ter jih obogati z izsledki lastnega gledanja.

Pregled razvoja mladinske literature v povojnih letih nam je nudila najnazorneje »Razstava slovenske knjige« v letošnjem oktobru.

Nekatera razstavljenih del v oddelku mladinskega slovstva so biseri, ki spadajo v okvir najvzornejše mladinske literature. Že po bežnem objek-

tivnem pregledu smo morali ugotoviti, da se glede kvalitete brez sramu, da, celo s ponosom lahko postavimo vštric z največjimi evropskimi narodi. Bodisi da so nekatera dela starejše generacije tako vplivala na višino naših zahtev, bodisi da je možnost izbire med deli za mladino večja, kot jo premore naš knjižni trg, bodisi da vpliva na izdaje poznanje vzorov iz tuje literature — dejstvo je, da so knjižna založništva pri izbiri izdaj za mladino zelo skrupulozna in izbirčna.

Kogar ni prepričala razstava sama, tega je prepričala živa beseda ge. prof. Černejeve, ki je o priliki omenjene razstave podala izredno plastično in objektivno sliko razvoja povojne mladinske literature. Njeni izsledki so tako važni in tehtni za razumevanje tega razvoja, da ne bo odveč, ako obudimo tudi na tem mestu spomin nanje, ker analizirajo vzročno potrebo in ogromno vzgojno moč mladinske knjige, ki je tako velika, da spada mladinska knjiga ne le v literarno, temveč v isti vrsti tudi pedagoško problematiko. »Zato«, je poudarjala predavateljica, »je odgovornost mladinske knjige pred kulturo in narodom velika.« Upoštevati je treba, da je otrok še nepopisan list, v katerem vse valovi, v katerem vse niha med nemirno željo po izpremembi in realnim ritmom življenja, v katerem se bije boj med gradnjo sveta, kakršnega si je zgradila njegova nemirna domišljija, in maliki resničnega življenja, ki ga obdaja. Računati je treba s splošnim otroškim odporom do vzgojnih tendenc in primerov popolnosti ter nagnenjem do nepopolnih, a samostojnih junakov, ki se z lastno močjo in sposobnostjo prebijejo zmagovito skozi življenje.

Mladinska knjiga današnje dobe je drugačna kot je bila nekoč, kajti povojna doba je postala doba otroka, ki bo ustvaril na ruševinah očetov nekaj novega, večjega in vse osrečujočega, ako bo pravilno usmerjen. Zato so neoficielni kritiki in vzgojitelji instinktivno in splošno zaslutili velik vpliv knjige na mladino. V tretjem povojnem letu je Poverjeništvo za uk in bogočastje celo razpisalo 10.000 kron nagrade za najboljše mladinske spise in 10.000 kron za ilustracije k tem knjigam. Minister Pribičević je v istem letu napovedal državni mladinski list, ki naj vzgoji zanesljivo pokolenje in ki naj bo nekako nadaljevanje Zmajevega lista »Neven«. Ali tudi glede na drugačno vzgojno smer mladinskih spisov se je pričelo vzbujati zanimanje.

Hitrejši razvoj življenja, konkretnost vsega, kar nas obdaja, stremljenje po resničnosti, vse to je moralo ustvariti vrsto bojevnikov za novo smer v mladinski literaturi. Pričel se je odpor proti spisom, ki niso življenjski in ki v svoji fantastičnosti samo plašijo otroke. Medtem ko je vzgojna znanost odpravljala strah, je v mladinskih knjigah še vedno plašil. Oživela je zahteva po pogumnih, namesto preplašenih otrokih, zahteva po resničnosti in po odpravi temnih postav. Otrok naj ne plava po meglenih sferah, ampak naj vedno čuti resnična tla pod svojimi nogami. Nekateri teh bo-

jevnikov resničnosti so v svoji vnemi zahtevali brezkompromisno odpravo vsega, kar se približuje imaginarnemu svetu in so bili prepričani, da daje temu svetu dovolj nadomestila trda zemeljska skorja. Drugi so zopet dvomili, da bi suha resničnost mogla nadomestiti to, kar zahteva notranje življenje otroka. Pravljic je dvoje vrst. So pravljice, ki vzgoje fatalizem in take, ki podžgo voljo do boja in zmage. V prvih je mogočen svet, ki ob svojem postanku pove, kako je človek pradobe skušal najti zvezo med notranjim življenjem in zunanjim. Težak je ta svet, strahoten, zasenčen z vero na vsemožnost zle usode in nemoč šibkega človeka. V drugih pa žive junaki, ki kljubujejo vsem nevarnostim. So to postave, v katerih je človek poosebil svoj lastni pogum. Te osebe ljubi otrok iz vsega srca. Ali so te vrste pravljic res škodljive vzgoji otroka? Ali ustvarjajo take pravljice res preplašene in nepogumne otroke? Ali je res nemogoče, da bi problem usode postal problem naše moči in sposobnosti? Oblika ni važna, pač pa je važno vse, kar dviga našo voljo do borbe; nevažno, kvarno, neživljenjsko pa, kar to voljo ubija. Tudi pravljica je važna, ako vsebuje vse te dobrine, važna, ker otrokovo dušo žeja po njej, važna tudi za nas, ker kaže nekdanje narodovo mišljenje, narodovo dušo in je tedaj izraz svojega časa. V njej se najlaže v plastičnih barvah oriše teža in stremljenje trpečega človeka, ki hrepeni po soncu in sreči.

Prvi, ki je stopil na povsem novo pot, je bil tržaški mladinski list »Novi rod«, ki je izhajal do ukinitve leta 1925 in ki so ga urejevali po vrsti Samec, Ribičič in Pahor. Kot nekako nadaljevanje tega lista v izpopolnjeni obliki lahko smatramo »Naš rod«, ki stopa sedaj v deseti letnik. Kakor »Novi rod« si je tudi »Naš rod« znal pridobiti širok krog sotrudnikov in ilustratorjev iz prvih vrst pisateljev in likovnih umetnikov. Po svojem obsegu, po svoji snovi je postal vodilni mladinski list, ki je vplival na urejevanje tudi drugih mladinskih listov. Izmed teh je omeniti »Zvonček« in »Vrtec«, ki pa vsled svoje nizke naklade ne moreta hoditi vštric z »Našim rodom«, ki je v letu 37/38 dosegel naklado 23.000 izvodov. S to naklado in s svojo vsebino si je ta list priboril vstop tudi v tiste družine iz najširših plasti naroda, ki sicer nimajo zaradi slabih gmotnih razmer nobenega čtiva, in postal ponekod edino ljudsko čtivo.

Kakor je »Naš rod« postal vodilni mladinski list, tako si je Mladinska matica, ki ga izdaja, osvojila malone ves knjižni trg mladinske knjige. Dobršen del njenih knjig, ki izhajajo za naročnike »Našega rodu« v enako visoki nakladi, je takih, da bi lahko z uspehom stopile v vrsto knjig svetovne literature. Nekatere izredne izdaje, ki jih izdaja Mlad. matica, bi pa lahko tudi glede opreme konkurirale z inozemstvom. Ako računamo vsak letnik »Našega roda« za knjigo, tedaj je v desetih letih izdala nad 1 milijon knjig redne in izredne izdaje.

Srednješolski mladini je posvečen list »Mentor«, ki je dobro urejevan

in ga mladina pridno prebira; meščanskošolska mladina pa ima svoj list »Razori«, ki je tudi spretno in uspešno urejevan.

Pri listih, namenjenih samo ljudskošolski mladini, opazimo troje stremljenj: Medtem ko skuša »Naš rod« stati na nevtralnih tleh in dajati najboljše izpod peres pisateljev različnega naziranja, se je »Zvonček« v zadnjem času posvetil našim obmejnim krajem, skušajoč vzbuditi v mladini samozavest in nacionalni ponos. »Vrtec« pa je ostal več ali manj pri svoji prvotni tendenci katoliške vzgoje mladine, četudi oba preje navedena lista te vzgoje tudi ne ignorirata, ampak jo v posameznih primerih še globlje poudarjata. Ali kljub temu v zadnjem času, ko je dobil »Vrtec« novega izdajatelja, hoče del ekstremno usmerjenih krogov prikazati oba ostala mladinska lista kot nekaj, kar stoji izven poti »našega vernega ljudstva«. Ob agitaciji za »Vrtec« se ponekod poslužujejo protiagitacije za ostala dva lista v taki meri, da mora človek dvomiti v resnično rodoljubje ljudi, ki se takih sredstev poslužujejo. Kajti take vrste agitacije morajo in že rode reakcijo, kar ne more kulturnega boja ublažiti, temveč ga le poglobiti, v ogromno kulturno škodo naroda, za katerega navidezno samobitnost se boj vrši. Pri 200.000 slovenskih otrok je še toliko možnosti razpečavanja kateregakoli dobrega lista, da so na tem polju izbruhi strasti, ki zastrupljajo drugo naše življenje, povsem odveč in nepotrebni. Kjer lahko vse živi in se razvija do popolnosti, je zaplotniško premikanje mejnikov neodpustljiv zločin.

To se mi je zdelo potrebno ob tej priliki povedati, da se zavarujem pred očitkom, da nisem opozoril na kulturno zlo, dokler je še v povojih.

Iz neznanih potreb je pred dvema letoma začel izhajati »Naš dan«, ki je povsem epigon že omenjenih listov.

Književne založbe so se v povojnih letih dobro udejstvovale na polju mladinske literature. Po opremi in vsebini so bile dobre knjige Jugoslov. knjigarne, po večini prevodi Svensena, Kipplinga, Grimma i. dr. in le v majhni meri izvirna dela (Kunčič).

Tiskovna zadruga se je uspešno oprijela izvirne literature (knjige za mladino: Levstik, Šorli, Milčinski, Župančič). V prevodnih delih prevladuje tendenca po prevodih iz sorodne literature (Gradnik — Čika Jova).

Umetniška propaganda je izdala drugo izdajo Cicibana s Pirnatovimi ilustracijami. Na žalost je ta izdaja predraga, da bi zajela širše plasti. Mohorjeva družba polaga veliko važnost na izdajo izvirnih mladinskih knjig pri svojih rednih in izrednih izdajah (Meško, Brinar in izbor naših klasikov), medtem ko Vodnikova družba šele v zadnjem času misli na izdajo rednih in izrednih mladinskih knjig.

Založba Učiteljske tiskarne je izdala lepe izbore del slovenskih pisateljev in pesnikov starejše generacije ter narodne pripovedke.

V Naši založbi je izšel Juša Kozaka »Špiridion«.

Poleg navedenih glavnih založb je izšlo še mnogo mladinskih del v samozaložbi ali pri raznih improviziranih založbah. Pri teh zavzema prvo mesto Mala knjižnica Ciril-Metodove družbe, ki zasleduje v prvi vrsti cilje narodne samoobrambe.

Željo mladine po čtivu so upoštevali tudi slovenski politični dnevniki. »Jutro« in »Slovenec« imata nedeljske priloge za mladino, urejevane po zgledu drugih listov v Evropi. Z zgledom so prevzeli tudi težkoče, kajti vsebinsko nikakor ne ustrezajo temu, po čemer hrepeni mladina. Najbrž je temu krivo vodstvo listov, ki ne daje urednikom dovolj sredstev za to rubriko, katero morda smatrajo za nevažno. Namesto da bi prinašali realne članke iz napredka tehnike, obrazložene v poljudnem, otrokovemu znanju primernem slogu, namesto novic z nazornimi slikami, namesto veselja in smeha polnijo rubrike z dopisi, kakršne pač dobe za skromno odmerjen honorar!

V okvir mladinskega slovstva spadajo tudi mladinske igre, ki se pridno uprizarjajo po mestih, trgih in celo vaseh. Ni mnogo teh iger, a kolikor jih je, so po večini na umetniški višini. Po vsebini tvorijo prehod iz dobe romantike v realno dobo, četudi so v glavnem obdržale pravljično obliko.

Ta prehod čutimo v vsej mladinski literaturi zadnjega časa. Iz vseh spisov odseva en cilj: vzgoja srčne kulture in socialnega čuta, stremljenje po samostojnosti, delavnosti in kovanju značajev. Večina spisov stremi za tem, da razvijejo v otroku vse one sile, ki so jim potrebne za zgraditev novega človeka. Novega človeka, ki bo bolj samozavesten in bo z večjim ponosom gledal na duhovno bogastvo lastne domovine ter se čim manj zgledoval na tujih vzorih.

Avtorji se po večini trudijo, da dajo otroku najboljše, kar imajo, bodisi v jezikovnem pogledu kakor tudi glede vsebine.

Zanimiv je odnos mladine do knjig, ki so njej namenjene. To vprašanje je pri nas najtemeljitejše proučila ga. prof. Černejeva, ki je pred par leti sestavila anketo, na katero je odgovorilo približno 3000 meščansko-šolskih otrok in osnovnošolskih otrok.

Iz te ankete razberemo, da do 8. ali 9. starostnega leta ni opaziti med dečki in deklicami razlike glede na priljubljenost čtiva. Prevladuje želja po slikanicah in pravljicah.

Po 9. letu se že opaža posebno pri dečkih prehod k realističnemu čtivu, po povestih velikih junaških dejanj, napete vsebine, četudi že ločijo, kaj je realno možno ali ne. Tako ocenjuje v anketi neki deček »Tolovaja Mataja« z besedami: »Same laži, pa je le fajn!« Zlasti dolgo živi v dečkih interes za Karl Mayeve knjige. Kasneje se pri dečkih kaže težnja po zgodovinskih in potopisnih spisih.

Deklice ostanejo delj časa pri pravljicah, v predpubertetni dobi pa izbirajo čustveno nežnejše realistično čtivo. Posebno povesti z žalostno vse-

bino jih privlačujejo. »Ker sem sama največkrat žalostna«, motivirajo to nagnenje. Okrog 14. leta se že izraža pri njih želja po delih, ki govore o ljubezni.

Med knjigami, ki jih odklanja mladina vseh let, so v prvi vrsti dela s poučno vsebino. Čitank na splošno ne marajo. »Ker me spominjajo na učenje« in ker »je pač — šolska knjiga«!

Taki in podobni primeri so gotovo v dobršni meri izobličili sodobno našo mladinsko knjigo, tako da jo lahko s ponosom postavimo vštric sodobnih narodov. Zrasla je na domačih tleh, po večini se dviga iz nje duh domače grude in ustvarja nam novo pokoljenje, ki se bo gotovo čudilo malenkostnim borbam in ozkemu obzorju stremljenj našega domačega časa. Kakor je naša mladinska literatura doživela svoj pravi razmah šele v svobodi, tako tudi izraža duha, ki naj mlado pokolenje opozarja na to našo največjo dobrino, da bo trdno odločeno, braniti jo v vsakem primeru.

DR. LAVO ČERMELJ (Ljubljana):

BILANCA NAŠEGA NARODA ZA MEJAMI

Kadar dela trgovec ob zaključku leta bilanco, ne upošteva samo blaga, ki ga ima v zalogi, in denarja, ki ga ima v blagajni, temveč računa tudi z blagom, ki ga ima pri drugih trgovcih in odjemalcih. Prav tako moramo postopati tudi mi, ko sestavljamo ob dvajsetletnici ustanovitve Jugoslavije bilanco našega naroda. Bilanca bi bila nepopolna, ako se ne bi pri tem ozirali tudi na skupine našega naroda, ki so po svetovni vojni ostale onstran naših državnih meja.

Kakor vesten trgovec, tako hočem tudi jaz na podlagi listin najprej dokazati obstoj teh naših narodnih skupin. Te listine pa morajo biti take, da jih po potrebi lahko tudi uveljavimo napram tretjim in pred vsem mednarodnim svetom. Zato se bom v naslednjem naslanjal predvsem na uradne vire. Naše lastne neuradne ugotovitve, ki so za nas prepotrebne in važne, bom samo toliko upošteval, da z njimi dokažem večjo ali manjšo verodostojnost uradnih dokumentov. Z listinami, ki nam pokažejo stanje ob izročitvi ali prepustitvi naših narodnih skupin drugim državam, bom primerjal poznejše uradne listine in tako dognal, koliko te države še priznavajo obstoj naših narodnih skupin. Nato bo moja naloga ugotoviti, ali gre v posameznih primerih res za izgubo ali samo za nepriznanje. Dalje bom proučeval, kje so vzroki morebitnega nazadovanja, in navajal, ali in v koliki meri so se izpolnile obveznosti za zaščito naših narodnih skupin. Šele na podlagi tako zaključene bilance bomo lahko postavili podrobnejši program za nadaljnje delo v korist našega naroda za mejami.

Ker pa je tega naroda z izseljenci vred okoli poltretji milijon, in so ti člani našega narodnega telesa razdeljeni po več državah, se bom v okviru tega spisa omejil samo na oni del, ki je nam najbližji, namreč na naš narod za našo zapadno in za našo severno mejo.

I. ZA NAŠO ZAPADNO MEJO.

Na podlagi pogodbe, sklenjene med Jugoslavijo in Italijo v Rapallu 12. novembra 1920, je pripadlo Italiji poleg manjšega ozemlja, kjer bivajo strnjeni Furlani in Italijani, obsežno ozemlje 8274 kvadratnih kilometrov z 207 občinami in 858.377 prebivalci, kjer živijo Slovenci in Hrvatje v večini, in sicer v kompaktni masi in v neposredni zvezi s svojim matičnim narodom vzdolž vse italijansko-jugoslovanske meje. Istočasno je dobila Italija tudi občini Zadar in Lastovo. Že prej, namreč z mirovno pogodbo v St. Germainu 10. septembra 1919, pa se je od Koroške priključila Italiji Kanalska dolina, povečana za občino Bela peč in del občine Rateče iz Radovljiškega okraja na Kranjskem. Končno se je z rimskim dogovorom med našo državo in Italijo

od 27. januarja 1924. priklopila Italiji še Reka, tako da je celotno pripadlo Italiji ozemlje 8766 km² z 217 občinami in z 937.121 prebivalcem, kjer so Slovenci in Hrvatje v večini.

Celotno Italiji priključeno ozemlje s slovenskim in hrvatskim prebivalstvom obsega:

od **Goriško-Gradiščanske** 109 občin (246.716 ha), in sicer:

Goriški okraj (47 občin, 78.389 ha): Ajba, Ajdovščina, Anhovo, Avče, Banjšice, Bate, Bilje, Čepovan, Črniče, Deskle, Dol-Otlica, Dornberg, Gaberje, Gojače, Gorica, Grgar, Kal, Kamnje, Kanal, Ločnik, Lokavec, Lokovec, Miren, Opatje selo, Osek-Vitovlje, Ozeljan, Podgora, Prvačina, Renče, Rihemberk, Ročinj, Skrilje, Solkan, Sovodnje, Sv. Križ-Cesta, Šempas, Šmarje, Šmartno, Štandrež, Števerjan, Št. Peter, Tribuša, Trnovo, Velike Žablje, Vogrsko, Vrtojba, Vrtovin;

od Gradiščanskega okraja 5 občin iz sodnega okraja Krmin (9025 ha): Biljana, Dolenje, Kožbana, Krmin, Medana;

Sežanski okraj (30 občin, 47.195 ha): Avber, Brje, Brestovica, Dutovlje, Gabrovica, Gorjansko, Kobja glava, Komen, Kopriva, Lokev, Mavhinje, Nabrežina, Naklo, Pliskovica, Povir, Rodik, Sela, Sežana, Skopo, Slivno, Šempolaj, Škrbina, Štanjel, Štorje, Temnica, Tomaj, Veliki Dol, Veliki Repen, Vojščica, Zgonik;

Tolminski okraj (23 občine, 106.946 ha): Bovec, Breginj, Cerkno, Čezsoča, Dreženca, Grahovo, Idrsko, Kobarid, Kred, Libušnje, Livek, Log, Ponikve, Sedlo, Srpenica, Soča, Sv. Lucija, Št. Viška gora, Tolmin, Trenta, Trnovo, Volče; in

od Tržiškega okraja 4 občine (6.523 ha): Devin, Doberdob, Ronki, Tržič;

Od **Istre** 50 občin (44.696 ha); in sicer:

Koperski okraj (11 občin, 82.459 ha): Buzet, Dekani, Dolina, Izola, Koper, Marezige, Milje, Očizla-Klana, Piran, Pomnjan, Roč;

Lošinjski okraj (4 občine, 51.121 ha): Cres, Mali Lošinj, Osor, Veliki Lošinj;

Pazinski okraj (7 občin, 85.926 ha): Boljun, Kršan, Labin, Pazin, Plomin, Tinjan, Žminj;

Poreški okraj (13 občin, 79.297 ha): Brdo, Buje, Črni vrh, Grožnjan, Motovun, Nova vas, Novi grad, Oprtalj, Poreč, Umag, Višnjan, Vižinada, Vrsar;

Puljski okraj (7 občin, 77.942 ha): Bale, Barban, Kanfanar, Pulj, Rovinj, Svet Vincenat, Vodnjan;

Volosko-Opatijski okraj (brez enega dela občine Kastav;[1] 8 občin, 66.951 ha): Jelšane, Lovran, Materija, Matulje, Moščenice, Podgrad, Veprinac, Volosko-Opatija;

od **Koroške** (6 občin, 35.201 ha), in sicer:

od Beljaškega okraja: sodni okraj Trbiž, povečan za del občine Podklošter iz enakoimenskega sodnega okraja: Lipalja ves, Naborjet, Pontabelj, Trbiž, Ukve, Žabnice;

(Trbiškemu sodnemu okraju so priključili še občine Bela peč z delom občine Rateče iz Radovljiškega okraja na Kranjskem, tako da je obsegala Kanalska dolina pod Italijo 7 občin in 36.403 ha.)

od **Kranjske** poleg že omenjenega ozemlja še 47 občin (127.350 ha), in sicer:

Pestojnski okraj, povečan za 13.000 ha gozda, ki so bili priključeni občini Knežak, (40 občin, 102.780 ha): Britof, Budanje, Bukovje, Col, Čelje, Dolenja vas, Erzelj, Famlje, Goče, Gorenje Vreme, Hrenovica, Ilirska Bistrica, Jablanica, Janeževo brdo, Kilovče, Knežak, Košana, Laže, Lože, Planina, Podkraj, Podraga, Postojna, Prem, Rateževo brdo, Senožeče, Sinadole, Slap, Slavina, Smerje, Šmihel,

[1] Od Kastavske občine so pripadla Italiji naselja: Bregi, Breza, Brgud, Dolnji Rukavac, Gornji Rukavac, Jurdani, Jušići, Klana, Kućeli, Lisac, Matulje, Perinići, Pobri, Puži, Skalnica in Zvoneće, ki so se združila v novo občino Matulje.

Št. Peter na Krasu, Šturje, Št. Vid, Trnovo, Ustje, Vipava, Vrabče, Vrhpolje, Zagorje, in

od Logaškega okraja: sodni okraj Idrija brez večjega dela občine Žiri, zato pa povečan za nekatere dele občin Rovte, Planina in Logatec iz sodnega okraja Logatec[2] (7 občin, 24.570 ha): Čekovnik, Črni vrh, Dole, Godovič, Idrija, Spodnja Idrija, Vojsko;

Trst (1 občina, 9.589 ha),

Reka (1 občina, 1750 ha, za 350 ha manje kakor prejšnji »corpus separatum«) in od **Dalmacije** del občine Zadar,[3] ter občina Lastovo (2 občini, 11.001 ha).[4]

I. Prebivalstvo po uradnem štetju od 31. decembra 1910.

Pol. okraj dežela	Prisotni prebivalci	Slovenci	Hrvatje	skupno	‰	tuji državljani
Gorica	104.856	80.829	101	80.930	790	2.290
Gradiška	11.873	4.287	1	4.288	394	963
Sežana	30461	29.497	69	29.566	984	64
Tolmin	38.239	37.889	4	37.893	993	383
Tržič	14.110	1.640	10	1.650	138	2.290
Goriška	**199.539**	**154.142**	**185**	**154.327**	**794**	**5.934**
Koper	89.609	31.895	17.573	49.468	563	1.741
Lošinj	21.260	97	9.997	10.094	494	810
Pazin	48.518[5]	288	42.924	43.924	896	275
Poreč	61.358	1.962	17.034	18.996	275	990
Pulj	107.755	3.666	30.520	34.186	349	9.063
Volosko-Opatija	42.970	15.264	22.501	37.765	949	3.034
Istra	**371.470**	**53.172**	**140.549**	**193.721**	**545**	**15.913**
Idrija	14.658	14.538	2	14.540	922	15
Postojna	43.200	42.807	1	42.808	996	205
Notranjska	**57.858**	**57.345**	**3**	**57.348**	**995**	**220**
Kanalska dolina z Belo pečjo	**8.992**[6]	**2.202**	**—**	**2.202**	**261**	**535**
Reka	**48.492**	**—**	**13.351**[7]	**13.351**	**275**	**—**[8]
Trst	**229.510**	**56.910**	**2.403**	**59.313**	**311**	**38.597**
Zadar	**19.946**	**—**	**7.108**	**7.108**	**400**	**676**
Skupno	**935.807**	**323.313**	**149.510**	**472.823**	**541**	**61.199**

[2] Občina Spodnja Idrija se je povečala za frakcijo Ledine od občine Žiri, ki je ostala Jugoslaviji. Enako sta se povečali občini Dole za frakciji Medvedje brdo in Žiberše od občine Rovte in občina Črni vrh za frakcije Liplje, Malni, Kača vas in del frakcije Grčarevec od občine Planina.

[3] Namreč mesto Zadar in naselja Arbanasi, Bokanjac, Crno. Italiji je pripadel tudi otok Pelagruž.

[4] Glede povojne upravne razdelitve tega ozemlja in izprememb v obsegu občin primerjaj L. Čermelj: Slovenci in Hrvatje pod Italijo (Ponatis iz »Misli in dela«, III) in tam navedeno literaturo!

[5] Med temi sta bila 882 Romuna.

[6] Med temi je bilo 6427 Nemcev.

[7] 12.926 Hrvatov in 425 Srbov.

[8] Manjkajo ustrezajoči podatki.

Za specifikacijo prebivalstva po narodnosti naj služi preglednica na podlagi podatkov zadnjega avstrijskega, odnosno madžarskega štetja iz leta 1910. Pri tem štetju se je upošteval občevalni jezik prebivalstva, in sicer samo pri avstrijskih državljanih. Zato se nanašajo izračunjeni odtisočki prebivalstva s slovenskim in hrvatskim jezikom samo na avstrijske državljane. Ker so bili tuji državljani, zlasti v Trstu in drugih večjih mestih, dokaj številni in po večini Italijani iz kraljevine Italije, smo pri posameznih okrajih navedli tudi njihovo število. Pri Reki pa ni madžarsko štetje pri občevalnem jeziku razlikovalo med državljani in tujci, zato se nanašajo pri tem mestu odtisočki na celotno prebivalstvo.

Ti uradni podatki so nedvomno znatno zmanjšali resnično število Slovencev in Hrvatov v korist Italijanov, zlasti tam, kjer so bile občine v italijanskih rokah. Tako so na pr. v Trstu prvotno našteli samo 36.208 Slovencev. Na protest tržaških Slovencev se je vsaj v dveh mestnih okrajih vršila revizija in število je poskočilo na 56.910. Zato menim, da je bilo pravo število Slovencev in Hrvatov, ki so po svetovni vojni prišli pod Italijo, za najmanj eno petino večje, kakor ga določajo uradni podatki. To bi izhajalo tudi iz drugih poluradnih virov. Tako je bivši ravnatelj tržaške policije A. Manussi-Mantesole[9] za konec leta 1913 cenil število Slovencev in Hrvatov na ozemlju nekdanjega Primorskega na 305.000+192.000=497.000. Po nekem italijanskem viru (»Guida di Fiume«) pa je leta 1914 bilo na Reki 15.731 Hrvat, 3.937 Slovencev in 70 Srbov, skupno tedaj 19.738 Jugoslovanov. Očitno pa je tudi to število prenizko, saj pravi isti vir, da je bilo tedaj na Reki 885 oseb srbskopravoslavne vere. Ako prištejemo tem Jugoslovanom še preko 60.000 Slovencev iz Kranjske in Koroške in najmanj 7.000 Hrvatov iz Zadra in Lastova, ki so bili priključeni Italiji, vidimo, da je po teh poluradnih virih bilo ob aneksiji na gori omenjenem ozemlju preko 580.000 Slovencev in Hrvatov.

Poleg teh Jugoslovanov pa je bilo pod Italijo že od leta 1866 dalje okoli 50.000 Slovencev v Beneški Sloveniji (17 občin, okoli 60.000 ha), ki tvori z Goriško enoten in zaključen slovenski narodni teritorij. Pozabiti pa ne smemo tudi zadnjih še ohranjenih hrvatskih naselbin v provinci Campobasso. Italijansko uradno štetje iz leta 1911 je ugotovilo, da je tedaj govorilo slovenski, odnosno hrvatski v 20 občinah 7.319 družin. Celotno število Slovencev in Hrvatov, ki so ostali po svetovni vojni pod Italijo, je znašalo torej najmanj 630.000.

Italija ni glede svojih starih in novih državljanov slovanske narodnosti pravno prevzela nobenih obveznosti, pač pa so dali razni ministrski predsedniki, zunanji ministri in sam italijanski kralj slovesne izjave, da bodo italijanske liberalne tradicije čuvale jezik in narodno svojstvo ter kulturne in

[9] A. Manussi - Montesole v knjigi »Das Nationalitätenrecht des alten Oesterreich« (Wien-Leipzig 1934).

gospodarske ustanove Slovencev in Hrvatov. Formalne obveznosti je prevzela Italija samo glede jugoslovanskih državljanov v Zadru (dogovor od 23. oktobra 1922), in Jugoslovanov na Reki (27. januarja 1924) ter glede srbskih pravoslavnih cerkvenih občin v Trstu, na Reki, v Zadru in Peroju (dogovor od 2. julija 1924 in nettunska pogodba od 20. julija 1925).

II. Prebivalstvo po uradnem štetju od 1. decembra 1921.

Pol. okraj dežela	Prisotni prebivalci	Slovenci	Hrvatje	skupno	tuji cel.	držav. jugosl.	Jugosl. ‰
Gorica	94.853	68.873	—	68.873	989	332	729
Gradiška	11.407	3.845	—	3.845	39	7	338
Sežana	27.802	26.774	—	26.774	148	95	967
Tolmin	37.697	36.131	—	36.131	270	158	903
Tržič	17.858	1.571	—	1.571	209	51	91
Goriška	**189.617**	**137.194**	**—**	**137.194**	**1.655**	**693**	**727**
Koper	87.997	12.926	29.134	42.060	315	130	479
Lošinj	19.272	68	4.778	4.846	449	313	268
Pazin	50.853[10]	1.213	28.487	29.700	203	68	586
Poreč	61.564	3.169	12.023	15.192	47	19	247
Pulj	83.787	771	15.102	15.873	2.840	1.796	199
Volosko-Opatija	39.929	13.134	16.946	30.080	1.080	886	774
Istra	**343.401**	**47.489**	**90.262**	**137.751**	**5.708**	**2.912**	**410**
Kanalska dolina	**8.224[11]**	**1.106**	**—**	**1.106**	**1.726**	**295**	**158**
Idrija	14.085	13.140	—	13.140	541	504	969
Postojna	43.329	41.671	—	41.671	515	414	972
Notranjska	**57.414**	**54.811**	**—**	**54.811**	**1.056**	**918**	**971**
Reka[12]	**45.857**	**—**	**10.353**	**7.230**	**13.442**	**10.353**	**226**
Trst	**238.655**	**18.150**	**—**	**18.150**	**18.123**	**8.307**	**115**
Zadar	**18.623**	**—**	**2.538**	**2.538**	**3.802**	**3.733**	**337**
skupno	**901.791**	**258.750**	**100.030**	**358.780**	**32.070**	**16.858**	**401**

[10] Med temi 1644 Romuni.

[11] Med temi 4185 Nemcev.

[12] Ker je bila Reka anektirana šele v začetku leta 1924, se je tam vršilo štetje 1. januarja 1925. Pri tem štetju niso pri določevanju občevalnega jezika razlikovali med italijanskimi državljani in tujci. Statistika navaja, da je 36.251 oseba govorila samo italijanski, 6.644 osebe italijanski ter hrvatski ali slovenski, 2.195 oseb italijanski ter madžarski ali nemški jezik in 767 samo kak tuj jezik. Od zadnjega števila smo sorazmerno določili število, ki odpade na hrvatski in slovenski jezik, in smo tako ugotovili število 7.230, ki smo ga vpisali v celoti Hrvatom v prid. Po istem štetju so bili tedaj na Reki 10.353 jugoslovanski državljani. Predpostavljajoč, da so vsaj ti bili jugoslovanske narodnosti, smo določili odtisoček na 226.

Zaradi popolnosti naj sledijo še podatki štetja, ki ga je odredil italijanski narodni svet na Reki v decembru 1918. Tedaj so našteli 46.264 prebivalce, med temi 9.092 Hrvata, 1.674 Slovence in 161 Srba, skupno 10.927 ali 236‰ Jugoslovanov.

Italija se je v prvih letih vsaj formalno držala obljub svojih odgovornih zastopnikov. Zato so Slovenci in Hrvatje v Julijski Krajini tedaj po večjem delu ohranili svoje šole, svoje liste in revije ter svoje kulturne organizacije.

Zastopani so bili v deželnih odborih Goriške in Istre, upravljali so v večjem delu dežele sami svoje občine in so lahko poslali v rimski parlament pet izvoljenih poslancev. Pri državnozborskih volitvah leta 1921 so dosegli celo relativno večino (51.850 glasov). Vso gonjo proti Slovanom, ki je bila posebno huda v Istri in Trstu (teror pri volitvah, zapiranje šol, uničenje knjig in časopisov, in podobno) so vršili tedaj »neodgovorni elementi«.

III. Slovenci v Beneški Sloveniji po štetju leta 1921.*[13]

občina okrožje	prisotno prebivalstvo družin	 oseb	govorilo je slovenski jezik družin	 oseb	 ‰
Ahten	751	4.071	751	4.058	997
Dreka	241	1.349	241	1.343	996
Fojda	898	5.075	261	1.413	279
Grmek	285	1.617	283	1.617	1.000
Praprotno	386	2.222	170	950	428
Ronac	286	1.662	279	1.659	998
Sovodnje	300	1.905	300	1.905	1.000
Srednje	302	1.784	302	1.784	1.000
Št. Lenart	498	2.467	497	2.465	999
Št. Peter Slovenov	656	3.362	581	2.977	885
Tarčet	352	2.086	353	2.086	1.000
Torjan	617	3.470	132	774	223
V Čedadskem okožju	**6.570**	**31.070**	**4.150**	**23.031**	**709**
Ravenca (v okrožju Tolmezzo)	**822**	**2.796**	**822**	**2.796**	**1.000**
Brdo	539	2.672	539	2.672	1.000
Gorjani	440	2.012	35	320	159
Neme	1.119	5.505	339	1.885	361
Tepana	657	3.376	630	3.228	956
V Videmskem okrožju	**1.755**	**13.565**	**1.543**	**8.105**	**598**
V Videmski pokrajini	**9.147**	**47.431**	**6.515**	**33.932**	**716**

IV. Hrvatje v Južni Italiji po štetju leta 1921.[13]

občina	prisotno prebivalstvo družin	 oseb	govorilo je hrvatski jezik družin	 oseb	 ‰
Voda Živa (Acquaviva Collecroce)	540	1.911	496	1.897	993
Montemitro	229	870	227	864	993
San Felice Slavo	396	1.547	200	782	506
V provinci Campobasso	**1.129**	**4.328**	**923**	**3.543**	**819**

[13] Glede poznejših izprememb v politično-upravni razdelitvi in preimenovanja občin primerjaj opombo 4!

Italija je v prvih povojnih letih dejansko priznavala slovansko manjšino na svojem ozemlju in je ta njen obstoj potrdila tudi o priliki ljudskega štetja leta 1921. Tedaj so namreč tudi zbirali podatke o narodnostni ali bolje, po starem avstrijskem receptu, o občevalnem jeziku. Seveda nosi to štetje pečat

izrednih razmer, ki so vladale v Istri in Trstu. Za presojanje vrednosti tega štetja naj navedemo samo dva primera. V Trstu niso našteli niti enega Hrvata, pa tudi ne nobenega Srba, dasi je med člani tamošnje srbske pravoslavne cerkve veliko italijanskih državljanov. V Moščenicah, ki so bile leta 1910 stoodstotno hrvatske, so leta 1921 med 3060 prebivalci našli samo 13 Hrvatov in 3 Slovence, torej komaj 0,5% Jugoslovanov. Ker je bilo leta 1921 v nasprotju z letom 1910 med tujimi državljani največ Jugoslovanov, smo pri določevanju odtisočkov upoštevali celotno število prebivalstva. Razlika je pri Goriški, Istri, Kanalski dolini in Notranjski neznatna: pri prvih treh znaša le 1 enoto v korist, pri zadnji pa dve enoti v škodo Slovencev in Hrvatov. Pri Trstu in Zadru pa je razlika velika: v Trstu je bilo število Jugoslovanov 82‰ ital. državljanov in 115‰ vsega prebivalstva, v Zadru in Lastovem pa 171‰, odnosno 337‰.

Decembra 1921 so zopet zbrali podatke o narodnosti tudi v Beneški Sloveniji in v južni Italiji. V teh predelih so, kakor pravi samo poročilo, postopali strožje kakor v novih pokrajinah, kajti statistični urad je pred objavo zbranih podatkov zahteval od občinskih predstojnikov, da podatke potrdijo in po potrebi pojasnijo morebitne velike razlike med sedanjim štetjem in prejšnjimi, ki jih statistični urad označuje kot silno površne. Škoda, da niso podobno postopali tudi v novih pokrajinah Italije!

Po fašističnem pohodu na Rim oktobra 1922. se je Italija postavila na stališče, da je v Italiji samo en jezik in samo en narod in da se morajo interesom tega edinega naroda podrejati vsi drugi interesi, posameznikov, skupin ali pokrajin.

S tega stališča moramo tudi presojati postopanje nasproti slovanski manjšini. V vsej fašistični zakonodaji ne srečamo skoro nobenega zakona, ki bi bil direktno naperjen proti manjšinam; fašistična zakonodaja molče zanikuje obstoj manjšin, praktično pa se izvaja ta princip do skrajnosti na vseh poljih javnega življenja: v šolstvu, v publicistici, v društvenem, političnem, javnem, zasebnem in celo v verskem življenju. Cerkvene oblasti pri tem kot voljno orodje sekundirajo.

Italija se dosledno izogiba tudi rabi nazivov Slovenci in Hrvati ali Jugoslovani. Dočim so prvotno govorili vsaj o drugorodcih (allogeni), priznavajo sedaj v svojih spisih in govorih kvečjemu samo drugojezičnike (alloglotti), pri čemer vidijo v Slovencih in Hrvatih Italijane, ki govore v domačem krogu svoj posebni jezik ali, kakor se oni izražajo, svoj posebni idiom. Znani pa so tudi drugačni poizkusi odrekanja samobitnosti Slovencem in Hrvatom. Tako so, očitno brez pravega uspeha, izumili posebno narodno skupino »bizjakov«, katera naj bi bila nekak prehod med Slovenci in Italijani, podobno morda kakor »vindišarji« na Koroškem. Drugi specialisti so govorili kar o mnogih različnih narodnostih: o Morlakih, Uskokih, Šavrinih in podobnem.

V položaju naše manjšine ni nastala nobena bistvena izpremememba niti po obljubah od velikonočnega četrtka lanskega leta.

Tihemu zanikanju slovanske manjšine so dali izraza tudi pri zadnjih dveh ljudskih štetjih leta 1931 in 1936, ko niso več zabeležili ne narodnosti ne občevalnega jezika prebivalstva Julijske Krajine in Beneške Slovenije.

Ali so s tem resnično tudi izginili vsi Slovenci in Hrvatje v teh deželah? Res je, da se jih je veliko izselilo (okoli 70.000 v Jugoslavijo in preko 20.000 v druge dežele), dejstvo je, da je tudi prirodni prirastek v povonji dobi v marsikateri vasi padel in da se je večje število Slovencev in Hrvatov pod silo razmer preselilo v druge pokrajine Italije, toda, kakor sem dokazal v svoji demografski študiji »Slovenci in Hrvatje pod Italijo«, se celotno število Slovencev in Hrvatov v Italiji zaradi tega ni moglo znatno izpremeniti.

Kljub vsej raznarodovalni akciji smemo mirno trditi, da živi danes v Italiji še vedno najmanj 600.000 Slovencev in Hrvatov, in sicer narodno zavednih Slovencev in Hrvatov.[13a]

II. ZA NAŠO SEVERNO MEJO.

Po plebiscitu od 10. oktobra 1920, ki so ga narekovale antantne velesile in ki je za nas neugodno izpadel, dasi se je za Jugoslavijo izjavilo 15.279 ali 40,96% glasovalcev, je bila Celovška kotlina prisojena Avstrijski republiki, Ziljska dolina pa ji je bila brez ozira na njen slovenski narodni značaj kratkomalo izročena, in sicer po zaslugi Italije, kakor to s posebnim poudarkom omenja bivši italijanski minister Silvio Crespi v svojih spominih.[14]

Tako je ostalo v povojni Avstriji okroglo 2.700 km² ozemlja s približno 176.000 prebivalci, od katerih je bilo po zadnjem predvojnem uradnem štetju preko 66.000 Slovencev, po istočasnem zasebnem slovenskem štetju pa okoli 110.000.[15]

To ozemlje obsega sledeče okraje in občine:

od političnega okraja Šmohor 4 občine istoimenskega sodnega okraja (10.896 ha): Brdo, Goriče, Sv. Štefan, Blače;

od pol. okraja Beljak 15 občin (49.998 ha), in sicer:

sodni okraj Podklošter (4 občine, 15.630 ha): Bistrica na Zili, Podklošter, Smerče, Straja vas;

sodni okraj Rožek (7 občin, 17.580 ha): Gozdanje, Ledinice, Lipa, Loga vas, Rožek, Št. Jakob v Rožu, Vrba, ter

od sodnega okraja Beljak 4 občine (16.788 ha): Bekštanj, Beljak, Marija na Zili, Vornberk;

[13a] To število priznavajo celo sami Italijani. Tako pravi »Almanacco Italiano« (Volume XLIII per l' anno comune 1938), ki ga je izdalo znano založništvo Bemporad & Figlio v Firenzah, da je v Julijski Krajini 600.000 Slovanov in da razen tega v Beneški Sloveniji govori slovenski 35.000 oseb.

[14] Silvio Crespi: Alla difesa d' Italia in guerra e a Versailles. Milano 1937.

[15] Podatke tega zasebnega štetja sem povzel po knjigi Dr. Moravskega: »Slovenski Korota n«. Celovec 1919.

mesto Celovec (1 občina, 618 ha);
od pol. okraja Celovec 55 občin (86.095 ha) in sicer:
od sodnega okraja Celovec 27 občin (55.304 ha): Annabichl, Bilčovs, Blatograd, Dhovše, Gospa sveta, Grabštanj, Hodiše, Kotmara vas, Kriva Vrba, Medgorje, Otmanje, Otok, Pokrče, Poreče, Radiše, Sv. Martin na Dholici, Sv. Martin pri Celovcu, Sv. Peter pri Celovcu, Sv. Tomaž, Škofije, Št. Peter na Gori, Št. Rupert pri Celovcu, Trdnja vas, Vetrinj, Vrhnja Vesca, Zihpolje, Žrelec; in
sodni okraj Borovlje (8 občin, 30.791 ha): Bistrica v Rožu, Borovlje, Medborovnica, Podljubelj, Sela, Slovenji Plajberk, Svetna vas, Šmarjeta v Rožu;
od pol. okraja Št. Vid 3 občine (13.452 ha) od sodnega okraja Svinec: Mali Št. Pavel, Svinec, Št. Janž nad Mostičem;
od pol. okraja Velikovec 23 občine (91.700 ha), in sicer:
sodni okraj Velikovec (9 občin, 32.323 ha): Djekše, Grebinj, Pustrica, Ruda, Št. Peter na Vašinjah, Tinje, Važenberk, Velikovec, Vovbre;
sodni okraj Dobrla vas (6 občin, 23.430 ha): Dobrla vas, Galicija, Globasnica, Rikarja vas, Škocjan, Žitara vas; in
od sodnega okraja Železna Kapla 4 občine (15.329 ha): Bistrica, Blato, Pliberk, Žvobek, ter del občin Libuče in Libeliče, in
od pol. okraja Volšperk 6 občin (16.734 ha) od sodnega okraja Št. Pavel: Kollnitz, Labot, Legerbuch, Lindhof, Sv. Jurij, Št. Pavel ter del občine Ojstrica,
skupno 97 občin (270.493 ha).

V. Prebivalstvo Koroške po štetju od 31. decembra 1910.

okraj	Prisotni prebivalci	avstrijski državljani vseh	Slovencev	‰	Slov. po priv. štetju absolutno	‰
Šmohor	4.330	4.321	3.942	912	4.231	977
Beljak	44.464	42.540	15.970	378	27.654	622
Celovec mesto	28.911	27.343	1.761	64	6.761	234
Celovec dežela	49.480	48.634	16.970	349	36.789	734
Št. Vid	5.707	5.601	273	49	1.098	193
Velikovec	36.418	36.176	27.024	748	31.040	852
Volšperk	7.688	7.691	308	40	1.930	250
Skupno	**175.738**	**173.306**	**66.248**	**384**	**109.503**	**620**

Avstrija je po senžermenski pogodbi od 10. septembra 1919 morala prevzeti vse od pariške konference fiksirane določbe za zaščito manjšin. Poleg tega je ostal tudi v novi avstrijski ustavi v veljavi člen XIX državnega zakona od 21. decembra 1867, tako da je bila formalno naša manjšina na Koroškem notranjepolitično in mednarodno zaščitena. Dejansko seveda je izgledala stvar docela drugače. V tem pogledu ni bilo nobene bistvene razlike med raznimi režimi, ki so si sledili v novi podonavski republiki. Predvsem so bili slovenski renegatje, ki so preprečevali vsako zbližanje med Slovenci in Nemci na Koroškem.

Dvolična politika nove Avstrije, ki je na zunaj varovala videz pravičnosti, v resnici pa bila neizprosna zatiralka manjšine, se je pokazala pred vsem na šolskem polju. Pred vojno in še neposredno po plebiscitu so imeli koroški Slovenci dve deželni in dve zasebni slovenski šoli ter 80 dvojezičnih šol. Pred priključitvijo Avstrije k Nemčiji ni bilo nobene slovenske šole več. Res

je sicer, da se je Avstrija ponašala z okoli 80 utrakvističnimi šolami, toda to je bila le prevara. Resnično se je samo na štirih šolah učilo vsaj v prvih dveh razredih slovenski, v nekaterih pa so govorili otrokom v domačem dialektu le nekaj tednov, največ kake štiri mesece, na vseh ostalih »utrakvističnih« šolah je bil pouk izključno nemški, pa tudi ni mogel biti drugačen, saj je bil pouk poverjen nemškim učiteljem, ki večinoma niso imeli niti najbolj elementarnega znanja slovenskega jezika. Na teh šolah se je učil v slovenščini le verouk, in še to izsiljeno.

Koroški Slovenci niso imeli svojega zastopnika v državnem zboru, pa tudi v deželni zbor niso mogli spraviti nikdar več kakor dva poslanca, dasi je bilo pri volitvah v letih 1921, 1923, 1927 in 1929 oddanih za slovensko listo 9863, odnosno 9868, 9578 in 9205 glasov.

Tudi dunajska vlada je našla voljno orodje za raznarodovanje Slovencev v cerkvenih dostojanstvenikih. Tako je po svetovni vojni Bavarec dr. Hefter kot celovški škof pozval iz rajha v deželo preko 170 nemških duhovnikov in jih namestil tudi po čisto slovenskih župnijah. Leta 1936 je bilo kakih 15 slovenskih župnij s 30.000 verniki brez dušnega pastirja v lastnem jeziku.

VII. Prebivalstvo Koroške po štetju od 22. marca 1934.*

okraj	prisotni prebivalci	Slovenci absolutno	‰	Opombe
Šmohor	4.059	1.641	410	[1] Brez občin Blatograd in Sv. Peter na Gori, ki sta leta 1910 imeli 2007 prisotnih prebivalcev, od teh 8 Slovencev.
Beljak	47.386	8.409	178	
Celovec mesto	27.423	428	16	
Celovec dežela[1]	50.039	10.418	208	[2] Brez občine Pustrica, ki je imela l. 1910. 1125 prebivalcev, med temi 3 Slovence, leta 1934 pa 1166 prebivalcev, med temi 12 Slovencev.
Velikovec[2]	33.907	15.182	448	
Št. Vid	5.794	241	42	
Volšperk[3]	7.181	284	40	[3] Brez občine Legerbuch, ki je imela l. 1910 532 prebiv., med temi 3 Slovence, l. 1934 pa 539 prebiv. od teh 12 Slovencev.
Skupno	**195.789**	**36.603**	**188**	

VII. Prebivalstvo Koroške po štetju od 22. marca 1934.*

okraj	Prisotni prebivalci vseh	Slovencev absolut.	‰	avstrijski državljani vseh	Slovencev absolut.	‰
Šmohor	4.042	733	182	4.027	719	179
Beljak	51.297	6.025	118	48.798	5.822	119
Celovec mesto	29.671	429	14	28.589	366	13
Celovec dežela	57.616	7.368	128	55.611	7.023	126
Št. Vid	5.955	128	22	5.845	126	22
Velikovec	37.633	11.579	308	35.487	10.551	297
Volšperk	8.054	119	15	7.630	35	5
Skupno	**194.268**	**26.376**	**137**	**187.887**	**24.642**	**131**

* Nova politično-upravna razdelitev Avstrije po priključitvi k Nemčiji ni prinesla bistvenih izpremememb na Koroškem. Iz Koroške dežele je postala Koroška provinca (Gau); prejšnji okraji so postali okrožja (Kreise). Celovško okrožje obsega po novem prejšnji Celovški okraj in mestni okraj Celovec, Beljaško okrožje pa okraja Beljak in Šmohor ter mestni okraj Beljak.

Pravi nameni avstrijske vlade nasproti slovenski manjšini na Koroškem pa so se pokazali zlasti pri ljudskih štetjih leta 1923 in 1934. Tedaj niso namreč zbirali podatkov o občevalnem jeziku, kakor v bivši monarhiji, ali o materinem jeziku, kakor v Jugoslaviji, ali o narodnosti, kakor na Češkem, temveč o »jezikovni pripadnosti, ki jo določa jezik, katerega kulturnemu krogu pripada izprašanec po lastnem čustvovanju«. Pripadnosti pa ni vpisal sam izprašanec, temveč v to pooblaščeni komisar. Spričo tako formulirane določbe o jezikovni pripadnosti se ne smemo čuditi izidu štetja. Tako so leta 1923 našteli samo 36.603 osebe, ki so se čutile za »pripadnike slovenskega jezika«. Podatkov tega štetja niso uradno nikdar objavili, zato sem jih moral povzeti po M. Wutteju.[16] Istočasno zasebno slovensko štetje je ugotovilo v 57 občinah preko 71.000 Slovencev. Uradno štetje iz leta 1934 pa navaja le še 26.376 Slovencev.

Avstrijska vlada se je postavila na stališče, da je treba razlikovati med Slovenci in »slovensko govorečimi Nemci« (vindišarji). »Ti govorijo sicer še slovenski, toda prestopili so že v nemški kulturni krog in s tem postopoma tudi v nemški narod. Ker pripadajo tako po večjem delu že nemštvu, se smejo dopuščati samo take določbe, ki njihovo prostovoljno ponemčevanje le pospešujejo«.[17]

To naziranje je narekovalo tudi načrt za nacionalno avtonomijo koroških Slovencev iz leta 1927. Stvorila naj bi se namreč neka slovenska narodna skupnost, ki bi na podlagi posebnega zakona sama upravljala svoje nacionalne in kulturne zadeve. Koroški Slovenci so bili proti temu načrtu, ker je zahteval med drugim princip priznavanja k slovenski narodnosti, medtem ko so oni želeli princip objektivnih znakov. Druga sporna točka je bila zahteva Nemcev, da naj se tudi po ustanovitvi te narodne skupnosti ohranijo proslule utrakvistične šole. Ker sporazum ni bil mogoč, je koroški šolski odbor maja 1931 proglasil načrt za neuspel in odpravljen.

Tudi pod Dollfuss-Schusschniggovim režimom (maj 1932—marec 1938) ni nastopila nobena izpremememba v korist Slovencem. Zaman so koroški Slovenci vstopili v katoliško domovinsko fronto in so morda bili edini njeni resni in lojalni pristaši na Koroškem. Uspeh je bil samo ta, da so sedeli trije Slovenci v deželni stanovski organizaciji za Koroško, toda ne kot zastopniki Slovencev, temveč dva kot zastopnika poljedelcev in eden kot zastopnik cerkve.

Pomlad 1938 je prinesla zopet preobrat v Avstriji: njeno priključitev Nemčiji. Novi režim je formalno priznal slovensko manjšino in imenoval tudi posebnega referenta (Beauftragter) za manjšine v Celovcu. Praktično pa

[16] Glej literaturo na koncu spisa!
[17] Theodor Veiter: Nationale Autonomie. Wien - Leipzig 1938. Str. 224—228.

je z novim šolskim letom izginil zadnji ostanek slovenskega pouka iz šol in verski pouk se je moral umakniti v župnišča. Edini uspeh je skromni mladinski list »Mladi Korotan«, ki je začel izhajati kot mesečna priloga »Koroškega Slovenca«.

Kljub vsemu pa gledajo koroški Slovenci novim prilikam z upanjem nasproti. O tem priča uvodnik v »Koroškem Slovencu« od 16. novembra tega leta, ki se konča z besedami:

»Zakaj bi mi ne naglašali in doživljali osrečujočega občutka ene kulturne družine Slovencev, Hrvatov in Srbov? Lojalni državljani Velike Nemčije, legalni napram narodno socialistični stranki, udani Führerju kot političnemu vodji se hočemo zavedati, da smo duhovno in kulturno člen velike družine južnoslovanskih ljudstev in vejica na deblu maternega naroda. Hočemo biti sveža, zelena vejica, ki bo v vsako novo vigred in poletje cvetela in nosila nov sad. To bodi vodilo naše kulturne in gospodarske samopomoči!«

* * *

S trianonskim dogovorom od 4. junija 1920, ki je med drugim določil meje med Avstrijo in Madžarsko, so prisodili Avstriji širši zemeljski pas, ki se vleče od Donave do naše severne meje. To ozemlje, kjer je bila pred tisoč leti Kocljeva država in ki je s priključitvijo k Avstriji postala avtonomna dežela pod imenom Gradiščansko (Burgenland), obsega okoli 40.000 km² in ima po zadnjem štetju iz leta 1934 skoro 300.000 prebivalcev. Po večjem delu so prebivalci nemške narodnosti, med njimi pa je preko 50.000 Hrvatov, ki živijo v večjih in manjših zaključenih narodnih otokih kot nekakšen naravni most med južnimi in severnimi Slovani v osrčju Evrope.

Hrvatje bivajo na Gradiščanskem v večjem številu v 62 občinah, in sicer:

v mestu Železnem (Eisenstein)[18];

v Niuzeljskem okraju (Neusiedl) v 6 občinah: Belo Selo (Pama), Geca (Kittsee), Lajtica (Potzneusiedl), Novo selo (Neudorf bei Parndorf), Pandrof (Parndorf), Raušer (Gattendorf);

v okraju Železno v 9 občinah: Celindrof (Zillingtal), Cindrof (Siegendorf), Cogerštof (Zagersdorf), Klimpuh (Klingenbach), Stikabron (Stinkenbrunn), Trajštof (Trauersdorf), Uzlop (Oslip), Vorištan (Hornstein), Vulkaproderštof (Wulkaprodersdorf);

v Materštofskem okraju (Mattersburg) v 4 občinah: Cikleš (Sigless), Otava (Antau), Pajngert (Baumgarten), Razporak (Drassburg);

v Puljanskem okraju (Oberpullendorf) v 12 občinah: Bajngrob (Weingraben), Dolnja Pulja (Unterpullendorf), Filež (Nikitsch), Frakanava (Frankenau), Gerištof (Kroatisch Geresdorf), Kališrof (Kaisersdorf), Mali Borištof (Kleinwarasdorf), Menovo (Kroatisch Minihof), Mučindrof (Grossmutschen), Prvane (Kleinmutschen), Šuševo (Nebersdorf), Veliki Borištof (Grosswarasdorf);

v Bortanskem okraju (Oberwart) v 14 občinah: Bandol (Weiden bei Rechnitz), Hrvatski Cikljin (Spitzzicken), Čajta (Schachendorf), Čemba (Schandorf), Ključarevac (Allersdorf), Marof (Mönchmeierhof), Milištrof (Miedlings-

[18] Hrvatsko imenoslovje sem povzel po razpravi Martina Meršicha »Kade stanujemo mi Hrvati« (Letna knjiga hrvatskoga kulturnoga društva u Gradišću. Leto 1930. Str. 14—24) in po knjigi M. Ujevića: Gradiščanski Hrvati. II izdanje. Zagreb 1934.

dorf), Podgorje (Podgoria), Poljanče (Podler), Rupišće (Rumpendorf), Sabara (Zuberbach), Stari Hodas (Althodis), Širokani (Rauriegel), Vincet (Dürnbach); in v Novogradaškem okraju (Güssing) v 15 občinah: Hakerberg (Hackersberg), Hrvatska Čenča (Kroatisch Tschantchendorf), Hrvatski Hašaš (Kroatisch Ehrendorf), Jezero (Eisenhüttel), Katalena (St. Kathrein), Nova gora (Neuberg), Pinkovac (Guttenbach), Prašćevo (Rehgraben), Santalek (Stegerbach), Stinjaki (Stinatz), Veliki Medveš (Grossmürbisch), Začje selo (Hasendorf), Žamar (Reinersdorf), Žarnovica (Heugraben).

V okraju Jennersdorf, ki neposredno meji z Jugoslavijo, ni občine ali naselbine z večjim številom Hrvatov ali Slovencev.

Za presojanje narodnostnih prilik na Gradiščanskem nočem navesti madžarskega štetja iz predvojne dobe, ker so ta štetja splošno znana kot nezanesljiva. Sledijo naj tu podatki prvega avstrijskega štetja iz l. 1923. Ker nisem imel uradne publikacije pri rokah in ne vem, ali so jo sploh objavili, sem povzel podatke v okrnjeni obliki po H. Ambroschitzu.[19]

Po teh podatkih je bilo 7. marca 1923 na Gradiščanskem celotno 285.609 prebivalcev. Od teh je bilo 42.014 Hrvatov (med njimi 254 tuji državljani), 226.752 Nemcev (od teh 4.350 tujih državljanov), 13.579 Madžarov (od teh 4.366 tujih državljanov) in 2.864 drugih (med temi 404 Slovenci).

Hrvatje so bili 147 odtisoč celotnega prebivalstva in 157 odtisoč avstrijskih državljanov. Imeli so večino v 51 občini, Ambroschitz pa žal ne navaja imenoma teh občin, tako da ne moremo ugotoviti, v katerih občinah so Hrvatje v naslednjih letih izgubili večino.[20]

Gradiščansko je bilo do oktobra 1938. upravno-politično razdeljeno v dve prosti mesti: Železno in Rust, ter v sedem okrajev. Razen v obeh omenjenih mestih in v okraju Jennersdorf so Hrvatje bivali v vseh okrajih v kompaktnih naseljih, le 8.200 Hrvatov je živelo raztresenih po drugonarodnih naseljih.

V Niuzeljskem okraju je bilo 5.167 Hrvatov. Večina teh (5.035) je živelo v zaključenem ozemlju, ki gre od Donave do Njuzeljskega jezera in ki obsega vseh v gornjem seznamu omenjenih 6 občin. V teh občinah je bilo 5.035 Hrvatov proti 3.069 Nemcem.

V okraju Železno sta dva hrvatska narodna otoka. Prvi obsega občino Voriš̆tan, kjer so bili 2.173 Hrvatje proti 264 Nemcem, drugi pa vse ostale v seznamu omenjene občine z 10.044 Hrvati proti 942 Nemcema. Poleg tega je živelo še 305 Hrvatov raztresenih po drugih občinah. Skupno število Hrvatov v tem okraju je bilo 12.522.

V okraju Materštof obsega en sam narodni otok vse štiri hrvatske občine. V tem otoku je bilo 2.887 Hrvatov proti 1.595 Nemcem, v vsem okraju pa so živeli 2.963 Hrvatje.

---

[19] Glej literaturo na koncu spisa!

[20] Po Ambroschitzu so imeli Nemci večino samo v petih občinah; namreč v Geci, Hakersbergu, Lajtici, Raušerju in Santaleku, v dveh občinah (v Hrvatskem Hašašu in Velikem Medvešu) pa so bili Nemci in Hrvatje številno enaki.

V Puljanskem okraju je bilo 11.448 Hrvatov, ki so v glavnem živeli v dveh narodnih otokih: eden je obsegal občini Kalištrof in Bajngrob z 1.367 Hrvati proti 107 Nemcem, drugi pa ostale v seznamu navedene občine z 9.839 Hrvati proti 243 Nemcem.

V Bortanskem okraju je en sam hrvatski otok, ki obsega vse hrvatske občine tega okraja (občine Podgorje s hrv. večino Ambroschitz ne upošteva!) s 3.836 Hrvati proti 597 Nemcem.

V Novogradaškem okraju je živelo 5.819 Hrvatov, in sicer od teh 5.555 proti 3.614 Nemcem na ozemlju v seznamu omenjenih občin (Vardeša s hrv. večino A. ne upošteva), ki tvorijo več manjših narodnih otokov.

Po podatkih, ki jih je zbral in objavil v »Naših novinah« župnik Mate Maršich, je bilo leta 1921 na Gradiščanskem okoli 56.000 Hrvatov, kakih 15.000 pa jih je ostalo tudi po svetovni vojni na Madžarskem. Madžarsko štetje iz leta 1920 jih priznava samo 5228.

Gradiščansko je bilo prisojeno Avstriji brez plebiscita samo po etnografskem principu. Če bi se bil vršil plebiscit, bi bržkone neugodno izpadel za Avstrijo, kakor dokazuje dejstvo, da je v Šopronju in okolici, kjer se je vršil plebiscit, okoli 40.000 Nemcev glasovalo za Madžarsko. Za odcepitev Gradišča od Madžarske so se najbolj navduševali Hrvatje, ker so bili narodno najbolj zavedni in še najmanj okuženi od madžarizacije. Hrvatje na Gradiščanskem so bili v novem državnem okviru najzanesljivejši element. Tega se je zavedala tudi avstrijska vlada in je zato z njimi docela drugače postopala kakor s koroškimi Slovenci, ki jih je zaradi njihovega nastopa pri plebiscitu smatrala za iredentiste. Gradiščanski Hrvatje so ji bili vsaj v prvih povojnih letih nujno potrebni.

Gradiščanski Hrvatje imajo šole v lastnem jeziku, izdajajo več listov in knjige v gradiščanskem dialektu, se zbirajo v lastnih prosvetnih društvih in se ponašajo s trdno gospodarsko organizacijo. Ker so sami gospodarsko močni in narodno zavedni, vztrajno varujejo vse svoje narodne pravice. Imeli so do pet zastopnikov v deželnem odboru v Železnem, in tudi po korporativni ureditvi avstrijske republike so imeli 4 predstavnike v deželnem in enega celo v državnem zboru.

Dasi je Avstrija v veliki meri upoštevala narodne pravice gradiščanskih Hrvatov, je bilo vendar opažati postopno krčenje teh pravic. Tako so imeli Hrvatje leta 1934-35 od prvotnih 50 šol samo še 43, in sicer 27 hrvatskih in 16 utrakvističnih. Nadaljnjo omejitev je prinesel sklep deželnega zbora v Železnem iz leta 1937, po katerem naj bi bile šole v občinah s preko 70% Hrvatov hrvatske, v občinah s 30—70% dvojezične in v ostalih z manj kakor 30% nemške. Ta sklep je razočaral Hrvate tudi v njihovi nadi, da bi dobili prej ali slej meščanske in srednje šole v svojem jeziku.

Tej bolj ali manj prikriti uradni ofenzivi proti hrvatskemu življu se je

pridružilo proslulo raznarodovalno društvo »Südmark«, ki je leta 1937 raztegnilo svoj delokrog tudi na Gradiščansko.

Postopna ofenziva se kaže tudi v uradnem štetju. Medtem ko so leta 1923 zabeležili še 42.014 Hrvate in 404 Slovence, navaja štetje iz leta 1934 samo še 40.500 Hrvatov in 102 Slovenca. Leta 1923 so imeli Hrvatje večino še v 51 občini, leta 1934 pa absolutno večino le v 45 občinah in relativno večino (nasproti Nemcem in Ciganom) v dveh občinah. Absolutno večino so imeli v vseh v seznamu navedenih občinah okrajev Železno in Pulja, v 3 občinah Njuzeljskega okraja (Belo selo, Novo selo in Pandrof), v 3 občinah Materštofskega okraja (Otava, Filež in Frakanava), v 9 občinah Bortanskega okraja (Bandol, Hrvatski Cikljin, Čajta, Čemba, Ključarevac, Podgorje, Poljanče, Sabara in Vincet) ter v 8 občinah Novogradaškega okraja (Hrvatska Čenča, Jezero, Katalena, Nova gora, Pinkovac, Stinjaki, Žamar in Žarnovica). Relativno večino so imeli v Hrvatskem Hašašu in Vardešu.

VIII. Prebivalstvo Gradiščanskega po štetju od 22. marca 1934.

okraj	prisotni prebivalci					avstrijski državljani			
	vseh	Slov.	Hrvatov	skupno	‰	vseh	Slov.	Hrvatov	skupno
Železno mesto	4.986	—	172	172	24	4.812	—	161	161
Rust mesto	1.432	—	18	18	13	1.389	—	18	18
Niuzelj	51.669	24	4.833	4.857	94	49.554	10	4.807	4.817
Železno dežela	38.668	—	12.346	12.346	318	37.801	—	12.262	12.262
Materštof	33.160	1	3.001	3.002	91	32.499	1	2.979	2.980
Zg. Pulja	51.557	1	11.058	11.059	214	50.680	1	10.929	10.930
Bort	56.996	5	3.528	3.533	64	55.884	—	3.496	3.496
Novogradac	37.280	3	5.527	5.530	180	36.473	2	5.488	5.490
Jennersdorf	23.699	68	17	85	4	23.196	24	11	35
Skupno	**299.447**	**102**	**40.500**	**40.602**	**136**	**292.288**	**38**	**40.151**	**40.589**

Da ne more biti vzrok temu zmanjšanemu številu Hrvatov dejansko nazadovanje, izhaja iz dejstva, da so Hrvatje po uradni statistiki najbolj avtohtoni del prebivalstva, da so po ogromni večini poljedelci, in sicer ekonomsko trdni samostojni gospodarji in da se pri njih še ni razpasla bela kuga kakor na Dunaju in v drugih delih bivše Avstrije. Res je, da mora zaradi preobljudenosti dežele del naraščaja za kruhom na Dunaj in v druga mesta. Vendar ni ta odtok tako močan, da bi zaradi tega število Hrvatskega prebivalstva nazadovalo. Bilo bi v najslabšem primeru konstantno. Padec števila Hrvatov je samo izraz izpremenjene vladne politike nasproti tej manjšini. O tem pričajo najbolje podatki za dve občini v Bortanskem okraju. V Milištofu so našteli leta 1923 235 Hrvatov in 90 Nemcev, leta 1934 pa samo 2 Hrvata in 301 Nemca! Podobno je bilo v Starem Hodosu: leta 1923 je bilo tam 217 Hrvatov in 22 Nemca, leta 1934 pa 17 Hrvatov in 250 Nemcev.[21]

[21] Te podatke sem povzel iz knjige: Ljubomir St. Kosier: Grossdeutschland und Jugoslavien. Berlin—Beograd 1939.

Od pomladi letošnjega leta je Gradiščanska, kakor Koroška, del Velike Nemčije. Čas je prekratek, da bi lahko že presodili morebitne posledice te izpremembe. Tudi za Gradiščansko velja vprašanje, ali bo Nemčija praktično izvajala jamstva, ki jih je prevzela ranjka Avstrija glede manjšin na njenem ozemlju. Posebno aktualen je postal problem hrvatskih šol. Te so namreč po večjem številu konfesionalne. Nemčija pa ne priznava na svojem ozemlju takih šol. Zato se bo pri reševanju tega vprašanja prvič pokazalo stališče novega režima nasproti Gradiščanskim Hrvatom.

S 14. oktobrom 1938 je bil konec Gradiščanskega. Dasi je ravno Gradiščansko pri plebiscitu letos pomladi pokazalo največje navdušenje za Veliko Nemčijo (99,97% prebivalstva je glasovalo za priključitev!), je izgubilo svojo avtonomijo in je bilo razdeljeno med provinci Štajersko in Niederdonau (prej Nižjeavstrijsko). Poleg tega pa so bili celo nekateri prejšnji upravni okraji razkosani. V provinci Niederdonau so sedaj Puljansko okrožje, ki obsega razen prejšnjega istoimenskega okraja še občino Neudörfl iz Materštofskega okraja in del okraja Wiener-Neustadt, okrožje Železno, ki obsega prejšnja okraja Železno in Materštof (brez omenjene občine) ter mestna okraja Železno in Rust, in prejšnji Niuzeljski okraj, ki je postal del okrožja Bruck na Litvi. Pod Štajersko pa sta prišla Bortanski in Jennerdorfski okraj. Prvi je postal samostojno okrožje, drugi pa je bil razdeljen med okrožji Bistrica (Fürstenfeld) in Vrbno (Feldbach). Pod Bistriško okrožje spada odslej tudi Novogradaški okraj.

K skupini Gradiščanskih Hrvatov spadajo tudi zadnje tri še ohranjene vasi s hrvatskim prebivalstvom na Nižjem Avstrijskem med Dunajem in Gradiščanskim Cundrava (Au), Cimof (Hof) in Malištrof (Mannersdorf) ter močna kolonija Gradiščanskih Hrvatov na Dunaju, toda za te nam manjkajo potrebni podatki. Edino Hrvatje na Dunaju se lahko zbirajo v krogu lastne organizacije. Nova upravna razdelitev utegne morda vsaj občinam Cundrava in Cimof prinesti izpremembo na boljše, ker bosta odslej z občinami Niuzeljskega okraja pod istim okrožjem.

IX. Moravski Hrvatje po češkem uradnem štetju leta 1930.

občina	površina ha	prebivalci skupno	Hrvatje absolutno	Hrvatje ‰	Čehoslov.	Nemcev
Dobro polje	698	699	323	461	216	156
Frelihov	292	1.268	932	753	108	213
Nova Prerova	621	880	564	641	151	153
Skupno	**1.611**	**2.847**	**1.819**	**637**	**475**	**522**

Po razkosanju Češkoslovaške republike v začetku oktobra 1938 so pri-

padli Nemčiji tudi moravski Hrvatje, ki bivajo v nekaterih občinah severno od Dunaja. To so predvsem občine: Dobro polje, Frelihov in Nova Prerova.

Ti Hrvatje so se v češkoslovaški republiki vzbudili k prerojenemu in uspešnemu narodnemu življenju. Imeli so svoje šole in svoja društva. Vprašanje je, ali bodo te še dalje lahko ohranili v Veliki Nemčiji.

Slika Jugoslovanov, ki živijo v sedanji Nemčiji, bi bila nepopolna, ako ne bi omenili še Slovencev v onem delu Štajerske, ki je po vojni pripadel Avstriji. Njih število se ceni na približno 5000. Največ jih živi v političnem okraju Lipnica, in sicer v sodnem okraju Arvež. Po avstrijskem štetju iz leta 1910 je bilo v tem političnem okraju 3525 Slovencev, samo v omenjenem sodnem okraju pa 3415. Živeli so predvsem v treh občinah ob naši severni meji (Gradišče, Kapela in Klana). Za te občine ni v narodnostnem pogledu iz povojne dobe nobene uradne statistike.

X. Štajerski Slovenci po štetju leta 1910.

občina	prebivalci		
	vsi	Slovenci absolutno	‰
Gradišče	1.222	1.196	980
Kapela	1.703	952	559
Klana	2.409	1.191	497
Skupno	**5.334**	**3.346**	**627**

Skupno bi po gornjih izvajanjih bilo danes v Nemčiji preko 160.000 Slovencev in Hrvatov. Če upoštevamo pa tudi naše delavce na Westfalskem in v Porenju, presega njihovo število 220.000.

VIRI ZA STATISTIČNE PODATKE:

Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder (Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910). IV. Steiermark. Wien 1917; V. Kärnten. Wien 1918; VI. Krain. Wien 1919; VII. Küstenland. Wien 1918; XII. Dalmatien. Wien 1919.

1910-evi népozámlálása. Budapest 1912.

Censimento della Popolazione del Regno d'Italia al 1. dicembre 1921. III. Venezia Giulia. Roma 1926. XIX. Relazione generale. Roma 1928.

La popolazione del Comune di Fiume al 1. gennaio 1925.

M. Wutte: Die sprachlichen Verhältnisse in Kärnten nach der Volkszählung vom 1923. Carinthia I. 144. Jahrgang. Heft 1—6. Str. 87—100.

H. Ambroschitz: Die Minderheiten im Burgenland. Oesterreichische illustrierte Zeitung. 36. Jahrg. Heft 24. Burgenland. Str. 634—635.

Die Ergebnisse der österreichischen Volkszählung vom 22. März 1934. Bundesstaat. Textheft. Wien 1935. Kärnten. Wien, 1935. Burgenland. Wien, 1935.

Statistický leksikon obcí v zemi Moravskoslezskí 1. prosinca 1930. Praha 1935.

JOSIP BREZNIK (Ljubljana):

NEKAJ STATISTIKE IN PRIPOMB K RAZVOJU NAŠE SREDNJE ŠOLE

Razvoj naše srednje šole v zadnjih dvajsetih letih je najbolj razviden, ako primerjamo stanje našega srednjega šolstva v Avstriji v letu 1913/14 z našimi današnjimi srednješolskimi zavodi. Zato nam leto 1917/18 ne pokaže prave slike, ker so vladale tedaj vojne razmere.*

Leta 1913/14 je bilo na slovenskem ozemlju 19 državnih in 6 samoupravnih oz. privatnih srednjih šol, to je gimnazij in realk. Učiteljskih šol tu ne upoštevam, ker so že strokovne šole. Na bivšem Kranjskem so bile: v Ljubljani I. in II. državna gimnazija, drž. gimnazija z nemškim učnim jezikom in drž. realka, potem pa državne gimnazije v Kranju, Novem mestu, Kočevju in realka v Idriji. Na Spodnjem Štajerskem je bila popolna državna gimnazija v Celju, ki je imela tako zvane slovenske vzporednice od I. do IV. razreda, gimnazija v Mariboru z enakimi vzporednicami ter državna realka istotam. Na Koroškem sta bili državni gimnaziji v Celovcu in Beljaku ter realka v Celovcu. Na Primorskem so obstojale: popolna drž. nemška gimnazija v Gorici, slov. nižja gimnazija istotam, drž. gimnazija v Trstu ter drž. realki v Trstu in Gorici. Nekaj Slovencev je obiskovalo tudi drž. gimnaziji v Pazinu in Pulju.

Poleg državnih srednjih šol so obstojale še samoupravne in privatne, in sicer: mestni dekliški (VI-razredni) licej v Ljubljani, škofijska gimnazija v Št. Vidu, deželna gimnazija v Ptuju ter dve italijanski mestni gimnaziji v Trstu ter mestna realka in mestni licej istotam. V Trstu je bil tudi zasebni nemški licej.

Narodnostne razmere na tedanjih srednjih šolah nam pokaže že zunanje lice šolskih letnih poročil (Jahresberichte), ki so jih izdajala ravnateljstva koncem vsakega šolskega leta. Od 19 državnih srednjih šol je izdalo 16 zavodov izvestja v nemškem in le trije zavodi v slovenskem jeziku (II. gimnazija v Ljubljani, a ta z nemškim naznanilom o začetku šolskega leta, slov. nižja gimnazija v Gorici in drž. realka v Idriji). Le tu in tam so izšli v izvestjih zanstveni članki profesorjev v slovenskem jeziku. Od izvestij samoupravnih in privatnih zavodov sta bili dve slovenski (mestni licej v Ljubljani in škofijska gimnazija v Št. Vidu), 4 italijanska (mestni zavodi v Trstu) in 1 nemško (deželna gimnazija v Ptuju).

Vsebinsko so bila izvestja pred vojno veliko bogatejša od današnjih. V

---

* Vse gradivo je zbrano iz šolskih izvestij za l. 1913/14 in 1936/37. Deloma je uporabljen statistični pregled šolstva in prosvete v dravski banovini za šol. leto 1936/1937. Sestavil Prosvetni oddelek kr. banske uprave. Statistički godišnjak 1936.

njih so priobčevali profesorji krajše znanstvene članke, kar je dvigalo njih ugled pri učencih. Statistika je pa podajala tudi narodnost učencev, njih rojstni kraj in statistiko učencev po bivališču staršev. V tedanjih izvestjih najdemo tudi podatke o plačani šolnini in o dijaških štipendijah. Kakor danes, smo pogrešali tudi tedaj statistiko učencev po poklicu staršev.

UČNI JEZIK.

Leta 1913/14 so imeli izključno slovenski učni jezik le slov. nižja gimnazija v Gorici, mestni licej v Ljubljani in škofijska gimnazija v Št. Vidu. 7 srednješolskih zavodov je bilo utrakvističnih (I. in II. gimnazija v Ljubljani ter gimnazije v Kranju. Novem mestu, Celju in Mariboru, nižji gimnaziji v tako zvanih slovenskih vzporednicah in realka v Idriji). Popolnoma nemške pa so bile nemška gimnazija v Ljubljani, ter gimnazije v Kočevju, Celju, Mariboru, Ptuju, Celovcu, Beljaku, nemška gimnazija v Gorici in Trstu in realke v Ljubljani, Mariboru, Celovcu, Gorici in Trstu.

V utrakvističnih gimnazijah na Kranjskem se je slovenščina kot učni jezik začela uvajati leta 1882, in sicer v nižje razrede, v višje pa šele leta 1908. Tedaj je izdalo ministrstvo odlok, naj se uvede na utrakvističnih gimnazijah na Kranjskem polagoma slovenski učni jezik tudi v višje razrede po razmerju, kakor so na razpolago učila in odobreni učni pripomočki.

Leta 1913/14 je bila na II. gimnaziji v Ljubljani nemščina še vedno učni jezik pri latinščini, grščini, nemščini, zgodovini, zemljepisju, psihologiji in prirodoslovju v VII. in VIII. razredu. Približno enako je bilo na vseh utrakvističnih zavodih na Kranjskem. Realka v Ljubljani je imela še vedno popolnoma nemški učni jezik (razen verouka v I. in II. r. za Slovence) in so bili vsi napori za poslovenjenje tega zavoda brezuspešni.

Na mariborski gimnaziji so bile otvorjene za Slovence utrakvistične paralelke na nižji gimnaziji leta 1889. Slovenščina je bila učni jezik za verouk, slovenščino, latinščino in matematiko. Isti učni načrt je veljal za slovenske vzporednice na nižji gimnaziji v Celju, ki so se otvorile leta 1895.

V Celovcu, Beljaku, Gorici (popolna gimnazija) in Trstu je bil učni jezik popolnoma nemški. Enako na vseh realkah. Le realka v Idriji je bila utrakvistična in se je leta 1913/14 poučevala v nemščini večina predmetov v višjih razredih (n. pr. zemljepis, zgodovina, kemija, francoščina itd.).

Slovenski učni jezik se je vpeljal v razredih šele v Jugoslaviji.. Ker je bila vpeljava slovenskega učnega jezika odvisna od slovenskih učnih knjig, je izdajanje slovenskih učnih knjig za višje razrede z vso silo pospeševalo Slov. profesorsko društvo v Ljubljani, zlasti tedanji njegov predsednik prof. dr. Jakob Žmavc ter škof dr. Anton B. Jeglič radi svoje gimnazije v Št. Vidu, ki je imela za vse predmete slovenski učni jezik. Nemški učni jezik je omogočil nastavitev nemških profesorjev po vseh naših zavodih.

UČNI NAČRTI

Učni načrti so bili različni po zavodih in deželah. Na izvenkranjskih zavodih se je tik pred vojno začel uvajati realnogimnazijski tip. Risanje in telovadba sta postala tedaj obligatna predmeta.

Slovenščina kot učni predmet je imela v 8 razredih gimnazije na Kranjskem in Štajerskem po 18 tedenskih ur (v I. 3, v II. 2, v III. 3, od IV. do VIII. razr. po 2), v Trstu 22, v Gorici 26 (4, 4, 3 3, 3, 3, 3, 3), v Celovcu (8 ur), toda le za Slovence. Na realkah v Ljubljani, Gorici in Trstu je bilo slovenščini (le za Slovence) odmerjeno tedensko po 23 ur (4, 4, 4, 2, 3, 3, 3), v Mariboru in Celovcu pa po 8 ur (2, 2, 2, 2).

Nemščina kot učni predmet pa je imela na Kranjskem 30 (5, 5, 4, 4, 3, 3, 3),

ter na Štajerskem, Koroškem in Primorskem po 26 tedenskih ur. Istotoliko tudi na realkah v Ljubljani, Mariboru in Celovcu, dočim sta imeli realki v Gorici in Trstu po 29 tedenskih ur.

Ni se samo širil nemški jezik, marveč tudi nemška kultura in nemško pojmovanje vsega javnega življenja. Slovenski dijak je poznal le eno znanost, in ta je bila nemška. Študiranje je bilo slovenskim dijakom na nemških zavodih radi neznanja jezika jako težko. Če so pa tekom let pridobili na znanju nemškega jezika, so toliko več izgubili strokovnega znanja. Jako mnogo slovenskih dijakov se je tudi ponemčilo. Poleg nemških profesorjev je skrbela za to zlasti Südmarka s svojimi podporami.

Za Nemce so obstojali po vseh nemških gimnazijah in realkah slovenski kurzi (kurzovci!), kjer so se nemški dijaki za silo naučili toliko slovenščine, da so odvzemali Slovencem uradniška mesta na njihovem narodnem ozemlju.

V Jugoslaviji je na realnih gimnazijah v dravski banovini odmerjeno slovenščini tedensko 34 ur (5, 5, 4, 4, 4, 4, 4, 4), na klasičnih gimnazijah 33 in na realkah 30 ur. Na srednjih šolah v Nemčiji in Italiji se slovenščina sploh ne poučuje. Nemščina se poučuje na realnih gimnazijah in realkah 18 ur, na klas. gimnaziji se ne poučuje, a francoščina na vseh srednjih šolah po 24 ur tedensko. Uvedba angleščine kot relativno obligatnega predmeta se ni obnesla, ker bi odpadla nemščina.

Z narodnimi srednjimi šolami je raznaroditev slovenskih dijakov popolnoma prenehala. Kljub temu pa, da je postala slovenščina osrednji predmet vsega srednješolskega študija, je zanimanje slovenskih dijakov za narodno književnost in slovensko knjigo nazadovalo. Vzrok je današnji čas, pa morda tu in tam tudi šola. Sicer se pa opaža isti pojav tudi pri drugih narodih.

UČENCI

Na vsem slovenskem ozemlju je bilo v šol. letu 1913/14 — 9652 rednih in 410 privatnih, skupaj tedaj 10.062 učencev in učenk. Od teh je bilo po narodnosti 47,39% Slovencev, 31,15% Nemcev in 20,63% Italijanov. Ako razdelimo vse slovensko ozemlje po današnjem stanju na Jugoslavijo, Italijo in Nemčijo, potem je bilo:

1. **na področju Jugoslavije** 14 srednjih šol (12 gimnazij in 2 realki), in sicer 11 državnih (9 gimnazij in 2 realki) ter tri samoupravne oz. privatne gimnazije. Vse so imele 164 oddelkov ter 4686 rednih in 197 privatnih in izrednih učencev in učenk. Od teh je bilo 71.12% Slovencev (3415), 28,31% Nemcev in 0.57% drugih.

2. **na področju Italije** 9 srednjih šol (5 gimnazij in 2 realki), in sicer tri državne gimnazije in 3 drž. realke ter 2 mestni gimnaziji in 1 mestna realka (Trst). Vse so imele 138 oddelkov ter 3731 rednih in 169 izrednih in privatnih učencev in učenk. Od teh je bilo 30.44% Slovencev, 15% Nemcev in 52.96% Italijanov.

3. **na področju Nemčije** 3 srednje šole (2 gimnaziji, 1 realka) z 41 oddelki ter 1235 rednimi in 45 privatnimi in izrednimi učenci in učenkami. Slovencev je bilo 100, to je 8.09%, Nemcev 90.76% ter 1.15% drugih.

V šolskem letu 1937/38 je bilo v Jugoslaviji slovenskih srednjih šol 17, in sicer 14 državnih in 3 mestne oz. privatne (mestna in uršulinska v Ljubljani ter škofijska v Št. Vidu). 6 od teh je bilo nepopolnih. Vse so imele 297 oddelkov ter 12.119 učencev in učenk. Nemcev je bilo od teh 250. V Italiji in Nemčiji leta 1937/38 ni bilo nobenih slovenskih srednjih šol. Slovenskih dijakov pa je študiralo na italijanskih oziroma nemških srednjih šolah okoli 350.

Ako te številke nekoliko primerjamo, vidimo, da se je število slovenskih srednješolcev v Jugoslaviji dvignilo od 3415 na 11.869 (odšteti treba 250 Nemcev na državnih in privatnih zavodih), torej za 247%. Vsi ti so uživali šolski pouk izključno v materinem jeziku. Na slovenskem ozemlju današnje Italije smo imeli l. 1913/14 1136 slovenskih srednješolcev, od katerih je imelo slovenski učni

jezik 505 učencev, ostali so se pa vsaj učili slovenščine kot materinega jezika. Leta 1937/38 je bilo v Italiji okoli 300 zavednih slovenskih srednješolcev, ki v šolah materinega jezika sploh slišali niso. Današnje število slovenskih srednješolcev na italijanskem ozemlju znaša tedaj le še 7,7% predvojnega števila primorskih slovenskih srednješolcev. V Nemčiji (na Koroškem) je bilo leta 1913/14 100 narodno zavednih slovenskih srednješolcev, leta 1937/38 pa komaj polovico toliko. Potrebno je še omeniti, da leta 1913/14 Slovenci niso imeli skoro nobenih meščanskih šol (slovenska je bila le v Postojni in deloma v Krškem), leta 1937/38 pa 46 (letos že 50). V 271 meščansko-šolskih oddelkih je bilo leta 1937/38 9904 učencev in učenk. Splošna izobrazba se je pri tako velikem številu slovenskih srednješolcev in učencev meščanskih šol morala zelo dvigniti, saj pride na 1000 prebivalcev v Sloveniji že 9.6 srednješolcev (v Italiji 9, Nemčiji 17, Avstriji 34), 8.3 meščansko-šolskih učencev poleg 153 učencev osnovnih šol.

* * *

Dočim se je število učencev zelo dvignilo, se število srednjih šol ni mnogo spremenilo. Zato pa so postale srednje šole večje in razredi neprimerno močni. Leta 1913/14 je bilo na srednji šoli v Sloveniji povprečno 340, a leta 1937/38 712 učencev; v razredu pa leta 1913/14 28, a 1937/38 41 učencev. Pred vojno je imela največ učencev I. gimnazija (danes klasična) v Ljubljani, in sicer 656, III. gimnazija istotam pa jih je imela leta 1937/38 1468 v 33 oddelkih. V tem, da so postali razredi izredno močni (v I. r. je običajno preko 50 učencev, a tudi na višji so razredi, ki imajo nad 40 učencev), moramo iskati glavni vzrok, zakaj z uspehi današnje srednje šole nismo povsem zadovoljni, zakaj znanje ni tako poglobljeno, kakor bi želeli.

Velik porast naših srednješolcev pa pokaže še drugo lice. Leta 1913/14 je bilo od vseh srednješolcev le 314 rednih (mestni licej) in 149 izrednih učenk, tedaj 9.52% vseh srednješolcev. Leta 1937/38 pa jih je bilo v dravski banovini že 4779, to je 39.43% vseh srednješolcev. Porast srednješolcev v dravski banovini gre tedaj predvsem v korist učenkam. Njihovo število se je pomnožilo več kot 10-krat, število učencev pa le 1.6-krat. Kako je v tem pogledu v drugih banovinah, bo govor pozneje.

Pri številu učencev treba pripomniti, da so nižji razredi mnogo močnejši kot višji, tako pred vojno kot sedaj. Medtem ko je bilo v I. razredu leta 1913/14 povprečno 20.6% oz. 1937/38 20.92%, je odpadlo na VIII. razred le 6.62% oz. 6.89% vseh dijakov popolne gimnazije. Najvišje število osmošolcev je imela leta 1937/38 III. realna gimnazija v Ljubljani, in sicer 10.18% vseh dijakov, a najmanj realni gimnaziji v Novem mestu 4.33% oz. v Kranju 4.48%. Povprečno bi moralo odpasti na razred 12.5% vseh dijakov popolne gimnazije. Gornja razlika izvira od tod, ker mnogo dijakov odide po nižjem tečajnem izpitu ali pa tudi pozneje, v strokovne šole, ali pa v razne poklice.

Veliko se govori, da so učni uspehi današnjih srednjih šol mnogo slabši od uspehov pred vojno. Ali in v koliko je to res, kaže naslednja razpredelnica:

Srednješol. zavod	izdelalo v %		poprav. izpiti v %		ni izdelalo v %	
	1913/14	1937/38	1913/14	1937/38	1913/14	1937/38
Klasična gimnazija v Ljubljani	74.39	72.48	12.64	19.47	12.34	7.77
I. r. g. v Ljubljani 1913/14 realka	65.87	68.97	16.37	18.65	16.89	11.66
II. r. gimn. v Ljubljani	63.07	72.98	15.64	11.50	21.02	10.80
III. r. g. v Ljub. 1913/14 nemška g.	74.38	66.96	7.91	20.78	15.85	9.06
Škof. gimnazija v Št. Vidu	82.74	75.66	7.00	18.10	9.35	6.24
Gimnazija v Kranju	77.58	60.78	8.95	23.81	12.75	14.57
Gimnazija v Novem mestu	63.40	60.00	16.29	26.00	19.20	14.00
Gimnazija v Kočevju	73.21	56.19	11.60	23.38	14.28	11.42

Srednješol. zavod	izdelalo v %		poprav. izpiti v %		ni izdelalo v %	
	1913/14	1937/38	1913/14	1937/38	1913/14	1937/38
Gimnazija v Celju	78.96	71.06	10.64	21.00	9.27	7.04
Slov. niž. gim. v Celju	79.39	—	17.07	—	2.51	—
Klasič. gimn. v Mariboru	77.87	75.58	10.62	16.85	10.10	7.57
Real. g. v Mariboru 1913/14 realka	72.29	72.98	7.66	18.94	11.14	8.08
Gimnazija v Ptuju	92.22	58.74	6.11	31.37	8.88	7.37
Gimnazija v Murski Soboti	—	80.63	—	14.75	—	4.62

Pred vojno so izkazovali boljše uspehe nemški zavodi, ki so nemške dijake naravnost favorizirali, kot se to vidi zlasti v Kočevju in Ptuju (dijaški internat — dijaki iz vseh mogočih krajev in dežel). Mnogo slabše uspehe izkazujejo sedaj Kranj, Kočevje in Ptuj, dočim so uspehi na drugih zavodih približno enaki ali ponekod še boljši. Pri popravnih izpitih bi bilo pripomniti, da so za leto 1913/14 prišteti tudi oni, ki so imeli eno slabo oceno, pa so bili kljub temu vobče sposobni, dočim imajo enaki dijaki zdaj popravni izpit. Pred vojno je bilo število popravnih izpitov manjše, število padlih pa večje. Sedaj je obratno. Poslabšanju uspehov na škofijski gimnaziji v Št. Vidu je brez dvoma vzrok to, da se je tudi vanjo dotok učencev s kmetov zmanjšal (radi poslabšanja gmotnega stanja teh dijakov), dočim se je dotok onih, ki lahko plačajo, pa so manj sposobni, povečal.

Uspehi pri višjem tečajnem izpitu kažejo, da so rezultati vedno boljši. Od priglašenih maturantov je padlo za celo leto v junijskem roku leta 1937 v dravski banovini le 5.95%, a v savski celo le 5.69%, tedaj daleč pod drž. povprečjem, ki je znašalo 9.60%.

Katerim stanovom pripadajo učenci različnih šol, sem skušal ugotoviti s spodnjo tabelo. Za osnovne, meščanske in srednje šole sem upošteval statistiko šolstva v dravski banovini za l. 1936/37, za ljubljansko univerzo pa statistiko za leto 1935/36 po Statističkem godišnjaku 1936. Enako tudi statistiko stanov za dravsko banovino.

Leta 1936/37 oz. 1935/36 so imeli otrok

Poklici [1]	v %	v osnovnih	meščanskih	srednjih šolah v %	na ljub. univerzi	Opombe
kmetje	45·8	61.9	17.2	12.6	15.0	[1] Poklici v odstotkih so navedeni za l. 1921 po Uratniku, Pogledi na družabno in gospodarsko strukturo Slovenije 1933.
delavci	29·7	26.7	41.2	11.8	16.3	
obrtniki in industrijci	12·3	5.3	14.4	9.1	6.0	
trgovci		1.2	5.1	7.2	4.1	
svobodni poklici	0·1	0.7	2.1	8.0	4.8	[2] In ostali ter nepoznani 13·8
uradniki in vpokojenci	12·1	4.2	20 0	51 3	40.0 [2]	

V meščanske šole hodijo predvsem otroci delavcev. V vseh industrijskih in rudarskih krajih se nahajajo meščanske šole. Srednje šole so šole uradniških otrok. Ti so tudi na univerzi najbolj zastopani. Višjo ljudsko šolo (V.—VIII. r.), na katero odpade povprečno 28.23% ljudsko šolo obiskujočih otrok, obiskujejo predvsem kmečki otroci. Toda v najvišji razred jih pride le malo (komaj 3.24% vseh ljudskošolskih učencev). Vsi drugi so odšli v druge šole, ali pa sploh opustili vsako šolanje. Mnogo kmečkih otrok hodi tudi v meščanske šole. Enako otroci obrtnikov.

* * *

Šolnina je bila vpeljana tudi pred vojno. Kdor je izdelal, imel dober red v vedenju in kogar starši niso bili premožni, je bil šolnine lahko oproščen, popolnoma ali polovično. V Ljubljani je znašala šolnina 40 kron na semester, v podeželskih mestih 30 kron. Leta 1913/14 je bilo oproščenih šolnine približno $^2/_3$ dijakov (v II.

tečaju manj radi slabih uspehov koncem prvega tečaja). Na ozemlju dravske banovine je znašala šolnina l. 1913/14 85.770 kron (brez mestnega liceja, kjer pa se je tudi plačevala).

V Jugoslaviji morajo plačati šolnino vsi učenci ne glede na njihovo pridnost in marljivost, katerih staršem je predpisano na leto nad 800 din državnih davkov. Leta 1937/38 so plačali srednješolci v dravski banovini 818.495.75 din šolnine. Pri upoštevanju valutnih sprememb torej malo manj kot leta 1913/14, ko pa je bilo $^2/_3$ manj dijakov kot danes. Šolnina je bila pred vojno dosti občutnejša.

Drugače pa je stvar z raznimi taksami. Leta 1913/14 so plačali učenci 4.135.80 kron sprejemne takse in 9.409 kron prispevkov za učila, dijaške knjižice in igre, skupaj tedaj 13.544.80 kron. Leta 1937/38 je moral vsak dijak nalepiti na prijavo kolek za 50 din, kolkovati prošnjo za davčno potrdilo s kolkom za 10 din, davčno potrdilo z 20 dinarskim kolkom in plačati za zdravstveni fond 20 din, skupaj tedaj 100 din. Vseh 11.242 dijakov, ki so se vpisali na drž srednje šole, je plačalo za takse in zdravstveni fond 1,124.200 din, tedaj mnogo več kot je znašala vsa šolnina. Interesantno je, da je leta 1913/14 uživalo na ozemlju dravske banovine 309 dijakov štipendije v skupnem znesku 71.409 kron, dočim l. 1937/38 ni bilo skoro nobenih tozadevnih ustanov, ki so vse propadle z avstrijskimi vojnimi posojili. Le banovina je razdelila za 13.200 din štipendij in za 23.050 din podpor.

UČITELJI

Med najvažnejšimi našimi predvojnimi zahtevami, je bila zahteva po odstranitvi nemških in namestitvi slovenskih profesorjev. Narodni, vzgojni in socialni oziri so silili slovensko akademsko mladino, da je vodila natančno statistiko o tem vprašanju in neprestano opozarjala, da so na slovenskem ozemlju potrebne slovenske srednje šole s slovenskimi profesorji.

Leta 1913/14 je bilo na vsem slovenskem ozemlju 582 srednješolskih ravnateljev, profesorjev in suplentov. Od teh je bilo Slovencev 40% (slov. dijakov 47.39%), Nemcev 45.53% (nemških dijakov 31.15%) in Italijanov 14.94% (ital. dijakov 20.63%). Upoštevani so državni in privatni zavodi. Jasno se vidi favoriziranje Nemcev na škodo Slovencev in Italijanov. Na ozemlju dravske banovine je bilo 13 ravnateljev, od teh 7 Slovencev in 6 Nemcev. Od 259 profesorjev in suplentov je bilo 66% Slovencev (71.1% slovenskih dijakov) in 34% Nemcev (28.31% nemških dijakov).

Na slovenskem ozemlju izven Jugoslavije pa je bilo 12 ravnateljev (2 Slovenca, 7 Nemcev in 3 Italijani) ter 254 profesorjev in suplentov. Od teh je bilo 21.1% Slovencev (slov. dijakov 24.88%), 59.4% Nemcev (nemških dijakov 33.84%) in 19.5% Italijanov (ital. dijakov 39.87%).

Izven mej naše države imamo danes le tri slovenske profesorje.

V naši državi smo v tem pogledu saturirani. Premalo pa je pri nas profesorjev radi premajhnega števila oddelkov. Veliko razredov je prenapolnjenih in bi morali odpreti nove. Tudi radi razbremenitve učnih moči bi potrebovali nove profesorje.

Leta 1913/14 so poučevali starejši profesorji 14—16 ur, mlajši pa 18—20 ur tedensko in le posamezni več. Danes poučujejo mlajši in starejši od 18—22 ur. Suplenti, ki so bili plačani od ure po 100—120 kron letno, so poučevali po 16 do 24, 25 pa tudi 26 ur. S tem so si zvišali svoje dohodke. Danes poučuje začetnik 14—17 ur, po dveh letih pa toliko kot profesor, imajo pa pri tem vsi suplenti enake plače. Mnogo učnih ur je reduciranih. — Če bi vse upoštevali, bi se hitro skrčilo število diplomiranih filozofov, ki čakajo na službo. Potrebne so pa še nekatere nove srednje šole. Obstoječe, prevelike, bi pa morali deliti. Pred vojno so morali profesorski kandidati, ki so napravili pripravniški izpit, služiti 1 leto kot poskusni kandidati, in sicer brezplačno, ako niso dobili suplentskega mesta. Dodeljeni so bili starejšemu profesorju, ki jih je moral vpeljati v šolsko službo. Dajati jim je moral metodično-didaktična navodila in uvajati v šolsko administracijo. V posameznih učnih urah so nastopali že samostojno. Ako je imel poskusni

kandidat srečo, da je bil dodeljen dobremu profesorju v prakso, potem je bilo poskusno leto pravi blagoslov zanj in za njegove bodoče dijake. V Jugoslaviji so vpeljali za diplomirane filozofe brezplačno 3letno volonterstvo. Namen volonterstva je enak kot pri poskusnih kandidatih pred vojno. Razlika je le ta, da se štejejo sedaj volonterska leta v službena leta (v napredovanje in pokojnino) in v dobo, po kateri volonter ali suplent lahko opravi profesorski izpit. Iz socialnih razlogov je ustanova slaba, iz strokovnih in pedagoških razlogov pa se ji ne more oporekati, dokler univerza sama ne poskrbi za tozadevno izobrazbo svojih absolviranih filozofov.

POSLOPJA, UČILA IN KNJIŽNICE

Leta 1913/14 je imela vsaka srednja šola svoje poslopje in skoro vsak razred svojo učilnico. Za 164 oddelkov je bilo na razpolago 160 učilnic. Od tedaj se je število dijakov potrojilo, število oddelkov naraslo na 297, (v l. 1937/38), toda sezidalo se je le eno novo šolsko poslopje v Ljubljani (zato pa je eno staro odpadlo!) Število učilnic je tedaj za 12.119 učencev skoro isto kot leta 1913/14 za 4686 učencev.** Kot razredne učilnice se danes uporabljajo risalnice, fizikalne in kemične predavalnice, prezidani kabineti in pomožni prostori. Največ učilnic pa se napolni dvakrat na dan z dvema različnima razredoma. Iz higienskih, zdravstvenih in vzgojnih razlogov je to stanje nevzdržno in kar so v 20 letih zamudile naše samoupravne oblasti, je treba čimprej popraviti.

Kar velja za šolska poslopja, to velja tudi za razna učila, zbirke in knjižnice. Od avstrijskih šolskih zavodov smo prevzeli bogata učila in zbirke, ki pa so danes zastarela in za naše narodne srednje šole neprimerna. Tudi v tem pogledu se je v preteklih 20 letih prav malo storilo. Kdor je videl češke srednje šole, ta bo še prav posebno občutil naše siromaštvo.

SREDNJE ŠOLE V DRAVSKI BANOVINI IN V OSTALIH BANOVINAH

Po ustanovitvi Jugoslavije se je število srednjih šol naglo dvigalo. Medtem ko so se pri nas nemške pretvorile v slovenske in ustanavljale zlasti meščanske ter višje ljudske šole, so na jugu države nastajale le gimnazije, popolne in nepopolne. Višje ljudske in meščanske šole so se v obče uveljavile le v prečanskih banovinah.*** Velik porast srednjih šol je kmalu povzročil reakcijo in leta 1929 se je ukinilo 29 nepopolnih, 19 popolnih gimnazij pa pretvorilo v nepopolne. Nadaljevalo se je to leta 1932, ko so zaprli 8 popolnih in 13 nepopolnih gimnazij, a 12 popolnih pretvorili v nepopolne. Tudi naše srednje šole so bile tedaj prizadete, ker se je ukinila III. realna gimnazija v Ljubljani ter pretvorila popolna gimnazija v Murski Soboti v nepopolno. Tako se je znižalo število srednješolskih zavodov, a število učencev je ostalo isto. Zatvoritev gimnazij ni ustavila dotoka učencev v srednjo in visoko šolo. Leta 1936/37 smo imeli v državi 104 državne popolne in 51 državnih nepopolnih gimnazij ter 4 popolne in 14 nepopolnih privatnih oziroma samoupravnih zavodov. Samoupravne gimnazije dopolnjujejo večinoma državne nepopolne gimnazije. Na vseh je bilo koncem šolskega leta 101.350 učencev in učenk.

Od leta 1934 dalje se zopet otvarjajo nove gimnazije v vseh delih države.****

** Prišteti je treba le še učilnice v Murski Soboti in v uršulinski gimnaziji v Ljubljani.

*** Meščanskih šol je bilo l. 1936/37 v državi 225, in sicer 193 državnih in 32 privatnih s 38.839 učenci ob pričetku šolskega leta. V Beogradu jih je bilo 7 (6 drž.+1 priv.), v dravski banovini 46 (38+8), v savski 50 (44+6), v vrbaški 15 (11+4), v primorski 23 (22+1), v drinski 17 (11+6), v dunavski 34 (31+3), v moravski 4, v zetski 17 (14+3) in v vardarski 12. Leta 1913/14 je bilo na ozemlju dravske banovine 6 meščanskih šol, in sicer 4 javne v Krškem, Mariboru (dve) in Celju ter dve privatni v Ljubljani in Mariboru.

**** Po Knežević, Kroz srednju školu. I.

ŠTEVILO UČENCEV NA 1000 PREBIVALCEV IN NEPISMENOST!

Banovina	Nepismenih nad 10 let v o/o l. 1931	Na 1000 preb. pride v šol. l. 1936/37 osnovnošolskih uč.	meščansko-šol. uč.	srednješolskih uč
Beograd	10.87%	59.8	5.1	32.9
dravska ban.	5.54%	152.8	8.0	8.4
savska ban.	27.67%	94.9	4.0	7.1
vrbaška ban.	72.60%	52.8	1.4	2.1
primorska ban.	57.46%	89.6	3.1	4.7
drinska ban.	62.11%	70.7	1.7	5.1
zetska ban.	66.04%	84.5	1.2	7.9
dunavska ban.	28.87%	109.8	2.8	5.6
moravska ban.	61.96%	102.9	0.2	5.3
vardarska ban.	70.86%	83.9	0.4	5.0
Povprečno v državi	44.61%	93.4	2.5	6.1

Najmanj nepismenih je v dravski banovini. Leta 1900 je bilo med Slovenci v Avstriji nepismenih 23.92% (dr. Žižek, O ljudskem štetju, Veda I. str. 119), leta 1921 v dravski banovini še 8.9%. Danes komaj še 4%. Največ nepismenih imajo banovine, kjer je mnogo muslimanov, na prvem mestu vrbaška banovina, ki stoji tudi glede šolstva na zadnjem mestu. V Češkoslovaški je bilo leta 1920 7.4% analfabetov, a leta 1937 3.7%. V Jugoslaviji je odstotek nepismenih padel od leta 1920 do 1931 od 51.25% na 44.61%. Primerno malemu odstotku nepismenih je tudi obisk osnovne šole v dravski banovini največji, a v vrbaški najmanjši. Iznenadi Beograd, kjer imajo osnovnošolskih učencev jako malo; zato pa srednješolcev zelo veliko, kar je posledica priseljevanja in dotoka srednješolcev iz okolice v mesto. Meščanske šole imajo največji obisk v dravski ban., meščanskošolskih učencev je tu skoraj toliko kot srednješolcev. Onkraj Donave in Save skoraj ni meščanskih šol. Moravska in vardarska banovina se meščanskih šol bojita. Velik del šolske mladine, ki hodi pri nas v meščanske, hodi v teh banovinah v nižje srednje šole. Zato ima zetska banovina skoro toliko srednješolcev kot dravska. Ako izvzamemo Beograd, ki ima kot velemesto poseben položaj, imajo nad državnim povprečjem srednješolcev le dravska, savska in zetska banovina, zadnja le zato ker nima ne meščanskih in ne višjih narodnih šol. Najmanj srednješolcev ima vrbaška banovina. V Avstriji je bilo leta 1900 Slovencev 4.5% vseh prebivalcev, a slovenskih srednješolcev 3.0% vseh avstrijskih srednješolcev. Ako vzamemo prebivalstvo dravske banovine kot število vseh Slovencev v Jugoslaviji, potem nas je bilo leta 1937 Slovencev v državi 7.85%, a srednješolcev smo imeli 11.1%.

Iste težave kot slovensko srednješolstvo tarejo tudi srednje šole po ostalih banovinah. Prenatrpanost razredov, zavodi s prevelikim številom oddelkov, pomanjkanje učiteljev, prostorov in učil, to so glavne težave.

Konec leta 1936/37 je prišlo na 1 državni razred učencev

v Beogradu	44.0
v dravski ban.	41.1
v savski ban.	39.2
v vrbaški ban.	41.9
v primorski ban.	38.5
v drinski ban.	41.0
v dunavski ban.	36.4
v moravski ban.	40.1
v zetski ban.	36.1
v vardarski ban.	40.8
povprečno v državi	39.6

Pripomniti je treba, da so nižji razredi veliko bolj polni kot višji in da imajo gimnazije v večjih krajih močnejše razrede kot v podeželskih mestih.

Glede srednješolskih učiteljev je poučna naslednja tabela. Leta 1936/37 je bilo

	vseh srednješolcev	vseh sred. učiteljev
v Beogradu	12.5%	13.4%
v dravski ban.	11.1%	9.1%
v savski ban.	20.0%	20.7%
v vrbaški ban.	2.4%	2.2%
v primorski ban.	5.0%	4.8%
v drinski ban.	9.3%	9.0%
v dunavski ban.	14.0%	15.5%
v moravski ban.	8.6%	8.0%
v zetski ban.	8.0%	8.0%
v vardarski ban.	9.1%	9.3%

Po tej tabeli je bilo najmanj profesorjev v dravski banovini v primeri s celotnim številom dijakov in profesorjev; v Beogradu, in dunavski banovini pa več odstotkov profesorjev kot dijakov. Pritisk v Beograd in okolico se takoj opazi. V splošnem so pa profesorji enakomerno razdeljeni po banovinah.

* * *

V srednjih šolah ni samo vedno več učenk, ampak tudi p r o f e s o r i c. Leta 1936/37 je bilo na drž. zavodih žensk direktorjev, profesorjev in suplentov

v Beogradu	55.68%
v dravski ban.	17.61%
v savski ban.	31.14%
v vrbaški ban.	36.7 %
v primorski ban.	24.85%
v drinski ban.	45.25%
v dunavski ban.	43.9 %
v moravski ban.	47.4 %
v zetski ban.	22.26%
v vardarski ban.	38.38%

Na filozofskih fakultetah naših univerz se število filozofk približuje 50% vseh slušateljev. Leta 1936/37 je bilo na ljubljanski univerzi 49.9%, a leta 1937/38 48.67% slušateljic vseh visokošolcev filozofske fakultete.

Število filozofk na univerzah in zgornji račun kažeta, da se bo s srednjo šolo zgodilo isto kot z osnovno, kjer je $^2/_3$ ženskih učnih moči. Najdalj sta od tega dravska in zetska banovina.

IZDATKI ZA SREDNJE ŠOLE

V državnem proračunu za l. 1937/38 je bilo za sred. šole predvidenih 121,166.400 din. Poleg tega so izdale banovine za srednje šolstvo 8,358.208 din brez anuitet za srednješolska poslopja, za katera morajo skrbeti one. Za dravsko banovino je bilo v državnem proračunu 11,462.455, v banovinskem pa 1,254.995 brez anuitet za odplačilo dolgov za srednješolska poslopja. Stroški za samoupravne (mestno gimnazijo okoli 1 milj.) in privatne zavode niso upoštevani.

	Država je izdala za vsakega srednješolca	Na vsakega preb. je prišlo državnih izdatkov za sred. šole
v Beogradu	2008 din	66.0 din
v dravski ban.	1140 din	9.6 din
v savski ban.	1185 din	8.4 din
v vrbaški ban.	908 din	1.9 din
v primorski ban.	1181 din	5.6 din
v drinski ban.	940 din	4.8 din
v dunavski ban.	1202 din	6.3 din
v moravski ban.	1078 din	5.7 din
v zetski ban.	939 din	7.4 din
v vardarski ban.	880 din	4.6 din

Visoki izdatki za srednje šole v Beogradu izvirajo odtod, ker nosi država tudi vse stroške za šolska poslopja v Beogradu, dočim morajo za poslopja v ostalih banovinah po zakonu skrbeti banovine. V nekaterih banovinah so stroški večji, ker je v teh banovinah več starejših profesorjev, ki imajo večje plače.

* * *

V današnjem času se vse silno hitro spreminja in razvija. Kar je bilo včeraj še splošno priznano, je danes že zastarelo. Tako je tudi s šolo. Tudi šola se mora razvijati z življenjem. V vseh državah zato uvajajo razne r e f o r m e, ki pa zopet ne predstavljajo nič stalnega, marveč so le poizkusi, ki bodo morda kmalu zopet propadli. Najobsežnejšo reformo srednjega šolstva je izvedla N e m č i j a, ki je ločila žensko srednješolsko mladino od moške. Ustvarila ji je srednjo šolo, ki se bistveno razlikuje od moške in ki vzgaja za gospodinjstvo in materinstvo in ne za javne poklice.

Z našo srednjo šolo je mnogo nezadovoljnih, ki zahtevajo temeljito reformo. Naš osrednji srednješolski zavod je r e a l n a g i m n a z i j a, ki bo taka tudi ostala, ker je najbližja življenju. P o t r e b n a p a j e r e f o r m a z l a s t i v p o u k u l a t i n š č i n e. Ako latinščina ni samo potrebna za pripravo raznih visokošolskih študijev, marveč le ona, kakor se tolikokrat trdi, vzgaja za sistematično znanstveno delo, potem je današnji način poučevanja latinščine potrebno temeljito spremeniti. O absolventih naše srednje šole se dostikrat čujejo negativne kritike. Enake kritike so se čule o mladini od starejših v vseh časih. Če pa primerjamo današnjega razboritejšega abiturienta z enakim abiturientom predvojne dobe, lahko rečemo, da ima današnji abiturient večje obzorje, obsežnejše znanje in večjo sposobnost za življenjski boj kot predvojni. Nikdar niso bili vsi visokošolci na univerzah enako sposobni in dovzetni za znanstveno udejstvovanje. Smisla za vztrajno in sistematsko znanstveno delo ima današnja mladina brezdvomno manj kot predvojna. Res pa je, da je izpostavljen današnji dijak najrazličnejšim vplivom, ki ga odvračajo od šole, ki pa imajo zopet svoje dobre lastnosti. V tem smislu vpliva nanj šport, čitanje dnevnega časopisja, kino, radio itd. Ali jim ga je mogoče iztrgati, ko pa tvorijo bistven del našega današnjega življenja?

GUSTAV ŠILIH Maribor:

RAZVOJNA SLIKA NAŠE LJUDSKE ŠOLE

Ljudska šola je bolj kakor katera koli druga ustanova merilo kulturne in z njo gospodarske višine, na katero se narod povzpne. Saj izvršuje prav ona za najširše narodne plasti — skupno z družino — včlenjanje mladega rodu v narodno zajednico ter tej neprestano dovaja novih bolj ali manj usposobljenih sil. Prvotno je bila ljudska šola samo pomočnica družine. S spremenjenimi življenjskimi prilikami pa se je odnos popolnoma obrnil: ljudska šola ja postala samostojna obrazovalna organizacija, ki želi in rabi pomoči doma. Najboljši dokaz za to trditev je ustvarjanje roditeljskih društev, katerih glavni smoter je vzpostavitev stikov med šolo in domom: pobuda pa prihaja vseskozi od šole.

Današnja ljudska šola je orodje in sredstvo države kot organizacijske oblike narodne zajednice. Država skrbi za izvežbane poklicne vzgojitelje, ona predpisuje obliko šolske organizacije ter način in obseg obrazovanja. Ta tesni odnos ljudske šole do države, ki ga v prejšnjih časih ni bilo, je v zvezi z važno sociološko spremembo: nekoč je bila družina dokaj samostojno gospodarsko telo, medtem ko postavlja danes moderna narodna in svetovna ekonomija mesto samostojnih gospodarskih enot večjo narodno gospodarsko enoto, ki bi naj bila v obliki narodne države hkrati tudi politična in kulturna enota. Njen izraz je tudi ljudska šola, ki ji pripada izredno važna naloga, da to enoto pomaga osnovati in jo ohraniti in očvrščevati.

Skupno z ostalimi šolami ima ljudska šola nalogo, da posreduje vsakemu članu narodne zajednice izobrazbo, ki mu šele omogoča vstop v skupno življenje in okoriščanje z bogastvom skupne narodne kulture. Neko izobrazbo prinaša sicer s seboj že šolski novinec: izkustva, pridobljena doma ali v ožji domačiji brez načrta ter bolj ali manj slučajno. V tem primeru govorimo o otroški ali naivni izobrazbi. Nanjo šele navezuje poljudna izobrazba, ki jo posreduje ljudska šola in ki je temelj višje izobrazbe, kakršno posreduje srednja šola, ter posredno ali neposredno strokovne izobrazbe na poklicnih, nižjih in višjih strokovnih ter visokih šolah in univerzah. Poljudna izobrazba se po svojih skromnejših smotrih jasno razlikuje od srednje, po svoji občosti pa od strokovne izobrazbe, ali najbistvenejša je zanjo njena zaokroženost, zakoreninjenost v domačiji učencev in povezanost z resničnim življenjem.

Mirno lahko trdimo, da je ljudska šola najvažnejša šolska ustanova vobče. Za ogromno večino državljanov je kot šola širokih ljudskih množic sploh edina šola, ki jo posečajo, razen tega pa je tudi temelj višje in strokovne izobrazbe. Celice ljudskega šolstva se preprezajo po vsem narodnem

ozemlju in tvorijo v svoji povezanosti silno kulturno mrežo, v katero je zajeta narodna mladina in posredno ves narod. Sklop narodnega šolstva obsega šolska zabavišča, ki služijo predšolski vzgoji, osnovne in višje ljudske šole (vsaka od njiju obsega po 4 šolska leta in obe skupaj se imenujeta ljudska šola), pomožne šole vseh vrst za defektno deco (za duševno zaostale, gluhoneme, slepe in pohabljene otroke), vzgajališča za nravstveno ogroženo odnosno oškodovano deco, nadaljevalne šole za odraslo mladino in ljudske visoke šole ter sploh vse vzgojne ustanove občega značaja za odrasle. Prav za prav spada k sklopu ljudskega šolstva tudi meščanska šola, ki je pri nas danes v svojo škodo včlenjena v srednje šolstvo. Zakaj tudi meščanska šola ima vse bistvene znake ljudske šole (zaokroženost izobrazbe, zakoreninjenost v domačiji in povezanost z resničnim življenjem), samo da so njene zahteve nekoliko višje in dokaj močno gospodarsko usmerjene.

Ker je torej, kakor smo videli, ljudska šola zares najvažnejša šolska ustanova, moremo po njej dobro presoditi, ali so krmarji narodne barke pošteno in koristno izvršili svojo nalogo. Tam, kjer za ljudsko šolo skrbijo in ji dajejo vse možnosti, je gotovo z njo vred napredoval in se dvigal ves narod. A za nas, ki smo šele pred 20 leti začeli lastno državno življenje, je pogled na razvoj našega ljudskega šolstva potreben in koristen, čeprav nekoliko bridek obračun, kajti bilanca ni tako razveseljiva, kakor bi lahko bila in kakor bi morala biti. Nič ne pomaga, ako zapiramo oči pred dejstvi, kajti le-ta kriče in preslišati jih ni mogoče.

Vsem, ki poznajo ustroj in naloge ljudskega šolstva, je razumljivo, da more uspevati samo v lastni državi, ki mu proži vse pogoje za uspevanje. To vemo najbolje mi Slovenci, ki so nam tujejezične in celo proslule dvojezične ljudske šole v Avstriji ponemčile odnosno potujčile toliko narodnega naraščaja. Zato smo z velikimi upi zajadrali pred dvema desetletjema v novo šolsko življenje. In kako je danes? Naj odgovori ekspoze našega prosvetnega ministra v marcu letošnjega leta v narodni skupščini.

V prvem letu našega narodnega državnega življenja je bilo v ljudskih šolah vsega 650.000, v začetku šolskega leta 1937-38 pa 1,431.000 učencev in učenk. Čeprav se nam pokazuje napredek za več kot 100%, vendar ne moremo biti povsem zadovoljni, kajti ti učenci in te učenke predstavljajo samo 9.4% prebivalstva. V drugih državah je ta odstotek mnogo višji (na Češkoslovaškem čez 14%, na Holandskem 15%). V prvem letu našega svobodnega državnega življenja smo imeli približno 7000 ljudskošolskih zgradb, a danes jih imamo 3600 več. Na prvi pogled tudi čisto lep napredek, ali po izjavi prosvetnega ministra v finančnem odboru letos meseca januarja bi morali otvoriti 22.500 novih razredov, ako bi hoteli izenačiti stanje

ljudskih šol v državi s stanjem v dravski banovini. Našo banovino je označil minister kot šolsko najnaprednejšo v Jugoslaviji, toda če bi hoteli našo državo proporcionalno približati Češkoslovaški, bi potrebovali celo 48.000 novih razredov. A komur so znane prilike v naši banovini, ve prav dobro, da imamo vse polno ljudskih šol z razredi, v katerih se gnete po 100 in še več otrok. V dvajset letih smo zgradili v Ljubljani, Mariboru in Celju samo po eno novo ljudsko šolo.

Spričo teh številk je razumljivo, da ljudska šola mnogokje ni mogla izvršiti svoje najelementarnejše in najvidnejše, čeprav ne najvažnejše naloge, da bi namreč naučila ves naraščaj čitati in pisati. Najmanjša je nepismenost v dravski banovini (4%), največja pa v južnih banovinah (n. pr. v vrbaski okrog 70%!). Povprečno je v državi še vedno nad 40% prebivalcev nepismenih, kar je gotovo mnogo previsoka in za nas sramotna številka. Res je, da smo prevzeli izredno slabo dediščino, toda v istem času izkazuje šolstvo na Slovaškem in v Podkarpatski Rusiji, ki sta bili pred vojno enako zanemarjeni, čisto druge uspehe in mnogo lepši napredek. Res je tudi, da smo privedli ob prevratu v skupno državo ljudske šole iz raznih pokrajin, katerih vsaka je imela svoje posebne zakone: bivše avstrijske, hrvatske, ogrske in srbske. Toda v bistvu se niso jako razlikovali. Naše ljudske šole so res imele 8 letno šolsko obveznost, ali v 7. in 8. šolskem letu so bili učenci navadno oproščeni pouka (od pomladi do jeseni), ako so jih starši potrebovali pri delu. Hrvatje in Srbi so imeli 5 odnosno 6 letno šolsko obveznost ter 2 odnosno 3 letne nadaljevalne šole. Torej v bistvu isto, seveda s pomembno razliko, da smo pri nas imeli več šol in da se je redno posečanje pouka bolj strogo izvajalo. Sicer pa tudi slovenske ljudske šole niso delovale pod istimi pogoji, ker so se ravnale po predpisih poedinih avstrijskih kronovin. Najbolje bi se bile lahko razvijale šole v čisto ali pretežno slovenskih kronovinah (n. pr. na bivšem Kranjskem) ako bi ne bile motile razvojnega procesa politične prilike, ki so pritiskale na učiteljstvo. Na bivšem Štajerskem in Kranjskem so delovale tako zvane utrakvistične šole (od drugega razreda dalje se je poleg materinščine poučevala nemščina), katerih zli vpliv so zmanjševali samo narodno čuteči učitelji.

Po zedinjenju je učiteljstvo globoko občutilo potrebo, da se naše ljudsko šolstvo čim prej in čim bolj pametno uredi s posebnim zakonom. Potrebno je namreč bilo, da se vnese v ljudsko šolo novi duh časa, tako glede enotne državne in narodne vzgoje in glede na mogočno šolsko reformno gibanje, ki se je bilo začelo že v letih pred vojno, ki pa se je široko razmahnilo šele po njej. Toda preden je narodna skupščina sprejela zakon o ljudskih šolah, je preteklo celih 11 let. Krive so bile deloma politične prilike, deloma pa nasprotujoči si nazori. Glavna borba se je razvila okrog vprašanja, ali naj bi bile dovoljene samo državne ljudske šole, zasebne pa ne; ali naj bi se ljudske šole v vsej državi popolnoma izenačile in potem

centralno upravljale; in končno, ali naj bi bile akonfesionalne ali simultanske. Po mnogih anketah, komisijah in raznih izdelanih, toda odklonjenih načrtih je bil končno sprejet l. 1929. zakon, v katerem so se nasprotja vsaj deloma premostila. Zmagalo je sicer načelo, da so ljudske šole državne naprave, toda že obstoječe zasebne ljudske šole se niso ukinile. Zmagala je tudi simultanska šola, vendar se je vsaki veroizpovedi dala možnost verskega pouka. In zmagalo je končno načelo izenačenja ljudskega šolstva v vsej državi, ali na žalost s premajhnim ozirom na posebne potrebe, prilike in šolsko tradicijo poedinih pokrajin.

Že poprej in bolj po sprejetju zakona so vse dobre in slabe strani izenačenja vedno jasneje prihajale do izraza. Učiteljstvu se je v lastni državi pač odprla pot v vrste državnega uradništva, ali hkrati ga je mnogo bolj kakor ostalo uradništvo zajel vrtinec političnih previranj, ki je pridobljene važne dobrine često ogražal in jih deloma celo spet odvzel. Centralistična organizacija celotnega šolskoupravnega aparata je brez potrebe kompliciral šolsko administracijo ter se pogosto ni ozirala na posebne prilike poedinih pokrajin. V zadnjih letih je vzbudil mnogo odpora zakon o enotnih učbenikih za vso državo, kar v pedagoškem pogledu pomeni absurdnost.

Vendar za pravo podobo današnje ljudske šole vse to še ni bistveno, ker zadeva nekako nje vnanjo plat. Bolj važno je, kako se je notranje razvijala in rastla. Tri sile so bile pri tem najmočneje udeležene: država kot gospodarica ljudskega šolstva, učiteljstvo in pedagoške organizacije. D r ž a v a je odločilno vplivala na ljudsko šolo s svojimi zakoni in odredbami, z učnimi načrti in raznimi izvršilnimi predpisi. Že v § 1. zakona o narodnih šolah se je odredila ljudski šoli dvojna naloga, ožja, ki jo vrši šola s svojim delom v razredih, in širša, ki jo vrši izvenšolsko s sodelovanjem pri narodnem prosvečevanju. In kar se tiče ožje (bistvene) naloge, se zahteva od ljudske šole, da s poukom in vzgojo v duhu državnega in narodnega edinstva in verske strpnosti pripravlja učence za moralne, vdane in aktivne člane državnega, narodnega in društvenega občestva. V § 44 pa se odreja, da predpisuje učni program za vso državo prosvetni minister, upoštevajoč načelo koncentracije pri pouku in aktivnega sodelovanja učencev. Učni program — tako pravi § 44 — mora prožiti možnost, da se pouk prilagaja življenskim potrebam v kraju, v katerem se šola nahaja. Končno moramo navesti še §§ 7 in 8, ki delita ljudsko šolo v štiriletno osnovno in štiriletno višjo ljudsko šolo in ki odrejata obvezno šolanje za vseh osem razredov. Navedene odredbe niso slabe in deloma popolnoma ustrezajo zahtevam moderne pedagogike, vendar pa je vseeno skoro v vsaki že tudi kal poznejših nevšečnosti. Ker je bistvena (ožja) naloga ljudske šole premalo podčrtana, je bilo možno, da se je pozneje takozvano izvenšolsko delo razbohotilo v škodo pouku. Pojem izvenšolskega dela je namreč kaj

širok in zato dober izgovor za vse učitelje, ki svoje bistvene naloge ne vršijo niti radi niti dobro, za vestne učitelje pa predstavlja v mnogih primerih težko breme, zakaj baš pri izvenšolskem delu najrajši odločajo o učitelju izvenšolski činitelji, posebno politične stranke. Čisto pravilni načeli aktivnosti in koncentracije, ki se kot edini navajata v zakonu, sta povzročili njiju šablonsko uporabo ter omalovaževanje drugih prav tako važnih načel. Dvodelba ljudske šole, ki se mladinoslovno ne da utemeljiti, pa je imela za posledico, da se je praktično znižalo prejšnje 5 do 6 letno šolanje na 4 letno v vseh pokrajinah, izvzemši Slovenijo, ki je edina kolikor toliko organizirala višjo ljudsko šolo.

Poglavje zase so učni načrti. Praviloma bi morali biti okvirni in tako široko zasnovani, da bi zares vsaka poedina ljudska šola svoj pouk uravnavala po življenjskih prilikah kraja, v katerem deluje. Morali bi se ravnati po zmogljivosti otrok na raznih razvojnih stopnjah, a preden bi se dokončno predpisali, bi se morali dalje časa preizkušati in na osnovi praktičnih izkustev popraviti in dopolniti. Vse to se pri učnih načrtih za naše ljudske šole ni upoštevalo. Velika množina gradiva, ki ga predpisujejo, jih označuje kot izrazite produkte pedagoškega materializma z docela intelektualistično miselno smerjo. Ker se premalo ravnajo po zmogljivosti otrok, silijo učitelja k delu, ki ga ne more odobravati po svoji pedagoški vesti ali pa ga navajajo k površnosti in nevestnosti. Glavna napaka sedanjega učnega načrta pa je, da ne nudi nikakih didaktičnih smernic, na katerih osnovi bi se lahko izdelali podrobni učni načrti in ki bi vsaj v velikih potezah povedale učiteljstvu, kaj, kako in zakaj naj dela. Izšle so sicer nekatere odredbe, ki to ali ono tolmačijo, ali stanja niso izboljšale. Danes živi in deluje naše ljudsko šolstvo v sponah birokratske utesnjenosti in načelne nejasnosti v mnogih didaktičnih vprašanjih.

Morda bi se ne bilo to stanje tako poslabšalo, ako bi se bilo pravilno uredilo vsaj šolsko nadzorstvo. Ako bi se bili vedno in povsod nameščali za nadzornike strokovno najbolje kvalificirani in moralno neoporečni šolniki, ki bi razen tega imeli lep nastop in potreben takt, bi bila marsikatera nevšečnost odpadla sama po sebi. Učiteljstvo potrebuje predvsem svetovalcev in ne birokratov, katerih edina skrb so uradni spisi in vnanja podoba ljudske šole. Samo človek, ki more učitelju pokazati, kako naj dela, samo osebnost, ki mu imponira po svojem globokem strokovnem znanju in drugih osebnih lastnosti, si bo mogla pridobiti pri njem tisto avtoriteto, brez katere ni in ne more biti uspešnega vzajemnega udejstvovanja. Na žalost pa nadzorniki pri nas niso bili samo birokratje, temveč celo politični priganjači. Strašni so v tem pogledu grehi političnih strank — brez izjeme! — Mnogokje so baš preko nadzornikov pognale učiteljstvo v kalne valove strankarskih borb, skalile njegove odnose do ljudstva in ga odtujile njegovi bistveni nalogi, delu v šoli. Zato je potrebno, da se vprašanje šolskega

nadzorstva pri nas čim prej in čim pravilneje reši. Dober nadzornik bo iskal učitelja v šolskem razredu in ne izven šole, kajti zavedal se bo, da učitelj ljudstvu največ koristi s svojim poklicnim udejstvovanjem. Danes, ko celo med mnogimi izobraženci prevladuje naziranje, da bodi učitelj vse mogoče od društvenega tajnika tja do kmetijskega strokovnjaka, je ta poudarek posebno važen. Res je tudi učitelj poklican k izvenšolskemu delu med ljudstvom, toda skupno z drugimi izobraženci, z duhovnikom, zdravnikom, veterinarjem itd. Njegovo glavno delovno področje pa je in mora ostati š o l a, ki mu bodi izhodišče tudi za njegovo izvenšolsko udejstvovanje.

Kakor vidimo, ni imela država zastopana po prosvetni oblasti, pri reformiranju in upravljanju ljudske šole najsrečnejše roke. Kljub uspehom, ki jih vseeno izkazuje, živimo po 20 letih pod vtisom, da se je za ljudsko šolo storilo mnogo premalo, a kar se je storilo, ni bilo dovolj smotrno in po stvarnih preudarkih diktirano. Mnogo globlja in stvarnejša so bila prizadevanja učiteljstva. V njegovih vrstah je bilo že koj v početku mnogo voljnih, zmožnih in navdušenih pedagoških delavcev. Pridružili so se jim pedagoški strokovnjaki, ki so ali potekli iz vrst ljudskošolskega učiteljstva ali pa jih je k delu za podvig ljudske šole privedla pravilna ocenitev nje pomena za ves narod. Vsi ti so se z vsemi silami zavzeli za napredek ljudske šole. Seveda so bila njih prizadevanja usmerjena bolj notranje, zlasti proti propagiranju in uresničevanju modernih pedagoških idej in načel med ljudskošolskim učiteljstvom. Pred vojno je delovala ljudska šola v vseh jugoslovanskih pokrajinah bolj ali manj pod nadvlado herbartovske pedagogike, ki je bila normativna in se je le malo ali nič ozirala na otroka, njegove posebnosti in okolje, v katerem je doraščal. Večini učiteljstva in še bolj uradnim zastopnikom prosvete je bila ljuba ker je tako jasno in preprosto dopuščala in celo predpisovala šablonski način šolskega dela. Ali že pred vojno se je začelo kakor drugod tudi pri nas reformno gibanje, ki je hotelo zanesti med šolske stene več življenja in ki je smatralo otroka za izhodišče in središče vzgojnega in učnega postopanja. Misleči učitelji so slutili veliko kompliciranost vzgojne resničnosti, ki je brez škode ni mogoče vkleniti v jarem uradnih predpisov in vulgarnih pravil. Nekateri izmed njih so se pred vojno zatekli k umetnostni vzgoji, ki je proti enostranski nadvladi intelekta postavljala čustvo, in k eksperimentalni pedagogiki, ki je izhajala od duševne kakovosti otroka in od razvojnih možnosti v njem. Močnejša pa so postala ta prizadevanja po vojni, ko se je razmahnilo po vsem svetu mogočno šolskoreformno gibanje, ki ga še danes ni konec. Za naše učiteljstvo in za našo ljudsko šolo so bile najdragocenejše tiste pobude, ki so poudarjale v a ž n o s t domačije in doživljanja učencev pri pouku in ki so poskušale z drugačnimi metodami in bolj ustrezajočo organizacijo šolskega dela vzbuditi v učencih spontano aktivnost, prihajajočo do

vidnega izraza tudi na zunaj. Tako je prišlo do delovne šole, ki je v bistvu le sinteza raznih, iz otrokovega bistva in iz duha dobe izhajajočih načel. Redkejši so bili pri nas pristaši ekspresionistične pedagogike, ki se je najmočneje razvila v letih po vojni in pričakovala čudežev od svobodnega razvoja otrokovih produktivnih nagonov. Ta struja je prav za prav povsem nihilistično priznavala popolno nemoč odraslih vzgojiteljev, da bi načrtno vplivali na mladi rod. Precenjevala je zmogljivost otrok, toda uveljavila je načelo svobode, ki zahteva, da se razvijaj otrok čim svobodneje, sam iz sebe. V zvezi s svobodo otroka je seveda tudi svoboda učitelja in šole, ki ju predpisi, urniki in učni načrti ali celo zapovedane metode ne smejo ovirati. Načelo svobode je postalo zelo važno tudi za našo ljudsko šolo, in zlasti stanovska organizacija učiteljstva se vztrajno bori za njega uveljavljenje. Razvoj pa je krenil preko ekspresionistične k socialni pedagogiki, ki ji je ideal socialno čuteči in v službi velikih zajednic (narodne, državne) dejavni človek. Obrača se proti individualizmu, vendar ne proti pravicam poedinca, ki se naj svobodno razvije v okviru zajednice ter postane nekoč njej koristni član. Ta pedagoška smer postavlja baš ljudski šoli najvažnejšo nalogo: iz domačije kot izhodiščem naj svoje učence prirodno vodi dalje k domovini, državi in človeštvu, upoštevajoč pri svojem delu vsa upravičena načela sodobne pedagogike. Lepo število našega učiteljstva je danes socialno-pedagoško usmerjeno, in upati je, da ne zaide v novo skrajnost, ki jih je toliko v zgodovini vzgojstva, v kolektivizem. Res je, da so skrajnosti laže pojmljive in se vsaj v početku tudi v prakso laže prenašajo. Sinteza je mnogo težja, ali konec koncev zagotavlja samo ona resnične uspehe.

Tu pa se nastavlja delo raznih vzgojeslovnih organizacij, ki so poklicane, da budno spremljajo razvoj ljudske šole in v potrebi posežejo vmes. Od njih bi morale izhajati važne pobude, one bi morale stremeti za teoretično poglobitvijo praktičnega šolskega dela. V naši državi so izrazito strokovno-pedagoške organizacije storile mnogo premalo. In še to, kar so storile, bi brez ljudskošolskega učiteljstva ne bilo možno. Tako bi n. pr. naše slovenske pedagoške organizacije (Slovenska šolska matica, Pedagoško društvo v Ljubljani in Pedagoška centerala v Mariboru) sploh ne mogle obstojati, ako bi ljudskošolsko učiteljstvo odpovedalo svoje sodelovanje. In ako v naši državi sploh smemo govoriti o kakem pedagoškem pokretu, se omejuje skoro izključno na ljudsko šolo. Naše učiteljstvo je kot celota dobro čutilo, da so za popolnoma spremenjene življenjske prilike potrebne nove, bolj ustrezajoče metode tudi v šoli, z njimi v zvezi pa tudi solidno in znanstveno utemeljeno vzgojno znanje. Zato se je vedno v velikem številu udeleževalo raznih pedagoških tečajev in ekskurzij. Tudi vse naše večje pedagoške revije (Popotnik, Napredak, Učitelj) izdajajo stanovska združenja ljudskošolskega učiteljstva (JUU). Najbolj so razvoju ljudske šole

pri nas koristile pedagoške organizacije s čiščenjem pojmov (z diskusijskimi sestanki), tečaji, ekskurzijami v druge države, z izdajanjem knjig in raznimi anketami, ki so navajale učiteljstvo k opazovanju otroka in njegovega življenjskega okolja. Največ mu bodo koristile tudi v bodoče, ako ga bodo iz bistva vzgoje in nalog ljudske šole usmerjale k vsem vzgojnim in drugim nalogam ter ga notranje tako okrepile, da ne bo zlepa podleglo kateri koli ideologiji. Zakaj šola res služi družbi in njenim vsakokratnim potrebam, toda vidiki, s katerih se uresničenje teh zahtev razmotriva, so in morajo biti pedagoški, in učitelj mora biti njih klicar. S tega stališča moramo tudi presojati razne pokrete, ki od časa do časa vzniknejo in so po svojih namenih vse hvale vredni. Obdrže se pa le, ako imajo za osnovo in izhodišče resničnost in samosvoje zakonitosti vzgojne dejavnosti. V tej zvezi je zlasti važna naloga pedagoških organizacij in pedagoških znanstvenih ustanov, da seznanjajo učiteljstvo z mladinoslovnimi dejstvi in izsledki, ki oplajajo in često korigirajo dosedanje vzgojne in učne metode.

Ob pregledu dvajsetletnega obstoja naše ljudske šole nimamo razloga, da se bogve kako ponašamo z doseženimi uspehi, vendar smemo brez pretiravanja ugotoviti, da je ljudsko šolstvo na polju naše narodne prosvete vseeno še najkrepkejši poganjek, ki bi ob pravilnem in skrbnejšem negovanju uspeval čisto drugače kakor doslej. Vsakemu trezno mislečemu človeku je tudi jasno, da je od ljudske šole zelo odvisen obči napredek širokih ljudskih množic. Zato ji bo treba v bodočnosti posvečati mnogo več pozornosti. Zares so važne znanstvene ustanove, umetnostne galerije, muzeji, akademije, saj so zrcalo narodne kulture, toda brez dobre ljudske šole jim manjka zveze z ljudstvom, so samo vrhovi brez trdnega podstavka. Ljudska šola mora danes predvsem razvijati socialni čut, ki je pogoj zadružništva v mestih in na podeželju, ojačiti mora narodno in državljansko zavest in intelektualno dvigniti svoje učence čim višje, zmanjšati preveliko število nepismenih v naši državi. Poštena reforma pa bo možna šele z decentralizacijo šolstva in depolitizacijo učiteljstva. In ker je šola vsaj v svoji notranji strukturi odvisna od učiteljev, bo ena prvih, že tolikokrat izklicanih nalog temeljita reforma obrazovanja ljudskošolskih učiteljev. Tudi njo bomo lažje izvedli samo — vsaj spočetka — v poedinih, kulturno višje stoječih pokrajinah, n. pr. v Sloveniji, kjer bi se ustanovila pedagoška akademija. Izkustva in uspehi, ki bi se tukaj dosegli, bi mogli pozneje služiti drugim jugoslovanskim deželam. Najnujnejša pa bi bila reforma nadzorstva na ljudskih šolah, ki bi se morala izvesti po načelu stroge izbire.

Kako se naj to v podrobnem izvede, bo morala pokazati posebna razprava. Ako bodo šolski nadzorniki brez izjeme samo pedagoški

strokovnjaki, katerih izključna naloga bo skrb za solidno šolsko delo, bodo politične sile pustile ljudsko šolo pri miru. Vse druge reforme bodo sledile same po sebi. V prijetnejšem vzdušju bo tudi možno vzpostaviti trdne stike med šolo in domom in prepričati starše, da služi ljudska šola blaginji njihovih otrok. Kako lahko bi bilo vse to doseči... Znak naše kulturne in tudi politične zrelosti bo, ako bomo v bodočih desetletjih krenili na boljšo pot!

Naša narodna država nam edina more zagotoviti razvoj in pravilno usmeritev naše ljudske šole. Zato smemo prav od nje zahtevati, česar nam tuja oblast ni hotela dati!

ENGELBERT L. GANGL (Ljubljana):

RAZVOJ IN DELO SOKOLSKE ORGANIZACIJE

1.

Ko je bilo Miroslavu Tyršu pet let, mu je umrl oče, dve leti potem je ugasnilo življenje njegovi materi. Skrb za siroto je prevzel njegov stric v Vruticah. Osnovno šolo je obiskoval v vasi Vtelno, kamor je hodil iz Vrutic poldrugo uro daleč. Ko se je s stricem preselil v Stranov, mu je bil učitelj tamošnji župnik. V srednjo šolo je moral Tyrš na malostransko gimnazijo v Pragi, ki pa je bila popolnoma nemška. Leta 1849 je napravil zrelostni izpit na staromestni gimnaziji, kamor je prestopil iz narodnostnih ozirov in kjer je bil prvi dijak, ki je maturiral v češkem jeziku.

Bister in čuvstven je grenko občutil viharno leto 1848, ko je divjala v Avstriji Bachova reakcija, ki je z vsemi sredstvi zatirala slovanske narode. Tyrš se je povsem posvetil učenju. Kazal je posebno zanimanje do latinščine in grščine. Vedno je tičal v knjigah in opustil vsako gibanje pod milim nebom, tako da je bil takoj po maturi telesno ves izčrpan. Ko je okreval, je odpotoval v Italijo, kjer se je zanimal za umetnostne zbirke po gradovih severne Italije. Po vrnitvi v domovino se je hotel posvetiti pravu na praški univerzi, a je takoj prihodnje leto prestopil na filozofsko fakulteto, ki jo je dokončal leta 1860 in bil promoviran za doktorja filozofije. Vedno je mislil na habilitacijo iz zgodovine umetnosti. Da si pridobi potrebno usposobljenost, je prepotoval Nemčijo, Francijo in Anglijo, kjer je proučeval umetnostne zbirke in galerije, obenem pa se je zanimal za telovadnice in telovadišča, kjerkoli je naletel nanje.

To zanimanje za telovadbo mu je zbudilo lastno slabotno telo, ki je nujno potrebovalo okrepitve. V Pragi je deloval Schmidtov nemški telovadni zavod, ki je Tyrš stopil vanj že kot mlad filozof leta 1851. Toda že tedaj mu ni bila telovadba namen. Njegovo proučevanje grških klasikov ga je

dovedlo do spoznanja, da mora biti telovadba le sredstvo pri vzgajanju državljanske in narodne zavesti, ki navaja gojenca k požrtvovalnosti na korist narodne in državne skupnosti in ga uči skromnosti, nravstvenosti in discipline, da si poedinec z ničemer ne uničuje tega, kar mu daje telovadba. V Schmidtovem telovadnem zavodu je poleg Tyrša telovadilo več čeških akademikov, ki so bili pozneje njegovi navdušeni sotrudniki v Sokolu (Jan Kryšpin, Jan Gros, Franta Pisarovič, Josip Müller). S temi akademiki je Tyrš prestopil v Malypetrov telovadni zavod, kjer je telovadilo več Čehov in tudi nekoliko Nemcev. Ti Nemci pa so se pripravljali na ustanovitev nemškega telovadnega društva.

Medtem je bil Tyrš hišni učitelj pri tvorničarju Bartelmusu v Novem Jachimovu, kjer se je leta 1859 seznanil z imovitim Jindřichom Fügnerjem iz Prage. Ta je dal Tyršu na razpolago svojo knjižnico. Tako je Tyrš dobil vstop v Fügnerjev dom, kjer je spoznal njegovo edinko hčerko Renato, ki se je z njo poročil (leta 1872).

Leta 1860 je bila Avstrija poražena v vojni s Sardinijo. Padla sta reakcionarni Bach in njegov režim. »Oktobrska diploma« je priznala slovanskim narodom v Avstriji drobtino narodnih pravic. Češke predstave v gledališču, prvi češki župan v Pragi, ustanovitev »Narodnih listov« — to so bili plodovi, ki jih je dala Čehom lastna narodna zavest. Tyrš se je vrnil iz Novega Jachimova. Takoj se je pridružil pogumni četi narodnih voditeljev in pisateljev, kjer sta že uspešno delovala tudi oba brata Julij in Edvard Grégr. Okrog dr. Tyrša je vse vrelo in kipelo. In v takem okolju je v njem dozorela misel, da je treba nemudoma pristopiti k ustanovitvi češkega telovadnega društva — to tudi iz razloga, da bi Čehi prehiteli Nemce. In to se je v resnici zgodilo. Vlada je potrdila pravila »Telocvične jednote pražske« dne 27. januarja 1862, a Nemci so dobili potrjena pravila svojega društva »Der deutsche Turnverein in Prag« dne 5. februarja 1862. Dr. Julij Grégr je sklical ustanovni občni zbor na dan 16. februarja 1862 in za prvega starosto je bil izvoljen Jindřich Fügner, Tyrš je bil njegov namestnik. Prihodnje leto so dr. Tyrša izvolili za načelnika, kar je ostal do smrti (1884). Telovadnemu društvu so na predlog prof. Emanuela Tonnerja izbrali ime Sokol, in sicer zaradi tega, ker znači to ime viteza in junaka v jugoslovenskih narodnih pesmih.

Tyrš je hotel usposobiti svoj narod duhovno, telesno in nravstveno, da mu bo kdaj omogočeno življenje v svobodi, ki mu jo je uničil poraz na Beli gori leta 1620. Bili so torej najplemenitejši in zgolj visoko idealni nagibi, ki so dali Čehom Tyrševo sokolsko misel: staroklasični vzori lepote in junaštva, usoda lastnega naroda v preteklosti, napor za osnovanje pogojev njegove bodočnosti, pospeševanje njegovega nravstvenega in telesnega zdravja, etična in gmotna vrednost poedinca, široka razgledanost v veličino slovanstva (Tyršev poziv na slovansko mladino v »Sokolu« leta

1871), sokolska gesla bratstva, enakosti in svobode, ki brišejo vsako razliko med sokolskimi pripadniki in ki omogočajo s sokolskim vzgojstvom vsakemu, da se razvija v vseh ozirih v pravcu sokolskih kreposti in državljanskih vrlin.

Kakor vidimo, ni v tem širokem okviru sokolske tvornosti nikakih sledov golega materializma, prav tako ni v njih nikakih zarodkov kulturnega boja proti katerikoli veri in cerkvi, niti ni v njih nobene podrejenosti ali povezanosti s katerokoli politično stranko. (Tyrš 1871: Naša stvar ni za stranke, nego je za ves narod in stoji v tem pogledu dvignjena iznad časovnih sporov.)

2.

Ta misel se je začela širiti na slovanski jug Evrope, ki ga je tuji meč razcepil na tri veje. Najprej so se je oprijeli Slovenci, ki so — še ne pol leta po ustanovitvi Praškega Sokola — začeli misliti na ustanovitev sličnega društva. Že dne 25. julija 1862 je Bernard Jentl v Ljubljani pozval Ljubljančane, naj se odločijo za ustanovitev telovadnega društva. Odzvalo se jih je takoj petdeset. Sestavili so pravila in jih predložili vladi v odobrenje dne 21. decembra 1862. To je dalo vzpodbudo ljubljanskim Nemcem, ki so hoteli imeti svoj »Laibacher Turnverein«. Vlada je Nemcem potrdila pravila takoj, Slovenci so morali čakati do 23. septembra 1863. Ustanovna skupščina je bila dne 1. oktobra 1863. Za starosto so si izvolili dr. Etbina H. Costo. Društvu so dali ime Južni Sokol. Brzojavno so pozdravili Praškega Sokola, Fügner je takoj vrnil pozdrav »bratov ob Vltavi bratom ob Savi«. — Južne »Sokolce« — kakor so se takrat zvali — so navduševala rodoljubna in udarna gesla, n. pr.: Na zdravje vsem slavijanskim telovadcem na svetu, zakaj vsi se Sokolce zovejo! (1865) — Čuje se jek veseleje nade do veseleje prihodnjosti, obujene nad tisočerimi grobi naših junakov. — Bode li prihodnjost naša? Tako prašujejo se vsi Slavjani (1866). — In istega leta: Zavest naša slavjanska utrdila se je še bolj in bolj. — Po izletu v Zagreb (1866): V naših srcih živeča prisega prikipela je v nešteviln ih navdušenih izrazih, da hrvaški in slovenski narod sta le en narod na veke. — Po padcu Belcredijeve vlade (1867): Hud zimski veter veje po slovanskih pokrajinah. Slovani se pritiskajo na zid, tedaj tudi Slovenci in z njimi Sokol. —

Že leto po ustanovitvi si je Južni Sokol nabavil zastavo, ki so jo naročili v Pragi. Zastava je imela na eni strani jugoslovenski grb z zvezdo in polmesecem, na drugi strani grb vojvodine Kranjske, kjer je najprej vzklila sokolska misel v naših krajih. Ko je bila zastava dogotovljena, je vlada zabranila jugoslovenski grb, kar pa seveda ni zamorilo sokolske miselnosti in orientacije. Na vrh kopja so zasadili ptico sokola iz srebra z rahlo razpetimi, v polet izproženimi krili. (Dr. Edvard Grégr: Kakor sokol ljubi

solnčno svetlobo, ker je ptica jasnega dneva in ne temne noči, tako se tudi mi odvračamo od teme, od črne noči nevednosti in blodenj in potapljamo svojega duha v jasnih valovih prosvete in resnice.) — Južni Sokol je bil prvo društvo v naših krajih, ki se je zazrlo na slovanski jug in ki je svoje delovanje usmerilo v pravcu jugoslovenskega mišljenja. (Leta 1866: V složni zvezi z južnimi brati hočemo protivstvo razdejati.)

V Ljubljani je umrl prvi sokolski mecen, soustanovitelj Južnega Sokola Anton Germek. Člani so svojega dobrotnika spremili na zadnji poti dne 23. julija 1867. Po pogrebu so se sestali »pri Avru«, da bi počastili spomin pokojnikov, kakor je bila takrat navada. Ko so se razhajali domov, so jih na Glavnem trgu naskočili z lopatami in vilami nahujskani hlapci agenture Šantelj, ki pa so jih Sokoli naklestili in razgnali. Ta dogodek je dal vladi povod, da je Južnega Sokola razpustila dne 1. avgusta 1867 in še po razpustu je vlada kazensko preganjala člane, ki so bili nekateri od njih kaznovani z zaporom od 2 do 6 mesecev. Vzlic vsemu temu ni vladi uspelo, da bi zatrla sokolskega duha. Že dne 27. aprila 1868 so ustanovili novo sokolsko društvo. Tako je nadaljeval v duhu in miselnosti Južnega Sokola njegov naslednik Ljubljanski Sokol, ki ga sedaj — in to opravičeno — smatramo za matično društvo jugoslovenskega Sokolstva. Sokolska misel je v onih časih prejela tudi krvavi krst. To se je zgodilo po znamenitem Vižmarskem taboru dne 17. maja 1869, ko so nemški turnerji napravili izlet na Janče in Vevče, kjer so izzvali pretep in ubili kmetiškega mladeniča Rodeta.

Dobrih deset let po ustanovitvi Južnega Sokola so se odločili tudi Hrvati, da si ustanove svojega Sokola. Prvo vzpodbudo je dal Hrvatom izlet Južnega Sokola leta 1866 v Zagreb, neposredni povod pa je bil načrt zagrebških Nemcev, ki so se nameravali združiti v svojem Turnvereinu. V Zagrebu je sicer imel svoj telovadni zavod švicarski Nemec Friderik Singer, ki je učil telovadbo na realki in učiteljski šoli, a je od njega bežala narodno zavedna mladina, ker ni znal hrvaščine. S Singerjem niso bili zadovoljni niti Nemci, še manj Hrvati. Pravila za prvo hrvatsko društvo je izdelal ravnatelj realke dr. Josip Torbar. Društvo, ki se je imenovalo Hrvatski Sokol, je začelo delovati dne 27. decembra 1874. Prvi starosta mu je bil Slovenec Ivan Vončina, toda s pravim sokolskim delom so začeli leta 1876, ko so na čelo Hrvatskega Sokola postavili starosto dr. Josipa Fona, ki je bil po rodu tudi Slovenec. Ta je pozval v Zagreb Čeha Franto Hochmana, ki je uvedel v društvu telovadbo po Tyrševem sestavu.

V Beogradu je bil akad. slikar Stevo Todorović tisti, ki se je začel zanimati za telovadbo. Ob svojih studijah na Dunaju in v Monakovem se je seznanil z nemško telovadbo, ki jo je posebno cenil kot estet in umetnik. Leta 1857 je ustanovil Prvo srbsko društvo za gimnastiko in borenje, a ko je Todorović leta 1865 odšel na potovanje v Italijo, je društvo zamrlo.

Dr. Vladan Đorđević je dne 3. januarja 1882 osnoval Beogradsko društvo za gimnastiko in borenje, kjer pa so telovadili po nemškem telovadnem sestavu (telovadni učitelj Nemec Ledermeier). Leta 1891 je to društvo posebno na prizadevanje tajnika dr. Voje Rašića izpremenilo ime v Beogradsko gimnastično društvo Soko. Ko je dr. Rašić odšel v Pariz, so se v društvu začela trenja med skupino, ki je delala v Tyrševem duhu in v smislu slovanske ideje, in med skupino, ki je zastopala zgolj srbske interese. Ta druga skupina je leta 1892 izstopila iz Sokola in osnovala društvo Dušan Silni. Tako so preprečili napredek enega in drugega društva. Ko so prišli leta 1907 srbski Sokoli na V. vsesokolski zlet v Prago, so se vrnili domov kot navdušeni delavci na pravem sokolskem torišču.

Takrat je bil minister za prosveto Ljuba Jovanović, eden najodličnejših srbskih politikov in patriotov. Ta je naprosil ČOS, naj pošlje v Beograd instruktorja Sokola za izobrazbo telovadnih učiteljev na srednjih šolah. Načelnik ČOS dr. Jindra Vaniček je izbral Franto Hofmanna (Miroslava Vojinovića), ki je dospel v Beograd v aprilu 1908 in je prevzel načelništvo v Sokolu matici in po ustanovitvi Saveza srbskih sokolskih društev leta 1910 pa tudi načelništvo v Savezu. Spor so likvidirali na ta način, da so priključili k sokolskemu imenu še ime Dušan Silni. O tem poglavju zgodovine našega Sokolstva bi utegnil izčrpno pisati dr. Mihajlo Gradojević, profesor univerze v Beogradu, praški učenec.

3.

Sokolstvo Slovencev, Hrvatov in Srbov je pred svetovno vojno delovalo vsako na svojem področju po Tyrševem telovadnem sestavu in v duhu njegovega učenja. Medsebojne idejne in nacionalno-revolucionarne vezi pa so rasle in se krepile vedno bolj. Daleč bi prekoračil okvir tega članka, ako bi hotel navesti vse dokaze za to.

Prvi vsesokolski zlet v Pragi je bil leta 1882. Vodil ga je Tyrš. Že na ta zlet je prišlo odposlanstvo Ljubljanskega Sokola. Na 2., 3., 4., 5. in 6. zlet v Pragi (od 1895 do 1912, torej pred svetovno vojno) so dospeli tudi že hrvatski in srbski Sokoli. Tu so se sestajali s poljskimi, ruskimi in lužiško-srbskimi Sokoli in z bolgarskimi Junaki. Prvi vsesokolski zlet v Ljubljani je bil leta 1888 dne 8. in 9. septembra. Mecen Gorup je ob tej priliki zagotovil 30.000 goldinarjev za zgradbo lastnega doma Ljubljanskega Sokola, ki pa jih je ta odločil za zgradbo Narodnega doma. Drugi vsesokolski zlet v Ljubljani je bil leta 1904 v dneh 16. do 18. julija. Tu smo že pozdravili hrvatske, srbske, češke in poljske Sokole in bolgarske Junake. Br. dr. Murnik je žel prvi triumf svojega preporodnega dela v pravilnem pojmovanju in delovanju Sokolstva.

Sokolska misel je združila Slovane na vsesokolskih zletih v Zagrebu (1906 in 1911), v Beogradu (1910), istega leta na zletu Junakov v Sofiji. Črno goro so potrdili v njenem sokolskem zanosu češki Sokoli z izletom po I. vsesokolskem zletu v Zagrebu (1906). Tam je tisti čas deloval Slovenec Vilko Kukec iz Žalca kot vaditelj črnogorskih oficirjev in Sokolov.

Slovanski Sokoli so se na poti v Sofijo leta 1910 ustavili v Beogradu. Tu so sodelovali na zletu. Na čelu sokolskih čet je vihrala zastava Ljubljanskega Sokola v junaških rokah brata Bojana Drenika. Na javni nastop je prišel kraljevič Aleksander, naš pokojni Viteški kralj Aleksander. To je dalo tedanjemu avstrijskemu poslaniku na srbskem kraljevskem dvoru smelost, da je proti temu ugovarjal. Seveda je ostal ugovor njegove vlade glas vnebovpijočega v puščavi. Takrat so se sokolski misli odprla vrata v kraljevski dom. Sokolska misel pa si je osvojila srce mladega princa. Tej misli je ostal Aleksander kot prestolonaslednik, kot regent in kralj zvest do svoje tragične smrti. On je sokolsko vzgojno delo popolnoma razumeval, ga odobraval in dejansko pospeševal z največjim zanimanjem. Leta 1928 je izjavil pred pokrajinskim zletom v Skoplju in pred našim veličastnim pohodom na Kosovo: Tudi jaz sem Sokol!

Samo vrata na slovanski vzhod so bila za večje sokolske manifestacije še zaprta. Prvo sokolsko društvo so ustanovili v Rusiji v Voliniji leta 1870 tamkaj naseljeni Čehi, leta 1883 je vzniklo sokolsko društvo v Moskvi. Značilno je, da sta mu bila člana slavna pisatelja Lev. N. Tolstoj in Anton P. Čehov. V Petrogradu so ustanovili prvega Sokola leta 1910, ko je ČOS poslala na vojaško akademijo za učitelja telovadbe Franto Erbna iz Prage. Na prošnjo ruske vlade je leta 1910 odšlo v Rusijo 40 češkiх Sokolov — med njimi je bil tudi Hrvat Branko Palčić — ki so skrbeli za ustanavljanje sokolskih društev v Rusiji in za vzgojo prednjakov. Kjerkoli so v Evropi in Ameriki živele slovanske narodne manjšine, so povsod ustanavljale sokolska društva kot najvarnejša in najizdatnejša ognjišča in zavetišča narodne zavesti.

Tako se je Sokolstvo širilo po vsem svetu. Mi na slovanskem jugu Evrope smo hoteli dovesti srbsko, hrvatsko in slovensko Sokolstvo tudi formalno v enotno organizacijo, kakor se je idejno že pokazala na VI. vsesokolskem zletu v Pragi leta 1912. Tam so se načelno izrekli za uedinjenje Sokolstva. Zastopniki poedinih sokolskih zvez so se sestali dne 18. junija 1914 v Zagrebu, kjer so sprejeli pravila in sklenili, da bodo vse podrobnosti določili na III. slovenskem vsesokolskem zletu istega leta v dneh 13. do 15. avgusta v Ljubljani.

Avstrijska vlada pa je ta zlet prepovedala, ker so organizatorji ljubljanskega zleta odklonili njeno zahtevo, da ne smejo na zlet povabiti Sokolov iz kraljevine Srbije. Zleta torej ni bilo, pač pa je zahrumela svetovna

vojna, ki je nasilno ustavila delo Sokolstva, društva in zveze razpustila, sokolske voditelje pozaprla, internirala, postrelila, pobesila ali jih vsaj mobilizirala. Začela se je strahotna igra s sokolskimi življenji in z eksistencami sokolskih rodovin, ki so jih krvniki, ovaduhi in denuncianti gonili in zatirali kakor zveri. Bratje so se zatekali med četnike, legionarje in dobrovoljce, kjer so z vsemi močmi delovali in umirali za svobodo slovanskih rodov. To je veliko in slavno poglavje iz zgodovine slovanskega — tudi našega — Sokolstva, ki pa dalje na tem ozkem prostoru ne moremo govoriti o njem.

4.

Takoj po prevratu so začela sokolska društva z novim delom v novih razmerah. Dne 26. januarja 1919 so se zbrali v Zagrebu odposlanci vseh treh predvojnih sokolskih zvez na posvet in so sklenili, da bo istega leta na Vidov dan v Novem Sadu I. sokolski zbor (sabor). In res se je tako zgodilo. V dneh 28. do 30. junija 1919 je ta sabor zboroval in postavil temelj edinstvenemu sokolskemu ustrojstvu v naši domovini »Sokolskemu Savezu Srba, Hrvata i Slovenaca« (analogno imenu države) pod geslom: En kralj, en narod, ena država, eno sokolstvo. — Za prvega starosto je bil izvoljen brat dr. Ivan Oražen, za prvega načelnika brat Stane Vidmar.

Dne 22. novembra 1920 je bila v Ljubljani ustanovna skupščina Zveze češkoslovaško-jugoslovenskega Sokolstva, ki je bila predhodnica nove Zveze slovanskega Sokolstva, ustanovljene pet let pozneje v Varšavi na domu Adama Zamoyskega. Istega leta je bila glavna skupščina Saveza SHS v Mariboru, ki je sklenila, da se ime izpremeni v Jugoslovenski sokolski savez (JSS).

Ko smo se jugoslovenski Sokoli združili v enotno ustrojstvo, smo šteli: 25 žup, 361 društev, 29.837 članov, 8248 članic, 4427 moškega naraščaja, 3193 ženskega naraščaja, 7784 moške dece, 5797 ženske dece, vseh pripadnikov 59.196. — V današnjem Savezu Sokola kraljevine Jugoslavije pa imamo (po stanju z dne 1. julija 1937): 25 žup, 805 društev, 1364 čete, 125.884 članov, 24.583 članic, 27.964 moškega naraščaja, 11.621 ženskega naraščaja, 49.272 moške dece, 39.267 ženske dece, vseh pripadnikov 278.591.

Z rapallsko pogodbo in s koroškim plebiscitom smo izgubili pet žup, in sicer so to župe Gorica, Idrija, Trst, Volosko-Opatija in Zadar. V teh župah je bilo okrog 100 edinic in 10.000 pripadnikov. Ker smo imeli na področju teh žup najzvestejše in najodpornejše članstvo, bi se do danes število edinic gotovo podesetorilo, a število pripadnikov bi naraslo na 55.000 do 60.000 duš. Koroški plebiscit je odtrgal župi Kranj 10 edinic. Tudi tukaj bi se razmerje od takrat do danes enako izpremenilo.

5.

Naj ne omenjam v tem članku naših predvojnih in povojnih udeležb na mednarodnih tekmah in olimpijah. Tudi naj preskočim dva povojna zleta, neštete župne in pokrajinske zlete, zbore, skupščine, tekme, šole in tečaje. Članek bi ne imel ne kraja ne konca, ker teče sokolsko življenje krepko in sveže vedno naprej, tako da je naš zunanji in notranji obraz vedno bolj živ, svež in obrnjen k solncu pravice in resnice. Sokolstvo je pokret, ki ne pozna zastoja. Ono hoče, kakor smo rekli v Zagrebu na II. zboru dne 16. avgusta 1924, ostati last jugoslovenskega naroda, združenega v eni uedinjeni svobodni državi.

Dne 5. decembra 1929 je bil objavljen zakon o osnovanju Sokola kraljevine Jugoslavije. In prejšnji JSS je na izredni glavni skupščini dne 15. decembra istega leta v Beogradu sklenil, da stopi korporativno v novo organizacijo. Vanjo je v celoti vstopilo: 23 žup s 443 društvi, 44.848 članstva, 10.936 obojega naraščaja in 17.025 oboje dece, skupaj 72.809 pripadnikov. Privedli smo s seboj v novo ustrojstvo tudi že nekaj desetic čet, ki so predstavljale povsem svež in zdrav sokolski pokret na vasi. Prve čete so se pojavile že leta 1922 na vsesokolskem zletu v Ljubljani (iz župe Zagreb), od takrat pa to gibanje stalno napreduje in znači močan polet naprej v vsakem pravcu narodnega in državljanskega življenja jugoslovenskega seljaka. O tem velevažnem vprašanju samorodnega življenja in vzorne delavnosti naše vasi bi morali izpregovoriti posebno besedo.

Iz vsega, kar smo čuli doslej, moremo pravilno sklepati, da je bil slovanski jug Evrope po srcu, po duši, po mišljenju združen v celoto že mnogo pred novosadskim saborom in pred sokolskim zakonom. To je že od časa, ko si je pred 75 leti preko mrzle in odurne tujine sokolska misel priborila pot v naše kraje. Sokolska misel se je širila od srca do srca.

Idejno stran smo točno očrtali že v Novem Sadu, še bolj smo jo naglasili na II. saboru v Zagrebu leta 1924. Ta naš sabor je važen tudi zato, ker je bilo na njem sklenjeno, da se zopet obnovi Zveza slovanskega Sokolstva (SSS), kar se je zgodilo, kakor že rečeno, v letu 1925 v Varšavi. Tako smo lahko stopili v nov sklop leta 1929, ker smo bili duhovno popolnoma pripravljeni in se nam ni bilo treba bati nove oblike, ki bi ostala mrtva brez duha in volje. Svoja gledanja na vse življenje, ki se nenehoma pretaka po vseh predelih slovanskega sveta, torej tudi v naši domovini, smo najtočneje izrazili in utemeljili v Beogradu na I. redni skupščini Saveza SKJ dne 29. marca 1931. Ni vprašanja v javnem, zasebnem in državljanskem življenju, ki bi ga ne premotrili in ne spravili v sklad s sokolskimi načeli. To dokazuje naša knjiga »Pota in cilji«.

6.

In ti, ki ogledueš to knjižico, me vprašuješ: Kaj pa hočete Sokoli?

Odgovarjam: Vse pripadnike jugoslovenske narodnosti hočemo vzgajati telesno, nravstveno in duhovno do najvišje popolnosti v smislu sokolske ideje. Ta vzgoja se mora izvrševati v narodnem, demokratičnem in naprednem duhu in mora stremeti za tem, da postane končno ves narod deležen te vzgoje.

Vzgoja v navedenem duhu nam veleva, da se držimo z ozirom na narod in narodnost osnovnih sokolskih načel, kakor jih je postavil Tyrš. Zato smo postali po evoluciji Jugosloveni, ker hočemo, da ideja sokolskega edinstva prodre v ves naš narod. Sokolstvo smatra narodno zavest za bistveni pogoj vsestranskega zdravega razvoja našega naroda. Sokolstvo je dolžno posvečati posebno pažnjo in največjo skrb pobijanju anacionalnih pojavov na vseh poprišćih narodnega življenja in okrepitvi narodne misli posebno v onih predelih naše domovine, kjer je narod pod vplivom ekonomskih činiteljev in tradicij v nacionalnem pogledu še nezaveden.

Naša vzgoja je demokratična, ker ne pozna nobene izjeme. Vse življenje naroda mora temeljiti na nravstvenem in telesnem zdravju. Iz tega zdravja izvira njegova čilost in delavnost. Sokolstvo mora biti mogočna opora vsemu stremljenju naroda po višjih smotrih, mora biti izraz njegove moči in njegove zavednosti. Vsakega svojega člana in — ker vabimo ves narod pod svoje zastave — vsakega pripadnika našega naroda hočemo vzgojiti v dobrega, telesno, duševno in nravstveno razvitega zdravega človeka in zavednega državljana.

Tako vzgojno delo pa more voditi in uravnavati samo duh naprednosti, ki ne priznava nobenih utesnjevanj in omejevanj, temveč ki — k svobodi stremeč — zagotavlja in brani svobodo poedinca in celote. S kulturno in socialno naprednostjo se razvijajo in rastejo tvorne moči naroda v svobodi, ki je narodu neogibno potrebna, ako hoče zmagovito vztrajati v konkurenčnem boju s sosednimi narodi in ako hoče obrniti sebi v prid, kar mu ponuja priroda in kar mu dajejo nove pridobitve znanosti in umetnosti. Brez naprednosti bi ostala gladina duševnega življenja vsega naroda v vedno enaki preprostosti, ki bi bila priča naše nezmožnosti, da se uveljavimo v kulturnem svetu in v splošnem življenju vseh poleg vseh v smislu hotenja naprej in navzgor.

Tako razumevano Sokolstvo je svobodna in samostojna ideja naše lastne narodne vzpodbude, ki nanjo ne deluje noben zunanji činitelj, a ki služi edino načelu telesne, nravstvene in duševne krepitve naroda v znamenju večnega gibanja in načela, da nismo z doseženim nikdar zadovoljni, temveč

težimo vedno za onim, kar je boljše in lepše, stopajoč od jugoslovenstva k slovanstvu, od slovanstva k človečanstvu. Smo nosilci kulture in viteštva.

Naše naloge stoje jasno pred nami. Tu ni ugibanja, ni omahovanja, ni kompromisov. Ker hočemo mnogo, ker hočemo največ, kar more doseči človeška moč z vsem naporom svojega zdravja, smo uverjeni, da narod kot celota Sokolstvo potrebuje. Kdor Sokolstvo pravilno pojmuje, ta se rad ukloni njegovim vzvišenim nalogam, ta Sokolstvu služi nesebično, ker ve da je v službi narodne kulture v najširšem pomenu te besede: samega sebe daruje, da z bogastvom svojega, z lastnim delom in trudom pridobljenega in očuvanega zdravja bogati narod, ki mu je član.

V takem delu in v takem žrtvovanju živi sokolski duh, ki naj obvlada vsakega poedinca! Ta duh naj prečisti vsak kot naše domovine, da se umaknejo vse mračne sence svetli luči spoznanja: mi sami ustvarjamo svojo usodo in svojo bodočnost! Jugosloven se mora naslanjati sam nase in na ideale sokolskega bratstva, ki nas vežejo v eno močno telo. V svoji globoki državljanski zavesti naj vsak išče trdnih tal svoji nravstveni in gmotni eksistenci, ki jo daje sokolski duh na razpolago narodu in domovini. Ta duh sokolski — duh mladosti, svežosti, borbenosti in delоljubnosti — naj kakor vihar preleti vso našo domovino, da se z lastnimi močmi dvigne k slavi in veličini v delu svojega Sokolstva!

To hočemo! To hoteti je poziv jugoslovenskega Sokolstva, ki naj v njegovo lepoto in moč veruje vsa domovina, da ostane blagoslovljena in zmagovita v brambi naše nacionalne in državne svobode!

Pri odrejanju odnosa Sokolstva do vsega narodnega življenja, do vseh njegovih sestavnih delov, do njegove kulture, njegovih naporov, hotenj, teženj, borb in zmag so za nas merodajne besede filozofa, esteta in Sokola Tyrša: »Česar ves narod ne ve, tega nihče ne ve! Česar narod še ni spoznal, tega ni nihče spoznal! Kar ni iz naroda nastalo, sploh ni nastalo!«

ANTON MELIK (Ljubljana):

POPULACIJSKI PROBLEMI JUGOSLAVIJE V DOBI 1918-1938

Ni pretirano, ako trdimo, da se populacijskim problemom v naši državi pripisuje razmeroma malo pomena in da se obravnavajo v publicistiki in politiki mnogo manj pozorno nego zaslužijo. Posebno malo pažnje pa jim je posvečala prva doba našega svobodnega nacionalnega življenja in šele v zadnjih letih so postali deležni večje pozornosti, ne v zadnji meri spričo izredno velike brige, ki jim jo posvečajo v nekaterih, zlasti totalitarnih državah. Da so najnovejši dogodki na evropski mednarodnopolitični pozornici še po svoje pripomogli k resnejšemu premotrivanju populacijskih problemov raznih kategorij, je tudi res, dasi je o tem do sedaj v javnosti iz posebnih vzrokov še razmeroma malo opaziti.

Kar je razumeti pod zaglavjem populacijskih problemov, je dokaj široko področje. Vse ono spada semkaj, kar se tiče prebivalstva v celoti in po posameznih kategorijah, ki se nam pokažejo v razvrščenosti po rodu in jeziku, veri ter narodni zavesti, potem pa ono, kar se tiče gibanja prebivalstva z raznih vidikov. Po posameznih državah so naznačeni problemi po različnih perspektivah različno važni. V naši državi ne moremo zaiti v nevarnost, da bi precenjevali njihovo važnost, bodisi v enem ali v drugem pogledu.

UGOTOVITVE LJUDSKEGA ŠTETJA L. 1921 in 1931

Med prvimi populacijskimi problemi, ki so vzbudili veliko pozornost, ko smo se polagoma urejali v novih razmerah, je bila ugotovitev izredno velikega upadka prebivalstva v državi napram stanju iz leta 1910. Upadek nam je statistično razkrilo splošno ljudsko štetje, izvedeno l. 1921, na dan 31. januarja. Na državnem ozemlju, na katerem je bilo leta 1910 okroglo 12,600.000 ljudi, smo našteli leta 1921 le približno 12 milijonov prebivalcev, torej za znatno več ko pol milijona manj. Upadek prebivalstva je bil posledica vojne dobe in njenih silnih krvavih žrtev, zato ni čuda, da je prizadel najbolj Srbijo, kjer so nekateri okraji izgubili preko 15% prebivalstva. Prav tako je silno trpela Črna gora. Pa tudi obmejni predeli Bosne in Hercegovine so zelo trpeli, nekoliko manj, a tudi znatno, so nazadovali kraji na Slovenskem in Hrvatskem itd. V celem se je najbolj skrčilo število prebivalstva v Črni gori in sicer od leta 1914-1921 za nič manj ko 16%, v Južni Srbiji za 13%, a v Severni Srbiji od leta 1910 do 1921 za 10%, dočim se je istočasno zmanjšalo v Sloveniji za 8%, v Hrvatski-Slavoniji za 0.2%, v Bosni-Hercegovini za 2.2%; v Vojvodini se je celo pomnožilo, in sicer za 2.5%. Velik del Dalmacije je bil za časa

popisa prebivalstva še okupiran z italijanskimi četami pa se spričo tega tamkaj ni moglo izvesti štetje; toda v vseh okrajih, kjer se je prebivalstvo popisalo, se je prav tako pokazalo prav občutno nazadovanje z izjemo splitskega in sinjskega okraja.

Pripomniti je, da je bilo nemara ponekod malo manj nazadovanja, pa da je dejansko stanje ostalo premalo točno ugotovljeno spričo upravnih pomanjkljivosti in morda še kakih drugih vzrokov, bodisi iz povojne ali predvojne dobe. Toda eno je pri tem gotovo: pogreške in pomanjkljivosti so se mogle tikati samo majhnega dela in so mogle zadevati le podrobnosti, ne pa bistva primerjave. Dejansko se je prebivalstvo v naših zgodovinskih pokrajinah skrčilo, in sicer onstran Drine ter Save prav zelo močno. K nazadovanju so v glavnem prispevale grozote vojne dobe, balkanskih vojn in velikega svetovnega požara, bodisi krvave žrtve na bojnih poljanah, kakor po ujetniških taboriščih, na potu preko Albanije, spričo tuje vojaške okupacije in njenih grozot, pa po strašnih boleznih, ki so po vseh jugoslovanskih pokrajinah zahtevale silne žrtve. Po svoje so k nazadovanju prispevali še drugi momenti, zlasti izseljevanje, ki so ga povzročile politične spremembe in ki je zavzelo večje dimenzije posebno na jugu. Toda tudi nekaj doseljencev smo dobili iz političnih vzrokov in nagibov.

Naznačeni populacijski pojavi, kakor nam jih je bilo razkrilo ljudsko štetje prebivalstva v letu 1921, pomenijo poglede nazaj, saj predstavljajo ugotovitev posledic, ki so jih zapustili za seboj izredni dogodki dobe leta 1912—1918. Kakor hitro pa je ta doba minila, so bili obenem izločeni faktorji, ki so povzročili naznačene populacijske učinke. V nadaljnjem se nam z njimi ni treba več baviti, zakaj na njihovo mesto so stopili znova normalni faktorji normalnega demografskega odnosno populacijskega gibanja, faktorji, ki so povsem drugačne prirode in povzročajo temu primerno drugačne učinke. Razkrilo nam jih je najlepše in najvidneje ljudsko štetje v letu 1931, izvršeno na dan 31. marca.

V desetletju 1921—1931 se je prebivalstvo Jugoslavije pomnožilo za skoro 2 milijona ljudi. Dočim je znašalo po dokončni reviziji popisa iz l. 1921 — 11,984.911 duš, so našteli v l. 1931 — 13,934.038 ljudi. Pomnožili smo se torej za nič manj ko 16.3%, kar pomeni prav krepko nasprotje napram rezultatom iz prejšnjega desetletja in predstavlja v primeri s populacijskim razvojem Evrope zelo pozitiven pojav. Prirastek za dobrih 16% nas veže na vzhodno Evropo, ki se odlikuje prav tako po krepki rasti prebivalstva, ter nas prav vidno odmika od srednje in zapadne Evrope, kjer posebno v povojni dobi tožijo populacijski politiki nad porazno majhnim demografskim napredkom prebivalstva.

Toda pri podrobnem premotrivanju smo opazili, da tudi pri nas stvar ni tako preprosta in da niso udeležene vse pokrajine enako na veliki pomnožitvi prebivalstva. Običajno so se navedli podatki o napredo-

vanju prebivalstva v desetletju 1921—1931 po banovinah. V drinski banovini je bil dejanski prirastek največji in je znašal 27.3%, na drugem mestu je bila Vrbaška banovina z 22.0% prirastka, na tretjem Moravska z 19.6%, potem Vardarska z 18.9%, Zetska banovina je izkazala 17.9% in ostala s tem najbližje državnemu povprečku. Nato se razvrsti druga kategorija banovin z mnogo manjšim napredkom, in sicer kot relativno najboljša Primorska banovina z 12.1%, Savska z 11.5%, Donavska z 9.5% ter končno Dravska banovina s 7.9% narastka. Toda statistični podatki, razvrščeni po banovinah, nam marsikatero značilnost zabrišejo, zato dobimo še bolj poučno sliko, ako primerjamo rast prebivalstva bodisi po manjših upravnih enotah, vzemimo občinah ali okrajih, ali pa po starih zgodovinskih deželah. Pokaže se nam, da so naša balkanska področja dala poglavitni del prirastka, in sicer pred vsem Bosna-Hercegovina ter Severna Srbija, ne dosti manj tudi Južna Srbija. Ako motrimo karto o gibanju prebivalstva, izdelano po okrajih (Dr. R. Savnik, Prirastek prebivalstva v Jugoslaviji v desetletju 1921—1931. Geografski Vestnik VII. Ljubljana 1931), nas naravnost zbode v oči dejstvo, kako močno pride do veljave zgodovinska meja ob Savi in Donavi. Na balkanski strani od nje se je prebivalstvo silno pomnožilo, na severni strani razmeroma jako malo. V nekaterih okrajih v balkanskih predelih se je prirastek povzpel celo preko 30% in le prav malo je takih, kjer ni dosegel 8%. Taki izjemni primeri se nahajajo največ vzdolž ob vzhodni, južni in južnozapadni meji države. Nasprotno pa se v prečanskih okrajih prirastek le malokje vzdigne preko 16%, to je preko državnega povprečka, po veliki večini ostane daleč pod njim, dočim je v nekaterih okrajih ugotovljeno celo nazadovanje. Naznačena dejstva pridejo posebno jarko do veljave, ako premotrimo dejansko gibanje prebivalstva po zgodovinskih deželah. Ako preračunamo podatke na historične dežele, vidimo da se je prebivalstvo v desetletju 1921—1931 v Severni Srbiji pomnožilo za 24.9%, v Bosni-Hercegovini za 22.9%, v Južni Srbiji za 20.8%, toda v Hrvatski-Slavoniji le 11.2%, v Sloveniji za 7.9%, v Dalmaciji za 7.7%, a v Vojvodini za 5.2%. Vse prečanske pokrajine skupaj izkazujejo dejanski prirastek 9.4%, a dežele na jugu od donavsko-savske črte skupno 21.6%.

Pri vsem dosedanjem razmotrivanju gre za dejanski prirastek prebivalstva, neglede na to, kaj ga je povzročilo in na čem temelji. Še zanimivejša postane stvar, ako se lotimo razglabljanja o vzročnih zvezah.

PRIRODNO GIBANJE PREBIVALSTVA

Glavni faktor pri tem je prirodno gibanje prebivalstva. Saj nam kažejo statistična opazovanja, da je pri nas prirodno gibanje prebivalstva, ne sicer edino, vendar pa poglavitno gibalo, ki odloča o rasti prebivalstva. V dobi od l. 1921 do 1935, za katero imamo objavljene

podrobne statistične podatke je kolebal seveda dokaj znatno, in sicer med viškom 16.54% v l. 1930 in nižkom 12.25% v l. 1929. Povprečni prirodni prirastek za vso državo je znašal na leto 14.40% (n. pr. za dobo 1921 do inkl. 1934). Pokazalo se je potemtakem, da je znašal prirodni prirastek v Jugoslaviji celo nekaj manj, in sicer za 1.9% manj, nego dejanska pomnožitev prebivalstva v desetletju 1921—1931. Nekoliko presenečeni nad tem rezultatom se moramo vprašati, odkod razlika? Sklepati bi morali, da se je toliko izseljencev vrnilo ta čas iz tujine domov, toda znano je, da se je največ »Amerikancev« repatriirancev in drugih izseljencev vrnilo že v prvih povojnih letih, tako da jih je popis zajel že v l. 1921. Tudi politični doseljenci niso po l. 1921 dali tako velikega števila, tem bolj, ker se je v imenovanem desetletju močno uveljavljalo zopet izseljevanje. Zdi se tedaj še najbolj upravičen sklep, da mora biti del odgovora na zastavljeno vprašanje v proceduri štetja samega. Nemara je v l. 1921 v naših balkanskih pokrajinah, zlasti v Srbiji bilo vendarle nekoliko več prebivalstva, nego smo ga takrat našteli, pa da se potemtakem nismo pomnožili za polnih 16.3%, marveč za nekoliko manj.

Toda za nas so važnejša ugotovljena dejstva prirodnega prirastka nego razmotrivanje o kvaliteti našega prvega splošnega štetja v Jugoslaviji. Zakaj prirodni prirastek je najvažnejši biološki barometer za razmotrivanje populacijskih problemov. Po posameznih letih nekoliko koleba, zato vzemimo za primerjavo petletje 1930—1934 (inkl.). V tej dobi je znašal v Vrbaški banovini največ, in sicer 21.34‰, za njo največ v Drinski banovini 19.74‰, v Vardarski 18.68‰, Primorski 17.62‰, Zetski 16.89‰, Moravski 16.38‰. V drugi kategoriji so banovine Savska z 11.03‰, Dravska z 10.42‰ ter Donavska z 9.26‰. Iz navedenega odseva predvsem, da se v prirodnem prirastku prav tako, kakor ob dejanskem napredovanju kaže temeljna razlika med deželami na obeh straneh Save in Donave; na jugu je prirodni prirastek jako velik in sicer največji v Bosni-Hercegovini, a na severu je razmeroma prav pičel. Drugo dejstvo, ki obrne nase našo pozornost, se tiče Primorske banovine, kjer se vidi mnogo večji prirodni prirastek nego je bila v prvem desetletju pomnožitev prebivalstva (dasi moramo tu upoštevati pomanjkljive podatke za l. 1921), nedvomno znamenje, da se je moralo tu močno uveljavljati izseljevanje, ki je požrlo znaten del naravnega ljudskega prirastka. Toda prav ta ugotovitev nam poenostavlja sliko: balkanske naše dežele so področje krepkega prirodnega naraščanja prebivalstva, a dežele na severu od Save in Donave so področje slabe naravne množitve.

Ugotovitev naznačenega stanja ni nič novega, saj je sedaj že dodobra znano. Tudi dejstvo, da poteka po sredi našega narodnega teritorija tako važna biološka meja, ni nič presenetljivega. Saj se je pokazalo, da imamo

povsem podobne pojave tudi v drugih srednjeevropskih državah. Bodisi na Češkoslovaškem kot v Rumuniji in na Poljskem potekajo meje med področji visokega in majhnega naravnega prirastka po sledeh starih državnopolitičnih meja, in sicer tako, da imajo zapadno ležeče pokrajine majhen a vzhodne velik naravni napredek. S tem nam je obenem nakazana vzročna zveza: majhen naravni napredek prebivalstva je odsev civilizacije in njenih družabnih pojavov ter ni biološka nujnost, marveč temelji v racionalističnem območju.

Naznačena dejstva nikakor niso samo statističnega pomena, marveč mnogo važnejša. Zakaj iz njih se razvidi ali vsaj nakazuje, kake premaknitve se vršijo v demografski sestavi prebivalstva Jugoslavije, kako se polagoma spreminjajo številčna razmerja, kar mora nujno imeti tudi določene posledice v ljudskodinamičnih odnošajih, prej ali slej, ako se bodo, kakor je neizbežno, pojavi nadaljevali še v bodoče v enaki meri in istem smislu. Leta 1921 je znašal delež prebivalstva severno od Save in Donave 42.7%, a leta 1931 le še 40.2%. Razmerje po konfesijah se je spremenilo v istem razdobju iz naznačenih vzrokov; pravoslavni so tvorili leta 1921 — 46.67%, a leta 1931 — 48.70% dočim so katoliki zdrknili od 39.29% na 37.45%, in se je delež muslimanov obdržal v enakem razmerju 11.2%.

Odnošaji med etnopolitičnimi skupinami v državi so se takisto premaknili, zakaj podobno kot med verami se je predrugačilo razmerje med Srbi ter Hrvati in Slovenci. Za koliko so se sorazmerno Srbi več pomnožili nego Hrvati in Slovenci, o tem bi nas mogli poučiti rezultati istega ljudskega štetja l. 1931, toda na žalost se še vedno niso objavili podatki o materinskem jeziku, po katerih bi bilo mogoče preračunati izpremembe. Pripomniti moramo, da se je razmerje vsekakor spreminjalo tudi od l. 1931 dalje, kot izraz prirodnega in dejanskega prirastka, različnega po posameznih predelih. V vseh teh pogledih bodo ne samo zanimivi, marveč tudi prav važni rezultati novega popisa prebivalstva.

Z njimi moremo normalno računati šele v letu 1941. Toda ne moremo dvomiti, da se dosedanji razvoj nadaljuje v istem smislu in pravcu, pa da imamo, kar je posebno važno, jako majhen naravni prirastek v severnih, srednjeevropskemu civiliziranemu območju pripadajočih predelih, najkrepkejšo dejansko pomnožitev prebivalstva pa v osrednjih naših balkanskih področjih. Na tej osnovi so v državnem statističnem uradu izračunali, da šteje Jugoslavija ob koncu leta 1937 — 15,400.177 prebivalcev; na temelju iste perspektive moremo domnevati, da se je do konca leta 1938 pomnožilo nekako do 15,630.000 in da se bo do konca leta 1940 odnosno do konca januarja 1941, ko je pričakovati novega štetja, pomnožilo na nekaj čez 16 milijonov.

SLABA RAST SLOVENCEV

Zaostajanje populacijskega napredka v prečanskih deželah ni morda šele povojni pojav. Kazal se je čim dalje očitneje že v predvojni dobi in sistematične proučitve so ga ugotovile že za dalja razdobja. V času od leta 1880 do 1931 se je prebivalstvo v Dravski banovini pomnožilo samo za 20.25%, kar je vsekakor silno malo. Samo ob sebi je umljivo, da gre tu za dejansko pomnožitev, pri čemer pustimo zaenkrat v nemar vprašanje, v koliki meri je posledica močnega izseljevanja in koliko je pri tem sokriv majhen naravni prirastek. Posebno pride naša majhna dejanska pomnožitev do veljave v primerjavi z drugimi pokrajinami. V istem razdobju 1880—1931 se je prebivalstvo Hrvatske-Slavonije pomnožilo za 52.80%, a v Severni Srbiji (v obsegu izpred leta 1912) za 88.98%, torej kljub velikemu upadku v vojnem desetletju, ter v Bosni-Hercegovini celo za 101.07%. Za daljšo dobo nazaj je primerjanje otežkočeno ali celo onemogočeno spričo pomanjkanja statističnih podatkov. Pač pa nam nudi še nekaj zelo poučnega vpogleda v naš populacijski razvoj primerjava v drugi smeri. V dobi od leta 1800 do 1931, ko se je prebivalstvo Evrope pomnožilo za 140% (Bouthoul, po Sundbergovi cenitvi celo za 167%, — kljub enormnemu izseljevanju v Ameriko — se je prebivalstvo Kranjske (predvojnega obsega) povečalo samo za 40% (Marijan Dobovšek), to je skoro natanko toliko ko prebivalstvo Francije, ki se je svetovno proslavilo s svojo populacijsko stagnacijo. Sila instruktivni so računi, ki jih je o tem izdelal Fr. Zwitter (Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni, Ljubljana 1936). Prebivalstvo na Slovenskem Štajerskem se je pomnožilo v zadnjih 160 letih (1771—1931) samo za kakih 77%, na Koroškem v 157 letih (1777—1934) za okroglo 52%, a na Kranjskem približno v isti dobi za nekako 66%. Na osnovi podrobne analize najstarejših štetij na našem področju domneva Zwitter, da so tu navedeni odstotki dejanskega prirastka bržkone še nekoliko previsoki. Nekako v isti dobi (1800—1931) se je prebivalstvo Anglije pomnožilo nič manj ko štirikrat!

Naglasiti se mora, da je razmerno jako majhnega dejanskega napredovanja prebivalstva na Slovenskem, kakor odseva iz teh številk, krivo v prvi vrsti izseljevanje, šele v drugi naravno gibanje. Prirodni prirastek je bil na Slovenskem vendarle še prav znaten in v celem ni zaostajal ali vsaj ne znatno (Zwitter) za povprečnim evropskim, dasi so se naše pokrajine tudi v tem pogledu razlikovale med seboj; bil pa je višji nego v sosednih nemških alpskih deželah. Da se je prebivalstvo na Slovenskem tako malo množilo, temu je bil poglavitni vzrok v odseljevanju, ki je naše ljudi, osobito mlade in zrele delovne moči odvajalo v bližnja in daljna industrijska ozemlja, v rudnike ter k drugim virom zaslužka, po veliki večini na tuje,

zlasti v Ameriko. Vse to so znane stvari in nikakor ni potrebno, da se še zadržujemo ob njih. Spadajo pa nujno kot uvod h karakteristiki razvoja, kakor nam ga kaže dvajsetletni demogafski razvoj v Jugoslaviji.

Ob primerjavi med demografskim gibanjem po posameznih naših zgodovinskih pokrajinah, ki so za to vsekakor najprikladnejše, se nam je pokazalo, da majhni pomnožitvi prebivalstva v Sloveniji ni več v toliki meri krivo odseljevanje, kakor majhen naravni prirastek. Ta se je v toku desetletij polagoma zmanjšal in se na splošno manjša še vedno, dasi ne povsod enako. Samo v Vojvodini so še na slabšem, a na Hrvatskem ne prav mnogo na boljšem. Na osnovi tega je pričakovati, da bo populacijski delež Slovencev med Jugoslovani čim dalje neugodnejši, ako se bo nadaljeval razvoj v dosedanji smeri. A bati se je, da se naravni prirastek ne bo popravljal, marveč na žalost nemara samo še manjšal in slabšal.

Dočim smo tedaj v primeri s celotnim populacijskim razvojem v Evropi Slovenci v zadnjem poldrugem stoletju, do koder segajo statistične osvetlitve, v glavnem držali ravnovesje v naravnem prirastku, smo istočasno dejansko mnogo izgubili spričo odseljevanja. V primeri z ostalo Jugoslavijo pa relativno gubimo tudi po naravnem gibanju, toda hkrati tudi dejansko. Kar se tiče dejanskega gibanja prebivalstva, so se pokazale tudi v toku naših prvih dveh desetletij jako važne razlike med posameznimi pokrajinami in predeli.

IZSELJEVANJE

Na splošno pomeni doba po osvobojenju in zedinjenju zmanjšanje izseljevanja, kar so povzročili razni vzroki. Vsekakor najvažnejše je med njimi dejstvo, da so Združene države omejile in končno skoro povsem ustavile vseljevanje ljudi iz naših krajev. Ker je bila ameriška Unija daleč najbolj privlačna za naše izseljence, se je z njeno zaporo podrla ona možnost, ki je privabila največ ljudi iz jugoslovenskih pokrajin čez ocean. Sicer se je del izseljencev odtlej obračal v druge ameriške države, zlasti Kanado in Argentino, vendar niti od daleč ne v toliki meri kakor nekdaj v Unijo. Znaten del izseljencev se je odtlej podajal za zaslužkom v evropske države, zlasti v Francijo, Belgijo in Nizozemsko, dočim je Nemčija na novo prevzemala manj naših delavcev, a je ostalo v njenih rudnikih in tvornicah še mnogo naših rojakov od prej. Nedvomno se je število izseljencev v povojnih letih zmanjšalo tudi zaradi tega, ker so se izboljšali pogoji za obstoj doma, zakaj nacionalno politična osamosvojitev je imela za posledico znatnejšo gospodarsko samostojnost, povečanje in utrditev domače industrije ter rast raznovrstnih gospodarskih podjetij, ki so nudila zaposlitev, podobno kot trgovina in javna služba najrazličnejših panog. Bilo pa bi napak, ako ne bi takoj pripomnili, da je ostalo še vedno jako mnogo delovnih sil, ki še niso našle doma zaposlitve in ki bi si rade poiskale zaslužka v ino-

zemstvu, ako bi se jim zato ponudila prilika in možnost. Pri tem je zlasti važno, da so pogoji za domačo zaposlitev po posameznih predelih dokaj različni, v razmerju z gospodarsko razvitostjo, napredkom industrializacije itd., ne v zadnji meri tudi po stopnjah življenjskega standarda. Naša državna statistika zbira in objavlja podatke o izseljevanju ločeno za izseljence, ki gredo v prekomorske države in one, ki odhajajo v evropske države. Na splošno moremo reči, da kolikor bliže sedanjosti, toliko bolj prevladuje izseljevanje v evropske države, posebno v Francijo in Belgijo, dočim je bilo poprej odseljevanje preko morja mnogo izdatnejše. Glavna meja, naravnost preskok med obema tipoma izseljevanja je okrog leta 1930, zakaj od leta 1931 dalje je le še malo ljudi vsako leto odšlo čez morje. V prvih povojnih letih je bilo še obilo takih, ki so se vračali iz Amerike; nekaj let, do leta 1923, se je več izseljencev vračalo, nego se jih je na novo izselilo, toda med njimi je bilo mnogo takih, ki so se vrnili le za krajšo dobo. Nadalje je pripomniti, da so se v prvih povojnih letih mnogo izseljevale ženske, ki so nekaj časa sploh prevladovale, še prav posebno na Slovenskem, pač znamenje, da so naši izseljenci vzeli svoje žene ali hčere ali dekleta k sebi čez veliko lužo.

V jako različni meri so posamezne pokrajine sodelovale na izseljevanju. Imamo predele, kjer se ljudje jako malo izseljujejo in druge, kjer silno močno silijo z doma. K prvi skupini spadata pred vsem Srbija in Bosna, do neke mere tudi Črna gora, a k drugi ostale naše dežele. V dobi od l. 1921 do l. 1928 (inkl.) je prišlo na vsakih 100.000 prebivalcev v Dalmaciji 368 izseljencev, v Vojvodini 267, v Hrvatski-Slavoniji 199, v Sloveniji 149, v Črni gori 97, a v Bosni samo 23 ter v Srbiji 20 (Jezeršek). V kasnejših letih, ko so se jeli podatki objavljati po novoosnovanih banovinah, razlike med posameznimi pokrajinami glede izseljevanja ne pridejo več tako dobro do veljave; zelo pa bi bilo instruktivno, ako bi imeli obdelano izseljevanje po manjših upravnih enotah, na primer po okrajih. Nikakor niso povsod na delu isti faktorji, ki silijo ljudi, da se odpravijo v tujino. Na Slovenskem se nedvomno posebno izrazito uveljavlja moderni »beg s kmetov«, kakor ga je ustvarila v srednji ter zapadni Evropi zmagovita industrializacija in urbanizacija v XIX. stoletju. Kolikor bolj je v povojnih letih napredovala domača industrija, toliko bolj se je beg s kmetov uveljavljal v smislu priseljevanja v industrijska središča na domačih tleh, dočim je poprej poglavitni del odseljencev s podeželja potegnila nase tujina. Zelo podobne so bile razmere na Hrvatskem; iz hrvatskega Primorja in iz Dalmacije je slej ko prej na razpolago ogromno delovnih moči, ki jih gospodarska zaostalost domačega kraja ne more navezati na grudo, odkar so se s prehodom v moderno dobo gospodarske osnove obstoja tako kritično poslabšale. Brez dvoma je res, da so se v toku zadnjih dvajset let gospodarske razmere v našem jadranskem Primorju mnogo premalo izboljšale, da bi mogle

zaustaviti izseljevanje, ki je tod še vedno najbolj intenzivno. Vrh tega so bili naši primorci že poprej najbolj vajeni, odhajati v južnoameriške države, pač ne v zadnji meri radi sličnih podnebnih razmer in splošnega južnjaškega značaja. Nekoliko preseneča, da tvorije ljudje iz Vojvodine tako velik delež med izseljenci, torej iz dežele, ki je med najbogatejšimi pokrajinami. Ni brez pomena pripomba, da je med izseljenci Vojvodjani relativno mnogo več Madžarov ter Nemcev nego Srbov ter Bunjevcev. Črna Gora in Makedonija, ki sta dajali pred vojno dobo čim dalje več izseljencev, sta udeleženi sedaj znatno manj, saj je že težko pripraviti denarna sredstva za daljno pot.

Izseljevanje v evropske dežele je razporejeno sicer na podoben način med naše pokrajine, vendar se morejo v tem pogledu opazovati nekatere razlike. Posebno mnogo daje izseljencev te kategorije Dravska banovina, jako malo pa Vojvodina. Pozornost vzbuja velik delež Vardarske banovine. Tu se vidi, da gre pri njej tudi za tako imenovane sezonske izseljence.

Teh je leto za letom pošiljalo v nekatere države, zlasti v Francijo, naše Prekmurje. Podobno je s pečalbarji, ki odhajajo na delo v sosedne države iz Povardarja, največ v Rumunijo, Turčijo ter Bolgarijo, in slično tudi s krošnjarji, ki jih gre obilo na tuje iz nekaterih naših predelov na zapadu, največ iz Dalmacije.

NOTRANJE SELITVE

Tretja kategorija selitvenega gibanja zavzema območje, ki ga naša statistika neposredno sploh ne zajema. To so raznovrstne notranje selitve, o katerih sploh ni posebne evidence, marveč jo moremo spremljati posredno. Notranje preseljevanje je bilo v prvih dvajsetih letih Jugoslavije jako raznovrstno in prav obsežno. Nas Slovence posebno zanima ona vrsta populacijskega gibanja, ki dovaja Slovence domala po vsej državi, in sicer kot manuelno delovno moč, bodisi rudarje po rudnikih, zlasti v Srbiji ter Bosni ali kot strokovne delavce po tovarnah, šoferje, uslužbence po hotelih itd. itd. Vzporedno s tem gre zaposlitev slovenskih rojakov v funkcijah inženirjev in podobnih tehničnih funkcionarjev po raznovrstnih podjetjih širom države, kakor tudi javnih uslužbencev, na primer orožnikov, ki jih moremo najti po najrazličnejših krajih v državi. Posebno poglavje je zaposlovanje slovenskih deklet po mestih domala v vseh banovinah, kjer opravljajo posle služkinj, natakaric itd. Beg s kmetov je na Slovenskem že od nekdaj dobil tudi obliko odseljevanja v bližnja mesta na hrvatskem ozemlju, predvsem seveda v Zagreb, kamor se še sedaj s spodnjega slovenskega Posavja in sploh s Štajerskega odseljuje po večini več ljudi nego v Ljubljano. Še leta 1880 je dotok iz slovenskih okrajev tvoril nič

manj ko 17.4 % vseh prebivalcev Zagreba (Peršić); odtlej se je delež slovenskega dotoka v isti meri manjšal, kakor je rastlo izseljevanje v Ameriko. V vseh navedenih oblikah odseljevanja imamo samo varijacije istega gibanja, to je bega s kmetov, odvračanja od kmetskega dela v borbi za zaslužek, prehajanje k drugim, k urbanskim poklicem. Po ogromni večini ima to gibanje gospodarske vzroke, tako na Slovenskem kakor po drugih predelih. Toda nedvomno je znaten del vzroka, vsaj ponekod, tudi v odvračanju od kmetskega poklica k urbanskim spričo manjšega rizika, večjih življenjskih ugodnosti, ki jih nudi zaposlenost v mestih in industrijskih središčih ter sploh v tovarnah. Saj je to občí evropski pojav, ali še več, svojstvo sodobne civilizacije širom sveta; v prečanskih predelih, ki so se razvijali najbolj pod vplivom srednje Evrope, je zategadelj ta pojav najbolj razvit, kakor je povsem prirodno. Njegov spremljevalec je visoki življenjski standard, ki jako komplicira življenjske pogoje ter ustvarja želje in potrebe, katerih saturiranje izdatno veča eksistenčne težave.

Temu nasproti moremo ugotoviti tudi po preteku prvih dvajset let Jugoslavije drugačne civilizacijske osnove in drugačna nazorska ter življenjska gibala v naših balkanskih predelih. Kot njihovo poglavitno karakteristiko moremo označiti dejstvo, da se tamkaj pojav bega s kmetov v modernem smislu uveljavlja šele dokaj slabo, bistveno manj nego tostran Save. Urbanizacija in industrializacija je prevladala v mnogo manjši meri nego na primer na Slovenskem. V mesta silijo ljudje s kmetov v mnogo manjši meri nego v področjih, vplivanih iz srednje Evrope. V skladu s tem je bilo tamkaj izseljevanja v inozemstvo brez primere manj. Bilo bi brez dvoma napačno, ako bi iskali temu vzrokov samo v gospodarskih pogojih. Zakaj tudi v Srbiji in Bosni nam kažejo posestne razmere, da je obilo maihne posesti po kmetih, in da je tamkaj življenje težavno. Nemogoče je zanikati, da je tu tehtni, če ne celo poglavitni del vzroka v psihološki strani, v civilizacijskih in nazorskih pogojih, pa v stopnji življenjskega standarda. Naš balkanski človek se še ni odvrnil od grude, spoštuje kmetsko delo in se ves izživlja v njem. Težko da bi se smelo reči, da urbanskega načina sploh ne pozna. Pač pa se more trditi, da ga ta ne privablja prav močno, tako da more z neko obsebiumevnostjo vztrajati v kmetskem ambientu, ki ima zanj še vedno nezmanjšano ceno. Učinki tega se nam kažejo v raznih oblikah. Izseljevanja v tujino, v industrijsko-rudarska središča zapadne Evrope ali Amerike, je bilo iz naših balkanskih dežel brez primere manj, posebno malo pa iz Srbije ter Bosne. Saj je še dandanes razmeroma malo prehajanja v meščanske poklice. V Srbiji gredo s kmetov kaj malo v mesta služit in nič ni značilnejšega kakor razmerje med služkinjami, vzemimo v Beogradu; tamkaj najdete komaj kaj deklet, ki bi bile doma iz Šumadije, zato pa obilo Švabic in »Totic« iz Vojvodine ter Slovenk. Ni pretirano, ako se tu reče, da gruda drži svoje ljudi trdno na sebi in v tej patri-

arhalnosti so dejansko velike vrednote, zlasti ako pogledamo na stvar z nacionalnega vidika. Zakaj narod ne trosi svojih sil v tujino, marveč jih drži doma, nemara marsikje v prav težkih pogojih, ali drži jih vendarle. Ni treba posebej naglašati, da pripomore k takim pojavom v zelo veliki meri skromnejši življenjski standard, manjša potreba, ki si laže najde zadovoljitve. Tudi pečalbarstvo v Makedoniji in krošnjarstvo v dalmatinskih predelih si zadovoljuje v skromnejših pogojih, podobno kot preprosto trgovanje Žumberčanov. Prekmurski sezonski delavci so od vseh naših slovenskih izseljencev ostali najtesneje v območju kmetskega dela; zaposlenost na velikih agrarnih veleposestvih je prekmurske delavce celo učila spoznavati naprednejše kmetovanje in marsikateri napredek v kmetskem obratu v Prekmurju izvira odtod. Seveda je končno tudi ta oblika izseljevanja, pečalbarstvo, krošnjarstvo ali prekmursko sezonsko odhajanje ter podobni načini zaposlitve na tujem, v marsikaterih primerih dovedla do tega, da so ljudje ostali za trajno zdoma ter prešli v druge poklice. Zakaj vendarle je res, da se človek s kmetov, ki začne odhajati zdoma, polagoma oddalji od grude in se približa prehodu v druge gospodarske in eksistenčne načine.

KMETSKA KOLONIZACIJA

Zelo vidna je razlika med balkanskimi in drugimi predeli v odnošaju kmetske kolonizacije. Tu pridejo pravkar označene razlike v navezanosti na grudo še posebno do veljave. Da je naše izseljevanje prav za prav samo posebna oblika bega s kmetov, se je že ponovno naglašalo; silno redke so izjeme, da bi se naši izseljenci v tujini, vzemimo v Ameriki, lotili kmetskega posla in si tamkaj osnovali farme. Enako je menda povsem neznano, da bi si od Slovencev, ki se naseljujejo po Jugoslaviji, kdo poskusil osnovati kmetijo po drugih krajih in hotel živeti od kmetskega dela. V naših balkanskih pokrajinah, osobito v Srbiji ter Bosni, je drugače; tamkaj izrabijo kmetski ljudje vsako priliko, da si osnujejo kmetijo, kamor pridejo. To je živelj, s katerim se more s pridom vršiti agrarna kolonizacija. Še danes se vrši na primer po bosanskih gozdih, tudi v prav hribovitih predelih »divja« kolonizacija na osnovi krčenja. Ljudje, ki nimajo zemlje, posekajo drevje sredi gozda, postavijo tako rekoč čez noč skromno hišo v sveži jasi in zaživijo po tem potu kot najmodernejši rutarji na obširnih državnih šumah. Po naših balkanskih pokrajinah najdete vedno in povsod obilo ljudi, ki so takoj in z veseljem pripravljeni oditi kot kmetski kolonisti v katerokoli področje skrajnega juga ali drugam. To so z nacionalnega vidika velike vrednote, one vrednote, na katerih more sloneti najbolj zdrava zgradba narodove bodočnosti. S tem smo se dotaknili enega najvažnejših povojnih populacijskih problemov, vprašanja notranje kolonizacije.

Na Slovenskem bi se je bili upali lotiti v zvezi z izvedbo agrarne reforme.

Obdelovalne zemlje je nudila izvedba agrarne reforme v omembe vredni množini samo v Prekmurju, kjer so bila velika veleposestva zares kmetijski veleobrati. In zato je umljivo, da so samo v Prekmurju nastale nove kmetske naselbine, pa še tu v jako skromnem obsegu. Nastale so vasice primorskih beguncev na nekdanjem veleposestvu pri Petišovcih in tu in tam nove naselbine prekmurskih domačinov na razdeljeni graščinski zemlji. Po veliki večini pa se je graščinska zemlja razdelila med siromašne bližnje vaščane, najmanjše posestnike, ki so se s tem gospodarsko nekoliko ojačili. Toda ker se je v Prekmurju prebivalstvo spričo tamkaj vladajočega načina, da se ob dedovanju posest razdeli nekako na enake deleže, silno namnožilo, pa hkrati obubožalo, je seveda ostala še vedno velika lakota po zemlji in po zaslužku kakršnekoli vrste. Tu je tedaj neizbežno treba še nadalje izvajati populacijsko-gospodarsko reformo: bodisi v obliki industrializacije doma ali pa prevedbo previška ljudi v druge pokrajine h kakršnimkoli poklicem. Saj je podobno tudi po ostali Sloveniji, dasi so vzroki preobljudenja tamkaj nekoliko drugačni. Vsako leto postavi Slovenija po Uratnikovih računih več tisoč delovnih sil na novo na delovni trg, za katere doma ni zaposlitve. To dejstvo spada med naše najtežje in najnujneje na upoštevanje čakajoče gospodarske in populacijske probleme. Agrarna reforma jim je mogla nuditi obdelovalne zemlje skrajno malo, tako da je v tej zvezi komaj potreba govoriti o njej. Pri izvedbi agrarne reforme v gozdnem zemljišču je bila vzeta stvar povsem statično in ne z vidika populacijske politike, po kateri bi bilo najumestneje napraviti najprej pregled absolutnih ter relativnih gozdnih tal in šele nato preiti na razdeljevanje zemlje. Zakaj nedvomno je, da se je krčenje gozda pri nas pred desetletji prezgodaj nehalo, pa da so gozdna tla na Slovenskem še marsikje sposobna prevzeti nove naselnike z njivami in travniki. Pri tem nam bi moralo biti glavno vodilo preudarek, da more obdelana zemlja preživiti več ljudi nego gozd. Nedvomno je res, da bi s tem problem glede previška ljudi še ne bil do kraja rešen, toda obenem je res, da bi bil storjen krepak korak v tej smeri. Zakaj podoba je, da smo na Slovenskem sploh navezani na to, da izrabimo prav take in podobne majhne možnosti v najrazličnejših smereh.

Kolonizacija v drugih naših pokrajinah je imela večji delokrog. Izvedla se je največ v zvezi z agrarno reformo, ki pa je imela opravka z velikimi veleposestvi, obsegajočimi obilo obdelovalne zemlje. Tako je bilo v Hrvatski - Slavoniji, še prav posebno pa v Vojvodini. Kolonizacija se je vršila v kombinaciji z dodelitvijo zemlje dobrovoljcem iz svetovne vojne, ki so bili doma iz raznih naših pokrajin. Zopet drugačni so bili pogoji in temelji za kolonizacijo na jugu, v Južni Srbiji, kjer je država prevzela dediščino po turškem režimu in našla s tem kar vrsto problemov, ki so se tikali gospodarstva, pravnih in posestnih odnošajev ter nacionalnih in splošnih populacij-

skih potreb. Za kolonizacijo so bili najboljši pogoji v velikih ravninah tamkajšnjih kotlin, ki so bile spričo prevlade arnavtskega gospodarskega sistema, temelječega posebno v živinoreji ter pastirstvu primitivne oblike, ter spričo obče nesigurnosti v turški dobi razmeroma jako slabo poseljene in malo obdelane, v znatnih pasovih vrh tega zamočvirjene; kolonizacija in kultivacija bi se bila morala tu nasloniti še na melioracijsko akcijo, ki je pomenila hkrati odpravo močvirij, osušitev in uničenje pogojev za malarijo, pa končno sanacijo samo. V državi, kjer je bilo v posameznih pokrajinah v predvojni dobi tako intenzivno odseljevanje in kjer je vladala v primeri z gospodarsko strukturo ponekod tolika preobljudenost, bi morala pridobitev tako zaostale dežele, kakor je bila Južna Srbija, nuditi dobrodošlo priliko, da se v največji meri in sistematično zadovoljijo populacijske potrebe naroda in države.

Do danes še nimamo zadovoljivega pregleda, kako nam je uspela kolonizacijska akcija, kljub studijam, ki so izšle o tem in kljub poročilom, ki so se o tem izdajala. Zakaj ne zadostuje, da vemo, koliko ljudi ali družin se je naselilo v Južni Srbiji ter Vojvodini in drugod, marveč je treba tudi ugotoviti, koliko od njih je vztrajalo, koliko se jih je zopet odselilo, koliko se prestavilo v druge vasi, ali se kasneje zopet vrnilo. Ni treba, da se dalje zadržujemo ob kritiki, kakor je je bila deležna naša kolonizacijska akcija, ki je bila nedvomno zares premalo sistematična in tehnično primitivna. V dobi, ko so se z uspehom izvedle akcije, kot je osušitev in poselitev Pontinskih močvirij pa kolonizacija Libije, in se vrši kultivacija ter poselitev širokih ploskev celo na sibirskem severu, ko je načrtno gospodarstvo tako na široko postalo geslo časa, v taki dobi se moramo še posebno zavedati, kako malo moremo biti zadovoljni z rezultati našega dvajsetletnega kolonizacijskega dela.

Razmerje, v katerem so posamezne pokrajine prispevale svoje koloniste, se zrcali pravilno psihološko in gospodarsko le tamkaj, kjer niso sodelovali posebni politični motivi ter nagibi. Naseljevanje vojnih dobrovoljcev je bil tak izreden primer, saj nam je tudi samo na ta način mogoče razumeti, da so nekateri dobrovoljci pač dobili zemljišče, niso se pa na njem naselili, ker so intelektualci, a ga tudi ne morejo prodati, dokler ne poteče po zakonu predpisana doba. Tudi naseljevanje optantov, ki so prihajali iz Madžarske, je bil izreden primer, toda po tej poti so prihajali vsaj zares poljedelci. Da so se preselili iz bogate ravninske pokrajine v zaostale in podnebno ter pedološko slabše opremljene predele, je pomenilo veliko oviro uspevanju. Koristno pa je imeti pred očmi, da so bile ob kolonizaciji v prvi dobi povsod težave in da se tudi iz dobe, ko so na-

seljevali danes odlično rodovitne predele sedanje Vojvodine, nekdanje južne Ogrske, poroča o velikih prvotnih težavah in o silnem nezadovoljstvu ter razočaranju marsikatere skupine kolonistov. Zakaj stara resnica je, da so običajno kolonisti sami mnogo manj zadovoljni nego njihovi otroci; zatorej stori načrtni gospodar dobro, ako misli v svoji akciji pred vsem nanje. Kar je bilo slovenske agrarne kolonizacije je bila vsa v zvezi s — političnimi vzroki; primorski begunci so se naselili razen na ravnini ob spodnji Lendavi v nekaterih vaseh v Povardarju; razumljivo je, da so se pri tem pokazali isti nedostatki akcije in spričo tega podobno le delni uspehi. Slično so se naseljevali Istrani, pa izseljenci iz grške Makedonije ter iz Albanije.

Prave agrarne naseljence, ki se niso odselili iz svojega starega kraja iz naznačenih ali podobnih sekundarnih nagibov, marveč iz potrebe in želje po zemlji sami, so dajale največ pravoslavne balkanske pokrajine, zlasti Šumadija in Črna gora, pa Bosna ter Lika. Srbski populacijski razvoj je ostal potemtakem v glavnem na istih temeljih, na katerih je dosegel svoje velike uspehe v zgodovini, veliko razprostranjenost, notranje mešanje in izenačevanje, pa notranjo homogenost in kompaktnost, naslonjeno na trdne vezi notranje nacionalne skupnosti, izredno krepke nacionalne zavesti in samozavesti. Zelo pomembno za bodočnost je dejstvo, da v veliki večini našega pravoslavnega področja ni hlepenja po tujini, marveč skromna samozadovoljnost, zvestoba grudi in spoštovanje do kmetijske gospodarske ter eksistenčne osnove, in — ne nazadnje — zakoreninjenost v preprostosti, skromnih življenjskih zahtevah in potrebah. Ta patriarhalnost je močna komponenta v zgradbi nacionalne sedanjosti in bodočnosti, mnogo trdnejši in zanesljivejši temelj nego največja stopnja pismenosti ... Iz prirodnosti in preprostosti rastejo velike stvari, ne samo v duhovnem svetu, marveč tudi v tekmi narodov, kjer ostane končno populacijsko razmerje med najvažnejšimi osnovami nacionalne eksistence.

Pri tem bi bilo napačno, ako bi mislili, da je ostalo v balkanskih predelih spoštovanje do kmetijstva v antitezi do drugih poklicev. Saj vemo za Dalmacijo, kako odlično je v ugodnejših razmerah prejšnjih stoletij uspevala v mornarstvu in ladjedelništvu, v trgovstvu ter obrtnosti, pa kolike uspehe so dosegli dalmatinski izseljenci tudi v sodobnosti kot izseljenci po naprednih državah južne Amerike. Jugoslavija mora smatrati kot eno svojih najnujnejših dolžnosti, da čim prej oskrbi prometne naprave ter zveze, ki so potrebne, da more dežela izrabiti ugodne možnosti svoje lege, prirodnih lepot ter morja in podnebja, da prebivalstvo zaživi svoje normalno polno življenje. Povsod vidimo tudi v balkanskih naših predelih, da najdejo nove industrije naglo delovnih moči pa da se povpraševanje po zunanjih strokovnih in drugih silah nemara ne more predpostavljati za trajno. Podoba je, da smo v tem pogledu ravno na važnem preokretu.

RAZMERJE DO NARODNIH MANJŠIN

Posebnega interesa je za nas razmerje med državnim narodom in manjšinami. Narodne manjšine imamo v glavnem ne mejah, v znatnejši razdalji od nje le v dveh področjih, in sicer v Vojvodini ter bližnji Slavoniji in Sremu, v ozemlju, ki pripada mlademu panonskemu kolonizacijskemu področju, pa na jugu v Južni Srbiji, ki je najdlje pripadala Turčiji in kjer se je pod zaščito turške oblasti naselil tujerodni živelj ter vztrajal tamkaj še preko osvobojenja. Ni nam treba navajati podatkov za stanje v letu 1921., saj smemo smatrati, da so obče znani. Zanimalo pa bi nas spoznati, kak razvoj je imelo razmerje med državno narodnostjo in manjšinami odtlej. Na žalost nas zlasti v tem pogledu uradna statistika pušča popolnoma na cedilu, ker ni objavila ničesar, kar bi segalo preko leta 1921. Navezani smo tedaj le na sklepanje po posrednem potu. Vojvodina spada k onemu našemu področju, ki se odlikuje po najmanjšem prirodnem prirastku in kjer je tudi dejanska pomnožitev prebivalstva jako slabotna. Že iz tega sledi, da se je razmerje med drugorodnim prebivalstvom in državno narodnostjo predrugačilo prvemu v škodo, in sicer povsem po naravni poti. K temu se je pridružilo še izseljevanje, ki je bilo med Nemci in Madžari ves čas znatnejše nego med Srbi ter Bunjevci. V dobi 1921—1928 so tvorili Nemci med prekmorskimi izseljenci 19.9%, dočim so predstavljali le 4.2% državne populacije, a Madžarov je bilo v isti dobi med izseljenci 11.8%, dočim jih je bilo v državni populaciji le 3.9%. Na vsakih 100.000 prebivalcev je znašal delež prekmorskih izseljencev v imenovani dobi pri Nemcih 550, pri Madžarih 350, a pri Rumunih 60 ter Jugoslovanih 95 (Jezeršek). Hkrati se je vršilo doseljevanje kolonistov državne narodnosti in je tudi zaposlitev v upravi raznih kategorij dovedla v predel obilo narodnega življa. V Vojvodini je znašal delež Srbov, Hrvatov in Slovencev v l. 1921 še 37.8%, a do leta 1931 se je povečal na 40.81% (skupno z drugimi Slovani imamo 46.34%). Delež Nemcev se je tamkaj zmanjšal od 23.5% v letu 1921 na 21.8% v letu 1931, a delež Madžarov od 27.9% na 26.6%. (J. Wüscht, Die bevölkerungspolitische Gefahrenlage d. deutsch. Volksgruppe in Südslawien. Archiv f. Bevölkerungswissenschaft (Volkskunde) und Bevölkerungspolitik. VI. Jg. H. 3. 1936). Paradoksno je, da moramo tudi navedbe za mesta v Vojvodini podati po Wüschtu, s pripombo, da ni naša krivda, ako se ne moremo sklicevati na lastne račune. V Novem Sadu tvorimo sedaj Slovani 56.57%, v Pančevu 54.70%, v Petrovgradu (nekdanjem Velikem Bečkereku) 45.14%, v Vršcu 47.61% ter v Beli Crkvi 54.38%. Leta 1931 so tvorili Nemci v Banatu 20.53%, v Bački 22.18% ter v Baranji 30.08%. Število vseh Nemcev v Jugoslaviji se je v prvem desetletju zmanjšalo od 505.790 (4.22%) na 499.936 (3.7%) (Wüscht). Kako je pri tem udeležena Slovenija, je dovolj znano; opozoriti je koristno v tej zvezi, da so tudi Nemci s svojim zasebnim štet-

jem v letu 1928 našteli na Slovenskem veliko manjše število nemškega prebivalstva nego predvojna avstrijska statistika. Na Slovenskem Štajerskem je bilo leta 1928, po nemški zasebni poti naštetih še 32.000, to je 6.6% Nemcev, dočim naj bi jih bilo za Avstrije v letu 1910 73.950 (15.15%), med tem ko jih je naše uradno štetje leta 1921. izkazalo 20.877 (4.3%). V nekdanjem mestnem nemškutarskem »trdnjavskem trikotu« Maribor—Ptuj—Celje so leta 1928 Nemci sami našteli le 12.000 Nemcev od 45.004 skupnega števila prebivalcev (Carstanjen—Werner). Leta 1931 je izkazalo naše uradno štetje v vsej Dravski banovini samo 28.998 ali 2.5% ljudi z nemškim materinskim jezikom.

Drug naš predel z močnim deležem manjšin je na jugu v Južni Srbiji, kjer je bilo leta 1921 59.7% ljudi našega materinskega jezika. Tu smo o nadaljnjem razvoju, kar se tiče narodnosti, odtlej najslabše poučeni. Doseljevanje kolonistov je jako ojačilo državno narodnost, prav tako rastoča zaposlitev v upravni službi in gospodarsko napredovanje tamkajšnjih mest ter rudarskih krajev, ki privabljajo v deželo ljudi s severa in osredja države. Na drugi strani je bilo še vedno dokaj odseljevanja tujerodnega življa, bodisi Turkov, ki so se ta čas še vedno selili v Turčijo, nekoliko tudi Arnavtov, ki jih je nekaj še odbežalo v Albanijo. Toda kar se tiče prirodnega napredovanja, razvoj ni enoten. Turki kot pretežno mestni živelj se odlikujejo v Makedoniji kot ljudstvo z jako majhnim naravnim prirastkom. Nasprotno pa so Arnavti pravi Balkanci, kjer obilica otrok garantira nagio rast prebivalstva, tem bolj, ko sedaj urejene razmere in obča varnost preprečujejo oviranje množitve z medsebojnimi poboji, krvno osveto itd. Arnavti niso razporejeni in raztreseni enakomerno po vsej Južni Srbiji, marveč posebno v tetovskem, metohijskem in kosovskem področju, kjer je arnavtski živelj najmočnejši. Tu bi bili posebno interesantni novi vpogledi, o katerih pa nimamo nikakih statističnih informacij. Ne samo interesantni, še bolj so nacionalno važni, kar je na dlani in ne potrebuje nikake podrobne ali posebne utemeljitve. Potreba po sistematični notranji kolonizaciji s kultivacijskim in melioracijskim delom, ki je tu civilizacijska in gospodarska nujnost prvega reda, se druži z nacionalnimi interesi v medsebojni podpori. Tu potrebujemo še prav posebno smotrnega dela in načrtnega gospodarstva.

Populacijski razvoj za prvo dvajsetletno razdobje je v Jugoslaviji posebno težko očrtati, ker manjka najnujnejši in hkrati najpreprostejši pogoj za tako premotrivanje: objavljanje statističnih podatkov vsaj važnejših panog, in sicer objavljanje statistično ugotovljenih dejstev, ne 6, 7 ali 8 let po opravljenem popisu, marveč čimprej po štetju. Priznanje važnosti resne in smotrene populacijske politike in pristop k njenemu izvajanju bi sam po sebi imel za posledico reorganizacijo statistične službe. Do-

kler tega ni, moramo računati samo z nejasnimi statističnimi osvetlitvami problemov, pa spričo tega s premajhnim poznavanjem problemov samih. Naš položaj v Evropi pa je tak, bodisi na zunaj v odnošajih z drugimi narodi, kakor na znotraj, napram našim demografskim, socialnim in gospodarskim težavam, neskladnostim in odprtim vprašanjem, da bi se morali že davno populacijske politike lotiti z največjo resnostjo, temeljitostjo in sistematičnostjo.

DR. STOJAN BAJIČ (Ljubljana):

NAŠA SOCIALNA POLITIKA

Miselne osnove pravnih redov, ki so po naših posameznih pravnih področjih l. 1918 urejali razmerje med delom in kapitalom kot posamezno službeno pogodbo, izvirajo iz začetkov preteklega stoletja. Videle so napredek v tem, da zagotovijo vsakomur svobodo njegovega osebnega in gospodarskega dejstvovanja in proglasijo načelo enakosti vseh državljanov. Te misli so rodile individualističen pravni red, ki je priznaval de jure vsakomur enakost in svobodo, ne glede na njegov dejanski življenjski položaj; lahko ga vsakdo prosto oblikuje, kakor se sam odloči Vendar je bila neomejena veljavnost teh načel že leta 1918 znatno okrnjena. Pod pritiskom gospodarske in socialne stvarnosti, ki je dokazovala, da načela enakosti in svobode ne pomenijo tudi že dejanske enakosti in svobode za vsakogar, marveč nasprotno ravno glede tistih, ki bi jih posebno potrebovali, težko neenakost in odvisnost, se je država odločila, da opusti svoje nevtralno in pasivno stališče nasproti borbi med delom in kapitalom in priskoči — seveda v interesu očuvanja neposrednih koristi, posebno veljavnega reda — v pomoč tisti strani, na kateri je prevelik pritisk grozil sprožiti plaz z nedoglednimi posledicami. Država se je odločila za intervencijo v posamezna službena razmerja in pri tem okrnila načelo enakosti, ker je priznala, da je ena izmed strank v službenem razmerju, namreč delavec ali nameščenec, načeloma šibkejša stranka. To dejansko neenakost je skušala izravnati s pravnimi sredstvi na ta način, da je — ob ohranitvi individualnega temelja za sodelovanje obeh plasti — zagotovila nekatere posebno važne delovne pogoje (na pr. plačilo v gotovini, odpovedni rok, oskrba v bolezni itd.) kot neizpremenljive in jih tako izločila iz uveljavljanja v medsebojni borbi interesov. S tem je v znatni meri omejila tudi načelo pogodbene svobode. Ta državna intervencija je obsegala tudi skrb za nujne zaščitne ukrepe v obratih, za delovni čas in za socialno zavarovanje, ki naj bi zagotovilo delavcem in nameščencem potrebna gmot-

na sredstva za nevarnosti, izvirajoče iz njihovega dela ali iz usode življenja, a jih oni, navezani zgolj na zaslužek svojih rok, v nesreči ne zmorejo.

V teh miselnih tokovih se je gibala tudi naša socialna politika in njen pravni izraz, naše delovno pravo, v glavnem obe desetletji naše svobode. Na teh osnovah so delale posamezne pokrajinske vlade, ki so v prvih letih po zedinjenju pokazale mnogo samostojne iniciative in ustvarjalne volje, ravno tako kakor osrednja vlada, ki je kmalu pritegnila vse delo v svoje roke. Vidovdanska ustava (1921) je verna izpoved teh načel, ko proglaša, da je »delovna sila pod zaščito države« (čl. 23) in ko priznava »svobodo dogovorov v gospodarskih odnošajih« z omejitvijo, v kolikor »se ne protivi družbenim interesom« (čl. 25), vsled česar da ima država v interesu celote, na temelju zakona pravico in dolžnost, intervenirati v gospodarskih odnošajih državljanov v duhu pravice in odstranjevanja družbenih nasprotij« (čl. 26). Iz teh načel izhaja tudi stvaren delovni načrt, ki ga prinaša ustava, namreč zaščita žen in nedorastlih (čl. 23), obratna in časovna zaščita delavcev v vseh obratih ter zavarovanje za slučaj nezgode, bolezni, brezposelnosti, onemoglosti, starosti in smrti (čl. 31). Izrečno priznava tudi koalicijsko svobodo, namreč »pravico delavcev na organiziranje zaradi dosege boljših delovnih pogojev« (čl. 33). Vidovdanska ustava, ki je združila moč in delo v središču države, ni zakonodajne in upravne dejavnosti na področju socialne politike premaknila z zasnov iz predustavne dobe, saj sta bila celo oba temeljna zakona, namreč zakon o zaščiti delavcev (1921) in zakon o zavarovanju delavcev (1922) v temeljnih potezah ustvarjena že prej. V teh mejah pa delo ni opešalo, marveč se je vztrajno razvijalo. Obratno zaščito so izgradili številni predpisi o ureditvi obratov ter zaščiti življenja in zdravja zaposlenega osebja. Kot časovna zaščita je bil uveljavljen osemurni delovnik za rudarske in industrijske obrate ter deseturni delovnik za obrtne obrate. Nadzorstvo je bilo poverjeno posebnemu državnemu oblastvu, inspekciji dela. Socialno zavarovanje je bilo v prvih letih najprej prevedeno v nove razmere, nato pa v podrobnem delu v treh panogah, namreč kot delavsko, rudarsko in nameščensko zavarovanje popolnoma dograjeno, tako da zavaruje sedaj delavsko zavarovanje za slučaj bolezni, onemoglosti, starosti, smrti ter nezgode, rudarsko tudi za brezposelnost, posebno nameščensko zavarovanje, ki se je razširilo iz Slovenije na vso državo, pa za primere starosti in onemoglosti. Socialno zavarovanje je postalo spričo svojih ogromnih sredstev (dosedanji predpisi prispevkov dosezajo pribl. 7 milijard din) važen tvorec narodne imovine. Za njega naložbo se je zainteresirala tudi država in si zagotovila znaten delež (1938). Uspešno se je razvilo tudi posredovanje dela, ki mu je poverjeno tudi skrbstvo za brezposelne; o tem izčrpno razpravlja sledeči prispevek.

Delo prvih let očituje nekaj sedimentov socialistične miselnosti, ki se je

uveljavila spričo takratnih političnih razmer. Zamisel delavskih svetov po tovarnah se je ohranila oslabljena v delavskih in nameščenskih zaupnikih kot interesnih zastopnikih obratnih posadk nasproti podjetniku. Tudi delavske zbornice, ki naj ščitijo gospodarske, socialne in kulturne interese delavcev in nameščencev, je zakon sam imenoval njihova »razredna predstavništva«.

Ureditev službenega razmerja je v naši državi spričo različnih pravnih redov izpred 1918, ki še veljajo, obenem vprašanje njihovega izenačenja. To nalogo je v veliki meri izvršil obrtni zakon (1931), ki je na osnovah pri nas veljavnega državljanskega zakonika pa avstrijskega nameščenskega zakona (1921) uredil posamično službeno razmerje delavcev in nameščencev ter okrepil določbe s tem, da jih je v znatnem obsegu proglasil za prisilne. Poleg tega so bile urejene na novo nekatere posamezne vrste službenih razmerij, n. pr. novinarjev (1926), viničarjev (1928), pomožnega osebja v pogostinskih obrtih (1937) itd. Docela na novo in izčrpno je bilo od leta 1935 dalje urejeno mornarsko pravo.

V drugem desetletju svobode je naš pravni red zapustil svoje zgolj individualistične osnove: priznal je delavske in podjetniške sindikate za predstavnike kolektivnih interesov in dal njihovim medsebojnim sporazumom, namreč kolektivnim pogodbam, učinkovito pravno osnovo (1931). Njihovim normam o splošnih delovnih pogojih je priznal obrtni zakon enak poseben učinek, kakršnega je dal v zaščito delavcev in nameščencev važnim zakonskim določbam, namreč prisilnost. Kolektivne pogodbe so veljale sicer že prej, vendar jim je šele to priznanje dalo pravo moč in pomen. To dokazuje tudi približna ocena števila delavcev in nameščencev v Sloveniji, katerih delovne pogoje urejajo kolektivne pogodbe: dočim se giblje njihovo število med leti 1919 in 1928 pribl. med 1000 in 1500, zraste njihovo število leta 1932 preko 5000, leta 1935 na 8000, leta 1936 na 32.000 in obsega sedaj več kot eno tretjino vsega v industriji, obrti in rudarstvu zaposlenega osebja, namreč preko 40.000. Posebno važne so tekstilna in stavbinska kolektivna pogodba ter kolektivni pogodbi KID ter TPD.

Tudi v kolektivni ureditvi se je pojavila nekaj let kasneje državna intervencija (1937). Omogočila je razširitev kolektivne pogodbe z upravnim aktom bana (na pr. leta 1938 stavbinske kolektivne pogodbe), izdajo nadomestne mezdne lestvice ter posredovanje države v kolektivnih sporih. Poleg tega se je država oprijela mezdne politike, ki je v znatni meri že preje prešla iz rok posameznega podjetnika na sindikate; sedaj ima upravno oblastvo pravico, določati najnižje mezde kot minimalne mezde. Izven tega so ostale individualistične osnove našega pravnega reda nedotaknjene.

Zamisel o kolektivnih elementih v socialni borbi, ki jo je oznanjal tudi

marksizem, seveda s posebnimi zaključki, se je na svojevrsten način oblikovala v nacionalno-solidarističnih zamislih avtoritarnih državnih ureditev, ki ne obsodijo države na nevtralnost v borbi med delom in kapitalom, marveč podredijo to nasprotje, ki ga bodisi docela izločijo in zanikajo kot upravičeno organizacijsko osnovo (Nemčija), bodisi organizirajo kot urejeno funkcijo skupin znotraj korporativnega državnega ustroja (Italija), vsemogočni državni, z določenim političnim programom prepojeni oblasti. Stanovski interes se mora podrediti skupnemu državnemu interesu in je zato upravičen samo v toliko, v kolikor se z njim strinja. Zato totalitarna država ne dopušča svobodne borbe socialnih in gospodarskih skupin, kakor je storila demokratična država, ki jim je priznavala avtonomno sfero za svobodno uveljavljanje interesov in urejevanje medsebojnih odnošajev, na pr. s kolektivnimi pogodbami. Med odseve teh načel lahko štejemo nekatere posamezne pojave zadnjega časa, na pr. prepoved stavke in izpora, glede katerih je bila dotlej država do mej kazenskega zakona nevtralna, ter vključitev kolektivnih sporov v pravno urejen postopek, bodisi v obvezno posredovanje pred upravnimi oblastvi, bodisi v pretežno prostovoljno arbitražo pred arbitražnimi razsodišči (1937).

Svoboda gospodarjenja po interesih posameznika se umika vezanim oblikam gospodarjenja po vidikih splošnega interesa, ki ga ugotavlja država. Državna socialna in gospodarska politika stopata pri tem v ospredje narodne dejavnosti in se zlivata v enotno državno delo za pravičen in zdrav socialni in gospodarski red. Zato je državni poseg v socialno in gospodarsko življenje nujen, dasi je lahko različen po svoji globini in načinu.

V tretjem desetletju čakajo našo državo težke naloge, ki bodo terjale velik vzpon duhovnih in snovnih moči. Vedeti moramo, da zrastejo lahko samo na resničnih in zdravih osnovah.

ILIJA P. PERIĆ (Beograd):

O RAZVITKU JAVNE SLUŽBE ZBRINJAVANJA NEZAPOSLENIH U JUGOSLAVIJI

Što je način privredjivanja sve više odmicao i udaljavao se od naturalne privrede ka sistemu kapitalističke privrede, broj radnika i nameštenika povećavao se je u geometrijskoj progresiji. Drugim rečima, povećavao se je broj ljudi, koji spadaju u red nesamostalnih privrednika. Samim time i uslovi života i privredjivanja ogromnog broja ljudi stavljeni su u zavisnost i ograničeni dinamikom tog novog načina privredjivanja. Nije dovoljno samo želeti raditi i imati potrebnu spremnost za rad ili službu. Potrebno je još da se nadje odgovarajući poslodavac. Ako njega nije bilo, svejedno iz kojih razloga, postavljalo se je odmah pitanje možda i fizičke egzistencije ljudi voljnih rada... Prema jednoj uzgrednoj konstataciji Adama Smita u njegovem delu »Istraživanje o prirodi i uzrocima blagostanja naroda«, iz 1776 godine:[1] »Vlasnik zemlje, posednik, zanatlija, trgovac... mogu u potpunosti da žive čitavu godinu ili duže od zarade (kapitala), što su je već stekli. Medjutim, mnogi radnici ne mogu izdržati ni jednu sedmicu bez posla (rada), malo je njih koji mogu izdržati jedan mesec, a možda nijedan celu godinu.« Pa, kada je takvo loše ekonomsko stanje radništva bilo već polovinom XVIII veka, nije teško doći do nužnog zaključka, da u XX veku nezaposlenost više ne može biti pojava koja je predmet brige i staranja isključivo nezaposlenog pojedinca. To je postalo naročito očigledno u nekoliko poslednjih godina, kada je nezaposlenost dostigla nezapamćene razmere, pogadjajući mnoge milione nezaposlenih radnika i nameštenika i članova njihovih porodica. Kod takvog stanja stvari, moralo se je pristupiti akciji, organizovanoj od javnih vlasti, radi suzbijanja nezaposlenosti i radi zbrinjavanja nezaposlenih.

Za vreme cvetanja zanatske radinosti, sami cehovi i esnafi starali su se o prihvaćanju i zbrinjavanju nezaposlenih učenika (šegrta) i pomoćnika, dok su obilazili pojedine gradove radi traženja rada. Kasnije, u početcima razvoja kapitalističkog sistema i pojavom slobodnih radničkih organizacija (sindikati), brigu o nezaposlenim radnicima i nameštenicima počinju da vode njihovi zaposleni drugovi. Daljim razvojem kapitalističke privrede, koja uz pomoć napretka tehnike stvara veliku industriju sa ogromnim brojem radništva, pokazuje se potreba još i pre Evropskog rata u nekojim zapadnim zemljama (npr. Engleska) da se stvore naročiti organi, koji će priticati u pomoć nezaposlenima bilo putem besplatnog posredovanja kod nalaženja rada, bilo putem pružanja javnih pomoći u nezaposlenosti. Posle Evropskog

[1] Adam Smith: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Izdanje Cannan, 1920, I, str. 66.

rata, gotovo sve zemlje su preduzele opsežne mere i ustanovile naročito organizovano zbrinjavanje nezaposlenih. Vidimo, da se više ne zadovoljava javna vlast sa dotadašnjim sistemom slobodne organizacije zbrinjavanja nezaposlenih. Država sama uzima inicijativu, pomažući privatnu inicijativu ujedno, organizuje javne urede za posredovanje rada i službe (javne berze rada), zavodi različite sisteme osiguranja protivu nezaposlenosti, organizuje velike javne radove koji imaju da absorbuju veliki broj nezaposlenih; osnivaju se posebni uredi za savetovanje pri izboru zanimanja, forsira se profesionalna reedukacija, preduzimaju se čak i drastične mere kao što je rat radi smeštanja ogromnih masa poljoprivrednih paupera (npr. pohodi Japana protivu Kine), zabranjuje se ulaz stranih radnika, skraćuje se dnevno i nedeljno radno vreme, povećava se broj godina za prijem mladih radnika na rad itd. U toj borbi, štaviše, države su se našle na zajedničku saradnju u jednom medjunarodnom forumu — Medjunarodnoj organizaciji rada, koja preko svog Medjunarodnog ureda rada, izmedju ostalih zadataka, uspešno radi na medjunarodnoj kodifikaciji raznih pogodnih mera za suzbijanje nezaposlenosti, pokušavajući čak da organizuje izvodjenje javnih radova velikih razmera medjunarodnog karaktera. Medjutim, kao što ni uzroci za skakanje ili padanje cena izvesnog artikla nisu vezani isključivo za »domaću« pijacu, već se oni najčešće nalaze u nizu uzroka medjunarodnog karaktera, tako isto i nezaposlenost kao ekonomski i kao socijalni problem kapitalističkog sistema, ne može naći trajno i uspešno rešenje u okviru jedne jedine države pa ma koliko ona bila geografski velika ili ekonomski jaka. Medjutim, nezaposlenosti se može naći uspešnog leka i on leži u universalno izvodjenoj akciji protivu nezaposlenosti. No, kako smo već imali prilike da jednom ranije o tome razmatramo, tome je najveći neprijatelj imperijalizam velikih država i autarhija, kao ekonomski sistem srednjih i malih država.[2]

Naša Kraljevina, posle Ujedinjenja 1918 godine, takodje je bila stavljena pred nalaženjem rešenja za suzbijanje nezaposlenosti. Po završetku Evropskog rata, demobilizovani vojnici su sa svih bojišta dolazili svojim kućama, a mnogi su se našli na ulici ne mogavši naći zaposlenja. Još ne organizovana u punom smislu reči, centralna državna vlast u to doba sama nije mogla mnogo učiniti. Narodne vlade, koje su bile obrazovane u pojedinim pokrajinama takodje nisu imale gotovo nikakvog iskustva, a vrlo malo propisa koji bi mogli dobro doći u tim časovima. Stanje je bilo teško dvojako. Nezaposlenima je pretila opasnost od gladi, a sa druge strane nezaposleni u takvom teškom stanju su mogli postati opasan plen za razne destruktivne agitatore, kojih je tada bilo. Vlasti su nešto morale preduzimati. I one su,

[2] Ilija P. Perić: Rezultati javne službe posredovanja rada i pomaganja nezaposlenih u Kraljevini Jugoslaviji i njeni problemi u bliskoj budućnosti, »Socijalni arhiv«, god. I, str. 55 i sl.

bez ikakvog jedinstva akcije, zaista svaka za svoje područje preduzimale akcije, koje su se, uglavnom, svodile na organizovanje besplatnog posredovanja rada i službe i na pružanje izvesnih novčanih pomoći. Kasnije se je ta prvobitna služba sve više ujednačavala i razvijala tako da je postala jedinstvena u celoj Kraljevini i danas pretstvalja jednu od vrlo dobro uredjenih i vodjenih javnih ustanova.

U daljim retcima ćemo pokušati dati kratku analizu razvitka te javne službe zbrinjavanja nezaposlenih radnika u Jugoslaviji. Da bismo tome zadatku bolje udovoljili, moraćemo materiju raspodeliti na nekoliko razdela. U prvom razdelu ćemo obuhvatiti delatnost pokrajinskog karaktera, sa uvodom o zakonodavstvu koje je tada bilo zatečeno na snazi na raznim pravnim područjima naše Kraljevine. U drugom razdelu ćemo govoriti o periodu jedinstvenih državnih berza rada i njihovoj organizaciji. U trećem razdelu ćemo govoriti o periodu samoupravnih javnih berza rada, koji počinje 1928 godine. U četvrtom razdelu ćemo govoriti o sadašnjoj organizaciji javne službe zbrinjavanja nezaposlenih kod nas. U petom razdelu ćemo dati kratak prikaz sadašnje službe zbrinjavanja rudarskih i topioničkih radnika, a u šestom razdelu ćemo ukazati na uticaj medjunarodnih ugovora na službu zbrinjavanja nezaposlenih. Na kraju ćemo dati kratak zaključak.

I. POKRAJINSKA SLUŽBA ZBRINJAVANJA NEZAPOSLENIH

Premda je u Beogradu postojala centralna vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, ipak je neposredna kompetencija njena u poslovima organizovanja i provodjenja službe zbrinjavanja nezaposlenih bila do polovine 1922 godine ograničena, uglavnom, isključivo na područja dotadašnjih kraljevina Srbije i Crne Gore, kao i onog dela Vojvodine, koji je iz sklopa dotadašnje Kraljevine Madžarske pripao našoj državi. U ostalim oblastima Kraljevine, poslove državne uprave su vodile pokrajinske vlade za Sloveniju, Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju i za Bosnu i Hercegovinu. Prema tome i prikaz organizacije službe zbrinjavanja nezaposlenih iz tog perioda mora da se kreće u tim okvirima.[1]

---

[1] Literatura: Godišnjak o radu Ministarstva socijalne politike u godini 1918—1920. I. deo, Zagreb, 1922; Dr. Eugen Sladović: Uredjenje nekih radničkih socijalnih pitanja u Bosni i Hercegovini, »Narodno Jedinstvo«, Sarajevo, 1918—1919; Ilija P. Perić: Jugoslavensko socijalno zakonodavstvo, Beograd, 1931; isti: O posredovanju rada i službe, kao funkciji ustanova javne službe posredovanja rada u Jugoslaviji, »Socijalni arhiv«, Beograd, 1935, br. 11—12; isti: Izgradnja službe posredovanja rada i zbrinjavanja nezaposlenih radnika u Jugoslaviji, Beograd, 1933; Dr. Stojan Bajić: Osnovi Radnog prava, opšti deo, Beograd, 1937; Albert Vizjak: Penziono osiguranje službenika; II. izd. Beograd, 1938.

a) Područja Srbije, Crne Gore i Vojvodine. Na ovim područjima, osim na području dotadašnje Kraljevine Srbije, nije postojalo nikakvo zakonodavstvo o zbrinjavanju nezaposlenih putem javnih ureda ili berza rada. Kraljevina Srbija je imala Zakon o radnjama od 29 juna 1910 godine, u kojem su bile sadržane izvesne vrlo napredne odredbe o organizaciji posredovanja rada preko naročitih ustanova — berza rada, koje su mogle imati i svoju središnjicu — centralnu berzu rada. Te berze rada su imale biti obrazovane i izdržavane o trošku poslodavačkih i radničkih komora, te je i uprava imala biti poverena pretstavnicima radnika i poslodavaca, a nadzor je imao vršiti ministar narodne privrede preko svojih stalnih ili »honorarnih« komesara, koji su padali na državni budžet. Pored tih, da ih nazovemo, »komorskih« berza rada, mogle su osnivati berze rada i prinudne organizacije poslodavaca tzv. »esnafi«, koji su ih o svom trošku imali izdržavati i sa njima upravljati; ako su pomoćnici učestvovali u podnašanju tereta za izdržavanje tih, da ih nazovemo, »esnafskih« berza rada, onda je uprava sa njima takodje morala biti sastavljena paritetno od članova dotičnog esnafa i pomoćnika. Osim toga, komorama je bilo stavljeno u zadatak, da podižu i radničke azile, kuhinje itd. Zadatak tih berza rada bio je da besplatno posreduju rad i službu te da omogućuju bolji »raspored radnih snaga«; pored toga, moglo im je biti stavljeno u zadatak i staranje o poljoprivrednim radnicima. Naravno, radi efikasnijeg obavljanja zadataka berza rada, ministar narodne privrede mogao je privatnim agentima zabraniti vrbovanje radnika u zemlji. Država je priznavala radnicima na svojim prevoznim sredstvima i onima od države subvencioniranim pravo vožnje u pola cene, u najnižem razredu, kada putuju iz mesta u mesto radi traženja rada i službe. Sve isprave u vezi sa ovim poslovanjem bile su oslobodjene sviju taksa. Državne i samoupravne vlasti su bile dužne, da berzama rada pružaju tražena obaveštenja u vezi sa ispunjenjem njihovih zadataka. Za neizvršenje odredaba ovog Zakona bile su propisane oštre kazne, kako za organe berza rada, komora i korporacija, tako i za organe javnih vlasti.

Na osnovu pomenutog Zakona o radnjama iz 1910 godine, Ministarstvo socijalne politike je izdavalo razne naredbe, koje su težile da se oživi služba zbrinjavanja nezaposlenih. Pored toga, pozivan je u pomoć i Zakon o opštinama za Kraljevinu Srbiju od 5 juna 1903 godine. Tako je pomenuto Ministarstvo svojim Raspisom od 27 februara 1919 godine[2] pozvalo sve državne upravne vlasti, da izvrše popis nezaposlenih radnika »u celoj zemlji«. Kakav je bio rezultat toga »propisa«, nije poznato, ali se može ustvrditi da je on bio negativan. Drugim jednim raspisom istog Ministarstva (od 23 juna 1919 god.) pozvate su državne upravne i samoupravne vlasti sa područja bivše Kraljevine Srbije, da potpomažu Središnu berzu rada, koju je Ministarstvo osnovalo u Beogradu, i da nastanu i sa svoje strane raznim merama, pa i organizovanjem javnih radova, da se nezaposlenost suzbija. Za područje Srbije i Crne Gore, pozvate su sve samouprave (opštine, okružne i sreske samouprave), da u svojim budžetima predvidjaju uvek »dovoljno kredita« ne samo za svoje siromašne članove, već i za »putnike i namernike iz drugih krajeva« (Naredjenje Ministarstva soc. pol. od 15 aprila 1921 god.). Konačno, Rešenjem Ministarskog saveta od 2 oktobra 1919 godine, na osnovu člana 142 pomenutog Zakona o radnjama iz 1910 godine, naredjeno je da se nezaposlenim radnicima u celoj zemlji prizna povlastica u polovinu redovne vozne cene kada putuju sa državnim prevoznim sredstvima ili onim od države subvencioniranim.

b) Slovenija. Za područje Slovenije zatekao se je u važnosti Zakon o osnivanju rudarskih zadruga od 14 avgusta 1896 godine. Tim Zakonom je propisano da se na svakom rudniku osnuje rudarska zadruga, u koju su začlanjeni

[2] Pobliže oznake, sa navodom »Službenih novina« ili službenih organa raznih pokrajinskih vlada videti o ovom Raspisu i drugim navedenim zakonodavnim aktima Ilija P. Perić: Zakonodavstvo o zbrinjavanju nezaposlenih u Jugoslaviji, »Socijalni arhiv«, 1938.

vlasnici rudnika i rudarski radnici. Medju zadatke zadruge spadalo je i posredovanje rada i službe, a te poslove imao je obavljati upravnik zadruge preko svog administrativnog aparata. Prema tome, pravna podloga za organizovanje radnog tržišta postoji po ovome Zakonu za rudarsko radništvo.

Dalje, za područje Slovenije i Dalmacije zatečen je Zakon o penzionom osiguranju službenika od 16 decembra 1906 godine (koji, shodno Uredbi o proširenju penzionog osiguranja od 25 novembra 1937 godine, sada važi za područje cele Kraljevine Jugoslavije). Tim Zakonom je propisano uredjenje i upotreba naročitog »Fonda za potporu siromašnih nezaposlenih službenika«, a organizovanje službe posredovanja rada zavisilo je od volje vlasti koja je nadležna za odobrenje Statuta nosioca tog osiguranja, tj. Penzionog zavoda za osiguranje službenika. Dakle, mogućnost organizacije službe posredovanja rada predvidjena je ovim Zakonom za kategoriju privatnih službenika, tj. lica koja pretežno rade umne poslove.

Na osnovu iznetog, industrijski i ostali nekvalifikovani radnici (koji ne ulaze u kategoriju rudarskih radnika) nalazili su se izvan zakonskog okvira i nisu mogli biti obuhvaćeni službom zbrinjavanja (posredovanja rada), koja uostalom nije bila osnovana ni za kategoriju rudara i privatnih nameštenika (službenika).

U takvoj situaciji, Pokrajinska vlada za Sloveniju je bila prinudjena da izdaje veliki broj naredaba, na osnovu kojih je bila provedena organizacija posredovanja rada i pomaganja nezaposlenih radnika. Tako, Naredbom od 20 decembra 1920 godine, organizovan je Državni ured za posredovanje rada kao Središni ured sa sedištem u Ljubljani i podružnicama u privredno razvijenijim mestima. Na čelu Središnog ureda stajala je Središna komisija za organizaciju radnog tržišta, sastavljena od pretsednika i 15 članova, od kojih je najviše po šest članova moglo biti iz reda poslodavaca i radnika. Ta vrhovna samouprava imala je svoj neposredni izvršni organ u vidu Upravnog odbora, u koji su osim pretsednika, ulazili još i najviše šest članova Središne komisije. Na čelu podružnica, kao lokalna samouprava, nalazila se je mesna komisija, koja je sastavljena od pretsednika i najviše četiri člana. Poslodavci i radnici su bili paritetno zastupljeni u Središnoj komisiji sa po šest, a u mesnim komisijama sa najviše po dva svoja pretstavnika, iako tada ni poslodavci ni radnici nisu uplaćivali nikakve prireze za nezaposlenost, već je štaviše ceo administrativni aparat te službe bio na teret državnog budžeta. Poslodavci, koji nameravaju da otpuste odjednom više od pet radnika, dužni su da to prijave ili mesnoj podružnici ili ako takve u mestu nema Središnom uredu. Upravni odbor je mogao propisati takse za podnošenje troškova oko posredovanja rada. Za poslodavce su bile propisane kazne za slučaj ogrešenja o nametnute im dužnosti.

Naredbom od 23 decembra 1918 godine propisan je način pružanja nezaposleničkih pomoći. Po ovoj Naredbi u krug lica koja su mogla reflektirati na nezaposleničke pomoći spadali su svi nezaposleni radnici i nameštenici i rudarski radnici i nameštenici, koji su bili obavezni na osiguranje za slučaj bolesti prema važećim zakonima, kao i penziono, pa čak i ratni invalidi (bez obzira na invalidsku potporu), ako su pre stupanja u vojsku bili obavezni na osiguranje za slučaj bolesti ili za penziju. Strani državljani, mogli su uživati nezaposleničke pomoći jedino pod uslovom ugovornog reciprociteta. — Pomoći su bile lične, koje su prvobitno iznosile za nezaposlene do 18-te godine po 1.20 K, a starijim radnicima i nameštenicima: ženskim po 2 K i muškim po 2.50 K dnevno. Pored toga porodični dodatak je iznosio po 1 K dnevno, a pripadao je nezbrinutim članovima porodice i to ženi i deci do 14-te godine. Kasnije je lična pomoć mladjih radnika do 17-te godine iznosila 2 K, a ostalih radnika 5 K dnevno. U članove porodice pribrojavalo se još i starog oca i majku nezaposlenog. Ako je nezaposleni ili koji njegov porodični član imao kakvih drugih prihoda, onda je i nezaposlenička pomoć bila umeravana u srazmeri sa tim sporednim prihodima. Ova Naredba je zamenjena novom Naredbom od 30 septembra 1919 godine. Po njoj krug lica je proširen na nezaposlene kućne radnike i na nezaposlene članove proizvodjačkih zadruga. Uslovi za

prijem nezaposleničkih pomoći su prošireni, tako da je molilac morao biti najmanje tri meseca neprekidno nastanjen u jednom mestu, da je bio najmanje dve godine zaposlen pre nego se je prijavio kao nezaposlen. — Sem toga Povereništvo za socijalno staranje pri Pokrajinskoj vladi u Ljubljani oviašćeno je, da za pojedine skupine radnika i nameštenika može ograničavati vreme nezaposleničkih pomoći, »s obzirom na stanje radnog tržišta«. Propisan je žalbeni postupak i rokovi za žalbe lica, koja su nezadovoljna odlukama nadležnih organa u pitanju odmeravanja pomoći i u istupno-kaznenim delima. U red nezaposleničkih pomoći spadale su i povlastice u vožnji, a uredi za posredovanje rada bili su dužni snositi celokupne troškove nezaposlenih koji su išli na rad. Daljom jednom Naredbom od 6 aprila 1920 godine, nezaposlenička pomoć je ograničena na trajanje od četiri sedmice, a u izuzetnim slučajevima najduže do dva meseca. Povereništvo za socijalno staranje je ovlašćeno da prema prilikama i potrebama odredjuje krug lica sa pravom uživanja nezaposleničkih pomoći. Nezaposleni, koji odbija bez opravdanog razloga da primi posao, bio je odbijen od pomoći.

c) Dalmacija. Na području Dalmacije zatečen je na snazi jedino Zakon o penzionom osiguranju službenika iz 1906 godine, o kome smo već dali potreban pregled u prethodećoj tački. Osim toga, Pokrajinska vlada za Dalmaciju u Splitu nije donosila ili barem nije objavljivala nikakve naredbe u vezi sa organizovanjem službe zbrinjavanja nezaposlenih. Poslove te službe je vršilo Povereništvo za socijalno staranje Pokrajinske vlade neposredno ili preko područnih državnih upravnih i samoupravnih organa (opština).

d) Hrvatska i Slavonija. Za područje Hrvatske i Slavonije nije postojalo nikakvih nasledjenih propisa, koji bi se odnosili na službu zbrinjavanja nezaposlenih preko posebnih ustanova ili uopšte javnih vlasti. Brigu o nezaposlenima vodilo je Povereništvo za socijalno staranje Pokrajinske vlade u Zagrebu neposredno i preko područnih državnih upravnih vlasti i opštinskih i gradskih samouprava. Od objavljenih naredaba, poznata je svega jedna jedina i to Naredba od 29 marta 1920 godine, koja nije ništa drugo nego detaljna obrada već pomenutog Rešenja Ministarskog saveta od 2 oktobra 1919 godine, kojom se nezaposlenim radnicima priznaje pravo povlastice od 50% u vožnji na državnim i od države subvencioniranim prevoznim sredstvima (železnice, ladje, poštanska kola). U toj se Naredbi pominju, istina, »burze rada«; ali o njihovoj organizaciji nije bila objavljena nikakva naredba. — Jedno je jasno: da je službu zbrinjavanja nezaposlenih obavljao, svakako, državni aparat, dakle na teret državnog budžeta.

e) Bosna i Hercegovina. Na području Bosne i Hercegovine takodje nije zatečeno nikakvo zakonodavstvo, koje bi moglo biti korisno upotrebljeno za službu zbrinjavanja nezaposlenih, već je Pokrajinska vlada u Sarajevu bila prinudjena da donosi propise ad hoc. Tako je bila doneta Naredba od 4 aprila 1919 godine, kojom je bio ustanovljen Ured za posredovanje kod nameštenja nezaposlenih radnika i omogućeno osnivanje njegovih mesnih organa: okružnih povereništava i mesnih podružnica. Cela ta služba bila je, uglavnom, naslonjena na već izgradjenu službu radničkog bolesničkog osiguranja. U Središnom uredu u Sarajevu kao njegova samouprava bilo je obrazovano Zemaljsko povereništvo, sastavljeno od pretsednika i po četiri pretstavnika radnika i poslodavaca. Zemaljsko povereništvo je imalo svoj izvršni samoupravni organ Upravni odbor, sastavljen od pretsednika i po dva člana iz reda pretstavnika radnika i poslodavaca iz reda članova Zemaljskog povereništva. Okružna povereništva su imala samoupravu od 4 člana: po dva pretstavnika radnika i poslodavaca. Poslodavci su bili obavezni da odmah jave otpust više od pet radnika. Radnici, pak, bili su obavezni da prijave svoju nezaposlenost najkasnije u roku od tri dana po prestanku rada. Za neizvršenje tih odredaba propisane su znatne kazne. Sve troškove ove službe podnosila je država iz vlastitih sredstava.

Daljom Naredbom od 13 aprila 1919 godine, koja je bila kasnije više puta menjana, dopunjavana i produžavana, propisane su nezaposleničke pomoći i po-

stupak za njihovo podeljivanje. — Po ovoj Naredbi u krug lica koja su mogla očekivati nezaposleničku pomoć spadali su svi nezaposleni radnici i nameštenici, koji su obavezni na osiguranje za slučaj bolesti prema onda važećem zakonodavstvu. Nezaposlenička pomoć je priznavana i bolesnim radnicima i to u visini razlike na hranarinu. Strani državljani, koji nisu radili bar tri meseca na području Bosne i Hercegovine, mogu uživati nezaposleničke pomoći samo pod uslovom ugovornog reciprociteta i regresa. Pored toga, propisani su detaljni uslovi za prijem pomoći. Pomoć je bila dnevna i u vidu naknade za poputninu. Dnevna pomoć je varirala prema tome, koji je razred u bolesničkom osiguranju pripadao nezaposlenome, te je prema tome i dnevna pomoć iznosila od 0.60 K do 8 K dnevno, a isplaćivana je najduže za vreme od 90 dana u jednoj kalendarskoj godini. Poputnina je iznosila najviše 60% od sedmodnevne redovne pomoći, dakle od 4.20 do 56 K. Postojalo je pravo žalbe protiv odluka o odmeravanju visine pomoći, pri čemu su nadležni organi mogli uzeti u obzir sve eventualne prihode nezaposlenog i članova njegove porodice i u vezi sa time sniziti ili i sasvim uskratiti pomoć. Sve nezaposleničke pomoći padale su na teret državne blagajne.

II. ZBRINJAVANJE NEZAPOSLENIH PREKO JEDINSTVENIH DRŽAVNIH BERZA RADA

Pored zakonodavstva koje smo naveli u prethodnom razdelu, koje je mahom pokrajinskog karaktera, ovde prethodno valja potpunosti radi da pomenemo, da je centralna vlada u Beogradu ipak imala u vidu nezaposlenost kao problem čitavog državnog područja, pored invalidskog problema, koji je tada bio još u tesnoj vezi sa nezaposlenošću radnika i nameštenika. Tako možemo navesti, da je još polovinom 1921 godine bilo pomišljano da se pruži zadovoljavajuće rešenje problema nezaposlenosti, provodjenjem osiguranja radnika za slučaj nezaposlenosti (Uredba o uredjenju osiguranja radnika za slučajeve bolesti i nesreće od 27 juna 1921 godine) pre nego što se je i mislilo na zavodjenje penzionog osiguranja radnika (za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti). Slična odredba iz pomenute Uredbe našla je mesta i u Zakonu o osiguranju radnika od 14 maja 1922 godine (koji je zamenio tu Uredbu). Medjutim, te su odredbe ostale neiskorišćene.

Polovinom 1922 godine, pak, pojavljuje se jedinstveni Zakon o zaštiti radnika (od 28 februara 1922 godine), koji, izmedju ostaloga, sadrži u svome IV odeljku (§§ 70—107a) odredbe o ustrojstvu državnih berza rada u celoj Kraljevini. Dne 14 juna 1922 godine, kada je stupio na snagu taj Zakon, stavljeni su van snage svi oni propisi pokrajinskih vlada i ostali propisi, koji su uredjivali pitanje zbrinjavanja nezaposlenih radnika na način drukčiji nego je to bilo propisano samim tim Zakonom. Taj Zakon je u potpunosti ostao na snazi sve do 10 decembra 1927 godine, kada je najveći broj odredaba njegovog IV odeljka bio zamenjen »Uredbom o organizaciji posredovanja rada itd. od 26 novembra 1927 godine«. U daljim retcima ćemo dati prikaz organizacije državnih berza rada i vrsta nezaposleničkih pomoći po tome Zakonu.

Kao što su povereništva pokrajinskih vlada imala da vode vrhovno staranje o nezaposlenima na svojim područjima, tako je po ovome Zakonu tu brigu na sebe preuzela Država preko Ministarstva socijalne politike. U Ministarstvu je predvidjeno obrazovanje Središne berze rada, koja je imala da organizuje radno tržište i da pruža nezaposleničke pomoći ili neposredno ili preko (mahom) oblasnih i njihovih mesnih državnih berza rada. Na čelu tih državnih berza rada su se nalazili sekretari, koji su, kao i ostalo pomoćno osoblje, bili državni službenici. Pri svakoj berzi rada, predvidjeno je obrazovanje naročitog organa — upravnog odbora, koji je imao savetodavne funkcije prema sekretaru kao glavnom organu berze rada. U Središnoj berzi rada, Upravni se odbor sastojao od 12 lica, od kojih je po polovina bilo iz reda pretstavnika radnika i poslodavaca. Pored tog Upravnog odbora, kao širi pomoćni organ Središne berze rada, predvidjena je »zemaljska skupština svih berza rada u zemlji«. Mesne berze rada su takodje imale svoje upravne odbore, koji su bili sastavljeni od 6 lica, od kojih su po tri bili pretstavnici radnika i poslodavaca. Oblasna berza je imala isti upravni odbor, koji je bio u mesnoj berzi rada, koja je ujedno vršila funkcije oblasne berze rada, pored svojih redovnih funkcija. Mesne berze rada, pak, mogle su, po prethodnom odobrenju Središne berze rada osnivati svoja »zastupništva (filijale)«. Nije predvidjen nikakav savetodavni organ (upravni odbor) pri tim zastupništvima. — U glavnom, ovim Zakonom je sankcionisano stanje koje je bilo nasledjeno iz perioda pokrajinske službe zbrinjavanja nezaposlenih radnika, što se tiče mesta u kojima su bile već organizovane pokrajinske berze rada i one su jednostavno pretvorene u naziv »državne berze rada«, — što su zapravo i dotada bile.

Glede pomaganja nezaposlenih radnika, u samome Zakonu nisu pobliže odredjene vrste novčanih pomoći, već je ovlašćeno Ministarstvo socijalne politike da o tome donese bliže odredbe. Pomenuto je izrično, da berze rada izdaju nezaposlenim radnicima »naročite dozvole za putovanje u pola cene« (objave) na svim državnim i državom subvencioniranim prevoznim sredstvima. Ovo je pravo, kao trajna povlastica nezaposlenih, nasledjeno još iz srbijanskog Zakona o radnjama od 29 juna 1910 godine, pa je bilo produžavano posle Evropskog rata, zatim preuzeto u ovome Zakonu, da kasnije bude regulisano detaljnijim odredbama, ali je ono u suštini ostalo isto. Dalje, glede kruga nezaposlenih lica, koja su se mogla koristiti uslugama državnih berza rada besplatnim posredovanjem rada i službe, izgleda da uopšte nema granica: to je pravo pripadalo svim vrstama nezaposlenih, bez razlike pola, koji su želeli neki rad ili službu. Isto to vredi i za krug nezaposlenih, koji su se mogli koristiti nezaposleničkim pomoćima. Jer, berze su bile ovlašćene, da u granicama budžetske mogućnosti pružaju »potpore u novcu, hrani, prenoćištu ili druge vrste«, nezaposlenim radnicima, »koji se kod njih budu za rad prijavili, i ovaj ne bi mogli dobiti« (§ 99).

Propisano je da se vodi računa o tome, da li u izvesnom preduzeću postoji štrajk ili isključenje. Iz ranijeg zakonodavstva je preuzeta odredba, kojom su obavezni svi poslodavci, da prijave berzi rada otpust pet ili više radnika. Nova je odredba, kojom je nametnuta obaveza državnim i samoupravnim vlastima i koncesioniranim preduzećima, da svoje radnike i nameštenike nabavljaju preko berza rada. Propisana je zabrana rada obrtnim berzama rada (posredovanje rada i službe u vidu obrta) u onim mestima, u kojima postoje ili budu osnovane berze rada.[1] Naprotiv omogućeno je, da pored državnih berza rada mogu postojati berze rada neobrtnog karaktera (sindikalne, opštinske ili raznih dobrotvornih društava), koje posreduju rad ili službu bez svrhe zarade.

U svrhu provodjenja Zakona, Ministar socijalne politike izdao je jedno Naredjenje od 29 novembra 1922 godine, na osnovu koga je nezaposleničke pomoći Berza u Beogradu do sto dinara isplaćivala po naredjenju šefa Otseka za posredovanje rada, a iznose preko 100 dinara po naredjenju ministrovom ili njegovog pomoćnika.

Tek početkom 1924 godine, Ministar socijalne politike izdao je jedno Naredjenje od 22 februara 1924 godine, kojim je imalo da se zavede način isplaćivanja i odrede vrste pomoći, kao i uslovi za prijem nezaposleničkih pomoći. Što se tiče kruga lica, ovim Naredjenjem je propisano, da se nezaposlenim radnicima, »kada usled nezakrivljene nezaposlenosti ostanu bez zarade ili gube toliko na zaradi, da je njihov materijalni opstanak ugrožen, kao i njihovoj neposrednoj porodici«, a nemaju drugih kakvih dovoljnih prihoda, »izdaje, prema potrebi, ili redovna dnevna ili izredna jednokratna pomoć«. Ovo Naredjenje upotpunjuje napred pomenute odnosne odredbe Zakona u pogledu vrsta novčanih pomoći (redovne i vanredne) i time što uslovljava da za nezaposlenost ne sme biti krivice do nezaposlenoga. Dnevni iznos redovne pomoći utvrdjen je na 10 dinara za nezaposlenog, i po 5 dinara za svakog nezbrinutog člana porodice. Visina vanredne pomoći je posredno utvrdjena tako, da ona iznosi polovinu vrednosti putne karte do mesta odredišta, ali ne više od 30 dinara, tj. trodnevnog iznosa redovne pomoći. Pomoći su izdavane, naravno, ukoliko je bilo raspoloživih budžetskih kredita. Pomoći su imale izdavati berze rada u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, Mariboru i Nišu. Pomorcima su nezaposleničke pomoći imale deliti (kao pomoćni organi državnih berza rada) pomorske inspekcije rada u Splitu i u Bakru.

* * *

Iako je samim Zakonom, pa i pomenutim naredjenjima Ministarstva socijalne politike propisano da pomoći padaju na teret državnog budžeta — kao što je uostalom bio slučaj i u periodu pokrajinskog zbrinjavanja neza-

[1] Upor. Ilija P. Perić: Obrtne berze rada (privatni biroi za posredovanje rada i službe), »Radnička zaštita«, 1932, str. 646 i sl.

poslenih radnika i nameštenika —, ipak je još 1922 godine udaren pravni temelj za finansijsku autonomiju naše javne službe zbrinjavanja nezaposlenih. Naime, Finansijskim zakonom za 1922-23 godinu ovlašćen je Ministar socijalne politike i on je to ovlašćenje koristio i propisao Naredbu od 7 decembra 1922 godine o ubiranju prireza za nezaposlenost. Taj prirez ubire Središni ured za osiguranje radnika preko svojih mesnih organa i njegova visina se odmerava prema visini prinosa koji plaćaju radnici i njihovi poslodavci u grani osiguranja za slučaj bolesti. (Kasnije je taj prirez podvostručavan i dalje povećavan, ali ga i nadalje ubiru mesni organi Suzor-a). Već počevši sa 1 januara 1923 godine, Suzor je otpočeo sa ubiranjem prireza za nezaposlenost a ulagao ga je, uglavnom, kod Državne hipotekarne banke u Beogradu. Po toj Naredbi od 7 decembra 1922 godine, predvidjena su dva zasebna »Fonda«. U jedan je ulazilo 40%, a u drugi ostalih 60% ubranih prireza (po odbitku troškova ubiranja). Fond koji se je obrazovao od 40% ubranih prireza služio je za obezbedjenje nezaposlenog radništva za slučaj privredne krize; o upotrebi ostalog prireza imao je rešavati Ministar socijalne politike prema ukazanoj potrebi. — Iz svega ovoga se vidi tendencija Države da emancipuje finansijski servis javne službe zbrinjavanja nezaposlenih od državnog budžeta, — što je pet godina kasnije i postignuto, jer su to dozvoljavale već prilično narasle rezerve gotovine iz ubranih prireza za nezaposlenost u periodu od 1923—1928 godine.

Pored navedenih mera zakonodavnog karaktera, u ovome razdoblju je doneto nekoliko važnih propisa u vezi sa zaštitom domaće nezaposlene radne snage — regulisanjem pitanja zaposlenja stranih državljana, upravo ograničavanjem njihovog zaposlenja kod nas. Pored toga, u vezi rešenja pitanja zaštite i narodnog priznanja ratnim invalidima i drugim žrtvama Evropskog rata, doneti su odgovarajući propisi o naročitom povlašćenju kod posredovanja rada i zaposlenja lica zaštićenih invalidskim zakonodavstvom.

Krajem 1927 godine, Finansijskim zakonom za 1927-28 godinu je bilo omogućeno, da se dotadašnje državne berze rada preobrate u javne berze rada preuzimajući i celokupni inventar i arhivu onih prvih. Oslanjajući se na taj zakonski propis, omogućeno je bilo tom prilikom, da se celokupna dotadašnja državna služba staranja o nezaposlenima postavi na samoupravnu osnovicu, sa aparatom koji više nije spadao u status državnih službenika.

III. ZBINJAVANJE NEZAPOSLENIH PREKO SAMOUPRAVNIH JAVNIH BERZA RADA

Period zbrinjavanja nezaposlenih radnika i nameštenika preko samoupravnih javnih berza rada i njihovih mesnih organa traje sve od pod kraj 1927 godine, pa do polovine 1938 godine, kada je bio zamenjen sistemom osiguranja nezaposlenih za slučaj nezaposlenosti. Glavni pravni propisi, na

kojima se zasniva služba zbrinjavanja nezaposlenih radnika preko samoupravnih javnih berza rada nalaze se u: Uredbi o organizaciji posredovanja rada, davanja neposredne pomoći nezaposlenim radnicima, kao i davanja jevtinih zajmova za podizanje radničkih stanova od 26 novembra 1927 godine; u njenoj Provedbenoj naredbi od 10 jula 1928 godine; zatim u prilično broju izmena i dopuna pomenute Uredbe i njene Provedbene naredbe; u Naredbi o zbrinjavanju nezaposlenih radnika i nameštenika od 15 decembra 1935 godine (koja je docnije u nešto preradjenom-izmenjenom i dopunjenom obliku objavljena kao Uredba od 25 novembra 1937 godine); i u drugim propisima, koji će biti pomenuti na pojedinim mestima u daljim izlaganjima.

Posle državnih berza rada i na njihovo mesto javljaju se: Centralni odbor za posredovanje rada u Beogradu na mesto dotadašnje Središne državne berze rada, a sa Središnom berzom rada kao pomoćnim administrativnim organom pomenutog Centralnog odbora; javne berze rada na mesto dotadašnjih oblasnih berza rada; podružnice mesto ranijih mesnih državnih berza rada; ekspoziture javnih berza rada mesto ranijih zastupništava (filijala) državnih berza rada; i, počevši od 1936 godine, — povereništva javnih berza rada, kao najniži mesni organi javnih berza rada. Terminologija naziva javnih berza rada i njihovih mesnih organa je, počevši od 1936 godine, zamenjena tako da se nazivaju: javne berze rada kao »oblasne uprave posredovanja rada«; podružnice, ekspoziture i povereništva javnih berza rada kao »mesne uprave posredovanja rada«; a Centralni odbor je još tokom 1932 godine, zajedno sa svojom Središnom berzom rada, nazvan kao nadleštvo pod imenom »Središna uprava za posredovanje rada«, sa sedištem u Beogradu.

Prvobitno, tj. do obrazovanja Središne uprave za posredovanje rada Centralni odbor za posredovanje rada bio je vrhovni samoupravni organ javne službe zbrinjavanja nezaposlenih radnika u Jugoslaviji. Taj se je Centralni odbor sastojao od pretsednika, koji je bio činovnik Ministarstva socijalne politike koga je postavljao sam Ministar, i od po jednog pretstavnika poslodavaca i radnika, delegiranog od Centrale industrijskih korporacija odnosno Centralnog sekretarijata radničkih komora iz Beograda. Kasnije, po obrazovanju Središne uprave za posredovanje rada, kao vrhovnog samoupravnog i upravnog organa javne službe zbrinjavanja nezaposlenih radnika i nameštenika, u njenom sastavu je predvidjeno obrazovanje naročito proširenog Centralnog odbora za posredovanje rada. Taj novi Cetralni odbor sastoji se iz pretsednika, — koji je viši činovnik Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja a koga postavlja već Ministarski savet na predlog Ministra socijalne politike i narodnog zdravlja i koji je po svome položaju ujedno i upravnik Središne uprave za posredovanje rada, — i, prvobitno, od 8, a kasnije od 14 članova, od kojih su polovica delegati poslo-

davaca, a polovica delegati radnika (najobičnije respektivnih komora). Taj novi Centralni odbor bira iz svoje sredine jednog pretstavnika iz reda radnika i jednog iz reda poslodavaca, koji zajedno sa pretsednikom Centralnog odbora sačinjavaju izvršni samoupravni organ Centralnog odbora i naziva se Pretsedništvo centralnog odbora za posredovanje rada (To sadašnje Pretsedništvo, po svome sastavu, potpuno sliči ranijem Centralnom odboru za posredovanje rada). U sastav Centralnog odbora dotično njegovog Pretsedništva ulazi pretstavnik Glavne kontrole čijem nadzoru podleži celokupno novčano i računsko poslovanje javne službe zbrinjavanja nezaposlenih. Pored pretstavnika Glavne kontrole, predvidjeno je — iako do danas nije bilo potrebe da to bude i provedeno — da u Centralni odbor može ući i jedan pretstavnik Ministra finansija radi kontrole nad utroškom eventualnih subvencija iz državnog budžeta za pomaganje nezaposlenih radnika.

U mesnim organima Središne uprave za posredovanje rada, osim u povereništvima, postoje takodje izvesni samoupravni organi. Tako, u oblasnim upravama, tj. javnima berzama rada postoje upravni odbori, koji se sastoje svaki od 7 članova sa pretsednikom, od kojih su po tri člana pretstavnici radnika i poslodavaca. Upravni odbor, poput Centralnog odbora, ima svoj samoupravni izvršni organ — ravnateljstvo, koje se sastoji o pretsednika upravnog odbora i po jednog člana upravnog odbora iz reda relegata radnika i poslodavaca. U nižim mesnim organima, tj. u podružnicama i u ekspozituramа javnih berza rada postoje izvesni organi, koji se ne mogu nazvati »samoupravni«, jer im je gotovo cela funkcija sadržana u izvršavanju odluka pretpostavljenih samoupravnih organa i u vodjenju nadzora nad poslovanjem uprava kod kojih su delegirani. Kod povereništava nema samoupravnih organa; ali, neposredni nadzor nad njihovim poslovanjem najobičnije vrši jedan od viših činovnika opštinske uprave mesta u kome se nalazi povereništvo, a može biti obrazovan i poseban kontrolni odbor pod pretsedništvom tog opštinskog činovnika.

Pored tih redovnih organa, tj. uprava za posredovanje rada, koje vrše opštu službu posredovanja rada i pomaganja nezaposlenih radnika i nameštenika, mogu biti obrazovane i posebne stručne berze rada. Time je data mogućnost za reorganizaciju javne službe posredovanja rada u pravcu profesionalne specijalizacije posredovanja rada i pomaganja nezaposlenih. Naime, odlukom Ministra socijalne politike i narodnog zdravja mogu biti zasnovane, uglavnom, dve vrste stručnih berza rada: jedne, koje će u okviru Središne uprave za posredovanje rada preuzeti pod svoju brigu izvesne skupine radnika koji su već obuhvaćeni službom zbrinjavanja u nezaposlenosti, ali za koje bi se ukazala potreba pojačanog staranja i potreba davanja većih nezaposleničkih pomoći, nego što su pomoći, koje mogu uživati kao i ostali nezaposleni, koji su kao članovi Središne uprave za posredovanje rada već obezbedjeni u nezaposlenosti; druge, koje će u svoje članstvo obuhvatiti

skupine radnika i nameštenika koji nisu članovi Središne uprave za posredovanje rada, tj. koji nisu obuhvaćeni postojećim sistemom zbrinjavanja nezaposlenih preko uprava posredovanja rada. Sastav samouprave tih stručnih berza rada i uredjenje svega onoga, što je potrebno za pravilno odvijanje poslovanja tih uprava u vezi sa postojećom organizacijom službe zbrinjavanja nezaposlenih, kao i utvrdjivanje visine pomoći propisuje Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja naredbenim putem.

Opštine (gradske i seoske) su pozvane na prisniju saradnju sa upravama posredovanja rada. Pored njihove obaveze, da o vlastitom trošku stavljaju na raspoloženje upravama posredovanja rada potrebne prostorije za službeno poslovanje, zgrade za radnička prenoćišta i radničke kuhinje i grejališta, dužne su još da kao pomoćni organi uprava posredovanja rada vrše i sve poslove iz oblasti službe zbrinjavanja nezaposlenih, a ne samo izdavanje objava za povlašćenu vožnju.

Uredjeno je pitanje organizacije i poslovanja neobrtnih berza rada, koje su dobile naziv ustanova posredovanja rada, i koje stoje pod vrhovnim nadzorom Središne uprave za posredovanje rada i koja o njima vodi zaseban registar. Time je uspostavljena nužna koordinacija celokupne javne službe posredovanja rada u zemlji.

Pored uobičajenih zadataka iz oblasti službe posredovanja rada i pomaganja nezaposlenih radnika, Središnoj upravi za posredovanje rada i njenim mesnim upravama i stručnim berzama u njenome sastavu, stavljeni su u dužnost novi zadaci. Tako, Središna uprava za posredovanje rada vrši neposredno i preko svojih organa staranje o posredovanju i rasporedu rada pomoraca i lučkih radnika, a propisana je mogućnost za neposredno staranje i za rudarske i topioničke radnike; pored toga vodi stručnu biblioteku — Socijalnu biblioteku Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja; ima službu izdavanja, kontrole i statistike svih povlastica socijalnog značaja (nezaposleni radnici, pečalbari, invalidi itd.); u najnovije vreme joj je stavljena u dužnost služba štampanja, vodjenja kartoteka i statistike radničkih ili poslovnih knjižica, koje treba da budu jednoobrazne za celu Kraljevinu; itd.

Što se nezaposleničkih pomoći tiče, one se u ovome periodu razlikuju na redovne ili novčane dnevne, na novčane putne i na novčane vanredne ili jednokratne pomoći.Te pomoći mogu biti u celosti ili delomično zamenjene pružanjem alikvotne vrednosti u hrani, odeći i obući ili u plaćenom konačištu ili u ogrevnom materijalu i slično. Redovna pomoć je utvrdjena na 10 dinara dnevno najviše i pripada nezaposlenom radniku kao njegova lična pomoć, a isplaćuje se u trajanju od najduže 6 nedelja. Trajanje uživanja redovne pomoći uslovljeno je trajanjem zaposlenja, koje se računa u vremenu od dve godine unatrag počevši od dana prijave nezaposlenosti upravi posredovanja rada ili opštini. Nezaposleni, koji ima uslove za primanje redovne

pomoći, može uživati još i dodatak na porodicu u iznosu od 3 dinara dnevno najviše za članove svoje porodice, koji nisu zbrinuti. Porodični dodatak može uživati najviše 6 članova porodice (žena i petoro dece ili šestoro dece: bračni ili vanbračni, pod uslovom da žive u zajedničkom domaćinstvu sa nezaposlenim). Ukoliko nezaposleni ili članovi njegove porodice imaju dovoljno drugih prihoda za izdržavanje, nezaposleni nema pravo na redovnu pomoć ni na porodični dodatak. Sem toga, odlukom nadležnog upravnog odbora oblasne uprave posredovanja rada može biti iznos dnevne pomoći snižen ispod 10 dinara, kao i porodičnog dodatka ispod 3 dinara, vodeći računa o budžetskim sredstvima kao i o tome da li je nezaposleni kvalifikovani radnik i o mestu stalnog prebivanja (grad, selo). Otuda, kada se sve te mogućnosti uzmu u obzir, po ovome sistemu ni redovna odnosno novčana dnevna pomoć nema karakter prava radnika na pomoć, već tu pomoć čini više ili manje fakultativnom. — Jednom dopunom propisa, počevši sa 16 decembra 1936 godine, nezaposlenima koji ispunjavaju uslove za prijem redovne pomoći priznata je tzv. dodatna redovna pomoć. Prema toj dopuni, redovna pomoć može biti isplaćivana u najboljem slučaju kroz 12 nedelja, dakle u dvostrukom trajanju prema dotadašnjoj redovnoj pomoći. — Putne pomoći se razlikuju na novčane putne i na pomoć u povlastici u vožnji. Novčane putne se sastoje iz plaćanja nezaposlenom vrednosti podvozne cene preko iznosa priznatog povlasticom — »objavom« i iz poputnine (viaticum). Drugi deo putne pomoći sastoji se iz »objave«, sa kojom radnik plaća polovinu vrednosti za prevoz u III razredu železnice ili broda. Počevši od prve polovine 1937 godine, nezaposleni radnici kao i pečalbari mogu se koristiti povlasticom od 75% redovne vozne cene u III razredu, — ali je Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja obavezno da budžetom svake godine obezbedjuje potreban iznos koji isplaćuje Ministarstvu saobraćaja kao naknadu za povlastice koje se priznaju nezaposlenima za prevoz na državnim saobraćajnim sredstvima. — Vanredne ili jednokratne pomoći isplaćuju se jedino onda, ako uprave posredovanja rada imaju za to raspoloživih sredstava. Te se pomoći mogu isplaćivati nezaposlenim radnicima, bez obzira da li su ikada ranije plaćali prirez za nezaposlenost, odjednom najviše do 150 dinara ili u toku jedne godine najviše do 300 dinara; za nezbrinutog člana porodice, do 5 članova ukupno, odjednom do 30 dinara, ili u toku godine do 60 dinara svakome članu porodice, ili maksimum godišnje 300 dinara za pet članova.

U ovom periodu zbrinjavanja nezaposlenih preko samoupravnih javnih berza rada, detaljno je uredjeno pitanje povlašćene vožnje nezaposlenih ne samo na državnim saobraćajnim sredstvima, već i na parobrodima od države subvencioniranih privatnih parobrodarskih društava. Uredjeno je na dosta zadovoljavajući način rešeno pitanje zaštite domaćih radnika od najezde radnika, naročito kvalifikovanih, iz inostranstva. Sa zakonodavne strane je bolje

uredjeno pitanje prvenstva kod zaposlenja i prilikom posredovanja rada invalidima i ostalim licima zaštićenim invalidskim zakonodavstvom. Državne središne vlasti su u nekoliko navrata svraćale svoju pažnju na problem nezaposlenih radnika, a naročito Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja — u poslednje vreme i Ministarstvo šuma i rudnika —, donošenjem pogodnih zakonodavnih mera pa i odobravanjem znatnih kredita najpre za izvodjenje manjih javnih radova za seoske paupere, a u poslednjim godinama i javnih radova širih razmera radi suzbijanja nezaposlenosti kod industrijskih i zanatskih radnika.

Naročito je potrebno istaći, da je osnovica finansiranja javne službe posredovanja rada ne samo ostala ista kao što je bila zavedena još krajem 1922 godine, već je i pojačavana u nekoliko prilika, tako da se današnji godišnji efekat od ubranih prireza za nezaposlenost može proceniti na oko 45 do 50 milijuna dinara godišnje (bez prireza, koji plaćaju rudarski i topionički radnici posebnom nosiocu, o čemu će biti reči u zasebnom razdelu).

Upravni (službenički) aparat je već pokazao vrlo dobre rezultate, a postavljen je na samoupravnoj osnovici, sa penzionim obezbedjenjem.

Uopšte rezultati službe zbrinjavanja nezaposlenih radnika u ovome periodu, a naročito u pogledu neposrednog pomaganja nezaposlenih vršenjem besplatnog posredovanja rada i pružanjem novčanih pomoći, zatim izgradnjom ustanova za prenoćište i za prehranu nezaposlenih, jesu zadovoljavajući. Tako isto, značajni su rezultati postignuti na polju podizanja radničkih stanova, odobravanjem jevtinih ili beskamatnih zajmova opštinama i zadrugama ad hoc.[1]

IV. SADAŠNJA ORGANIZACIJA JAVNE SLUŽBE ZBRINJAVANJA NEZAPOSLENIH ILI OSIGURANJE RADNIKA I NAMEŠTENIKA U NEZAPOSLENOSTI

Kako se je moglo razbrati iz mestimičnih izlaganja u prethodnom razdelu, sama organizacija sadašnje službe zbrinjavanja nezaposlenih, kako glede sastava samouprave tako i upravnog aparata, ostaje nepromenjena. Na čelu

[1] Vid. Ilija P. Perić: Jugoslovensko socijalno zakonodavstvo, Beograd, 1931; isti: Izgradnja službe posredovanja rada i zbrinjavanja nezaposlenih radnika u Jugoslaviji, Beograd, 1933; isti: Rezultati javne službe posredovanja rada i pomaganja nezaposlenih u Jugoslaviji i njeni problemi u bliskoj budućnosti, »Socijalni arhiv«, 1935, br. 3—4; isti: L' organisation actuelle du service de placement et d'assistance aux chômeurs dans le Royaume de Yougoslavie et ses résultats, »La Roumanie Nouvelle«, Bukurest, god. XI, br. 120 (marta, 1935); str. 3851; zatim redovni statistički podaci u »Socijalnom arhivu«, organu Središne uprave za posredovanje rada, Beograd.

te službe se nalazi Središna uprava za posredovanje rada u Beogradu i ona provodi u život zadatke te službe neposredno i preko svojih mesnih organa — oblasnih i mesnih uprava posredovanja rada. Glavna karakteristika savremenog perioda leži u tome, što se u Jugoslaviji zavodi sistem osiguranja za slučaj nezaposlenosti, koji će do punog svog formalnog izražaja doći tokom tri naredne godine. Naime, početkom jula meseca 1938 godine stupila je na snagu u celosti svojoj već nekoliko puta ranije pomenuta Uredba o zbrinjavanju nezaposlenih radnika od 25 novembra 1937 godine, tj. i u onome svome delu koji sadrži odredbe o vrstama pomoći i uslovima za njihovo uživanje (jer druge odredbe su stupile ranije na snagu i izložili smo ih, uostalom, u prethodnom razdelu). Ta je Uredba ozakonjena odredbom tač. 16 § 119 Finansijskog zakona za 1938-39 godinu. Prema tome, u daljim retcima ćemo, uglavnom, izneti ukratko sistem nezaposleničkih pomoći, koji je stupio u primenu polovinom 1938 godine.

U poredjenju prema ranijem sistemu pružanja pomoći nezaposlenima, po Uredbi je utvrdjeno p r a v o radnika na nezaposleničku pomoć. Naravno, to pravo — kao uostalom svako drugo pravo — pretpostavlja da budu ispunjeni izvesni, tačno u Uredbi utvrdjeni, uslovi. Trebalo bi, možda, očekivati da se ono što se ima primiti po tome pravu naziva imenom »renta«, kako je to npr. kod radničkog osiguranja za slučaj nesreće ili iznemoglosti, starosti i smrti. Medjutim, ni u stranom zakonodavstvu, davanja iz grane osiguranja za slučaj nezaposlenosti nisu krštena imenom rente, već se nazivaju »pomoć«. Taj naziv, uostalom, najviše se približuje pravilnom pojmu za oznaku onoga što se pruža licima pogodjenim posledicama fenomena nezaposlenosti. To je zaista pomoć, a ne renta. Jer, pravi lek protivu nezaposlenosti leži u pružanju rada i službe nezaposlenome; a ono, što se za vreme nezaposlenosti pruža nezaposlenome, nema ipak karakter rente odnosno naknade štete i nije ekvivalenat onoga, što se za vreme nezaposlenosti propusti, — onoga što bi se moglo dobiti (privrediti) da nezaposlenost nije nastupila. Iz tih razloga je i u samome nazivu Uredbe, svakako, izostavljen izraz »osiguranje« i na njegovo mesto upotrebljen pojamno tačniji izraz: »zbrinjavanje«.

Glede pojedinih vrsta pomoći, razlika prema ranijem stanju postoji u toliko, što je dodata jedna nova vrsta i što se pomoći u naravi mogu davati samo u zamenu za novčanu vanrednu pomoć. Nazivi tih pomoći su sledeći: redovna, produžena, putna i vanredna. Glede uslova, koje treba da nezaposleni ispuni, može se reći da ih ima opštih i posebnih. Medjutim, kao opšta karakteristika jeste to, da se gotovo za uživanje ma koje vrste navedenih pomoći traži da je nezaposleni ranije plaćao ma i najmanje vreme prirez za nezaposlenost. Izuzetak je samo u nekojim slučajevima davanja vanrednih pomoći licima, koja tek treba da prvi put stupe na rad ili u službu, kao i kod mladjih kojima je potrebna osobita zaštita ili obuka.

Glavniji uslovi opšte prirode jesu: da je lice koje traži pomoć staro barem 14 godina; da je sposobno i voljno za rad; da je, ako je ranije bilo zaposleno, izgubilo zaposlenje iz opravdanih razloga i da ne može ni vlastitim nastojanjem da se zaposli. Državljanstvo je uslov samo u slučajevima, kada država kojoj stranac pripada diferencijalno postupa sa našim državljanima kada zapadnu u stanje nezaposlenosti. U članove porodice se računaju nezbrinuta deca nezaposlenog (ne i žena, kako je to ranije bilo) do 14-te godine, a ako pohadjaju školu do 18-te godine. Na pomoći nemaju pravo radnici u svim ostalim slučajevima neispunjavanja navedenih uslova, kao ni u slučaju, kada je izrečena uredna kazna zabrane ili uskraćivanja pružanja pomoći, kao npr. u slučaju da nezaposleni odbija da primi nadjeni mu rad ili službu, ili da zloupotrebljava uprave posredovanja rada u ma kome vidu, a to se dokaže.

Redovna pomoć se deli na ličnu pomoć i na porodični dodatak. Porodični dodatak pripada i u slučaju da nezaposleni ima samo jedno dete; dakle, ne čini se nikakva razlika s obzirom na broj dece. Redovna pomoć se odmerava prema članstvu u bolesničkom osiguranju, odnosno prema vremenu za koje su propisani prirezi za nezaposlenost u obračunskom vremenu od 24 meseca i 7 dana, računajući od dana prijave neazposlenosti unatrag. Pravo na redovnu pomoć, nezaposleni stiče sedam dana posle prijave, a radnik povremenih zanimanja (npr. poljoprivredni, šumski, gradjevinarski, ciglarski itd. radovi) četrnaest dana posle prijave nezaposlenosti, s time da je za ove poslednje predvidjen i naročiti postupak kod obračunavanja članstva. Pored toga, stopa redovne pomoći nije više jednostavna kao ranije; ona se diferencira prema tome, u koju je skupinu nadničnih razreda nezaposleni bio pretežno osiguran u radničkom osiguranju za slučaj bolesti (drugim rečima, to zavisi od visine propisanih prireza za nezaposlenost: jer, što je veći nadnični razred, to je i prirez za nezaposlenost veći; dakle, primenjen je princip: što veći prinosi to veća davanja). Trajanje redovne pomoći je utvrdjeno na najmanje 4 (ranije je bilo 2) nedelje, a najviše 26 nedelja (pola godine). Merilo je sledeće: na svakih 8 meseci propisanih prireza za nezaposlenost, pripada 4 nedelje redovne pomoći, tako da po tome ključu za maksimalno obračunsko vreme od 24 meseca može pripasti redovna pomoć od $3 \times 4 = 12$ nedelja redovne pomoći. Medjutim, ovde je primenjen sistem tzv. premije na redovne pomoći u slučajevima dužeg neprekidnog članstva. Tako, nezaposlenom, koji ima neprekidno članstvo od 12 meseci, pripada dodatna redovna pomoć od plus još 6 nedelja, a koji ima neprekidno članstvo od 24 meseca, pripada dodatna redovna pomoć od plus još 14 nedelja. Konkretno: ako je nezaposleni imao 24 meseca članstva (propisanih prireza za nezaposlenost), onda mu pripada, po opštem pravilu, za svakih 8 meseci po 4 nedelje ili $3 \times 4 = 12$ nedelja redovne pomoći; pa, ako se toj normalnoj kvoti dodaju još 14 nedelja dodatne redovne pomoći (jer je nezaposleni imao neprekidno 24 meseca članstva), — onda redovna pomoć, ujedno i maksimalna, može trajati punih

26 nedelja. Apsolutni iznosi redovne pomoći za svaku sedmicu (nedelju) jesu sledeći (u dinarima):

U nadničnom razredu:	Lična pomoć:	Sa dodatkom na porodicu:
III—VIII	60	70
IX—XI	90	110
XII	120	150

Kao što se vidi, od prava na redovnu pomoć su isključeni radnici, koji za vreme zaposlenja, pa usled toga i osiguranja za slučaj bolesti, nisu raspoređeni ni u III nadnični razred kod kojeg mesnog organa Suzor-a. Osim toga, na ovome mestu valja pomenuti, da napred pomenuti dodatni obroci redovnih pomoći od 6 dotično od 14 nedelja neće biti isplaćivani pre nego što se oseti puni efekat od u prošloj godini podvostručenih prireza za nezaposlenost, jer bi za to nedostajala potrebna finansijska sredstva, — a to će moći uslediti najranije tek početkom 1941 godine; prema tome, u praksi će dotle važiti za redovne pomoći najduži rok od 12 nedelja.

Produžene pomoći su pomoći, koje se nezaposlenima koji ispunjavaju uslove za prijem redovne pomoći, a posle iscrpljenja prava na redovnu pomoć, mogu isplaćivati samo u slučaju velike krize usled dugotrajne nezaposlenosti, pod uslovom još da su rezerve za pomoći kod oblasnih uprava za posredovanje rada porasle najmanje na 50,000.000 dinara. Ova vrsta pomoći se, inače, isplaćuje uglavnom, po jednakim načelima kao i redovna pomoć, ali bez dodatka na neprekidnost članstva od 12 odnosno 24 meseca. Iako je ova vrsta pomoći fakultativna, jer na nju nezaposleni nemaju pravo, ipak ona će pretstavljati veliki plus za nezaposlene u doba privredne krize, koja će za sobom povući nezaposlenost u masama.

Putna pomoć glede povlašćene vožnje ne pretstavlja nikakvu novinu po Uredbi. Novina je samo utoliko, što su uprave posredovanja rada ograničene, da za tu vrstu novčane pomoći mogu utrošiti najviše do 5% svih kredita, koji su godišnjim budžetom predvidjeni za pomoći nezaposlenima.

Vanredna pomoć, uglavnom, zadržala je dosadašnji svoj karakter fakultativnosti i trenutnog pružanja pomoći u naročito teškim i opravdanim slučajevima i situacijama u kojima se može naći nezaposleni sam ili i sa članovima svoje porodice. Visina godišnjeg kredita, koji može pojedina uprava posredovanja rada utrošiti na tu vrstu pomoći, ograničena je na 12% celokupnog budžetskog kredita odobrenog za nezaposleničke pomoći za odnosnu godinu.

Pomenuta Uredba označava kao plus još i to, što je njome limitirano, da administrativni i drugi upravni i samoupravni troškovi, godišnje ne smeju da zakon o ženskem in otroškem delu. Kakor v vseh drugih držapremaše za celokupnu službu 20%, ni za pojedinu oblasnu upravu 15% od

trogodišnjeg proseka ubranih (dakle ne samo propisanih!) prireza za nezaposlenost.

Propisano je, dalje, da se obrazuje u sastavu Središne uprave za posredovanje rada Stručna berza rada za pomorce, koja je u formiranju (Pravilnik o njenoj organizaciji od 13 aprila 1938 godine), a koja će preko svojih mesnih organa preuzeti registraciju i posredovanje rada lučkih radnika. Sem toga, omogućeno je da se takodje u sastavu Središne uprave, sporazumno sa Ministarstvom šuma i rudnika, obrazuje Stručna berza rada za rudarske i topioničke radnike. U vezi sa provodjenjem u život pomenutih stručnih berza rada, u Centralni odbor za posredovanje rada, pored potrebnog paritetnog broja pretstavnika zainteresovanih poslodavaca i radnika, ući će i po jedan pretstavnik zainteresovanih ministarstava, tj. konkretno Ministarstva saobraćaja odnosno Ministarstva šuma i rudnika. Za sada još službu zbrinjavanja nezaposlenih rudarskih i topioničkih radnika provodi samostalni nosilac pod nazivom: »Centralni odbor za zbrinjavanje rudarskih i topioničkih radnika«, sa sedištem u Beogradu.

V. ZBRINJAVANJE NEZAPOSLENIH RUDARSKIH I TOPIONIČKIH RADNIKA I NAMEŠTENIKA[1]

Kako smo imali prilike ranije već da pomenemo, zbrinjavanje nezaposlenih ne primenjuje se još na sve kategorije radnika i nameštenika. Iako je tačno da se najveći broj radnika i nameštenika nalazi učlanjen kod Središne uprave za posredovanje rada, ipak jedan znatan broj radništva zaposlenog u privatnoj privredi i to u rudarstvu i u topioničarstvu, kao što u pogledu socijalnog osiguranja ima samostalne nosioce svoje, tako i u pogledu zbrinjavanja za slučaj nezaposlenosti ima svog samostalnog nosioca, koji se zove: Centralni odbor za zbrinjavanje nezaposlenih rudarskih i topioničkih radnika u Beogradu.

Taj Centralni odbor za zbrinjavanje rudara u nezaposlenosti stoji pod neposrednim nadzorom Ministarstva šuma i rudnika, a obrazovan je prve polovine 1932 godine. Poslove zbrinjavanja vrši neposredno i preko glavnih i mesnih bratinskih blagajna (ima ih 5 glavnih i veliki broj mesnih blagajna na pojedinim rudnicima), koje provode ostale grane socijalnog osiguranja rudarskih i topioničarskih radnika. Centralni odbor je sastavljen od pretsednika, rudarskog činovnika Ministarstva šuma i rudnika, i od 11 članova, od kojih je po 5 članova pretstavnika poslodavaca i radnika sa područja 5

[1] Vid. Ilija P. Perić: Problem zbrinjavanja rudara za vreme nezaposlenosti, »Radnička zaštita«, 1932, br. 12; isti: Povodom godišnje skupštine Centralnog odbora za zbrinjavanje nezaposlenih rudarskih i topioničkih radnika, »Socijalni arhiv«, 1935, br. 5—6; isti: Zbrinjavanje nezaposlenih rudarskih i topioničkih radnika u Jugoslaviji, »Socijalni arhiv«, 1937, br. 11—12, str. 334.

glavnih bratinskih blagajna, i jedan delegat Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja — Središne uprave za posredovanje rada u Beogradu. Samouprava pri glavnim i mesnim bratinskim blagajnama uredjena je na sličan način kako je to za odeljke drugih grana socijalnog osiguranja (bolest, nesreća itd.) rudarskih i topioničkih radnika.

Glavni propisi na osnovu kojih se provodi ova služba izdati su još u 1932 godini i kasnije menjani i dopunjavani. Medjutim, najvažnije odredbe sadržane su u Pravilima bratinske blagajne od 30 decembra 1937 godine. Po odredbama tih Pravila, zbrinjavanje nezaposlenih rudarskih i topioničkih radnika je uključeno kao zaseban odeljak pri glavnim i mesnim bratinskim blagajnama, sa nazivom »Odeljak za osiguranje nezaposlenih rudarskih i topioničkih radnika«.

Prema tim odredbama, a na osnovu samostalnih prireza za nezaposlenost, koje po polovini plaćaju rudarski i topioničarski radnici i njihovi poslodavci još počevši od kraja 1931 godine, izdržava se organizacija službe i crpe se sredstva za davanje nezaposleničkih pomoći. Prirezi su procentualno niži za više od 50% od prireza za nezaposlenost, koje plaćaju radnici i poslodavci, kao članovi Središne uprave za posredovanje rada. Osim besplatnog posredovanja rada, nezaposleni rudarski i topionički radnici, koji se smatraju kao punopravni članovi bratinske blagajne — tj. koji ispunjavaju uslove, da budu osigurani u svim granama socijalnog osiguranja, pa i penziono — imaju pravo na nezaposleničke pomoći. Te nezaposleničke pomoći razlikuju se po vrstama na: redovne, putne i vanredne. U pogledu uslova, visine i trajanja uživanja tih pomoći, primljeni su slični principi kako je kod opšteg zbrinjavanja nezaposlenih bilo kod Središne uprave za posredovanje rada pre stupanja na snagu sistema osiguranja nezaposlenih radnika u nezaposlenosti. Razlika je jedino kod redovnih pomoći, što se nezaposlenim rudarskim i topioničkim radnicima ne isplaćuju dodatne redovne pomoći; pa, prema tome, za njih redovne pomoći se isplaćuju do 10 dinara dnevno, a najduže u trajanju do 6 nedelja.

Medjutim, kako smo imali prilike to već napred reći, ova samostalna grana službe zbrinjavanja nezaposlenih rudarskih i topioničkih radnika ima izgleda da se uskoro priključi postojećoj opštoj službi zbrinjavanja nezaposlenih preko Središne uprave za posredovanje rada.

VI. JAVNA SLUŽBA ZBRINJAVANJA NEZAPOSLENIH I MEDJUNARODNI UGOVORI

Kraljevina Jugoslavija je članica Medjunarodne organizacije rada od njenog postanka, dakle odmah iza prestanka Evropskog rata. Kao članica, ona je preuzela na sebe izvesne obaveze, glede nacrta konvencija koje su tokom rada Konferencija Medjunarodne organizacije rada bile donošene. Sa

druge strane, naša Država je u bilateralnim ugovorima sa pojedinim državama nastojala da uredi odnose i u pogledu posredovanja rada i službe pomaganja nezaposlenih radnika.

Tako je još 1927 godine izvršena ratifikacija Konvencije o nezaposlenosti od 29 oktobra 1919 godine, kojom smo obavezni da ukazujemo usluge kod besplatnog posredovanja rada nezaposlenim radnicima državljanima ostalih država-članica Medjunarodne organizacije rada koje su izvršile ratifikaciju te Konvencije. Ratifikaciju te Konvencije su izvršile sve znatnije evropske i vanevropske države (izuzev Saveza Socijalističkih Sovjetskih Republika, Sjedinjenih Država Severne Amerike i Kine).

Početkom 1930 godine ratifikovala je naša Država Konvenciju o posredovanju za uposlenje pomoraca od 15 juna 1920 godine, kojom smo obavezni da vršimo besplatne usluge prilikom posredovanja rada pomorcima, pripadnicima država, koje su kao članice Medjunarodne organizacije rada istotako izvršile ratifikaciju te Konvencije. Gotovo jednaki broj država je ratifikovao i tu Konvenciju, kao i onu napred pomenutu, izuzevši još i Veliku Britaniju.

Što se tiče dvostranih ugovora, možemo pomenuti, da oni postoje samo prema Kraljevini Italiji, Republici Francuskoj i Kraljevini Rumuniji, kao specijalni ugovori, sa kojima se uredjuje pitanje posredovanja rada, a još i pitanje pomaganja nezaposlenih u odnosu na rumunske državljane. Sa ostalim državama je pitanje zbrinjavanja nezaposlenih neodredjeno, već su putem opštih fraza priznata prava postupanja sa obostranim državljanima po načelu najvećeg povlašćenja u pogledu mogućnosti zaposlenja. No, pri tome se ima uvek imati u vidu postojeće zakonodavstvo, kojim je svedena u uske granice mogućnost zaposlenja stranih državljana kod nas, pa otuda i praktična mogućnost posredovanja rada stranim državljanima, pripadnicima tih država svedena je, osim kod posredovanja rada stranim pomorcima, na najmanju meru.

VII. ZAVRŠNI POGLEDI

Iz prethodnih letimičnih izlaganja o razvoju naše javne službe zbrinjavanja nezaposlenih radnika i nameštenika, uočavaju se izvesne karakteristike sa raznih tačaka gledišta. Ako posmatramo celu ovu službu s gledišta njene organizacije, onda ćemo zapaziti dva velika razdoblja: razdoblje državne i razdoblje samoupravne (autonomne) organizacije. Granica izmedju njih leži negde pri kraju 1927 godine, kada se organizacija zasniva na samoupravi, koja i danas traje. — Sa gledišta vrela za finansiranje te službe, opet se razlikuju dva perioda: period državnog i autonomnog finansiranja. No, granica tih dvaju razdoblja je nesigurna, pošto je ubiranje prireza za nezaposlenost počelo još sa 1923 godinom, a organizacija je prešla na samoupravu — kako

smo već videli — tek početkom 1928 godine. — Takodje sa gledišta davanja, tj. pomoći koje je ta služba ukazivala nezaposlenima, ocrtavaju se, uglavnom, dva krupna razdoblja: razdoblje fakultativnog pomaganja, koje traje do kraja prve polovine 1938 godine, i razdoblje posle toga, kojega je karakteristika osiguranje nezaposlenih radnika i nameštenika. — Sa gledišta kruga lica, koji mogu da se koriste uslugama službe zbrinjavanja ili osiguranja nezaposlenih, zapaža se bezbroj diferencijacija, tako da se ne može govoriti o kakvim razdobljima. Medjutim, ipak, može se podvući činjenica, da su rudarski i topionički radnici — sa izuzetkom za vreme pokrajinskog zbrinjavanja nezaposlenih u Sloveniji — bili ostavljeni po strani glede novčanog pomaganja u nezaposlenosti sve do početka 1932 godine, dok su ostali industrijski, trgovački i zanatski radnici i nameštenici neprekidno bili obuhvaćeni staranjem u slučaju nezaposlenosti.

Potpunosti radi, možemo dati negativan pregled, koji će bolje ocrtati konture napred date pozitivne slike. Pored navedenog radništva, koje — ako uzmemo u obzir broj zaposlenih kao izvesno merilo — pretstavlja oko 750 hiljada radnika i nameštenika, koji mogu očekivati da će uživati izvesnu novčanu pomoć kada ih zadesi nezaposlenost, — nalaze se brojne kategorije radništva, nameštenika i činovnika sasvim po strani. Na prvom mestu, valja navesti mnogobrojne poljoprivredne radnike, kojima je nadničenje na tudjoj njivi jedini izvor zarade, a koji još nisu ni u jednoj grani socijalnog osiguranja začlanjeni, pa ni za slučaj nezaposlenosti. Zatim valja navesti mnogobrojno manuelno osoblje, koje je zaposleno mahom u državnim preduzećima kao što su državne železnice, državna poljoprivredna dobra, poštansko-telegrafsko-telefonski saobraćaj. Šta više, u gotovo isti red valja pribrojiti i kvalifikovane i druge nefizičke radnike, kao što su činovnici i sve ostalo osoblje u državnim i samoupravnim ustanovama, preduzećima i nadleštvima, za koje se istotako ukazuje potreba izvesnog obezbedjenja za slučaj nezaposlenosti i neopskrbljenosti u slučaju gubitka rada odnosno službe pre nego ispune uslove za prijem bilo invalidske, starosne ili koje druge rente, ili penzije. Jer, ne može se, valjda, ozbiljno pretpostavljati, da tim kategorijama radnika, nameštenika i činovnika, nema mesta jednoj sličnoj zaštiti za slučaj nezaposlenosti, — pošto je očigledno, da nijedna od pobrojenih kategorija nema objektivne mogućnosti, da za to kritično doba stvori iz vlastite inicijative i vlastitom štedljivošću potrebne, ma i minimalne rezerve za slučaj nastale krize, koja usled moguće nezaposlenosti svakome od njih preti.

Stoga, iako je ono što je dato za vreme gotovo dvadesetgodišnjeg rada i iskustva na polju aktivnog zbrinjavanja nezaposlenih radnika i nameštenika, svakako, zadovoljavajuće, to ipak ne sme da služi kao smetnja već šta više treba da posluži kao potsticaj za proširenje kruga staranika i na one skupine, koje do danas nisu imale tu povoljnu okolnost, da se u slučaju nezaposlenosti ipak imaju na koga obratiti za pomoć, — ali s pravom na pomoć.

DR. ALOJZ ZALOKAR (Ljubljana):

KRIŽI IN TEŽAVE JUGOSLOVANSKEGA ZDRAVSTVA

Ko se je Jugoslavija ustanovila, je vladal v zdravstvu velik nered. Ta nered je izhajal iz dveh strani, iz duhovne in materialne. V duhovnem pogledu se je prav takrat začelo živahno izmenjavanje nazorov o pomenu ljudskega zdravja in o sredstvih, s katerimi bi se dal dvigniti zdravstveni standard. V materialnem pogledu pa je bilo važno dejstvo, da je svetovna vojna zapustila težke zdravstvene posledice in da je nova država prevzela v svoje območje pokrajine z najrazličnejšimi stopnjami zdravstvene kulture.

Kratek obris tedanjih zdravstvenih stremljenj in dejanjskega zdravstvenega položaja zadostuje, da si ustvarimo pravično sodbo o ogromnih in težkih zdravstvenih nalogah, ki jih je bilo treba nemudoma začeti reševati. Obenem pa nam tak kratek pregled omogoča presojati, koliko je mogla nova država resnično pripomoči k zdravstvenemu napredku. To je zlasti potrebno zaradi tega, ker nam celo uradne in poluradne izjave slikajo naše skrbstvo za ljudsko zdravje v jako temnih barvah. Velika nezadovoljnost z našimi zdravstvenimi razmerami in z dosedanjim delom za povzdigo ljudskega zdravja je morda upravičena, če primerjamo naše uspehe z uspehi drugih držav. Če pa upoštevamo, da se je morala naša država boriti z drugačnimi in težjimi ovirami, nego druge države, ki so imele za seboj že dolgo tradicijo in jim ni bilo treba drugega kakor sistematično graditi naprej na že zgrajeni podlagi, bo morda sodba vendar milejša. Kakor v vseh drugih panogah javnega življenja tako tudi v zdravstvenih vprašanjih ni dobro in koristno, če si v domišljiji zamislimo nekako idealno stanje in potem primerjamo resnični položaj z namišljeno idealistično tvorbo. To napako delamo v zadnjih letih v vseh zadevah in tako se dogaja, da se udajamo malodušnemu razočaranju in iz tega izvirajočemu pesimizmu, ker realnost ne odgovarja fantastičnim gradovom v oblakih. Ne samo glede zdravstva ampak povsod drugod bi nam realistično gledanje na možno in nemožno, izvedljivo in neizvedljivo ohranilo pogum in sposobnost za nadaljnje delo. S tem bi se utrdil državljanski ponos, prenehalo bi omalovaževanje doseženega in preprečilo bi se otroško hlastanje za novimi himerami. Duhovna bolezen našega časa je v tem, da si ljudske mase — med njimi so tudi inteligenčni sloji — domišljajo, da bodo z enim sunkom dosegle zaželeni idealni cilj brez vsega truda in napora in brez dolgotrajnega trdega boja. To je nevrastenična poteza, ki usodno vpliva na vsa stremljenja, gospodarska, socialna, kulturna in seveda tudi zdravstvena.

Skrb za ljudsko zdravje je le majhen izrez iz mogočnega kompleksa vseh

nalog, ki jih izvaja država ali direktno kot iniciator ali pa indirektno kot protektor. Pa na tem majhnem izrezu se dajo proučevati vse sile, ki so na delu tudi v velikih državnih in nacionalnih zadevah. V tem nekoliko od splošne pozornosti odmaknjenem in za širše mase težko razumljivem področju se bijejo isti boji kakor v velikem svetu nacionalnega življenja. Iste tendence, ista nasprotstva, iste ideje, iste intrige se uveljavljajo v malem kakor v velikem. Ideološke, gospodarske in socialne borbe mečejo svoje reflekse tudi na zdravstveno polje.

Kakor v ostalem duhovnem svetu, tako so tudi v zdravstvenih vprašanjih vodilne ideje, okoli katerih se zbirajo pristaši in se ustvarjajo bojne fronte. V glavnem se te ideje označajo kot liberalne, socialne in nacionalne. V medicini je liberalizem preteklega stoletja od velike francoske revolucije dalje gojil in podpiral individualistične težnje. V tej dobi je prispela medicina na višek svoje slave in z njo si je pridobil visok družbeni ugled zdravniški stan. Za klinično medicino, ki je proučevala patološke pojave na poedincu in ki je stremela za tem, da individuu ojača zdravje in podaljša življenje, so bili to zlati časi. Njeni znanstveni uspehi so bili ogromni. Na zunaj se je to kazalo v razkošno opremljenih kliničnih bolnišnicah in njim podrejenih študijskih institutih. Zdravniški stan je preživljal dobo prosperitete.

Individualistično nastrojenost medicine so že konec preteklega stoletja in še bolj živahno tik pred vojno začele prepletati druge tendence, ki so vzhajale iz socialnih, socialističnih in kolektivističnih ideologij. Tem tendencam ni bil več človek kot poedinec objekt studija in zdravljenja, zanje so bile važnejše višje socialne enote, ki so se smatrale za nadrejene posamezniku. Za to stremljenje človek ni bil več dovolj pomemben kot individuum, ampak je bil upoštevanja vreden le kot del socialnega kolektiva. Medicina se je začela obračati od individualističnih nazorov h kolektivističnim. Klinični individualni študij se je začel dopolnjevati s socialnim preiskovanjem in socialno terapijo. Klinična medicina se je jela oplajati s socialno-medicinskimi težnjami.

Skoro istodobno je veliki napredek prirodoslovja zanašal v medicinski teoretični študij in praktično udejstvovanje še tretjo tendenco: biološko. Ne več človek samo kot del socialne višje skupine, ampak človek, ki je po svojem biološkem poreklu povezan z rodovi, ki so bili pred njim, in z rodovi, ki bodo iz njega izšli, naj bo predmet medicinskega preiskovanja in zdravljenja. Nauk o dednosti je čimdalje bolj odgrinjal zaveso, ki je dotlej dovoljevala gledati človeka samo kot osamljeno, iz preteklosti in bodočnosti izrezano bitje ali pa kot člen trenutne socialne formacije. Za biološko usmerjeno medicino je postal poedinec prirodni produkt prejšnjih generacij in prirodni nosilec bodočega človeškega življenja.

Ob postanku Jugoslavije so bile vse te tendence v najhujšem boju in so

si često prav zaradi boja samega nasprotovale do absurdnih skrajnosti. Vprašanja nikjer na svetu še niso bila razčiščena, povsod je še vladala zmeda in končna formulacija še danes ni mogoča. Umljivo je, da o teh idejnih smereh v Jugoslaviji ni bilo še nikjer nič ustaljenega, dá, povečini ta vprašanja sploh še niso bila načeta. Medicina je bila na križpotju. Katero smer bo ubrala v novi državi, je bilo tedaj popolnoma nejasno. In če danes po dvajsetih letih pregledujemo, po kateri poti se razvija naše zdravstvo, moramo ugotoviti, da tudi danes še ne vemo, ali gremo na levo ali na desno, ali pa smo si izbrali lasten, nam primeren medicinski formular. To seveda ni čudno, kajti tudi ostalo naše življenje je ostalo v vseh teh pogledih na pol pota. Ideološki boji so še vedno ostri, največkrat, vsaj v praksi, zmagujejo načela liberalizma, socialni nauki so včasih v napadu, včasih so potisnjeni v skrite obrambne rove, nacionalistična usmerjenost se le tu in tam pokaže na dan in sicer ne kot samosvoj pokret, ampak kot bojno geslo, ki ga razkričavajo struje, katerim je nacionalizem le krinka ali za gospodarske interese ali strankarske koristi. Ali je mogla spričo tega splošnega stanja medicina samostojno korakati po eni ali drugi smeri? Poskušala je. Nekaj časa se je zdelo, da bodo socialno-medicinska načela odnesla prvenstvo. Povsod po državi so rasle iz tal socialnomedicinske naprave, velike besede o socialnih potrebah in nujnostih, o dvigu ljudskega kolektiva, o socialni etiologiji in terapiji ljudskih bolezni so vžigale. Toda tla še niso bila pripravljena za to setev. V ljudeh še ni bilo dovolj razumevanja za subjektivno individualno zdravstveno skrb, tem težje je bilo probuditi zanimanje za zdravje kolektiva, ki more sloneti le na zdravju posameznika. Socialna medicina je hotela preskočiti važno razvojno fazo, fazo individualnomedicinskega udejstvovanja. Ta skok se ni mogel posrečiti in zato so se morale socialnomedicinske ustanove po neuspelih zaletih vrniti nazaj in najprej razširiti smisel za individualno zdravstveno skrbstvo. Pot bi bila morala voditi od ožjega na širše, od individualnega h kolektivnemu.

Kako so se vodilne medicinske ideje križale na polju jugoslovanskega zdravstva, se dá razbrati iz uradnih in neuradnih medicinskih publikacij, statističnih podatkov in mnogih zdravstvenih zakonov, uredb in pravilnikov, pri katerih pa moramo strogo ločiti zrno od birokratskega plevela. Ta študij nam odkriva marsikatero paradoksno dejstvo. Zakaj na primer nekatere pokrajine še sedaj po dvajsetih letih nimajo dovolj zdravnikov, ko jih je v mestih toliko, da spadajo že med proletariat? Zakaj raste število po inozemskih vzorcih izobraženega pomožnega personala, dočim število za domače razmere vzgojenih babic stalno pada? Zakaj prav dobro uspevajo nekateri zdravstveni zavodi, ki so osnovani na lukrativnih principih, dočim bolnišnice hirajo? Zakaj naše medicinske fakultete vzgajajo tip zdravnika, ki ga lahko postavite kamorkoli v kulturni svet, na domačih tleh se pa ne more izživeti? Kako je mogoče, da reprezentativna zdravniška dru-

štva javno zagovarjajo potrebo umetnega splava in regulacije rojstev, za porodniško pomoč v revnih krajih pa ne morejo ničesar storiti?

Na vsa ta vprašanja bo lažje dati odgovor, če pogledamo še drugo stran, iz katere je že pri ustanovitvi države prihajal nered v zdravstvo in iz katere tudi danes še izhaja toliko ovir, da moramo resno pomisliti, ali ne bi kazalo, da na kak drug način ustvarimo ravnovesje.

Dasi je bilo že leta 1918 jasno, da so posamezne jugoslovanske pokrajine v zdravstvenih (pa tudi vseh drugih) zadevah do največjih ekstremov različne, se je organizacija zdravstva vendar krčevito oklepala enotne, iz centruma dirigirane metode. Zdravstveni centralizem je enako skrbel za kraje, ki so bili glede zdravstva urbanistično prefinjeni, kakor za one, kjer bi bile kolonizatorske metode primerne. K temu je treba še dodati, da je pegavica decimirala srbski zdravniški kader, ki naj bi bil osrednji stožer, okoli katerega naj bi se grupiralo zdravstvo. Tako je v centralizem udrl še diletantizem. Da spričo vseh teh neugodnih okolnosti danes po dvajsetih letih ne moremo pokazati večjega in predvsem globljega medicinskega napredka, je le prirodna posledica vseh teh duhovnih in materialnih neprilik. Dvajset let dela je bilo premalo, da bi mogli odpraviti ves nered, toda nabrali smo si dovolj skušenj, da v bodoče ne gremo več po poti, ki se je izkazala za prestrmo za naše moči.

Bilo bi neskromno, ko bi hotel z zgodbami jugoslovanskega zdravstva razlagati tudi uspehe in neuspehe, ki jih je Jugoslavija imela v dveh desetletjih na drugih poljih, dejstvo pa je vendar, da je zdravstveni mikrokozem fino zrcalce, v katerem se ostro reflektirajo žarki iz velikega nacionalnega življenja. Morda je na majhnem terenu lažje videti vse dobro in slabo, nego na obširnem nacionalnem območju.

Ogromne notranje in zunanje težave, s katerimi se je morala boriti jugoslovanska zdravstvena politika, vendar niso mogle preprečiti znatnega napredka. Misel namreč, da je treba celokupen jugoslovanski narod enakomerno zdravstveno dvigniti, da je treba vsem ljudskim slojem nuditi enako pomoč, da morajo naprednejše in bogatejše pokrajine prispevati zaostalim in revnim, da se morejo polagoma izenačiti z njimi, je bila tako velika in tako prodorna, da je končna bilanca vendar pozitivna. V marsikateri panogi zdravstvenega dela smo dosegli odlične rezultate, tu pa tam smo dohiteli zapadne narode, v nekaterih podrobnosti smo celo nadkrilili stare zdravstvene kulture.

V dvajsetih letih smo že skoro premagali mladostne zablode, krize, nepremišljenost, pretiranosti in utopične fantazije, tako da smemo upravičeno pričakovati, da bo prihodnje desetletje s stvarnim, konsekventnim in strokovno premišljenim delom popravilo napake prvih često nerodnih poskusov. Ako trezno premotrimo dosedanjo pot in kritično pretehtamo pridobljene skušnje, ne bo več tako težko spoznati, katere vodilne medicinske

ideje lahko narodu zagotovijo zdrav razvoj in kakšno praktično delo se jugoslovanskim razmeram najbolje prilega.

Skušnje drugod in doma kažejo, da more biti le ono delo trajno uspešno, ki računa s tem, da je ljudsko zdravje v prvi vrsti odvisno od bioloških vrednot. Vse druge okolnosti, gospodarske, socialne in kulturne, so za ljudsko zdravje v pozitivnem ali negativnem smislu le v toliko pomembne, v kolikor lahko biološko rast podpirajo ali zavirajo. Če si začrtamo zdravstveni program za bodoča leta v tem pravcu, bomo izvršili ono osnovno nalogo, ki so jo zdravstveni teoretiki že l. 1920 pravilno označili kot skrb za kvalitativni in kvantitativni napredek ljudstva in skrb za zdravo potomstvo. Ne sme se pa več zgoditi, da bi zdravstveni praktiki ta visoki cilj izgubili v vsakdanjem delu izpred oči.

Da se to ne bo več zgodilo, je nujno potrebno — in to je praktični zdravstveni program za bodoča desetletja — da se centralne zdravstvene oblasti popolnoma posvetijo samo temu delu, vse druge trenutno in subjektivno seveda važne, a za nacionalni kolektiv manj usodne zdravstvene posle pa prepustijo manjšim samoupravnim edinicam. Tako se bodo razbremenile vseh tistih malenkosti, ki so jih doslej zadrževale, da niso mogle konsekventno služiti svojemu visokemu cilju. Centralizacija najvišjih nacionalnozdravstvenih nalog, decentralizacija vseh drugih zdravstvenih potreb, to je geslo, ki odgovarja dejanskim nacionalnim potrebam.

DR. ING. ČRTOMIR NAGODE (Ljubljana)

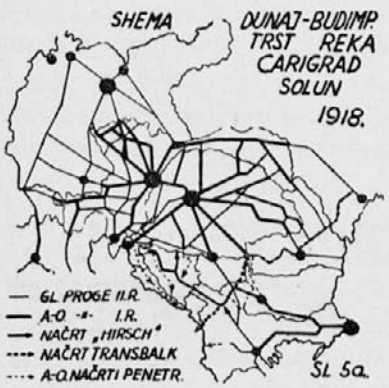
NAŠA KOMUNIKACIJSKA MREŽA
NJE RAZVOJ IN DOPOLNITEV

»Uzdaj se u se...«
Nar. pregovor.

V fizikalno-geografsko, za našo državo in nje prometno soseščino, tako značilnih prilikah se je tekom zadnjega stoletja političnega, gospodarskega in tehničnega razvoja postopoma izoblikovala mreža komunikacij, ki se naravno še naprej stalno pretvarja, preusmerja in dopolnjuje. Ta proces se vrši pod vplivom dveh velikih skupin činiteljev. Prvo tvori pasivni odpor narave, ki je tu večji, v nekaterih smereh pa zopet manjši, toda v načelu vedno protiven mehaničnemu procesu premikanja dobrin. Drugo, aktivno, ustvarjajočo predstavlja človekova volja, »dinamično« hotenje gotovih narodnih ali socialnih grup (29, 30, 31), ki grade preko naravnih ovir komunikacijske organizme v svrho vedno intenzivnejšega izkoriščanja produkcijskih virov zemlje. S subjektivno-egoističnega stališča ustvariteljev (32, 33) projektirane tehnične naprave pa morejo zadostovati le za časovno primeroma zelo omejena razdobja. Po daljših periodah se menjajo interesi v evoluciji gospodarsko-političnih razmer. Zanimivo je, da zgodovina prometnih sredstev (34) uči, kako se po sprostitvi od starih nazorov ali politično-gospodarskih omejitev preide v novi gradbeni fazi v velikih potezah skoro redoma k takim tehničnim izpolnitvam, ki usmerjajo prometne tokove skladneje z mrežo naravnih prometnih smeri.

Posamezne dele jugoslovenske prometne mreže bom obravnaval po rodu prometnega sredstva in po onih historičnih skupinah, v okviru katerih so prvotno nastali, razdeljeno po prometno-geografskih naravnih grupah, katerim pripadajo.

IZGRADNJA JUGOSLOVANSKIH ŽELEZNIC

Pri zasnovi in gradnji železniških omrežij (35) se najjasneje odraža borba za prevlado med imaterielnimi vplivi teženj po ustvaritvi abstraktne zamisli politično-gospodarskega značaja in med materielno fizikalnimi prilikami, ki ostanejo kljub močnim sredstvom moderne tehnike relativno neuklonljivi.

Avstrijske železnice: Avstrija, do l. 1866 še združena z Ogrsko, pozneje pa samostojno do prevrata, je izgradila železniško mrežo z Dunajem kot obdonavskim prometnim središčem in Trstom kot umetno priviligiranim izhodiščem na Jadran.

Na podlagi osnovnega zakona o železniških koncesijah (1837) dovršene proge niso dajale privatnemu kapitalu onih dobičkov, ki si jih je obetal, zato je v letu 1841—1854 gradila država sama. Po prestani finančni krizi se je v dobi 1855—1871 zopet prešlo k sistemu zasebne iniciative, toda z državno garancijo obrestovanja vloženega denarja. Ponovne gospodarske težkoče so dovedle do novega iskanja najugodnejšega načina gradnje in eksploatacije železnic. V letih 1873—1880 je država odločila, da energično poseže v prometno gospodarstvo. Začela je po uveljavljanju sekvestracijskega zakona (1879), podržavljati obstoječe zasebne železnice. V letih 1880—1905 je pričel erar živahno graditi one proge, za katere se do tedaj privatni kapital ni zanimal. To razdobje je prehod k čistemu etatističnemu železniškemu sistemu, ki je bil v Avstriji značilen za dobo med 1905—1914 (36, 37).

Alpske proge in zveze na Trst. Cesarska dvorna pisarna je v prepozni skrbi za tesnejšo zvezo avstrijskih in italijanskih habsburških provinc izdelala l. 1841 načrt, ki je vseboval tudi »južno progo« na Trst, Benečijo in Lombardijo. Dasi se je v tehničnih krogih tedaj še dvomilo o zmagljivosti gorskih ramp potom adhezijske sile lokomotive (38), je bila iz strahu pred nemirno Ogrsko predpisana nenaravna pot preko Semmeringa, namesto v obrobni ravnini Alp (sl. 6 e in g). Na našem narodnem ozemlju sta obstojali dve varianti, in sicer: Ljubljana—Sora—Idrija—Trst ter Ljubljana—Logatec—Planina—Trst. Odločili so strateški razlogi, dasi je trasa tekla preko barja, ki so ga sondirali l. 1839.

Prvotno državno »južno progo« je l. 1858 prevzel »Crédit Mobilier« (CM) z vsemi privilegiji v svojo upravo. Štiri leta pozneje je osnoval zopet francoski kapital, znano priviligirano »Južno železnico«, (JŽ), ki se je šele l. 1923 preosnovala v »Donavsko-savsko-jadransko železnico«.

Na glavno dvotirno alpsko transverzalo Dunaj—Trst sta CM in JŽ priključila cel sistem sekundarnih prog (sl. 8 a), določenih za to, da dovajajo promet glavni arteriji in gospodarsko forsirani tržaški luki (39, 40, 41). Tako je bila dograjena zveza Pragersko — Budimpešta (1860), alpska longitudinala Maribor — Celovec —Franzensfeste (1863), dinarska longitudinala Zid. most — Sisak (1865) zamišljena kot zveza na omrežje, ki ga je v Bosni projektirala turška vlada, s krakom Zagreb — Karlovac, ki je bil kmalu po izgradnji odkupljen in vključen v zvezo Budimpešta — Reka (sl. 6 i). V avstrijski državni polovici je l. 1918 ležalo 1902 km, v ogrski 844 km prog, last JŽ. Od teh je prevzela naša država 531 km.

L. 1866 je dobila »Priviligirana avstrijska družba« koncesijo za železnico Celovec — Škofja loka — Divača — Trst. Ta prvotno kot druga zveza Avstrije na Jadran zamišljena proga, torej konkurentinja JŽ, je bila dograjena l. 1873 po smeri Ljubljana — Trbiž — Beljak — Št. Vid — Selztal — s krakoma na St. Valentin in Attpang pod imenom »Rudolfova železnica« (RŽ). S spretnim manevriranjem je JŽ ubila nje tranzitni pomen ter jo tako preusmerjeno izpremenila v enotirno dovajalno progo k svoji magistrali. V razdobju etatizacije je prešla RŽ l. 1888 v državno upravo. Od celotne dolžine omrežja, ki znaša cca 500 km, smo prevzeli 93 km (sl. 6 t).

Na izrečno zahtevo Nemčije in po prizadevanju Avstrije same, da se osvobodi francoske JŽ, je za zvezo južne Nemčije in zapadnih avstrijskih kronovin na Trst na račun Benetk in Hamburga bila do l. 1910 dogotovljena državna turško—karavanško—bohinjska proga z odcepom na Celovec in spojem preko Pyhrna (42, 43, 4). Skupna gradbena dolžina teh prog je znašala okoli 350 km in z njih dovršitvijo je bil zlomljen polstoletni monopol JŽ. Predilska varianta je radi bližine meje odpadla. Naša država je odvzela od teh prog le kratek odsek na Gorenjskem s 40 km (sl. 6 č in d).

Od alpskih prog smo podedovali še nekaj lokalk.

Dinarske železnice. L. 1886—1893 so bile dograjene tudi lokalke v ozemlju, ki tvori prehod med Alpami in Dinarskimi planinami, in sicer s tuzemskimi sredstvi »Družbe dolenjskih železnic«, kot alimentacijske proge južne magistrale (sl. 6 u). Njih skupna dolžina je znašala 162 km. Obrat na njih je bil podržavljen, odkupljene so bile šele po prevratu (37, 46).

Za gradnjo železnic v gospodarsko namenoma zanemarjani Dalmaciji privatni kapital ni pokazal nobenega zanimanja. Prve proge so se gradile torej šele, ko je država sama morala pokazati vsaj nekaj dela za južno Primorje. Dograjen je bil v l. 1888 popolen spoj Splita in Šibenika s Kninom v skupni dolžini 125 km (37, 46).

V zvezi z dogradnjo bosansko-hercegovskega 76 cm omrežja je dobila (45) južna Dalmacija do l. 1905 progo Uskoplje — Gruž — Zelenika 90 km (sl. 6 r), srednja pa l. 1903 ozkotirni spoj Split — Sinj 42 km (sl. 6 k), z namenom, da bo podaljšan v Bosno. Pri teh politično-strategičnih državnih gradnjah pa je prevladoval strah pred njih gospodarsko uspešnostjo. Ko je pesek zasul luko v Metkoviću (ista nevarnost grozi danes zaradi napačne lege luki Ploče), tedaj so po besedah nekega švicarskega strokovnjaka, Avstrijci v bojazni pred nastankom močnega centra na jugoslovanski obali: »suchten einen andern Hafen, aber sie waren nicht sehr bemüht, ihn zu finden«.

Šele delitev naše zemlje v interesne sfere med Nemce in Madžare l. 1913 je dala Dunaju svobodne roke, da izvede projekt železnice, ki naj v analogiji k načrtu iz l. 1841 tesneje priveže, tokrat jugoslovanske dežele, nanj (sl. 5 a). Načrt je obsegal povezavo Kranjske preko Dolenjske in Bele Krajine na severno Dalmacijo, Drniš, vzporedno z obalo, a v zaledju obrežnega hribovja na Metković in s tem na priključek k obstoječemu južnodalmatinskemu omrežju. Tudi realizacijo te zamisli so prehiteli dogodki. Odsek Novo mesto — Bubnjarci (— Karlovac) (49 km) je bil sicer do l. 1914 gotov, liški spoj na Knin, ki so ga že v generelni trasi Madžari nalašč pokvarili, da se za vsak slučaj odstrani vsaka nevarnost konkurence Reki, pa je počakal dovršitve v Jugoslaviji (sl. 6 u, z). Ob ustju Neretve, in sicer na Vzhodnem bregu, ki ga pesek ne zasipa, pri vasi Klek je bila zamišljena nova luka. Iz avstrijske dedščine smo prevzeli skupno 941 km normalno in 152 km ozkotirnih prog.

Ogrske železnice: Pojem ogrske železniške politike je bil identičen s predstavo izgradnje ravninske, k obrobnim gorovjem radialno vodeče mreže z edinim središčem: Budimpešto. Reka je bila temu sistemu izhod na morje. Na njeno luko se je skušalo pritegniti ne le vsega ogrsko-hrvatskega ozemlja, temveč tudi periferno Srbijo, Bosno in Romunijo, ki so sicer po naravi gravitirale k drugim, a slabo opremljenim in tako s celinske kot z morske strani nezadostno povezanim lukam (sl. 5 a).

Leta 1836 pripravljeni zakon je določal gradnjo 13 prog iz Budimpešte kot središča, med njimi eno na Reko in Zemun. Za ministrovanje Szecheny-ja je bil leta 1844 fiksiran popolen program, ki je že uveljavil v načelu etatistični koncept (do l. 1848), ko so Habsburžani zadušili ogrsko neodvisnost; ponovno ga je podvzel Lonyay, po malem olajšanju politične napetosti v letu 1862. V letih 1848—1867 je prodrl pod vplivom dunajske miselnosti sistem privatnih gradb z državno garancijo. Bilo pa je to razdobje stagnacije in nezaupanja. Po uvedbi dualizma (1867) je pričela ona tako značilna doba samo-madžarske státistične in do skrajnosti centralistične prometne politike, ki je pod raznimi ministri (Tisza st., Baroch itd.) ustvarilo, najprej potom nakupov in počasnega podržavljenja, a potem zlasti od 1878 dalje, z gradnjo in brezkompromisno etatistično madžarsko politiko, državno ogrsko železniško omrežje (Sl. 12.). Bilo je do leta 1918 oni silni instrument plitično-gospodarske vlade madžarstva in madžarizacije Slovanov in Romunov (47).

Južno panonske železnice in zveze na Reko. Na danes našem državnem ozemlju so se gradile kot prve ogrske proge del privatne »potiške železnice« med Szegedinom in Temešvarom (1857) ter one zveze na Trst, ki so bile že omenjene in finansirane od »Crédit Mobiliera« odn. »Južne železnice«. Hrvati so za svojo pomoč v l. 1848 zahtevali od Dunaja železniške zveze na Reko. Osnovala se je l. 1860 družba »Cesarja Fr. J. orientalske želez-

nice« za koncesijo proge Varad — Subotica — Osijek — Našice — Požega — Pakrac — Karlovac — Reka. Po pogodbi iz l. 1858 CM-u zavezana Avstrija pa je preprečila ustvaritev te zamisli tako kot one, po kateri bi se gradila iz zapadne Ogrske-Gradiščanske zveza na Reko. Zmagal je (1862) za enkrat privilegij Trsta. L. 1869 je bila dograjena edino proga Varad — Szegedin — Subotica Osjek, ni pa bila podaljšana do morja; je edina stara proga v panonski nižini, ki ne izhaja iz Budimpešte, ker nje zamisel datira iz dobe med 1848—1866. Pozneje podržavljena (1884), danes daje možnost dobre zveze vzhodne ČSR in zapadne Romunije na Jadran (sl. 6 m). Od te proge teče po naši državi 150 km. Naravno duplikaturo zveze preko Semmeringa na Jadran je po ogrskem ozemlju zgradila JŽ med Wienerneustadt — Vk. Kanjižo progo, ki v zvezi s spojem Steinamanger — Bratislava obide Gradiščansko ter tvori del poteza, ki predstavlja najbolj ugodno zvezo osrednje ČSR na Jadran (sl. 6 g).

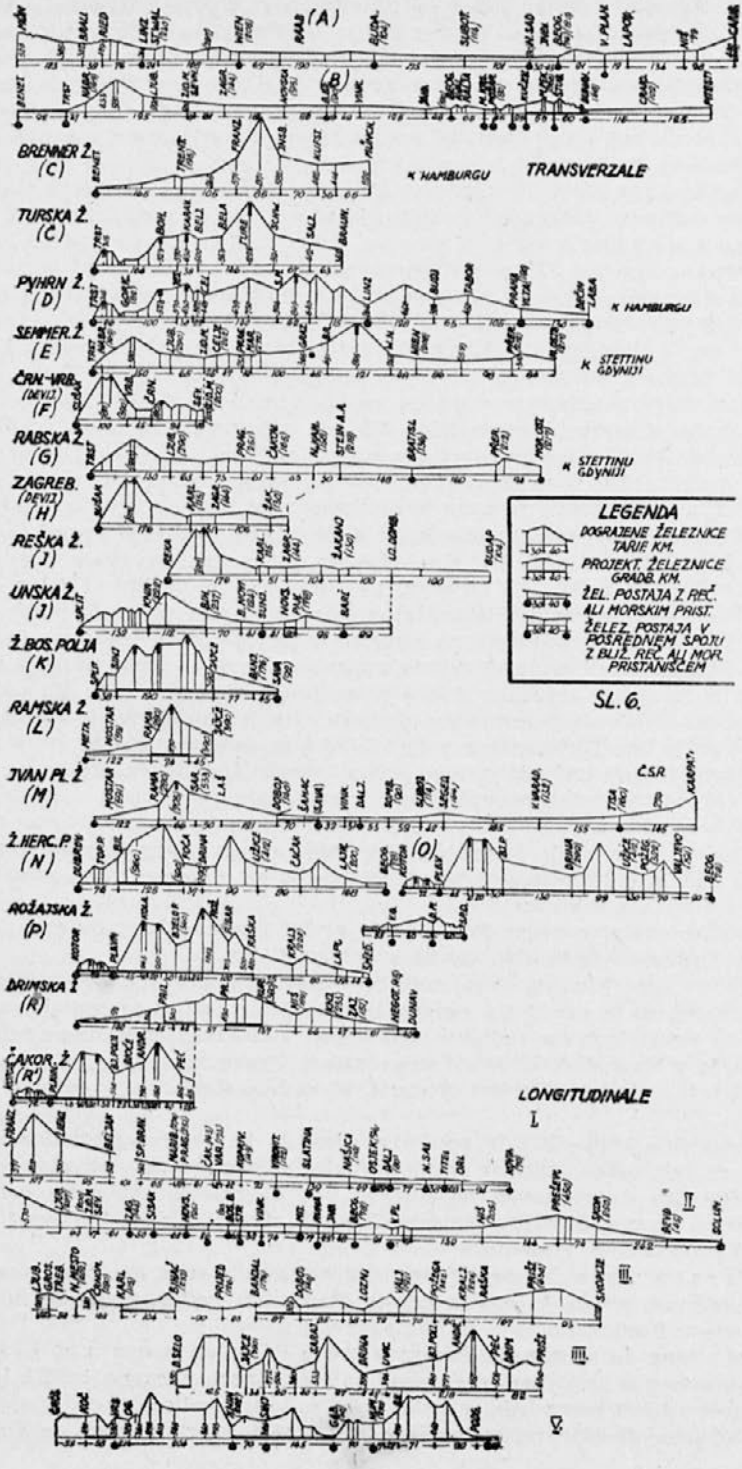
Takoj po uveljavljenju dualizma l. 1868 je bila podržavljena proga Zagreb — Karlovac, last JŽ; ko so bili dograjeni priključki na Žakanj in Reko, je l. 1875 postala ta proga madžarska «reška magistrala« (sl. 6 i). Nje bistveni del, prehod preko dinarske bariere, dolg 329 km, je v celoti v naših rokah. Druga važna zveza Budimpešta — Subotica — Novi Sad — Zemun je bila dograjena do l. 1889 in je dobila svoje nadaljevanje v gradnjah, ki jih je naložil Srbiji Berlinski kongres s tem, da je predpisal spoj Zemuna s turško in bolgarsko mrežo. Ta panonska proga tvori sedaj v dolžini 185 km severni krak beograjskega radialnega sistema (sl. 6 a). Dalje so bile dograjene državne zveze Indjija — Vinkovci in Dalj — Vinkovci — Sisak v dolžini 114 km odnosno 249 km za zvezo Srema in Slavonije na Reko preko že obstoječe proge Sisak — Zagreb, last JŽ, ter priključeni na radialni ogrski sistem v smeri na Budimpešto (sl. 6 b). Stara zamisel zveze vzhodne Ogrske naravnost na Reko ni našla več razumevanja v izvajanju centralističnega prometnega programa (48). Na pritisk slavonskega madžarskega veleposestva (današnji njegov naslednik je »koncern trdega lesa«) pa je ban Khuen-Hedervary l. 1884 pokrenil staro akcijo grofa Zichy-ja. Zamisel podaljšanja tranzitne proge preko Osjeka-Djakova-Sl. Broda na Sisak pa je pokvaril partikularistični vpliv raznih magnatov ter je bila dograjena proga Osjek — Našice — Pleternica — Batrina v dolžini 107 km (»Slavonske vicinalne železnice«). V svrho pritegnitve južnega obrobja panonske ravnine na Reko je bila l. 1903 dana v obrat 101 km dolga zveza Caprag — Karlovac (»Družba krajiških železnic«).

Od velike radialne zveze Budimpešte preko Dombvarja k Osjeku na Z smo v Baraniji prevzeli le kratke odseke v dolžini 31 km.

V nižavju brez kamena, torej tudi brez solidne podlage in gradbenega materiala za ceste, se je razvil tip cenene lokalne železnice, ki je spajala posamezne predele na velike državne radialne magistrale. Vicinalke, trasirane po željah veleposestva, je v Vojvodini, Hrvatski, Slavoniji in Prekmurju zgradila država in kakih 20 družb s skupno 2000 km progami, ki so bile skoro vse v državni eksploataciji.

Vse razdobje 1890—1914 je upoštevalo koristi, ki jih ima prometna organizacija, če se železniško omrežje tesno pripoji za kolaboracijo na plovne reke in kanale (49). Na danes našem ozemlju je bilo dograjenih cca osem velikih priključkov na Dravo, Savo in Donavo (Titel, Vinkovci, Vršac, Vukovar, Petrovaradin, Belišče, Ruma, Noskovci).

Dinarske železnice. Poleg transverzalnih zvez na Reko smemo prištevati sem tudi proge, ki naj bi odprle Madžarom pot gospodarske in politične penetracije v Bosno. Avstrijci so namenoma pokvarili dostop ob reki Bosni proti Sarajevu s tem, da so zgradili železnico preko B. Broda namesto na Šamac. Prestavili so »vhod v nove province« proti zapadu. Osjek naravno tržišče bosanskih proizvodov v bivši monarhiji, je ostal tako v dokaj izolirani legi. Spoja Osjek—Vrpolje—Šamac 47+21 km) in posebno še z l. 1910 odprtim Osjek — Vinkovci —

(A)
(B)
BRENNER Ž.
(C)
K HAMBURGU
TRANSVERZALE
TURSKA Ž.
(C)
PYHRN Ž.
(D)
K HAMBURGU
SEMMER. Ž.
(E)
K STETTINU GDYNIJI
ČRN-VRB.
(DEVIZ.)
(F)
RABSKA Ž.
(G)
K STETTINU GDYNIJI
ZAGREB.
(DEVIZ.)
(H)
REŠKA Ž.
(J)
UNSKA Ž.
(J)
Ž. BOS. POLJA
(K)
RAMSKA Ž.
(L)
JVAN PL. Ž.
(M)
Č.S.R.
Ž. HERC. P.
(N)
(O)
ROŽAJSKA Ž.
(P)
DRIMSKA Ž.
(R)
ČAKOR. Ž.
(R')
LEGENDA
DOGRAJENE ŽELEZNICE TARIF. KM.
PROJEKT. ŽELEZNICE GRADB. KM.
ŽEL. POSTAJA Z REČ. ALI MORSKIM PRIST.
ŽELEZ. POSTAJA V POSREDNJEM S.P.O.J.I Z BLIŽ. REČ. ALI MOR. PRISTANIŠČEM
SL. 6.
LONGITUDINALE
I.
II.
III.
IV.

(Brčko in Županja) 65 km sta skupno s forsiranjem plovbe na Donavi to osamljenost strla in pripravila v zvezi z načrti železnic v Bosni in kanala Vukovar — Šamac pot v našo zemljo madžarski penetraciji. Prevrat je prekrižal tudi te račune. O liški progi, zadnjem pomembnejšem že nedovršenem delu madžarske tehnike v dinarskem gorstvu, je bilo že govora. Naša država je od bivših ogrskih državnih in privatnih železnic prevzela 3930 km normalnih in 66 km ozkotirnih prog.

Turške železnice: V projektiranju in dovrševanju stare turške železniške mreže se jasno odraža geografska »razbitost« balkanskega polotoka in brezmočnost carigrajske vlade.

Zgodovina gradenj na Carigrad in Solun je izraz politične igre velesil in borbe njih kapitalov za premoč. O kakem samostojnem hotenju in programu ni niti govora, ako izvzamemo poiskus mladoturškega intermezza po odstavitvi Abdul-Hamida (50). Teritorialna krušitev evropske Turčije z odcepitvijo Srbije, Bolgarije, Rumelije in izgubo ozemelj po l. 1913 je naravno stalno izpreminjala gradbene programe, ki se potem sploh niso izvajali (sl. 5 a).

Železnice osrednjega Balkana. Anglija se je kljub uspehom krimske vojne čutila v Levanti kmalu zopet ogroženo ter je videla v gospodarsko močni Turčiji garancijo proti Rusiji. Podpirala je torej finančnika barona Hirscha, ki si je l. 1869 s pomočjo francoske »Soc. Impér. des Chemins de Fer de la Turquie« pridobil med drugimi tudi koncesijo zveze Carigrad — Sofija — Niš — Priština — Mitrovica — Sarajevo — Dobrljin (l. 1865 je bil zvezan Sisak z Zid. mostom!) z odcepoma Sarajevo — Bos. Brod in Solun — Priština. Vse te proge so obšle kneževino Srbijo v mejah izpred 1878 (51). Vsled političnih izprememb je navedena družba že l. 1872 vrnila turški državi koncesije in je poslovala dalje le še kot gradbeno podjetje, ki je delalo na njen račun. Od velike balkanske proge je zgradila pri nas l. 1872 krak Banjaluka — Dobrljin (105 km), do l. 1874 pa od takozvanega solunskega sistema progo Solun — Skoplje — Kos. Mitrovica (288 km) v Vardarjevem žlebu. Viseči del pri Banjaluki je odmrl l. 1875. Avstrija ga je pozneje priključila na Sunjo (26 km) ter uporabljala za vežbanje železničarskega bataljona (sl. 6 t, u, sl. 12).

Za eksploatacijo Turčiji izgrajenih, potem pa takoj v najem oddanih železnic je ustanovil Hirsch »Comp. Gén. de l'Exploatation des Chemins de Fer«. Ker vsled političnega in finančnega poloma Turčije l. 1878 družba ni več mogla kriti državne garancije, je Hirsch ustavil plačevanje najemnin. Carigrajska vlada je odgovorila z represalijami pri prevzemanju izgrajenih prog. Tako sta se izigravala na račun gospodarskega življenja balkanskih Slovanov (52) francoski kapital, nastopajoč pod dvema imenoma in turška vlada.

Berlinski kongres je utrdil avstrijsko-nemški upliv na zapadnem Balkanu. Železniška konvencija iz l. 1878, ki jo je izpolnila t. zv. »Convention à Quatre« (1883), je predpisala dogradnjo zveznih prog med Avstro-Ogrsko, Srbijo, Bolgarijo in Turčijo. Dograjene so bile s turške strani zveze Skoplje — Ristovac (srbska meja) l. 1888 in Sofija—Caribrod.

Pod rastočim avstrijskim pritiskom v Carigradu je že l. 1897 preosnoval Hirsch svojo šibko eksploatacijsko družbo v avstrijsko »Comp. de l' Exploitation des Chemins de Fer d' Orient« (53). Za kratek čas je prešla l. 1910 v mladoturške roke (54), a že l. 1913 je postala zopet avstrijska ter tako zasigurala monarhiji kontrolo nad prometom na Balkanu v točnem skladu z železniškim programom gradenj proti Dalmaciji in Hercegovini z avstrijske in proti severni Bosni z ogrske strani. Od vsega navedenega turškega omrežja v dolžini skupnih 447 km je odsek Solun — Djevdjelija (77 km) politično pripadel v bukareškem miru (1913) Grčiji, ostalo pa Srbiji.

Vzporedno Avstriji je prodirala Nemčija (55). Nje politika je v Levanti do svetovne vojne že skoro popolnoma prevladala. Če bi se bila posluževala le gospodarskih sredstev, namesto, da je sprožila vojno, kdo ve, koliko časa bi nam bila še gospodovala. Nemška »Société Ottomane« je l. 1894 kot prvi del po-

vezave Jadrana z Egejskim morjem otvorila progo Solun — Bitolj (219 km) (56). Delnice te družbe so prešle l. 1913 v last že omenjene »Comp. d'Exp.«. V Bukareškem miru je Srbija dobila od nje sklepni odsek, dolg 18 km. Ta železnica je naslednica stare Viae Egnatiae; nje projekt teče proti zapadu v črti: Bitolj — Prespa — Resanj — Struga — Elbasan ter doline Skumbija. Varianta, ki se je hotela čim bolj ogibati slovanske zemlje, je šla iz grškega Flerina, južno velikih jezer preko Kastorije, Korice v dolino Vojuše na Valono.

O vseh ostalih projektih na starem področju Turčije, ki je pripadlo sedaj naši državi, bom razpravljal pozneje. Tehnične značilnosti izgrajenih prog pa so razvidne iz sl. 6.

Bosansko-hercegovske železnice: Šele z zasedbo l. 1879 obeh turških provinc pričenja v trupu dinarskega gorstva sistematična železniško-gradbena delavnost. Proge so prilagojene transverzalnim in longitudinalnim vodilnim smerem reliefa (8a).

Okupacijske oblasti so v l. 1878—1898 zgradile ozkotirne proge, po trasi in opremi velike industrijske železnice za čim hitrejšo in brezobzirnejšo eksploatacijo sultanovih vilajetov. Tirna širina 75 cm je bila izbrana slučajno, ker je imel ravno madžarski magnat na prodaj tak industrijski tir ter ga je prodal za primerno ceno c. kr. vojni upravi. Po Aehrenthalovi izjavi pa se je že začelo računati s stalno prisvojitvijo Bosne in Hercegovine. V razdobju 1898—1908 so se pričele stare zasilne proge rekonstruirati, nove pa skrbneje izvrševati. V težkem terenu malih prometnih prostorov so se ozkotirne proge izkazale kot dober prometni instrument. Po skrbnem študiju tehnične izgradbe spodnjega in zgornjega ustroja ter uvedbi do 10 t vagonov so se v primitivnem gospodarstvu balkanskega gorskega področja tudi po njega delni industrializaciji zelo dobro obnesle torej tam, kjer so se normalne železnice sicer silno slabo rentirale. Omrežje se je dopolnjevalo pod vplivom stalne borbe med agrarno Ogrsko in industrializirano Avstrijo (57). Prva je stremela po dobrih S—J (transverzalnih) zvezah in priključkih na južnoogrsko železniško mrežo, druga pa je želela izgradnjo longitudinale od SZ proti JV v podaljšku preko Novega Pazarja na Solun in potisnenje vrat v Bosno k zapadu. Šele pod vtisom srbskih zmag v obeh balkanskih vojnah so se Madžari in Nemci sporazumeli, kako si nas bodo razdelili ter so pripravili v to svrho tudi vse potrebne železniške projekte (sl. 5 a).

Dinarske železnice. Kot glavna transverzala in penetracijska črta je bila do l. 1879 dokončana zveza Sl. Brod — Zenica (185 km); čez tri leta se je podaljšala s spojem Zenica — Sarajevo (78 km). Ta odsek je dobil normalen spodnji ustroj kot del bodoče longitudinale k Solunu po avstrijskem konceptu, sličnemu stari Hirschevi zamisli. Iz strahu pred Ogrsko, a pod različnimi tehničnimi pretvezami proga ni tekla na izliv Bosne. V letih 1885—1891 je bila dokončana železnica Metković — Mostar — Sarajevo (180 km) s težavnim delom preko Ivana, ki ga je premagala z Abtovo zobčasto progo. Ta odsek je skoro eliminiral pomen te linije za zvezo Bosne z morjem. Tunel je izgradila šele Jugoslavija (sl. 6 m). Na glavno bosansko-hercegovsko transverzalo kot magistralo so bile priključene longitudinale: Doboj — Tuzla l. 1886 (67 km), Lašva — Jajce l. 1894 (70.8 km), Metković — Trebinje l. 1901 (92 km) in bosanska vzhodna železnica Sarajevo — Uvac l. 1906 (137 km) z odcepom na Vardište (30 km). Slednji strateški progi z normalnim spodnjim ustrojem (sl. 6 n) (nadaljevanje proge Zenica — Sarajevo!) sta pripravili v vojaško prometnem oziru aneksijo, ki je sledila l. 1908. V podaljšku te smeri je bil izdelan tudi projekt znane železnice preko Sandžaka, vojaško že zasedenega, k solunski progi, in sicer v dveh variantah. Smer Rožaj je merila 210 km, varianta na Sijenico pa 140 km (58).

S tem je bila zaključena perioda turških in avstro-ogrskih železniških gradb. Rezultat je dal 111 km normalno-tirnih, 911 km B. H. deželnih 76 cm, 7 km zasebnih lokalk, 75 km industrijskih in 517 km gozdnih železnic, od tega last d. d. »Steinbeissa« 337 km (sl. 6 k) »Krivaje« 118 km in »Usore« 4 km. Skupna dolžina teh prog je bila 1621 km in tvorile so nekak »corpus separatum«, v kolikor so bile ozkotirne.

Avstrijsko-ogrski sporazum (1918) je razdelil Slovanski Jug v dve interesni sferi, delitev, o kateri je bilo že ponovno govora. Avstrija naj bi bila priključena na svoj del v Bosni in Hercegovini iz Zagreba in Dobrljina s SZ ter Plaškega (na novi liški progi) in Bihača z Z preko Bos. Novega, Banjaluke, skozi

Vrbasovo sotesko na Jajce, Bugojno in Mostar, z odcepom Bugojno — Split (sl. 5 a). Ogrska bi pa s progo: Šamac — Brčko — Bjelina — Simin han — Stupari — Sarajevo dobila v eksploatacijo vzhodno Bosno (sl. 5 a). Od tega načrta se je gradila med vojno proga Bos. Novi — Bihač in nekateri predori ob Vrbasu. Kakor je razvidno iz te zamisli, je bila v koliziji interesov in vsled novih mej (1913) opuščena ideja normalne železnice Jajce — Lašva — Sarajevo — Sandžak.

Pred aneksijo je od morja odrezana Srbija zahtevala, naj se ji dodeli vsaj ozek trak bosansko-hercegovskega obmejnega ozemlja, da bi izgradila progo do pasu hercegovskega teritorija ob Jadranu, starih mej dubrovniške republike. Tekla bi iz Mokre gore na Fočo, Gacko, Bileće, Trebinje, v Boko Kotorsko (59).

Črnogorske železnice: V ozki zvezi z italijanskimi penetarcijskimi načrti, ki naj bi bili nevtralizirali avstrijske, je obstojal projekt zveze Jadrana ob Morači na Sandžak (60). Izgrajena je bila 76 cm, a zelo slaba proga Bar — Virpazar (73) in Plavnica — Podgorica s pristaniškimi napravami v Baru (Barsko društvo) in tobačno tovarno v Podgorici proti zastavi črnogorskega tobačnega monopola. Vso penetracijsko akcijo je vodil conte Volpi, ki tudi še danes prihaja k nam.

Srbske železnice: Tudi na železniško-gradbenem polju je Srbija pretrpela težke boje. Narod je vsled škodljivih uplivov tujine in v danih razmerah nujnega pomanjkanja domače tehnične doktrine doprinašal velike žrtve. Osnovno razporeditev glavne železniške mreže sta jasno začrtala tokova južne Morave in Nišave po stičnih žlebovih med balkanskim in dinarskim gorstvom. Stranske doline so vodile v balkanski in dinarski relief k političnim mejam (sl. 5 a).

Pariška pogodba iz leta 1856 je kneževski Srbiji zasigurala svoboščine, dane s strani sultana. V zvezi s propagirano železnico London—Anvers—Carigrad (danes cesta!) se je takoj pričelo misliti na gradnjo železnic, za gospodarski dvig dežele (ing. Küss in dr.). Vladal je strah, da bi bodoča proga ne obšla Srbije na Vidin, iskali so trase in tudi baron Hirsch je ponudil svojo pomoč (61). V letih 1869—1873 je na srbski račun trasiral avstrijski ing. Büchelen, zavlačeval pa je posel, in pri tem pošiljal na Dunaj zaupna poročila, ki so svarila pred gradnjo proge češ, da je priključek na Solun prvi korak k amancipaciji kneževine od Avstro-ogrske.

Berlinski dogovor in konvencija (čl. 38.) sta leta 1878 predpisala Srbiji gradnjo zvez med Bolgarijo, Turčijo in južno Ogrsko. Vprašanje je s tem dozorelo. Poslej glede na železniško gospodarstvo ločimo dvoje razdobij. Železnice so se gradile na račun države. Eksploatirale pa so jih v letu 1880—1889 privatne družbe z državno garancijo. Pretiran pohlep tujega kapitala po dobičkih v pokrajini, ki se je komaj budila iz najprimitivnejšega gospodarstva (62), je dovedel leta 1889 do prevzema prog v državno eksploatacijo, in to s pravim »coup d' état« dne 21. maja, dan, ki je ostal slava železničarjev (63—65). Zdrava etatistična osnova srbske prometne politike je preživela vse vojne krize in se pravilno uveljavlja tudi v naši sedanji politiki.

Železnice osrednjega Balkana. Dunajska konvencija (1880) je določila tehnične in eksploatacijske podrobnosti. Proge je pričela l. 1881 graditi za državo francoska »Union Générale« in ko je ta bankrotirala, sta financirala dograditev »Comptoir National d'Escompt« in »Länderbank«. Tako zvana »Convention à Quatre« (1883) je določila mejne prehode med Avstrijo, Srbijo, Bolgarijo in Turčijo. Do l. 1884 je bila gotova proga Beograd — Niš 243 km, dve leti pozneje podaljšek na Vranje (110 km) ter do 1888 tudi oba priključka k meji pri Ristovcu in Caribrodu. S progo Smederevo — Vk. Plana (44 km), določeno prvotno za dovoz materiala z Donave, ter od domačega podjetja grajenega kraka Lapovo — Kragujevac (30 km) je bilo v prvem razdobju dovršenih cca 500 km glavnih železnic (sl. 6 at).

Gorske (dinarske in balkanske) proge. Leta 1890—1903 so bila vsled političnih razmer in gospodarskega prenapora prejšnje periode doba zastoja (61). Dograjene »predimenzionirane« železnice so se zelo slabo rentirale in na novo so se dokončale le neke ozke industrijske proge. L. 1898 sprejeti zakon za podaja nov obsežen načrt (1100 km). Predvideva gradnjo ozkotirnih prog; manjka pa mu prometno-gospodarskega koncepta in realiziral se je pozneje »sunkovito« brez logič-

nega prioritetnega reda, sredi motenj lokalne politike. Tako je bil l. 1899, 1902 in 1909 v marsičem izpremenjen.

Z delom se je po političnem prevratu (1903) pričelo po zainteresiranju angleškega kapitala v dinarski zapadni Srbiji. Kot protipoteza avstro-ogrskim gradbam je bila l. 1904 prva izgotovljena železnica Mladenovac—Arandjelovac (32 km), z bosansko tirno širino, ker nobena kriza ni omajala prepričanja, da bodo nekoč sistemi povezani. Do l. 1912 je bilo dograjenih v teh pokrajinah skupno 319 km ozkotirnih prog, od katerih so danes posamezni deli vključeni v zvezo Beograd — Sarajevo (sl. 6 n).

Zgodovina železnic v balkanski vzhodni Srbiji je povezana z gradnjo timoške proge kot dela »transbalkanke«. Načrtom avstrijske penetracije na Solun (sandžaška proga) je pripravila Rusija koncem stoletja, ko je ni več ovirala Anglija, protipotezo s svojim projektom (66). Vezal naj bi v naravni prometni smeri spodnje Podonavje na Lješki zaliv. Srbiji bi ta železnica odprla s strani Avstro-ogrske nekontrolirano pristanišče na Donavi (Prahovo) ter svobodna vrata na Jadran, ki so ji do danes ostala zaprta. Proga je bila trasirana že l. 1890 in uzakonjena, v kolikor teče ob Timoku, l. 1896 (61). Z Romunijo sklenjena konvencija je uredila vprašanje mostu preko Donave. Še istega leta (1898) je bil uzakonjen tudi spoj Niš — Kuršumljija — smer na Priština (67,. 68). Ker se ni posrečilo angažiratu za gradnjo tujega kapitala, je ostal timoški bazen prometno zaprt, dokler se ni po raznih tehničnih prepirih in plazovnih katastrofah v l. 1905 do 1912 dogradila ozkotirnica Paračin — Zaječar — Prahovo (210 km). Z napravo timoške proge Prahovo — Niš so pričeli šele po balkanski vojni. Na podlagi terenskega ogleda, ki je pokazal pri Brzi Palanki ugodno mesto za prehod, je bila l. 1914 sklenjena nova konvencija z Romunijo. Druga normalno-tirna železnica je bila v teh predelih proga Topčider — Mala Krsna — Požarevac, pričeta l. 1911 in dograjena šele po prevratu. Prvotno v drugem odseku zamišljena le kot zveza na požarevške okrožne proge, je prišla že po načrtu iz l. 1913 v sklop proge 45. vsporednika. Danes je bilo ravno vsled nje treba vprašanje mostu preko Donave urejevati s tretjo mostno konvencijo. Tehnična svojstva »transbalkanke« in »45. vsporednice« so razvidna iz sl. 6 br.

Zaradi popolnosti je treba omeniti tudi izgradnjo samoupravnih okrožnih železnic v drinskem in požarevskem okrugu v dolžini 105 km.

Z letom 1912 je bila zaključena gradbena doba srbskih železnic: država je razpolagala z omrežjem cca 500 normalnih in 670 km ozkotirnih prog. Žal slednje niso bile organično izgrajene ter so ostale med seboj nepovezane. Posledica te gospodarsko-tehnične nepremišljenosti so bile neracionalnost prevoza in nepravilna izraba voznega parka v miru, v vojni pa naravnost s katastrofo grozeče težave

Stari zakon je dobil l. 1913 bistvene dopolnitve. Predvideval je gradnjo cele vrste novih prog in sicer: spoj južne in severne Srbije, povezavo na Bosno (Uvac in Vardište), Črno goro in Romunijo.

Iz vojne dobe datirajo pa od večjih del le dve 60 cm vojaški progi, ki so jih zgradili Nemci med Skopljem in Ohridom ter Gradskim in Pelagonijo.

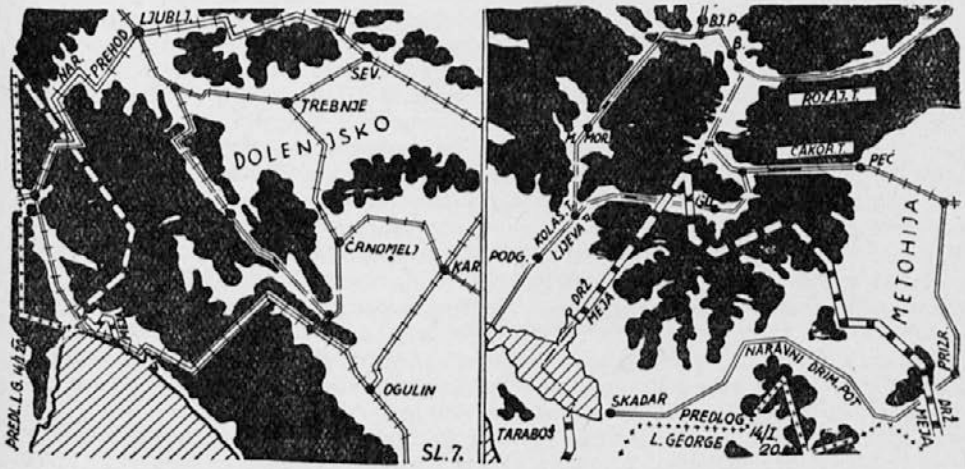
JUGOSLAVIJA

Z zmago so se zrušili avstrijsko-ogrsko-nemški penetracijski načrti. Ostal je le še oni iz jugo-zapada in se uveljavil vsled naše nepaznosti (70). Z ujedinjenjem pa smo postali dovolj močni, da prvič v zgodovini poskusimo na svoji zemlji izvesti lasten prometno-političen in gospodarski koncept, kakršnega tudi samostojna Srbija vsled tujega pritiska, prisiljena sedaj k neprimernim iniciativam, sedaj k protipotezam, ni mogla ustvariti.

Ob prevratu je prevzela Jugoslavija 10.011 km prog, heterogeno dedščino sistemov, deloma popolnoma izoliranih, deloma spojenih med seboj le na nekaterih točkah. Naprave so bile dotrajane, v Srbiji z znano klasično temeljito-

stjo celo uničene (72). Omrežje je bilo v lasti zelo različnih denarnih grup. Komplikacijo položaja je povečala tudi določitev mej. Prometno nas je kljub dolgi jadranski obali odrezala od morja (73); normalna železniška mreža je prišla na rob države v popolnoma periferno lego (sl. 8 a). Kot podolžna zveza je tekla ena sama enotirna proga, sestavljena iz nehomogenih delov, na katerih je bilo treba obračati vlake v Zid. mostu, Zagrebu, Vinkovcih in Indjiji. Savski most pred Beogradom, ki je stal pod mednarodno zaščito, je bil razstreljen.

Ker tvori od tedaj zveza zaledja do morja stalen predmet prometnih razprav, bodem tu opozoril, na kak način se je ravno z razmejitvijo ta naloga skomplicirala. Sl. 7 a b kažeta, kako je točno premišljena meja potisnila naše zveze iz našega zaledja na Kvarnerski odn. Lješki zaliv s potov manjšega upora v težke gorske predele na velike ovinke, ki ubijajo tranzitno vrednost takih itak dragih prog (84—91). Razsežne pokrajine Slovenije in Južne Srbije ostanejo, kljub velikim investicijam, tributarne tujim lukam (Trst in Solun) ter le z žrtvami skupnosti omogočena tarifna politika jih osvobaja tuje gospodarske kontrole. Tako so nas v času, ko smo med seboj pričeli iskati narodnih razlik in primerjati plemenske odlike teh in onih, na visokem severu kakor na najnižjem jugu, tujci na povsem identičen način — izigrali (73 a). Kontinentalna orientacija nekih krogov je v podcenjevanju sredozemskega bazena za naše gospodarstvo dovolila, da smo železnico Djevdjelija — Solun sami prodali.

»Rebus hic stantibus« so bile prve smernice naše železniške politike popolnoma jasne, in lahko bi na korist dela izostale vse nedokumentirane polemike. Popraviti je bilo pokvarjeno in razrušeno, povezati z novimi, večinoma kratkimi spoji po starih mejah ločene dele omrežij v vsaj zasilno obratno enoto, dokončati začete proge in urediti lastninske razmere. Med tem delom za desetletja pa je bilo treba premišljeno pripraviti — na podlagi originalne naravoslovne in demografske znanstvene proučitve celega državnega ozemlja, njegovih produktivnih sil in pogojev, konsuma ter novo nastalih socialnih in političnih razmer — načrt bodoče jugoslovanske železniške mreže. Služila naj bi v kolaboraciji z drugimi prometnimi sredstvi izmenjavi dobrin v našem na novo organizujočem se gospodarstvu. Tej težki nalogi pa naš strokovni svet ni bil dorasel.

Z 275 milijoni so bile v l. 1919—1924 definitivno obnovljene razrušene proge. Glede novih gradb (sl. 8 b) se razvija naša tehniška zakonodaja od skupine do skupine slučajev, brez širokega koncepta. Dograjevanje je zatorej tudi nesistematično. Zlasti se da oporekati izvršitvenemu redu tako z javno-gospodar-

skega, kakor tudi z železniško-gospodarskega stališča. Delali smo tehniško brez globljega »fiziološkega« poznanja smeri evolucije našega gospodarstva in s tem avtohtonih prometnih problemov.

Iz rednih proračunskih sredstev, notranjega investicijskega (1921) in zunanjega zlatega posojila (1922) se je v l. 1919—1928. porabilo za izboljšanje obratnih naprav 200 milijonov, ter izgradilo skupno 519 km normalno- (stroški 709 milijonov) in 135 km ozko-tirnih novih prog (stroški 270 milijonov).

Uredba o gradnji novih železnic iz l. 1927 določa uporabo sredstev iz druge tranše Blairovega in nekaterih poznejših manjših posojil. V dobi 1928—1935 je bilo dograjenih 790 km normalnega (stroški 1666 milijonov) in 153 km ozkega omrežja (164 milijonov). »Jadranska železnica«, za katero so bila v prvi vrsti ta sredstva rezervirana, ni bila izbrana niti v generelni smeri težkega dela trase. Izgradile pa so se mnoge druge nedvomno pravilne zveze, predvsem podvojitev magistrale in priključek Banata.

Nova uredba iz l. 1935 je določila iz sredstev milijardnega posojila gradnjo nekaterih železnic, ki predstavljajo daljni korak k spajanju ločeno podedovanih prog in večjih gradenj v brezželezniških predelih. Skupna dolžina uzakonjenih normalnih zvez je 125 km (153 km) in ozkotirnic 280 km (252 km).

L. 1936 je izšla zopet nova uredba, ki dokazuje neko dokaj zrelejše poznavanje potreb našega gospodarstva, predvsem nujnost longitudinal. Predvideva dogradnjo 2088 km novih železnic za pet in pol milijard dinarjev, določa program financiranja ter uvaja za razdobje dveh desetletij nekak prioritetni red dela. Žal pa tudi sedaj manjka, kakor sem mogel dognati, še vsa gospodarska dokumentacija. V zvezi s to uredbo je bila sklenjena nova konvencija za most k romunski železniški mreži in po najnovejših vesteh je določena tudi smer železnice na južni Jadran, ki naj prevzame obenem, kolikor je to izvedljivo, tudi nalogo transbalkanke.

V zaščito svoje gospodarske in narodne samostojnosti je Jugoslavija, oprta na srbsko tradicijo, uveljavila v železniškem gospodarstvu etatizem. Ob prevratu je bilo od celokupnega omrežja (cca 10.000 km), 1000 km v lasti privatnih družb in 2800 km je bilo vicinalk. »Donavsko-savsko-jadranska železnica«, preje »Južna železnica«, je prodala državi svojih 531 km prog za 267 milijonov zl. fr. in proti plačilu vojnih zaostankov 100 milijonov zl. fr. v obročnih odplačilih. Omrežje in koncesije »Comp. d' Exploit. d. Chem. de Fer« v dolžini 387 km smo dobili za 130 milijonov fr. in 17 km prog last »Soc. Ottomane« za 13 milijonov fr. Izhod južne Srbije na Solun, progo Djevdjelija — Solun (77 km) smo prodali Grčiji. L. 1924 je bil storjen tudi prvi poskus ureditve lastništva vicinalk. D. d. »Proga«, v kateri so bile organizirane, je 1931 državi oddala 1700 km (74).

Sl. 8 b kaže, kako so izvršene gradnje in vzakonjeni projekti porazdeljeni v alpsko-dinarskem, balkanskem, panonskem in centralno-balkanskem prometnem področju naše države ter kako smo do danes dopolnili l. 1918 prevzeto dedščino s skupno 1085 km novih normalnih in 512 km ozkotirnih prog.

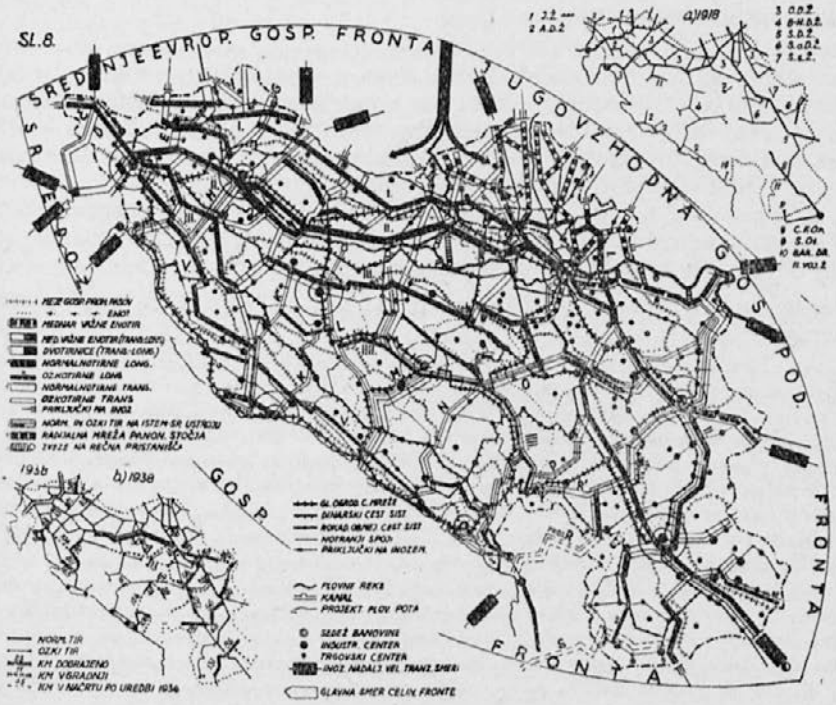
Z vsemi navedenimi deli pa še ni ustvarjena, niti s projekti zasnovana, ona jugoslovanska železniška mreža, ki bi kot tehnični instrument bila prilagojena v naše fizikalno, antropo- in ekonomsko-geografske prilike in zraščena z gospodarstvom za pravilno medsebojno funkcionelno vplivanje. Konference l. 1922 in 1926, ki so hotele nekaj takega zasnovati, so strokovno popolnoma odpovedale (76—81). En sam načrt (82) je poskusil dati v vsej naglici poglobljeno gledanje na probleme. Ostal pa je seveda nedokumentiran. Drugi so predlagali »magistrale mednarodnega pomena« skozi klisure in preko kraških polj, obalne železnice itd. Edini argument, ki se je ponavljal, je bil: »...kakor v Ameriki...« Nekaj podobnega doživljamo danes z »avtostradami«. Politična licitacija pa je dosegla vrhunec s predlogom one »strokovne« komisije iz l. 1933, ki je ugodila kar vsem zahtevam in predlagala gradnjo 9000 km prog za 40 milijard dinarjev (83). Sreča

je, da za realizacijo takih idej nismo imeli sredstev. Ravno v tej atmosferi predstavlja uredba iz l. 1936 velik miselni napredek.

Nadaljni razvoj bo moral, kar se železniške mreže same tiče, stalno paralelno upoštevati potrebo tujega tranzita, naš izvoz in uvoz ter notranji promet.

Tuji tranzit rabi železnice močnih kapacitet v naravnih smereh malega prometnega upora (92—94). Glavna naloga naše železniške mreže pa je prevoz dobrin v naši notranji in zunanji menjavi.

Sistematično zasnujemo mrežo po mojem mnenju le potom vrste analiz, katerih prva je razdelitev državnega teritorija na prometne enote. Ko sem pritegnil k fizikalno-geografskim še nekatere gospodarske kriterije, se je razčlenilo ozemlje na 28 individualiziranih elementov (14). Po gospodarsko- in tehnično prometnih lastnostih so si nekateri vendar v toliko sorodni, da jih smemo nanizati v pasove, kakor so označeni na sl. 8. Gospodarsko najvažnejši savsko-moravsko-vardarski pas spremlja na JZ in Z cona Visokega Krasa in pas sekundarnih rek od Une do Črne, na SV in V pa dravsko-podonavska cona ter timoški in bregalniški bazen. Jadranska cona obsega celo Primorje do dinarskega prepada.

Železniško omrežje mora biti v končni izgradnji glavnih črt disponirano tako, da je iz vsake prometne enote kot individualnega elementa možen v zunanjem prometu dostop k vsem trem gospodarskim frontam, in sicer k sredozemski (Trbiž-Solun), k srednjeevropski (Beljak-Donava) in k južno-vzhodno evropski (Horgoš-Strumica). Za notranji promet morajo železnice oskrbeti dobre longitudinalne zveze v smeri raztezanja prometnih con v skladu z vodilnimi smermi reliefa ter transverzalne spoje k sosednim enotam, ki pripadajo drugim conam (sl. 8).

Glavna dispozicija take mreže obstoja iz longitudinal in transverzal, h katerim je pripletena radialna mreža okoli Beograda v področju stočja velikih rek ter spoji k njim. K že projektiranim črtam bi bilo potrebno dograditi še vrsto

skega, kakor tudi z železniško-gospodarskega stališča. Delali smo tehniško brez globljega »fiziološkega« poznanja smeri evolucije našega gospodarstva in s tem avtohtonih prometnih problemov.

Iz rednih proračunskih sredstev, notranjega investicijskega (1921) in zunanjega zlatega posojila (1922) se je v l. 1919—1928. porabilo za izboljšanje obratnih naprav 200 milijonov, ter izgradilo skupno 519 km normalno- (stroški 709 milijonov) in 135 km ozko-tirnih novih prog (stroški 270 milijonov).

Uredba o gradnji novih železnic iz l. 1927 določa uporabo sredstev iz druge tranše Blairovega in nekaterih poznejših manjših posojil. V dobi 1928—1935 je bilo dograjenih 790 km normalnega (stroški 1666 milijonov) in 153 km ozkega omrežja (164 milijonov). »Jadranska železnica«, za katero so bila v prvi vrsti ta sredstva rezervirana, ni bila izbrana niti v generelni smeri težkega dela trase. Izgradile pa so se mnoge druge nedvomno pravilne zveze, predvsem podvojitev magistrale in priključek Banata.

Nova uredba iz l. 1935 je določila iz sredstev milijardnega posojila gradnjo nekaterih železnic, ki predstavljajo daljni korak k spajanju ločeno podedovanih prog in večjih gradenj v brezželezniških predelih. Skupna dolžina uzakonjenih normalnih zvez je 125 km (153 km) in ozkotirnic 280 km (252 km).

L. 1936 je izšla zopet nova uredba, ki dokazuje neko dokaj zrelejše poznavanje potreb našega gospodarstva, predvsem nujnost longitudinal. Predvideva dogradnjo 2088 km novih železnic za pet in pol milijard dinarjev, določa program financiranja ter uvaja za razdobje dveh desetletij nekak prioritetni red dela. Žal pa tudi sedaj manjka, kakor sem mogel dognati, še vsa gospodarska dokumentacija. V zvezi s to uredbo je bila sklenjena nova konvencija za most k romunski železniški mreži in po najnovejših vesteh je določena tudi smer železnice na južni Jadran, ki naj prevzame obenem, kolikor je to izvedljivo, tudi nalogo transbalkanke.

V zaščito svoje gospodarske in narodne samostojnosti je Jugoslavija, oprta na srbsko tradicijo, uveljavila v železniškem gospodarstvu etatizem. Ob prevratu je bilo od celokupnega omrežja (cca 10.000 km), 1000 km v lasti privatnih družb in 2800 km je bilo vicinalk. »Donavsko-savsko-jadranska železnica«, preje »Južna železnica«, je prodala državi svojih 531 km prog za 267 milijonov zl. fr. in proti plačilu vojnih zaostankov 100 milijonov zl. fr. v obročnih odplačilih. Omrežje in koncesije »Comp. d' Exploit. d. Chem. de Fer« v dolžini 387 km smo dobili za 130 milijonov fr. in 17 km prog last »Soc. Ottomane« za 13 milijonov fr. Izhod južne Srbije na Solun, progo Djevdjelija — Solun (77 km) smo prodali Grčiji. L. 1924 je bil storjen tudi prvi poskus ureditve lastništva vicinalk. D. d. »Proga«, v kateri so bile organizirane, je 1931 državi oddala 1700 km (74).

Sl. 8 b kaže, kako so izvršene gradnje in vzakonjeni projekti porazdeljeni v alpsko-dinarskem, balkanskem, panonskem in centralno-balkanskem prometnem področju naše države ter kako smo do danes dopolnili l. 1918 prevzeto dedščino s skupno 1085 km novih normalnih in 512 km ozkotirnih prog.

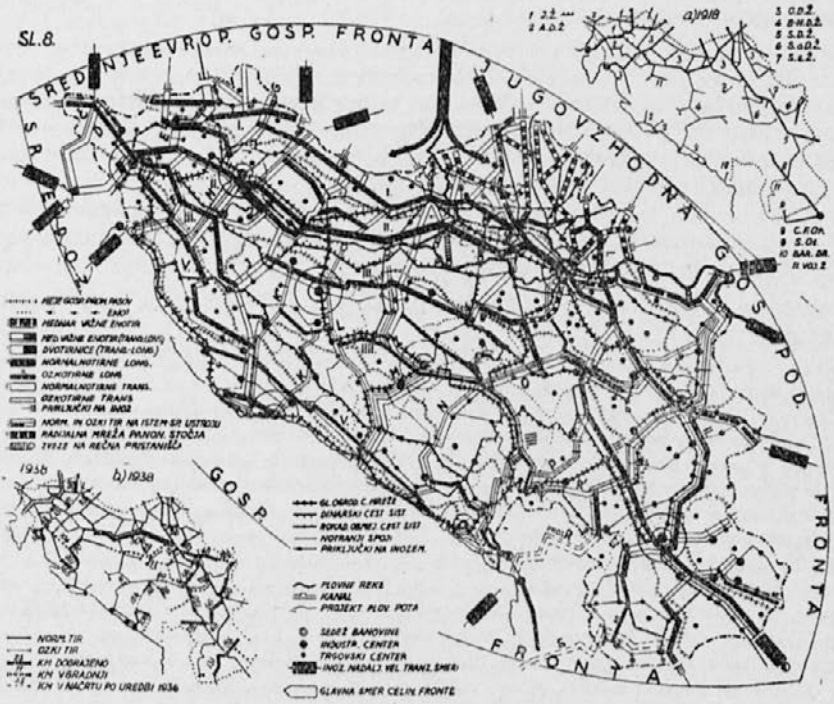
Z vsemi navedenimi deli pa še ni ustvarjena, niti s projekti zasnovana, ona jugoslovanska železniška mreža, ki bi kot tehnični instrument bila prilagojena v naše fizikalno, antropo- in ekonomsko-geografske prilike in zraščena z gospodarstvom za pravilno medsebojno funkcionelno vplivanje. Konference l. 1922 in 1926, ki so hotele nekaj takega zasnovati, so strokovno popolnoma odpovedale (76—81). En sam načrt (82) je poskusil dati v vsej naglici poglobljeno gledanje na probleme. Ostal pa je seveda nedokumentiran. Drugi so predlagali »magistrale mednarodnega pomena« skozi klisure in preko kraških polj, obalne železnice itd. Edini argument, ki se je ponavljal, je bil: »...kakor v Ameriki...« Nekaj podobnega doživljamo danes z »avtostradami«. Politična licitacija pa je dosegla vrhunec s predlogom one »strokovne« komisije iz l. 1933, ki je ugodila kar vsem zahtevam in predlagala gradnjo 9000 km prog za 40 milijard dinarjev (83). Sreča

je, da za realizacijo takih idej nismo imeli sredstev. Ravno v tej atmosferi predstavlja uredba iz l. 1936 velik miselni napredek.

Nadaljni razvoj bo moral, kar se železniške mreže same tiče, stalno paralelno upoštevati potrebo tujega tranzita, naš izvoz in uvoz ter notranji promet.

Tuji tranzit rabi železnice močnih kapacitet v naravnih smereh malega prometnega upora (92—94). Glavna naloga naše železniške mreže pa je prevoz dobrin v naši notranji in zunanji menjavi.

Sistematično zasnujemo mrežo po mojem mnenju le potom vrste analiz, katerih prva je razdelitev državnega teritorija na prometne enote. Ko sem pritegnil k fizikalno-geografskim še nekatere gospodarske kriterije, se je razčlenilo ozemlje na 28 individualiziranih elementov (14). Po gospodarsko- in tehnično prometnih lastnostih so si nekateri vendar v toliko sorodni, da jih smemo nanizati v pasove, kakor so označeni na sl. 8. Gospodarsko najvažnejši savsko-moravsko-vardarski pas spremlja na JZ in Z cona Visokega Krasa in pas sekundarnih rek od Une do Črne, na SV in V pa dravsko-podonavska cona ter timoški in bregalniški bazen. Jadranska cona obsega celo Primorje do dinarskega prepada.

Železniško omrežje mora biti v končni izgradnji glavnih črt disponirano tako, da je iz vsake prometne enote kot individualnega elementa možen v zunanjem prometu dostop k vsem trem gospodarskim frontam, in sicer k sredozemski (Trbiž-Solun), k srednjeevropski (Beljak-Donava) in k južno-vzhodno evropski (Horgoš-Strumica). Za notranji promet morajo železnice oskrbeti dobre longitudinalne zveze v smeri raztezanja prometnih con v skladu z vodilnimi smermi reliefa ter transverzalne spoje k sosednim enotam, ki pripadajo drugim conam (sl. 8).

Glavna dispozicija take mreže obstoja iz longitudinal in transverzal, h katerim je pripletena radialna mreža okoli Beograda v področju stočja velikih rek ter spoji k njim. K že projektiranim črtam bi bilo potrebno dograditi še vrsto

drugih prog v dolžini cca 1100 km, večinoma takih, ki so bile v preteklosti kot tehnični elementi že kdaj obravnavane, dasi ne v tej »jugoslovanski« povezavi. Shemo takega organizma kaže sl. 8.

Normalni in ozki tir si delita delo in delovna področja. Ozkega tira se namreč nikakor ne sme odstraniti (95—97). Za kapitalno revno, gorato deželo, za pokrajino surovinske produkcije (99) je 75 cm-sistem v zvezi z žičnicami zelo primeren »industrijski tip«, ki se da brez večjih stroškov tudi kot provizorij razplesti v gozdnih in rudniških produkcijskih področjih (100—102) ter tu do produkcijskih središč fabrikatov in polfabrikatov (n. pr. Sarajevsko okrožje), ki pa morajo že biti priključena na normalne železnice. Pogoj racionalnosti ozkega tira v okviru državnega gospodarstva je njegova notranja soveznost in pripojitev na morski in celinski plovni sistem. Ozki tir pa ne sme biti interkaliran v one smeri kontinuiričnih notranjih prometnih tokov, kjer bi bilo za prevoz »od konca do kraja« potrebno prelaganje tovora. Samo ob sebi je umevno, da ozki tir ne sme ležati v naravnih prometnih linijah, v katerih je s kako verjetnostjo računati na pritegnitev večjih množin tranzita.

Po teh osnovnih načelih pri razporejanju prometne mreže ležita oba sistema na nekaterih sektorjih v paraleli. Dobra prometno-geografska rešitev je tehnično resno preudarjena namestitev ozkega in normalnega tira na istem spodnjem ustroju, kakor ga je Avstro-ogrska že pripravila n. pr. na progi Zenica — Uvac ter se tudi sedaj že izgrajuje v smeri na zgornji Lim. Polje originalnih raziskav za našo tehniško znanost je tu tako obširno, kot še nedotaknjeno.

S sl. 8 podajam shemo jugoslovanske mreže z mednarodno in nacionalno važnimi progami, katera se seveda z lokalkami po potrebi zgosti. O prometno-gospodarski vlogi in prioriteti gradenj bom razpravljal pozneje.

Vprašanje voznega parka in pogona železnic je polje posebnih obravnav.

Železnice naše prometne soseščine: Nekatere železniške gradbe v naši neposredni in posredni okolici vplivajo tudi na naše prometno življenje (sl. 5 b). Bivša Avstrija (104) in sedanja Madžarska nista po prevratu ustvarili skoro ničesar novega. Kot privilegirana dela stare monarhije sta razpolagali že itak s popolno mrežo (9.8 km odn. 10.2 km/100 km²). Češkoslovaška je stala po prevratu v načelu prav pred istim problemom kot Jugoslavija. Iz podrejenega prometnega središča, Prage, je morala ustvariti longitudinalne zveze na odsekane severne konce ogrskih radialnih prog v karpatskih deželah, da spoji prometno umetno ločeno Češko-Moravsko s Slovaško. Uspela je v tem z ozirom na že prevzeto dokaj gosto prometno mrežo (9.8 km/100 km², Jugoslavija 4.1 km/100 km²) s krajšimi pregradnjmi in tunelskimi spoji (predor Banska Bistrica itd.). Longitudinalo so ji danes razsekali. Poljska je z Gdinjo in prvovrstno progo Gdinja-Bidgošč-Katovice odprla pot k morju, in sicer na Baltik, torej onim pokrajinam, ki jih je Avstrija do l. 1914 z umetnimi sredstvi silila k Trstu in jim je avstrijsko-nemško-ruska politična razmejitev zapirala naravno pot ob Visli k obali. Romunija je s premišljeno tarifno politiko trgovsko oživila svojo obalo ob Črnem morju in dovedla spodnje donavske luke in Constanco v krog pristanišč, katerim sta forsirana Reka in deloma tudi Trst pred prevratom odvzemala naravno zaledje. Večje železniške gradbe so določene, da povežejo longitudinalno magistralo iz ČSR proti Črnemu morju. Dvoje donavskih mostov k Jugoslaviji pri Turn Severinu in Gjurgevu k Bolgariji je v načelu pripravljenih. Vse te prometne naprave naj utrdijo zveze malih srednje- in jugovzhodno-evropskhi držav proti premočnim pritiskom in kontroli iz severo-zapada (106). Bolgarija (105) je po vojni razmeroma dovolj gradila. Svojo silno redko omrežje (2.9 km/100 km²) je povečala za 10%. Glavno njeno prometno vprašanje je otvoritev potov na Egejsko morje, ki jih je vsled svoje nesrečne politike izgubila. Večji pomen bi imela poleg že obstoječe zveze na Aleksandrupolis (stari Dedeagač) izboljšava potov na Solun, in to bodisi ob Strumi, bodisi preko Kumanova na Vardar. Nedvomno bode o tem še govora v bodočem desetletju. Slika 8. kaže nazorno, kakšne važnosti so dogradnje transverzalnih spojev ob Drimu in Skumbiju preko Albanije. Italija je podprla Benetke z novimi spoji. Namerava pa ojačiti kapaciteto prometnih smeri proti jugoslovanski meji, in sicer preko Vipavske doline ter preko sev. Istre. Z izgraditvijo Opčin kot križišča se namerava izklopiti zgubljene padce s Krasa na Trst iz medmestnega prometa. Med Trstom in Gorico je projektirana še tretja rokadna črta (107).

JUGOSLOVANSKE CESTE

SL. 9.

Po svojem tehničnem bistvu so ceste sposobne prožne prilagoditve prav tako fizikalnim svojstvom terena (krivine in usponi), kakor se more tudi zgornji ustroj urediti primerno gospodarsko-prometni nalogi, ki naj ji služijo. V harmoničnem cestnem omrežju pripada torej vsem elementom, od tovornega pota do avtomobilske ceste, prometno-politična naloga. Hiranje »nižjega« sestavnega dela onemogoča zdravo gospodarsko življenje še tako moderni »avtostradi«, prav kakor resnična kultura lahko obstoja brez akademij, težko pa brez anonimnega dela ljudskega šolstva.

Od starih cestnih gradb daje studij glavnih smeri rimskih cest važne prometno-politične pobude tudi sedanji tehniki, podobno kot je ravno proučitev staro- in srednjeveškega rudarstva odkrila angleškemu kapitalu pri nas najdonosnejša polja investicij (Trepča, Novo Brdo itd.), pač vzgled, kako more le vsestransko teoretično proučevanje pripraviti tudi najpraktičnejšim disciplinam pogoje za sigurnejše in uspešno delo (108—116).

Razpredena železniška mreža, ki je šele omogočila prevoz množinskih tovorov, je zmanjšala važnost cest kot prometnega pota. Izpopolnjeni eksplozivni motor pa je omogočil v njih izgradnji novo dobo s facielno toliko svojstveno tehniško in gospodarsko problematiko, da bom razpravljal v nasprotju z železnicami, o nastanku cestnega omrežja le s stališča poprevratnega razvoja.

L. 1918 je prevzela naša država skupno nekako 9000 km »državnih« in 28.000 km »samoupravnih cest«. Bile so v razsulu. Razrit je bil celo njih temelj, v kolikor je sploh obstojal, ker niti prave ogrske ceste, niti stari turški »carski drumovi« niso bili fundirani. Vrednost cest je temeljila v izvršenih delih za spodnji ustroj in objekte, dragocenih zlasti v težkih kraških in sploh gorskih predelih. Naloga naše nove gradbene politike pa ni bila le, popraviti in v brezcestnih predelih dopolniti prevzete dedščine. Avtomobil je postavil tehnični strokovni svet pred problem, kako v novih politično-gospodarskih razmerah in regionalni svojstvenosti posameznih naših pokrajin dodeliti s primerno ureditvijo cestnega omrežja tudi njemu svoje lastno delavno področje (118). Načelno je to zadnje vprašanje ostalo do danes neraziskano in premalo pojasnjeno za milijardne investicije, ki jih pripravljamo.

L. 1920 izdelani načrt je izbral 2248 km državnih cest ter določil njih temeljito pregradbo. Sredstva iz rednih proračunov in 45 milijonov iz notranjega investicijskega posojila (1921) seveda za ta program niso zadoščala. Pregrajenih je bilo le kakih 400 km cest in zgrajenih 150 večjih objektov. Stvarno poznavanje prilik v državi pri centralnih oblastvih je toliko napredovalo, da je bil l. 1929 sprejet zakon o državnih cestah, ki je določil skupno dolžino primerno utrjenih gradb na 9.800 km. Novela iz l. 1930 je k temu dodala še 500 km novih zvez, dvignjenih v glavno kategorijo. Seveda so za realizacijo teh načrtov bila sredstva premajhna, zlasti ker je program obsegal novogradnje v silno težkih terenih (Črna gora, Sandžak itd.), od katerih je moglo biti dovršenih le 200 km. Uredba o javnih delih iz l. 1935 je določila za ceste 578 milijonov. Porabili so se za manjše modernizacije, težje nove gradnje v trupu dinarskega gorstva, predvsem pa za

izgradnjo modernega spoja Beograd—Horgoš v mednarodni liniji London — Carigrad (117).

Do l. 1936 je bilo pod prometom 10.186 km (10.343 km vzakonjenih) državnih in 31.880 km samoupravnih cest. Z dogradnjo začetih del bi dosegli torej nekako 17 km/100 km² odnosno 27 km/10.000 preb. (Dravska banovina 23 km/100 km² in in 39 km/10.000 preb.).

Še nezadostnejša pa je izgradnja zgornjega ustroja tega omrežja z ozirom na zahteve avtomobilskega prometa, ki se vedno jačje uveljavlja tudi v avtohtonih prometnih tokovih. L. 1938 je bil zato ustanovljen cestni fond, ki naj uredi financiranje za pospešeno delo. Temeljnega vprašanja, racionalne izrabe cest, pa se tudi ta zakon sploh ne dotika (119). Po načrtu porabe 4-milijardnega posojila sta določeni dve milijardi za cestne zgradbe. Skupno z zastavitvijo dohodkov cestnega fonda za dobo pribl. poldrugega desetletja zberemo lahko po mojem mnenju sredstev za pregradnjo kakih 2000—3000 km glavnih zvez. Retorika o »modernizaciji do zadnjega km banovinskih cest« (I. jug. kongres cest v Ljubljani 1938) kaže seveda nepoznanje življenjskih pogojev in potreb ljudstva.

Sl. 9. kaže, kako smo mrežo državnih cest do danes modernizirali.

Vprašanje prometno-geografske razporeditve omrežja cest, kakor tudi regionalno najprimernejšega načina utrditev še ni rešena. Poleg jakosti in strukture prometa je treba upoštevati razpoložljivi gradbeni material v raznih geoloških conah, klimatične faktorje med 80 in 1849 m nadmorske višine ter podlage, od močvar panonske nižine do apnenčaste pustinje našega krasa. Tudi to delavno polje uporabne znanosti je brez delavcev. V strokovni neizvestnosti pri tem dominirajo nestrokovni vplivi.

Prvi načrt jugoslovanske cestne mreže je objavil l. 1934 ing. Josifović (120). Plan je še brez prometno-geografske in prometno-politične temeljne misli o gospodarski vlogi, ki naj jo prevzame cesta v Jugoslaviji, giblje pa se v mejah ustvarljivosti. Cestne razstave v Beogradu (1936) in Zagrebu (1937) pa so podale delo Zagrebškega društva za ceste, ki je polno zdravih pobud ter gleda na jugoslovanski cestni problem res pretežno s stališča Hrvatov, je pa zamišljeno avtohtono in ne morda prilagojeno kakemu »tujskemu prometu«, kakor se drugod to dogaja (121). Realizacija bi zahtevala pribl. 16 milijard dinarjev. Načrt gradbenega ministrstva obsega modernizacijo 40.000 km cest ter je s tem nerealen. Nova v tej zamisli pa je izvršitev »kraljevih cest« v dolžini cca 6000 km kot magistral, ki naj bi bile stvarno višja kategorija državnih cest, avtomobilske strade, seveda s pripustitvijo vprežnega vozila.

Za razčiščevanje problema se mi zdi umestno, da ugotovim nekaj bistvenih osnov cestno-gradbene politike.

Cesta je po svojem bistvu pot za razvažanje manjših in prevažanje dražjih tovorov na razsežnih (poljedelskih) področjih v mreži šibkih prometnih tokov (ploskovni promet), v nasprotju k železnicam s težkimi množinskimi linijskimi transporti. Cesta je komunikacija predelov redke naseljenosti in težkih terenskih prilik (122). Gospodarska otvoritev zaostalih predelov je ob pritegniti avtomobila danes možna s cesto, sposobno za motorni promet in navezano na tovorno pot, ki se vzpne do posameznih naselij (123). Treba je razlikovati cesto, urejeno tudi za avtomobil, in avtomobilsko cesto. Slednja je gospodarsko upravičena le tam, kjer jakost prometa resnično prekorači propustno moč obstoječih moderniziranih cest. Običajno pa se hoče, neglede na gospodarske izgube, na avtostradi organizirati možnost linijskih transportov za povečanje udarne vojaške sile.

Ako gornja načela apliciramo na jugoslovanski cestni problem ter na vprašanja notranjega, zunanjega in tranzitnega prometa, spoznamo sledeče: Cesta, neodvisnejša v svoji trasi od reliefa, omili lahko na ozemlju naše države periferni značaj lege komunikacijske mreže (normalnih železnic in plovbe), okoli večjih mest pa stvori radialne dostope, kakršnih železniška mreža,

vezana na vodilne smeri reliefa, ne more izoblikovati. V smeri morskih in celinskih plovnih linij ter območju ozkega tira more ustvariti cestno omrežje možnosti hitrih zvez za kvalitetni tovorni in osebni promet, izpopolnjujočih »množinske komunikacije«. Življenski standard našega človeka je med najnižjimi v Evropi — vzdrževanje švicarske krave je dražje kot eksistenčni minimum jugoslovanskega človeka! Vsaka predimenzionirana investicija in vsako nepremišljeno javno delo le še tlači naš gospodarski nivo (125). Cesta s svojo sposobnostjo za postopno dogradnjo omejuje nerentabilno imobiliziranje kapitala preko stvarnih potreb pokrajine, v kateri se izgrajuje novo komunikacijsko omrežje. V nižjih legah in kraških poljih se cestne gradnje lahko kombinirajo z melioracijami, tako da se ne izboljšajo le delovni pogoji, temveč razširi tudi delavni substrat našemu kmetu kot praproducentu. Za vsakogar bi moralo biti jasno, da pri tem položaju ni »tujski promet« v nobenem oziru merodajen za politiko naših cestnih gradb, prav kakor je pogrešno ono tolikokrat ponavljano stališče, da naj se grade ceste iz državne periferije proti notranjosti. Omrežje, ki bo zgrajeno po avtohtonih potrebah nas in našega produktivnega dela, naj zadostuje tudi onim avtomobilistom, ki jih kak devizni predpis zanese v naše kraje. Delo naj ima prednost pred zabavo, četudi je delo le naše, zabava pa prihaja iz »evropske tujine«.

Na sl. 8 je vrisana shema take cestne mreže, zasnovane po načelih, ki sem jih zgoraj postavil. Nje sestavni deli pripadajo docela vzakonjenemu državnemu odn. samoupravnim sistemom, in to longitudinalnim in transverzalnim zvezam, v katere so vpleteni radialni elementi okoli gospodarskih in političnih središč države. Posamezne ceste so nanizane v sisteme: 1. Glavno ogrodje zvez med sedeži banovin, kjer je pričakovati težjega, tudi dolgodistančnega medmestnega prometa. Leži v tlorisu neperiferno in v profilu čim nižje nad morjem (cca 3000 km). 2. Dinarski cestni sistem, ki ob Savi izpopolnjuje plovbo in prometno odpira Visoki Kras (cca 3000 km). Oba sistema sta spojena in predstavljata kolektorski sistem za železniško in plovno mrežo. 3. Rokadni sistem ob meji (cca 1400 km), ki po načelu »crossing the T« križa penetracijske avtomobilske ceste, ki jih grade sosedi v smeri na našo mejo. 4. Notranji spoji med navedenimi sistemi, ki so v celoti transverzalno usmerjeni k alpsko-dinarsko-pindskemu reliefu (400 km). 5. Priključki na inozemstvo, ki pa jih je treba tehnično urediti tako, da se z najmanjšim trudom reducira njih prometna kapaciteta na minimum po švicarskih, češkoslovaških in drugih vzgledih (1400 km). To seveda ni nikaka prometna izolacija, temveč le previdnost, ki jo je svoj čas zahteval Njegoš, ko ga je Avstrija silila h gradnji cest v Črni gori in ki jo danes »mutatis mutandis« zagovarja francoski general Serigny nasproti podaljšanju avtomobilskih strad (124). 6. Spoji na kolodvore.

Postopoma naj bi modernizirali vse omrežje (9200 km), ostalo pa prepustili pokrajinam, da ga izgrade po stvarnih lokalnih prilikah. Potrebna bi bila seveda revizija zakonodaje o cestah (125).

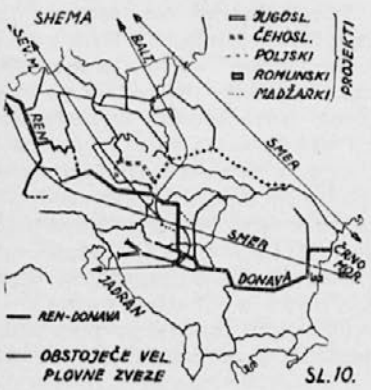
Vozila in pogon: V popolnem skladu z življenjskim standardom našega ljudstva, stanjem industrije in cestne mreže ima Jugoslavija le cca 2700 tovornih in 500 poltovornih ter 11.000 osebnih (okoli 900 avtobusov) motornih vozil. Poleg tega je še kakih 4600 motociklov. En avtomobil pride na 1050 prebivalcev (l. 1931: ČSR 142, URSS 2594, USA 4.7) (126). Nezdrava je pri nas razdelitev, ki omejuje motorna vozila vse preveč na mesta, seveda pa more temu odpomoči le gospodarski dvig podeželja; dokler se ne bo razgibalo v široko zasnovanem načrtu, je tudi racionalno poslovanje tovarne avtomobilov, navezane na notranji trg, nemogoče. Neproučeno je vprašanje produkcije petroleja, prav kakor ev. njegovih nadomestkov, ki so v naših razmerah najprimernejši bodisi, da se poišče t. zv. poljedelska, gozdarska, industrialna, sintetična ali električna rešitev (126). Pri obravnavi vseh vprašanj motornih vozil in njih pogona seveda ne pričaku-

jemo od naših znanstvenih institucij originalnih raziskav, upravičena pa je zahteva, da vsaj dovoljno proučijo probleme za regionalne »adaptacije« tujih izsledkov na naše prilike. Na področju naše države se nahaja dalje 900.000 vprežnih vozil, ki predstavljajo temeljni instrumentarij naše praprodukcije. V bolestni miselnosti nekritičnega posnemanja tujine se o vpregi, ki je za vse gorate pokrajine edini racionalni vir delavne energije in v poljedelstvu na fragmentiranem posestvu (agrarna reforma in prenaseljenost našega podeželja) edina pot, ki vede k racionalnejšemu delu, v tehničnem svetu kot o nečem nevrednem in nemodernem sploh ne razpravlja. Vsled nezanimanja, neznanja in neavtohtone racionalne rejske politike je stalež naših konj (l. 1934 1,171.000 glav) (128) po povprečni kvaliteti tako padel, da ne ustreza potrebam kmeta. Na tem dejstvu seveda nekaj uljudnostnih daril ob mednarodnih konkurencah za posamezne živali ničesar ne izpremeni, ker za povprečje prav ničesar ne pomeni.

Ceste v naši prometni soseščini: Vsi cestno-gradbeni načrti v onih deželah našega prometnega sosedstva, ki grade ne glede na način, kako pridejo do potrebnih sredstev, močne avtomobilske strade in brez ozira na njih gospodarsko rentabiliteto, imajo skupno potezo penetracijske usmerjenosti v srednje Podonavje in na Balkan (Sl. 9). Mednarodno avtomobilsko cestno omrežje, preračunano za Evropo na skupno dolžino kakih 37.000 km, lahko postane v premočnih rokah nevaren instrument dinamike. Države so se obvezale, da zgrade veliko mednarodno cesto London—Bruxelles—Dunaj—Budimpešta—Beograd—Sofija—Carigrad (3117 km) z razcepom v Damascu v Capetown in Calcutto (129). Po napovedih (Weimar: Todt 1938) bo Nemčija odcepila v smer na Jadran dve penetracijski črti, in to proti Gradcu in proti Celovcu. Italija pa namerava dograditi priključke na smer Ljubljana—Zagreb—Beograd iz Padove nižine. V smeri Drimove poti malega odpora dograjuje Albanija cesto k Prizrenu. Transbalkanska prometna pot se tako dovršuje, sedaj v obratni smeri, ker je popustil ruski in prevladal jugo-vzhodni pritisk. Češkoslovaška se je omejevala na modernizacijo obstoječega cestnega omrežja. Madžarska ponavlja po sto letih svoj železniški koncept in gradi 13 radialnih cest na Budimpešto.

NAŠE PLOVBE

CELINSKA PLOVBA

SL. 10.

Obratno najcenejšo, a ob enem neprožno in od naravnih faktorjev sezonsko odvisno pot za prevažanje predstavljajo reke in kanali.

Avstro-ogrska plovba.: Tudi za moderno organizacijo plovbe na Donavi je dal Szecheny svojo incijativo (1830). Po l. 1856 je postala plovba pravno svobodna. Ovirale pa so jo plitvine in brzice pri Bratislavi in Djerdapu (130), ki jih je Baroch vsaj deloma odstranil med 1890—1896. Po l. 1893 torej, v dobi, ko so spoznali koristi kolaboracije plovbe z železnico, so izvršili velike rečne regulacije. Dela so na Tisi ovirale peščine, na Dravi nje hitri tok, ki razdira umetne naprave, v mirni Savi pa naleti plovba na težave le pri Rači ter ob izlivih Drine (plovne do Zvornika) in Bosne. Temeš ter Bega sta prehodna le za male tonaže (130, 131, 132). Vse te regulacije so se vršile pod vidikom prometa in melioracij, tako tudi kanali, in sicer: l. 1802 grajeni spoj Tise z Donavo (danes Kr. Petra kanal, 117 km) in njegov odcep na Novi Sad (danes Kr. Aleksandra kanal, 68 km), izvršen l. 1872 (sl. 10).

Od paroplovnih družb je na Donavi in pritokih gospodarila »Donau-Dampfschiffahrtsgesellschaft«, z modernim voznim parkom 60.000 HP in 490.000 t ter primernimi pristaniškimi napravami, ki je ubijala vsak poizkus, zlasti srbske emancipacije (133). Madžarsko društvo za rečno in morsko navigacijo je razpolagalo tik pred vojno z 20.000 HP in 150.000 t. (143).

Srbija: V borbi za gospodarsko neodvisnost je bil l. 1890 v skupščini sprejet zakon o brodarstvu in naslednjega leta osnovnao »Srbsko parobrodarsko društvo«, h kateremu je pristopila država kot akcionar. Po novem politično-gospodarskem zagonu (glej železnice!) je bila l. 1905 organizirana tudi prva društvena delavnica. L. 1914 je imelo društvo 5000 HP močan park vlačilcev in osebnih ladij ter 45 šlepov in 18 pontonov (23.000 t). V vojni je z eno samo izjemo vse propadlo (71). Z berlinskim dogovorom (čl. 57) je dobila Avstro-ogrska izključno pravico regulacije Djerdapa (107 km). Delo, Sipski kanal in dostope, je silno slabo izvršila, zato pa pobirala 2—7krat previsoke takse, ki so ovirale Srbiji dostop na spodnjo Donavo, edino prosto pot v svet (59). Tik pred balkansko vojno je bila slednja torej prisiljena, da pripravi zakon o gradnji pristanišča (zimovališče in zaprt bazen) pri Prahovu ob koncu projektirane timoške proge (61). Ustanovljeno je bilo »Delniško društvo srbskega donavskega pristanišča«. Vojna je delo preprečila. Svoječasna zamisel prekopa Morava-Vardar je tehnično neizvedljiva in problematične umestnosti.

Mednarodne komisije na Donavi: Mednarodni interes za važnost Donave se odraža vedno jasneje, čim dalje je segla oseka turškega vala in so se odpirala Evropi pota na JV. Požarevački mir (1718) je otvoril turške rečne luke avstrijski plovbi. Pariška pogodba je ustanovila Evropsko donavsko komisijo za pravilno tehnično upravo črnomorskega izliva (1856) (134) ter ji dala ingerence, ki so v velikem delu letos prešle na romunsko vlado. Berlinski kongres (1876) je ojačil upliv nemške Srednje Evrope (137). Po prvi posrečeni zajezitvi »Drang nach Osten« v l. 1918 je bila Donava od Ulma do Suline internacionalizirana. Donavski statut (1921) je zasigural tudi neobdonavskim zavezniškim silam vpliv na celotno plovno pot. Mednarodna donavska komisija posluje na podlagi njegovih določb le kot tehnično-upravna instanca brez pristojnosti za komercialno eksploatacijo (135). Svoj sedež je prenesla pred kratkim z Dunaja v Beograd. Po odpovedi določb Versailleskega podpisa (1936) je namreč Nemčija izstopila iz komisije. Korak je spoznala kot prenagljen in danes si prizadeva, da kakorkoli iztisne iz uprave donavske plovne poti obe zapadni velesili in Italijo ter ostane v njej sama v družbi malih obrežnih držav, ki bi se potem na njo — kot se glasi novi izraz — naslonile (136). Pod kompetenco mednarodne komisije spadajo na našem ozemlju tudi tokovi Drave, Tise in Tamiša.

Jugoslavija

S prevratom je prevzela naša država skupno 1964 km celinskih plovnih zvez od tega: Donava (588 km), Tamiš (3 km), Tisa (164 km), Drava (100 km) in teritorialna Sava (590 km), Kupa (72 km), Drina 87 km), Bosut, Spačva in Studva (skupno 79 km) ter Petrov, Aleksandrov in Begejski kanal (skupno 270 km (sl. 8). Od tega je nekako 1400 km prehodnih za veliko tonažo, ostalo kanali, pritoki Save in Drava nad Osjekom — ne ustrezajo zahtevam racionalnega obrata (138). Na jadranski strani je važna plovba po Skadarskem jezeru in Bojani.

Donavski sistem. Poleg tekočih del za vzdrževanje (139) je ureditev sistema lokomotivske obalne remorkaže, ki ga je naša država uvedla l. 1928 v štiri leta nato še poglobljenem Sipskem kanalu (Djerdap) najpomembnejše povojno delo za pospeševanje rečne plovbe. Nadomeščen je bil rečni remorker posebnega sistema, katerega delo pa je bilo prepočasno in nesigurno.

V nasprotju s programom izgradnje železničnih in cestnih mrež ni bil do danes razpravljan še nikak okviren načrt za ureditev naše notranje plovbe. Propagirajo se posamezni projekti ne da bi se mislilo na širše zasnove. Od izvršljivih del stoji na prvem mestu spoj Donave in Save pri Vukovaru in Šamcu (140) (56 km), ki v smeri Sava—Srednja Donava skrajša vodno pot za 400 km. Po starem proračunu, zamisel datira še iz dobe ko je Ogrska poizkusila pritegniti Bosno prometno bližje k sebi, bi znašali stroški cca 26 milijonov zl. din. Nadaljna

realna načrta sta regulaciji Save na odseku Sisak — Zagreb (70 km) in Kupe v toku Sisak — zg. tok (259 km) (141). V ostalem je treba glede prometno-tehnične, melioracijske in energetične izrabe vodne mreže predvsem usposobiti obstoječa plovna pota za gladek prevoz večjih tonaž. Z ozirom na visoke investicije bi bilo potrebno za vsako pregradnjo napraviti javno-gospodarske rentabilitetne račune v usporeditvi z železnico, kakršen je do sedaj izdelan le za priključek Zagreba na plovno mrežo (23).

Pristanišča. Važnejša kot nove zgradbe so za enkrat ureditve primernih pristanišč na že obstoječih spojih. Razmere so mnogokje tako primitivne, da plovna pota ne prihajajo v dovolj intenziven stik z ostalimi prometnimi sredstvi ter leže izolirana od gospodarskega zaledja. Tudi tukaj manjka velikopoteznih okvirnih načrtov, ki bi bili že danes — ko pričenjamo z gradnjo žitnih silosov — nujni, da nas obvarujejo pred napačnimi investicijami. Tik pred izvedbo programa ni določeno niti eno težišče produkcije in konsuma, niti ena tendenca njih gibanja v ploskovni razporejenosti kultur. Veliko pozitivno delo je ureditev beograjskega savskega pristanišča v teritorialni vodi, ki se ravno sedaj dovršuje. Ostale pristane bi bilo po mojem mnenju urediti s prevoznimi pontoni, opremljenimi z mehaničnimi žerjavi in prekladalnimi napravami za avtomatiziran pretovor z vagona na ladjo. Sava bi dobila 11, Donava 8, Drava 3, Tisa 4, Tamiš 2 in Begej 2 taka plovna objekta, ki zahtevajo najmanjše investicije. Po kampanijah lahko tudi menjajo položaj.

Vozni park. L. 1911 je plulo na Donavskem zlivu brodovje peterih družb s 100.000 HP in 807.000 t, od tega cca 3% srbskega. Medzavezniška donavska komisija je julija 1919 predala našemu prometnemu ministrstvu na nas pripadajoči del parka (restitution, cession, reparation), ki ga je novembra 1918 zaplenila južno Baje. S to izročitvijo se prične naša prometna politika na Donavi. Vodila jo je najprenj »Direkcija rečnega prometa«, dokler se ni oktobra 1919 komercializirala v »brodarskem sindikatu«, h kateremu so pristopile tudi naše zasebne družbe. Ta sindikat je bil po pravici razpuščen l. 1926 in osnovala se je močna »državna rečna plovidba«, ki je eksploatirala državni inventar, poleg nje pa so obstojala še malo, staro »Srbsko brodarstvo društvo« in »S. Šulja, Pančevo«. Prišli smo do velike relativne moči na Donavi in sicer (po HP) 20% parobrodov, 22% remorkerjev in 24% šlepov od celokupnega plovnega parka, ki je pripadal 13 zastavam. Nesposobno vodstvo pa situacije ni znalo izrabiti, ker je videlo cilj prometne politike edino v kakršnikoli zaposlitvi plovnih objektov, ne pa v premišljeni organični in tudi tehnični uvezavi plovbe na rekah (pristanišča, kolaboracija z železnico itd.) v gospodarstvo države in Podonavja. Danes se v komercializaciji in koncentraciji (prevzem »Srbskega brodarskega društva«) išče izhoda iz neprožnosti dosedanje uprave. Ostrina konkurenčnega boja, kateremu podlegamo, je najbolje označena z dejstvom, da je pri 30% prirastku transportnega dela (1911—1930) narastla vlačna sila parka na Donavi za 58% in tonaža za 55%. Do l. 1938 je padla tonaža na 93% predvojne, ker se vse zastarelo izločuje. Ladje pripadajo 3 nemškim, 1 čehoslovaški, 1 ogrski, 2 jugoslovanskima, 1 romunski, 1 francoski in 1 nizozemski družbi. Mala antanta je združila dve tretjini ladjevja v svojo organizacijo; na drugi strani sodelujejo nemške in madžarske družbe.

Naše ladjevje sestavljajo potniške ladje (37), vlačilci (80), parni in motorni šlepi ter razne vrste vlečenih ladij (930). L. 1932 smo imeli 46.000 HP in 441.000 t, l. 1936 pa 55.000 HP in 420.000 t. Ta park je večinoma v obratu že 30—40 let, vsled tega zastaran in neracionalen. V modernizacijo smo pošiljali ladje h glavnemu konkurentu v Budimpešto. Šele v novejšem času se je pričelo z nabavljanjem, do sedaj treh, modernih motornih šlepov (tip »Vojvoda«); doma v Čukarici so novo organizirane od »Srbskega brodarskega društva« prevzete delavnice izdelale že večje število pontonov (v celem 32 objektov).

Jadranski sistem. Plovne reke na Jadranski obali so vključene v morsko, edino Skadarsko jezero ima lokalno »rečno« plovbo.

Ostale obdonavske države: (sl. 10). V opsredju zanimanja stoji danes načrt Nemčije, ki hoče izogibajoč se zgornjega Rena (prvotni načrt) (148) umetno preložiti njegov spoj na Donavo v traso preko Mena (146). Pot naj bi bila plovna za objekte do 1500 t in gotova do l. 1945. S to gradnjo bode jugo-vzhodna Evropa preko Jure (62 stopenj! rentabilnost?), povezana na srednjenemško (144, 145), francosko (147), belgijsko in nizozemsko plovno mrežo. Seveda bo nemška kontrola onemogočila vsak direkten gospodarski stik. Po »Anschlussu« ima Nemčija na Donavi 59.000 HP in 394.000 t močan park. Češkoslovaška si je v Bratislavi ob mednarodni Donavi ustvarila prvovrstno opremljeno rečno pristanišče. S projektom kanalske zveze na Odro odnosno Labo (148, 149) bi bila povezana Sever. morje in Baltik k Srednjemu Podonavju. Spoj na Vislo bi bil šel izven nemškega območja. K kvalitetnim voznim parkom 13.000 HP in 100.000 t najmodernejših edinic si je izkrčila pot do Črnega morja. Madžarska je l. 1929 vzakonila načrt gradnje vodnih potov, ki naj povežejo na njihovem ozemlju tako Tiso kot Blatno jezero k Donavi, da se na ta način izognejo ovinkov, ki gredo deloma preko našega ozemlja (150). Delo je preračunano na dolga desetletja in skrajno počasi napreduje. Budimpešta skuša s svojo »svobodno luko« pritegniti trgovino in zaposliti svojo industrijo, potem ko je izgubila na korist Bratislave in Beograda svoj izsiljeni monopolni položaj tudi v notranji plovbi enako kakor v železniških zvezah. Zanimiv je poiskus Madžarov, da ustvarijo tip rečno-morske ladje. Razpolagajo v celem z 23.000 HP in 123.000 t. Delavnost Bolgarije z mednarodnega stališča ni posebno vidna. Za Romunijo pa je Donava glavni prometn tehnični element nove politike. Z velikim prekopom Črna voda—Constanca skuša skrajšati zvezo po Donavi na morje, in sicer po stari nemški zamisli, ki hoče izhod odmakniti od Rusije. Z opremo Constance, Brajle in Galca je ustvarila dvoje luk, ki pritezata na sebe velike dele Poljske in Češkoslovaške. Na Donavi ima rečno ladjevje z 22.000 HP in 196.000 t.

POMORSKA PLOVBA

Zveza na morje pomeni gospodarsko in mednarodno prometno svobodo, katere nobena, tudi »garantirana« internacionalizirana celinska plovna pot ne more nadomestiti. Jadran je najgloblja penetracija Sredozemskega morja v celino ter je zato njegova skrajna SZ obala imela v prometu in trgovskem življenju vedno evropsko važnost (Benetke, Trst, Reka). V južnem Jadranu blizu preloma obalne smeri, se grupirajo sicer manjša, vendar za ožje balkansko zaledje vedno važna trgovska središča (Dubrovnik, Skadar, Drač). Imela so sicer tradicije, a potisnila jih je v ozadje avstro-ogrska prometna politika in državna fragmentacija zaledja, ravno v onem razdobju, ko so se organizirali moderni emporiji (1800—1900). Tehnično-gospodarsko dedščino glavne jadranske pomorske sile Avstro-ogrske si je po svetovni vojni skoro v celoti prisvojila Italija. Z določitvijo razmejitve in drugimi pogodbami smo izgubili vsako udeležbo na modernih ustvaritvah stare monarhije, ki so bile realizirane z nemalimi žrtvami jugoslovanskih pokrajin in trgovsko ter pomorsko sposobnostjo jugoslovanskega obalnega prebivalstva (Cosulichi — Kozulići itd.).

Jugoslavija

Prvi začetek moderne jugoslovanske pomorske politike je adresa »Jugoslovanskega odbora«, ki je mesca maja 1915 v odgovor na aprila istega leta sklenjeni londonski pakt opozorila francosko in angleško zunanje ministrstvo na potrebo, da se našemu narodu ohrani njegova obala (152). L. 1916 je bila v posebnem memorandu ta zahteva ponovljena. L. 1920 smo utrpeli težke izgube na severu in jugu. Rešena pa je bila prometno zanemarjena hrvatsko-dalmatinska obala. Razen tamkajšnih pristanišč lokalnega pomena (154) smo obdržali od tehničnih naprav le neopremljeni del reškega pristanišča, t. zv. luko Baroch, Delto in Brajdico. V strahu pred javnim mnenjem, ki je odklanjalo vsake koncesije Jugoslaviji, se je to zgodilo s tajnim pismom grofa Sforze, dodanim

rapallskim dogovorom. S Trumbić-Bertolinijevim sporazumom (1921) smo dobili mal del avstro-ogrskega plovnega parka, namreč cca 110.000 t od skupnih cca 1,050.000 t (1913).

Kljub neugodnim pričetkom je ostala vsaj delu našega naroda neokrnjena volja do uveljavljenj na našem morju. Ni je zlomilo nerazumevanje merodajnih činiteljev, kakor n. pr. da je »popolnoma nepotrebno ponoči razsvetljavati vodo«, ko so Primorci zahtevali kreditov za svetilnike. Niso jih ustrašila nočna srečanja s starim dožem v Pašmanskem prelivu. Delo je kljub vsemu napredovalo.

Vozni park: L. 1921 smo prevzeli skupno 112.000 btto reg. t močan vozni park, ki je narasel do l. 1937 na 379.700 btto reg. t (177 parnikov). V najtežji krizi pomorstva l. 1932 smo utrpeli rapiden padec tonaže, ki je l. 1934 znašala le še 318.000 t. Od današnjega stanja je 70 ladij za dolgo, 17 za veliko obalno in 90 za malo obalno plovbo. Tonaža jadrnic je neznatna in znaša cca 10.000 t. V prvo kategorijo spadajo ladje s tonažo 1000—6400, v drugo 400—10.400, in v tretjo mali objekti večinoma daleč pod 1000 btto reg t. Za kvaliteto našega ladjevja je neugodna okoliščina, da moramo vsled pomanjkanja kapitala pogosto kupovati starejše, predelane ladje in je tako od tonaže za dolgo plovbo l. 1934 bilo 10% stare nad 30 let, 49% med 30—20, 9% med 20—10, 25% pod 10 in to od skupnih 287.700 btto reg t. Nabava novih, deloma motornih ladij izboljšuje položaj. Ladjevje je last 25 družb odnosno podjetnikov, od tega pripada Jugoslovanskemu Lloydu (ustanovljen s fuzijo 1929) 29% in 6 ostalim največjim družbam skupno 45%. V Dubrovniku, Sušaku, Splitu, Šibeniku, Kotoru, Tivtu in Orebiću so registrirane največje edinice (3).

Linije: Prometna politika more pri legi naše države biti uspešna le, če celinskim dostopom na morje organiziramo ekvivalentno mrežo pomorskih zvez. Harmonija investicij v železnice in luke z investicijami v maritimne gradnje je pogoj racionalnega gospodarstva. Sl. 11. kaže razprostrtost velikih linij. Kabotaža ob naši obali in med otočjem (cca 60 prog) je trdno v naših rokah; naš človek se italijanskih ladij, ki obratujejo med Trstom, Puljem, Reko, Zadrom in našo obalo, ne poslužuje. Vprašanje subvencioniranja povzroča vsako leto težave, vendar je spoznanje njega absolutne potrebnosti v centrali prodrlo.

Znak časa je, da je letos hamburška družba Schuldt-Orient uvedla med Sušakom in Levanto redno zvezo, kot naslednico predvojne »Levantalinie« z direktnimi tarifami, ki je pa kmalu propadla. Služila je le propagandi in prestižu.

Naš blagovni promet z inozemstvom po morju vrše v rastočem sorazmerju naše ladje. L. 1936 so prevozile 39.6%, italijanske 39.4% in ostale 21%, nasproti l. 1926, ko so bile ustrezne številke 21.7%, 66.3% in 12%.

Pristanišča: Skrb za naše luke, točke prometnega stika kopnine in morja, ter njih opreme je bila do danes popolnoma nezadostna. Iz tekočih proračunskih sredstev, n. pr. l. 1932/33 niti 2 milijona, in investicijskega posojila (1921) je bilo dovoljenih 70 milijonov za mala dela, s katerimi je bilo baš še mogoče vzdržati obratovanje v 97 lukah. Same luške takse so se trošile drugod.

Tehnični značaj naših luk, zvezanih z železniško mrežo je označen v tabeli.

Vsled tam nazorno predočene nezadostnosti opreme je bilo izvršenih nekaj novih del in sicer pristan in skladišča na Sušaku, v Splitu pa razširjeni lukobran z montažo žerjavov. Neznanje je zakrivilo, da se je nova obala v Bakru dvakrat podrla, pomanjkljivo vzdrževanje je grozilo na prenatrpanem Sušaku z udorom lukobrana.

Od novih načrtov so posebne važnosti: združitev Sušaka—Martinščice—Bakra v funkcionelno luško enoto, oprema severne splitske luke (vzhodni kaštelanski zaliv) (155, 156, 157), izgradnja pristanišča ob ustju Neretve (z ev. prekopom v stonski prevlaki) (158, 159) ter določitev luke na spodnjem Jadranu. Širokopotezni načrti morajo preprečiti, da bi se s krpanjem in lokalno spekulacijo ne ustvarile ovire za poznejše delo. Program izgradenj pa mora biti v popol-

nem skladu z razvojem prometa (160). Ni sicer pri naši miselnosti nevarnosti, da bi se v luke preveč investiralo, obstoja pa opasnost, da se skromna sredstva investirajo napačno n. pr. Ploče v zasipni delti Neretve. Iz novega investicijskega posojila (1938) je določenih 90 milijonov za izgradnjo luk.

	Površina luke m²	Operativ. površ. m²	Operat. diž. obal in glob.	Tir: živ, slep	Kapacit. dvigal t	Skladišča m³ in m²	Kapacit. hidrantov m³
Bar					4.5	18.170	
						4.598	
Bakar	50.000	21.000	1.600	1.600		14.921	
			0.5—8.0	940		2.864	
Dubrovnik	36.000	5.720	1.310	1.000	5.0	1.086	200
			1.5—7.2			14.650	
Metković	12.000	5.264	1.050	1.070		4.001	
			4.5	494		10.299	
Solin		20.350	11.200		16.0	20.425	
			5.0—9.0			68.980	
Šibenik	66.406	351.146	1.599	1.500	19.5		35
			2.0—8.0	1.400		15.000	
Sušak	10.000	15.302	1.881	700	38.5	8.563	240
			4.0—11	1.100		1.834	
Split	728.000	33.200	2.326	2.794	9.0	1.730	400
			0.5—9.0	100		2.042	
Zelenika		4.000	200				
			4.7				6

Plovbo signalizira 377 svetilnikov in svetilk.

Brodogradnja obsega velike ladjedelnice in male »škvere«. Slednji (53) razpolagajo s 9.500 m² površine. Male ladjedelnice (19) merijo 37.000 m². Velik organizatorični uspeh je dosegla kolaboracija angleškega (Jarrow) in francoskega (Chantier de le Loire) kapitala, ki sta organizirala poleg stare kraljeviške (7500 m²), še novo veliko »Brodogradilište Split« a. d. v Vranjicu (50.000 m²). Dela seveda izključno za domači trg ter se stalno razširjuje. V morje so bili spuščeni že večji objekti »Zagreb«, »Ljubljana« za vojno in »Sarajevo« ter »Šumadija« za trgovsko mornarico. Dokiranje ladij je sedaj možno doma.

Naši sosedi: Italija je z razmejitvijo dobila vse tri glavne luke severnega Jadrana: Benetke, Trst in Reko z 217.000,539.000 in 49.000 btto reg t vregistriranega ladjevja (celotna italijanska tonaža je l. 1936 znašala 3,250.000 t napram 1,300.000 t l. 1913). Z novimi spoji v zaledju in opremo je dala Benetkam — naravno na račun Trsta — oni položaj, ki jim ga je kratila bivša Avstrija. V skrbi za trgovsko-prometno bodočnost Reke (161) je Italija že l. 1921 odprla Jugoslaviji svobodni bazen »Thaon de Revel«, preko katerega naj vsled pomanjkanja prostora in neokretnosti naprav na Sušaku naš promet alimentira sosedno trgovino in plovbo. Kljub siloviti preobremenitvi Suška se namera ni posrečila. Trst, ki ga je industrializacija in italijanski upliv v srednji Evropi (162, 163, 164) vzdrževal še vedno na neki relativni višini, je po dogodkih letošnje spomladi v novi organični krizi. Sedaj je tudi v Trstu pripravila naša soseda mesta jugoslovanskemu blagu in olajšave, ki naj ga tja pritegnejo. Uspeh zavisi od naše zavednosti (168, 189).

Francoski kapital je še v turškem Solunu l. 1896 dobil koncesijo za napravo luke; l. 1904 je bila razširjena n podaljšana na 40 let. Tekozvana »Caisse du port« je oskrbovala finančno upravo; l. 1905 je bila urejena tudi svobodna cona. Srbija je po balkanski vojni, ki ji ni odprla željenega pota na Jadran, z Grčijo in luško družbo sklenila dogovor o »srbski svobodni coni« v svrho izključitve posrednika v zunanji trgovini (165, 166). Ker pa imata tudi Francija in Anglija za svoja podjetja interes na prostem dostopu ob Vardarju v Južno Srbijo, so ostale srbske pridobitve v bistvu ohranjene tudi Jugoslaviji. Od celokupne solunske luke ima »Jugoslovanska svobodna cona« en četrt obalne dolžine in eno desetino skladišč. Suha površina obsega 60.000 in vodna 34.000 m². Obale je 315 m z globino 7 m, ob kateri morejo

pristajati ladje do 7.000 t. Obstoje pokrita skladišča ter staje za živino in drobnico. Zelo potrebne bi bile hladilne naprave, toda država ne želi investicij na tujem ozemlju. V celem leži v coni 2.500 m tira. Ranžira se v njej tako, da se grški železnici predajajo oz. od nje prevzemajo kompletni vlaki. Zaposlovati se sme samo grško delavstvo. Poleg jugoslovanske cone obstoji v Solunu od 1930 tudi grška svobodna in carinska luka. Skupna grška tonaža znaša 1,801.000 brutt reg t (165, 166, 167).

ZRAKOPLOVBA

Navidezno je plovba po zraku popolnoma osvobojena fizikalnih lastnosti zemeljske površine. Vendar išče, vsaj kar se komercialnih linij tiče, smeri ob rekah in po dolinah ter preko nižjih prehodov v reliefu (172). Tudi naprava letališč je zelo odvisna od konfiguracije terena.

Naš zračni promet se je razvil deloma vsled izredne nepopolnosti in okornosti drugih rodov komunikacijske mreže (n. pr. zveze Ljubljana — Sušak, Beograd — Dubrovnik), torej ne kot izpopolnitev, temveč naravnost kot nadomestek, deloma pa so za njegovo forsiranje merodajni drugi razlogi, ki so z gospodarstvom le v posredni zvezi. L. 1928 ustanovljeni domači »Aeroput« je obratoval v pričetku s 4, l. 1932 z 11 in l. 1936 s 6 aparati. Omrežje zvez se je izpopolnjevalo, in je merila dolžina prog l. 1928 359 km, l. 1935 2040 km in l. 1936 1900 km. Na sl. 12 so označene stalne in sezonske linije. Delo družbe je seveda subvencionirala država. L. 1937 sta država in Aeroput obnovila sporazum, ki je neke vrste osnova za izvajanje programa. V državi imamo tudi nekaj delavnic, ki proizvajajo lastne modele.

Racionalno obratovanje zračnih prog je možno šele med mesti z vsaj 300.000 prebivalci (170) ter je šele pri tako močnih naselbinah umestno graditi aerodrome. Iz negospodarskih ozirov moramo seveda preko tega pravila gospodarnosti zlasti v notranjosti države v težkem gozdnatem reliefu in na Krasu pripraviti vsaj zasilna letališča. V dinarskem goličavju so »polja« skoro edini primerni prostor za njih napravo (Sušak, itd.). V mednarodno in kabotažno mrežo so uvezana pristanišča: Beograd, Zagreb, Ljubljana, Skoplje, Bitolj, Borovo, Dubrovnik, Split, Podgorica in Sušak.

Naša soseščina: Na podlagi varšavskih konvencij (1929) so urejeni prevozni pogoji potnikov in tovora. Mednarodna asociacija A.I.T.A. obsega 26 zrakoplovnih družb, od teh so zlasti močne one, ki pripadajo našima skrajnima zapadnima sosedoma. V zadnjih letih sta uvedli z družbami: Lufthansá, Alereá in A.L.I. intenziven promet preko našega ozemlja, s katerim vežbata sistematično svoje pilote. Od drugih družb obratuje češkoslovaška (Avioslava, Č.S.A.), francoska (Air France) in angleška. Mednarodno zasigurane reprocitete so seveda za nas le akademskega značaja, ker nismo dovolj močni, da bi se uveljavili na inozemskih, že itak prenasičenih progah (171).

ZAKLJUČKI

Šele z osvobojenjem in zedinjenjem smo Jugoslovani postali v jugovzhodnem predelu Evrope dovolj močan političen in gospodarski faktor, da postopoma uveljavimo v gradnji in eksploataciji komunikacij našim avtohtonim potrebam prilagojene koncepte. Mi Slovenci bomo na skrajnem zapadu Jugoslavije mogli kljubovati pritiskom tranzitnih teženj s celinske in morske strani na naše prometno-gospodarsko in preko njega tudi narod-

no-politično življenje edino s tesno prometno priključitvijo na jugovzhod, kar nam je bilo v zgodovini sistematično onemogočano. Prometna navezava v smeri SZ—JV namreč spričo značaja naše zemlje in delavnih sposobnosti prebivalstva prav edina odpira možnost zaposlitve naših delovnih sil in oddaje produktov. Od tega zavisi naša gospodarska in s tem narodna eksistenca. K transverzalni, moramo kot protipotezo raznim geopolitičnim načrtom nujno zgraditi longitudinalno prometno priključitev. Dedščina starih razmer in nazorov tako v tehničnem, kakor gospodarskem in psihološkem oziru otežkoča to preorientacijo. Državnopolitična zavednost in zavestnost končnega cilja vsega dela, namreč obrambe gospodarske in politične svobode Jugoslovanov, se mora biti održati v vsaki investiciji ali angažiranju našega dela.

V predhodnih poglavjih sem razložil snov, po kateri naj bo zamišljen shema prometne mreže (sl. 8), sestavljen iz posameznih rodov komunikacijskih sredstev v skladu z glavnimi naravnimi vplivi. Podrobna slika zavisi seveda od detajlnih topografskih in geoloških prilik ter načel tehničnega trasiranja, vplivov, ki pri vsej važnosti za izgradnje (primerjaj zadnje katastrofe pri Brodarevu itd.) soodločujejo vendar le v podrejeni meri pri zasnovi omrežij. Prioritetni red izvršitev pa zavisi, kar se gospodarskih komponent tiče, od sedanje moči in razvojnih možnosti prometnih tokov. Nameravam jih monografično obdelati, ako bode pri nas kdaj več možnosti za prometno-tehnično znanstveno delo. Strateški interesi danes, v času totalitarnih vojn, niso več v ostrem nasprotju z gospodarskimi koncepti, ker je racionalna gospodarska izgradnja zaledja eden izmed glavnih vojaških momentov za obrambo.

Promet na železnicah, cestah, rekah, morju in zraku je enoten fiziološki proces v gospodarstvu. Pri sestavi gradbenih programov moramo paziti torej na tehnično sodelovanje vseh komunikacijskih sredstev v organični zvezi. To spoznanje je pri nas, v prometni politiki še popolnoma neznano in neupoštevano. Kolaboracije pa v Jugoslaviji ni izvesti le v vzporedni delitvi dela, kot je to običaj v deželah z gosto mrežo, izgrajeno tekom preteklega stoletja, temveč tudi v pokrajinski delitvi dela, ki upošteva raznolikost predelov tako po fizikalno-geografskih, kakor po gospodarsko-geografskih ozirih. Mrežo je razpreti tam, kjer more nuditi sploh ali pa za gotov razvojni štadij optimalne koristi. Premišljene morajo biti zlasti prometne otvoritve novih krajev (roparska eksploatacija gozdov in rud!), ki potrebujejo največkrat mnogo bolj dobre steze, nego mednarodnega ekspresa.

V velikih mednarodnih prometnih smereh (I) je tehnična oprema razporejena, kakor sledi iz sl. 8.

Normalnotirna proga velike kapacitete (Logatec—Beograd, z izjemo Zagreb—Zid. most, dvotirna) teče v smeri 45. vzporednika na skupni

dolžini 620 tar. km. Preko vsega severnega dela države bo podaljšana z dogotovitvijo glavne proge Beograd—Turn Severin 260 gdb. km; s tem bo izločen ovinek preko Subotice. Za spoj Panonija—Bospor in Panonija—Egej so dograjene glavne proge Horgoš—Beograd—Niš 450 tar. km, na Caribrod proti vzhodu 100 tar. km in Djevdjelijo proti jugu 350 tar. km.

Med prečne zveze spada predvsem skupina prvorazrednih prog iz zapadnih Alp in Panonije na tržaški in kvarnerski zaliv. Prihajajo preko Jesenic, Dravograda, Št. Ilja, Kotoribe in Žaknja ter se iztekajo po 38, 222, 223, 298, 333 tar. km dolgi poti po našem ozemlju v Trst, zadnja na Reko. S pravilno gradbeno politiko ustvarimo nove deviacijske spoje (belokranjska, unska proga), ki vsaj za naše državno ozemlje zasilno nadomeste pot preko tujega teritorija k morju. (Zid. most—Trst 210 km, Zid. most—Sušak 250 km, Sunja—Reka 305 km, Sunja—Split 363 km). Druga skupina mednarodno važnih spojev so t. zv. transbalkanske zveze iz spodnjega Podonavja (Prahovo odn. Turn Severin) na Jadran (Lješki zaliv odn. Kotor). Naravna trasa vodi ob Drimu na Sv. Ivana (Prahovo—Lješki zaliv), dolga cca 600 km. v pravilnem stremljenju po emancipaciji, je bila kot nadomestek zamišljena na Kotor najprej »čakorska« trasa (cca 700 km), pozneje vsled lažje gradnje in odmaknjenosti od meje »rožajska rešitev« v kombinaciji z mostom pri Turn Severinu (cca 700 km). Sedaj pa izgleda, da prevladuje zasnova »zlatiborske« trase: Turn Severin—Beograd—Kotor (cca 820 km), dasi teče v silno težkih geoloških razmerah. Možno je seveda, da se zadovoljimo z obstoječimi ozkotirnicami ali pa pregradnjo prog Doboj—Sarajevo—Metković, ki nam da spoj Turn Severin—Beograd—Metković z dolžino cca 850 km. Mednarodni pomen teh linij pada, čim bolj se oddaljujejo od naravnega Drimovega pota. Tudi kot izhod južnih delov države na Jadran se manjša njih pomen po vrstnem redu, kakor so naštete, ker čim severnejše bo tekla bodoča zveza, tem skromnejše vplivno območje bo mogla vzeti Solunu na korist naše še neizbrane južno-jadraske luke. Na ev. železnici Solun—Jadran smo le podrejeno interesirani.

Od c e s t ima mednarodno važnost spoj Horgoš—Niš—Caribrod (520 km). Vse ostalo omrežje, ki v mednarodni vlogi služi itak samo tujskemu prometu, je treba zato izoblikovati izključno po notranjih potrebah države.

V o d n a p o t po Donavi iz srednje Evrope na Sredozemski bazen vodi preko Črnega morja. Razdalja Bratislava—Sulina znaša 1872 km. Z vukovarskim prekopom (56 km) v prvi, in ureditvijo Kupe ter prebitjem »kraške membrane« v končni etapi, bi znašala razdalja Bratislava—Sisak—Sušak 1.252 pl. km in 284 tar. km odn. 1.121 pl. km in 33 tar km. S spojem Zagreb—Sisak—Beograd—Prahovo (780 km) sega notranja plovba ob skoro celi dolžini črte 45. vzporednika preko naše države.

M o r s k a i n z r a č n a p l o v b a se morejo povsem prilagoditi potre-

bam prometa. Važna je dogradnja luk na severnem, srednjem in južnem Jadranu z opremo, ki jo zahteva njih zaledno območje.

Mednarodno važno prometno orežje tvori tudi hrbtenico onega, ki ima v glavnem le notranji državno-gospodarski pomen. Tudi to pa mora biti strogo prilagojeno po razprostrtosti in jakosti črt naravni podlagi in vodilnim smerem oro- in hidrografije (sl. 8).

Normalna železniška mreža naj se preko velikih mostnih zgradb v stočju velikih rek na južno panonski ravnini preorganizira v radialno okoli Beograda razporejen sistem, ki bo tudi preko Novega Sada kot sekundarnega središča vpletel Vojvodino v prometni sestav države. »Radialno« pa ne pomeni »centralistično«, ker morajo v njegovem sklopu čim prosteje funkcionirati tudi smeri ob Dravi (dinarska vzdolžna smer) in prečne zveze na Jadran. Spoji preko Save in Donave naj priključijo Vojvodino na glavni trup države. Dinarsko višavje je pokrajina čistih bioloških in kulturnih sil Jugoslovanov. Od Rašice preko Hercegovine do Peći so to predeli, iz katerih črpamo stoletja sile za neenak boj na alpski, panonski in jadranski meji. Gospodarski dvig tega jedra je življenjsko vprašanje nas vseh. Penetracija tujega kapitala vanj za investicije, ki bi pomenile prezadolžitev pokrajine ali države, pa bi nas ogrozila. Porečja Krke, Kupe, Une, Vrbasa, Bosne, Drine, Zap. Morave, Ibra in Lepenca naj dobijo kot prometno osnovnico tretjo veliko longitudinalo: Ljubljana—Karlovac—Bihač—Tuzla—Kraljevo—Skoplje (1062 km). Hribovita gornja porečja rek veže odcepljena ozkotirnica Dobro selo—Sarajevo—Gornji Lim, s priključkom na Peč (»čakorski«, 620 km) ali Novi Pazar (»rožajski«, 615 km). Cono Visokega krasa spaja prepletena normalno in ozkotirna proga v smeri Grosuplje—Knin (350 km) in Knin—Podgorica (490 km). Poteka za obmorsko gorsko kuliso ter s tem ne konkurira plovbi, pač pa zanjo predstavlja zbiralni prometni organizem, ki je tesno spojen na luke. Prečne spoje teh longitudinal tvorijo t. zv. jadranske železnice. Poleg onih, ki so bile naštete že kot mednarodno važne, prihajajo tu v poštev še ozkotirni spoji iz Prijedora, Bos. Gradiške, Bos. Broda, Obrenovca, Prahova, Novega Pazarja in Peći ter njih razcepi. Iz sl. 8. je razvidna dispozicija ter dejstvo, da je ozki tir sovezen ter priključen tako na celinsko kot morsko plovno pot. Eventuelna duplikatura, po možnosti na istem spodnjem ustroju, med normalnim in ozkim tirom naj omogoča na potrebnih mestih propuščanje transportov, tako v podolžni kot v prečni dinarski smeri, važno zlasti za navezavo industrijskih bazenov v Bosni. Tektonski udori Južne Srbije: Metohija, Tetovo, Pelagonija, Strumica itd. so navezani na glavni sistem s kraki.

Dograjeno in deloma modernizirano državno cestno omrežje je zamišljeno kot komplementaren prometni organizem ter je vpleteno tako, da poteka po možnosti po brezželezniških predelih v področju težkih terenskih prilik. V duplikaturi je razporejeno z ozkotirnicami, morsko in rečno

plovbo. V teh primerih je namreč možna koristna delitev dela. V gosto naseljeni Savsko—Moravsko—Vardarski coni pa spaja cestno omrežje pokrajinska mesta, kar je racionalna dopolnitev ostalih rodov prometne mreže.

V predhodnem sem podal klasifikacijo šesterih skupin cest. Njih glavna prometno-politična naloga je omiljenje perifernega značaja jugoslovanskega komunikacijskega organizma in izgraditev radialnih lokalno-prometnih dostopov v večja mesta kot trgovskih in kulturnih središč.

V kolaboraciji železnic in cest so prometno otvorjene in med seboj povezane vse gospodarske enote. Vsaka izmed njih dobi dostop k trem našo državo obdajajočim gospodarskim frontam, in sicer tako za železniški kot za motorni promet. Zamisel kot jo objavljam, rešuje problem naših komunikacij iz notranjosti, to je s stališča avtohtonih prometnih potreb. Odkloniti moramo namreč koncept, ki ga širijo med neinformirane sloje zastopniki tujega kapitala, češ da so merodajni za našo prometno gradbeno politiko interesi turističnega in tranzitnega značaja.

Železniška in cestna mreža sta navezani kot dovajalna sistema na morsko in celinsko plovbo preko pristanišč. Ob Jadranu je treba opremiti namestu ene centralne, več luk: Sušak—Martinščica—Bakar, Senj, Novi grad, Split, Šibenik, Metković, Dubrovnik in pristanišče v Kotoru. Na donavsko-savskem sistemu je treba urediti poleg Beograda, Siska, Smedereva, Oseka in Novega Sada še več rečnih pristanišč, katere je treba primerno opremiti.

V celinskem plovnem prometu je treba kanalizirati Kupo in Savo (170 km) ter prekopati kanal Vukovar—Šamac (56 km). V ostalem je treba postopoma povečati propustnost celinskih plovnih potov.

Načrt, shematično risan na sl. 8., bi bil dograjen:

Normalne železnice v dolžini	1.694 km	(4.9 miliard Din),
Ozkotirne železnice v dolžini	1.074 km	(2.4 miliard Din),
Kombiniran zg. ustroj v dolžini	400 km	(1.0 miliard Din),
Modernizirane ceste v dolžini	6.000 km	(6.0 miliard Din),
Rekonstruirane ceste v dolžini	3.200 km	(1.0 miliard Din),
Novi kanali in kanaliz. v dolžini	56+170 km	(1.3 miliard Din),
Rečna in morska pristanišča	(18+8)	(0.4 miliard Din).

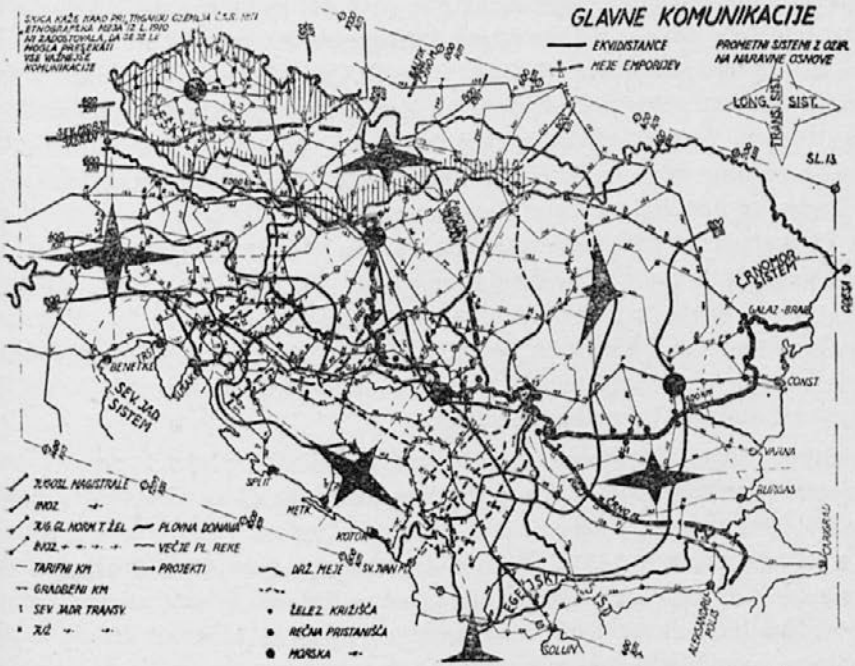
K tem vsotam (17—18 miliard) je prišteti še investicije v prevozne parke. Angažiranje tega kapitala naj se seveda izvede po izvršnem načrtu, ki obvaruje na denarju revno deželo pred vsakim predimenzioniranjem naprav.

Preostane nam še naloga, da pregledamo položaj naše tako dopolnjene prometne mreže v okviru mednarodnega prometnega organizma, katerega soodvisen del bo.

Na sl. 13 je ozemlje srednje in jugovzhodne Evrope razdeljeno z ekvidistančnimi krivuljami, ki kažejo tarifne razdalje celinskih predelov od najbližnjih luk, po dograjenih ali za gradnjo pripravljenih železnicah, ne glede

na politično pripadnost pristanišča. Dobro je vidno kontinentalno jedro oddaljeno 800 km od obal. S trajektorijami so oddeljena zaledja luk posameznih držav in s tem emporiji njih obmorskih trgovskih centrov. Slika je brez daljnih izvajanj jasna. Opozoriti je le na dejstvo, da tudi po dogradnji jadranskih zvez gravitirajo še veliki predeli naše države na Trst in Solun. Le tarifna politika na račun skupnega železniškega gospodarstva more te predele osvoboditi kontrole sosedov. Z razpadom Avstro-ogrske se je razkrojilo tudi umetno razmejevano zaledje Trsta in Reke. Prometni tokovi iz panonskih in karpatskih predelov imajo sedaj svobodno pot v druge naravnejše smeri, predvsem na Črno morje in k Baltiku. S—J smeri prometa so se preko čehoslovaških in jugoslovanskih longitudinal v zvezi s preorganizirano romunsko železniško mrežo, odprla V—Z pota.

Ako vzamemo črto Odesa—Carigrad, kažejo meridijanske ekvidistance razdaljo, ki jo morajo premagati JV—SZ transporti do skrajnih zapadnih delov Jugoslavije in Čehoslovaške.

Donavska plovna pot kot internacionalizirana reka ima za kontinentalne države in pokrajine pomen vsaj kot posreden dostop na morje. Na sl. 13 je označena njena kilometraža.

Podal sem zamisel jugoslovanske komunikacijske mreže, kakršno moremo ustvariti z dosegljivimi sredstvi, v skladu s fizikalno in gospodarsko naravo naše države ter z življenskimi interesi nas, ki živimo na tej grudi.*

* Pod št. 29—172 citirani viri bodo navedeni v sklepnem članku.

MILAN F. RAKOČEVIĆ (Kolašin-Ljubljana):

DVADESET GODINA CRNE GORE U NOVOJ DRŽAVI

Ovde nije mesto za prepirke sa kojekakvim savremenim istoričarima oko veličine i važnosti crnogorskog udela u stvaranju i ujedinjenju Jugoslavije. Definitivni sud o tome prepuštamo poznijoj istoriji, koja će verovatno biti oslobodjena svih spletki i intriga, oslanjajući se jedino na strogo objektivnoj istorijskoj istini. Ipak treba istaći činjenicu da je Crna Gora, iako nije mogla postati formalni Pijemont jugoslovenstva, ostala do poslednjeg trenutka branič i čuvar ideje oslobodjenja i ujedinjenja, koju su formulisali njeni proslavljeni gospodari, vladika Rade i kralj Nikola. Jedan od najjačih dokaza svoje privrženosti toj ideji dao je crnogorski narod u onom momentu, kad je svojim grobovima na Mojkovcu i drugim mestima zaustavio, iako uglavnom prvi put poražen od Centralnih sila, neprijateljsku navalu, i tako spasio odstupnicu izmorene i skrhane srbijanske armije kroz albanske planine. Time je Crna Gora do poslednje crte ispunila dužnost vekovnog stražara na kapiji narodne i nacionalne slobode i još jednom, u krvi svojih najboljih sinova, potvrdila svoj entuzijastički idealizam, pre nego će izdahnuti kao nezavisna i slobodna država. Iako se danas taj akt malene Crne Gore u svojoj važnosti osporava, uvereni smo, da će buduća istorija potpisati sud, da bez Crne Gore i mojkovačkih grobova nikada ne bi došlo do 1918 godine, ukoliko ova pretstavlja značajan datum u istoriji svih jugoslovenskih pokrajina, isto onako, kako je 1918 godina overila i priznala značaj i veličinu vekovnog stražarenja Crne Gore na straži slobode i nacionalne svesti.

Svesni toga, Crnogorci su 1918 godine odložili puške i mačeve, svoje najvernije vekovne prijatelje, u tvrdom uverenju da za Crnu Goru nastaju dani punog preporoda na privrednom, socijalnom i kulturnom polju, koji je otpočeo još pred kraj prošlog stoleća. Sankcionišući taj akt ulaska u sklop nove države, demokratizam i ukorenjeni idealizam crnogorskih masa smatrao je, da je tu izvan diskusije svaki problem narodnosti i da na scenu nastupaju u prvom redu socijalni, privredni in kulturni problemi. Usled toga, Crna Gora nije prilikom stupanja u jugoslovensku zajednicu iznela nikakvih prethodnih zahteva i pogadjanja, uverena da će biti sasvim ravnopravna u podeli dobara i naklonosti jugoslovenskih merodavnih faktora. Takodje je bila načisto s tim, da se u privrednom i kulturnom pogledu ne može meriti sa većinom drugih delova naše države, budući da joj prošlost nije bila naklonjena kao njima, već je protekla u večitom krvavljenju i borbi za narodnu slobodu. Zato je oče-

kivala da će joj nova država pružiti mogućnosti da nadoknadi ono, što je zakasnila, gotova da podnese sve napore i žrtve za svoje podizanje. To omogućavanje je videla u sprovodjenju saobraćajne mreže kroz Crnu Goru i isušivanju Skadarskog jezera, o čemu je mislila i crnogorska vlada pre rata. Prvim bi se omogućio razmah crnogorske trgovine, turizma, poljoprivredne kulture i kulture uopšte, dok bi isušenje Skadarskog jezera definitivno skinulo s dnevnoga reda pitanje ishrane Crne Gore i svih tzv. pasivnih krajeva. Taj program je veoma neznatan u poredjenju sa onim izvesnih drugih pokrajina, koje u Jugoslaviju nisu ušle ni narodno iskristalizirane i čije se zasluge za stvaranje Jugoslavije nisu mogle meriti ni izdaleka sa onima Crne Gore. Pa ipak on je vitalno pitanje za Crnu Goru, kao što je s druge strane od neocenjivog značaja za život cele države. Shvatajući sve to crnogorska omladina, koja je i izvela ujedinjenje sa Srbijom, smatrala je da će se to pitanje povoljno rešiti i to što pre, kako bi se Crnoj Gori ne samo omogućio privredni i kulturni prosperitet nego i stvarna utakmica u saradnji na podizanju i učvršćivanju nacionalne zgrade Jugoslavije. Ta omladina nije ni pretpostavljala mogućnost makakvog zapostavljanja, kakvo se, nažalost, kasnije pojavilo.

Tekla je godina za godinom; mlada država se učvrstila na stabilnim nogama, a Crna Gora je ostala na starom nivou svoga privrednog i kulturnog preporoda. Pojedine vlade su, nasledjujući za Crnu Goru pojam potpune pasivnosti (iako je to daleko od stvarne istine), smatrale da su svoju dužnost prema njoj ispunile davanjem nekoliko vagona kukuruza, kao pomoć, čime se ponos i čast Crnogoraca svela na nivo običnog prosjačenja i moljakanja. Tom ponižavanju pridružile su se i druge ignorizacije i maltretiranja, kao što su npr. bajke o crnogorskoj lenosti i crnogorskim penzionerima, koje još danas kod stranog sveta održavaju svoj upliv, iako su ih Crnogorci sto puta stvarnim dokazima odavno raskrinkali. Tako su Crnogorci dočekali i dvadesetgodišnji jubilej života u novoj državi, a njihov životni standard, privredni i kulturni život, ostali su skoro na istom nivou, na kakvom su bili još pre pola stoleća. Životni problemi Crne Gore ostali su na mrtvoj tački. Ne naviknuti na moljakanja i cepidlačenja Crnogorci su se odali sudbini, uvereni da tako mora da bude. Obgrlili su sa nadčovečanskim strpljenjem, koje graniči sa fanatizmom, svoje sure krševe, koji u svojoj divljini kriju samo jedan vekovima potvrdjeni zakon, zakon gladi, oskudice i neplodnosti. Ti isti nemi i surovi krševi, kad bi se napili dimom iz železničkih lokomotiva, otvorili bi radosno svoju utrobu i blagodarno ubacili u državnu blagajnu milijarde dinara, a ne samo »suro kamenje«, kao se izvoleo izraziti jedan od bivših premijera jugoslovenske vlade, kad je bilo na dnevnom redu sprovodjenje železničke mreže kroz Crnu Goru. Milijarde dinara leži u crnogorskim šumama; milijarde

leže u Skadarskom mulju; milioni u utrobi crnogorskih planina; stotine hiljada u lepotama crnogorske prirode; desetine miliona u radnoj i jevtinoj snazi crnogorskog naroda. Kad se tome doda nacionalna pouzdanost tih večitih ratnika i pionira slobode, požrtvovanih i beskompromisnih u pitanjima nacionalne bezbednosti, što se ne da oceniti nikakvom prometnom valutom, onda je nehatnost prema Crnoj Gori, u najmanju ruku nerazumljiva i najmanje opravdana. Tim više, kad se ima u vidu opasnost od konačnog ogorčenja ovog trpeljivog naroda, koji se još uvek teši fatalističkim »biće bolje«, bez pitanja kad i na koji način. Crnogorska trgovina i turizam, koji bi bili dovoljni da izvrše preporod na svim poljima crnogorskog života, danas je još uvek tek u stavu sporednog i skoro nerentabilnog poslovanja zbog oskudice u saobraćajnoj mreži. Poljoprivredna dobra, još uvek neracionalno obradjivana, postaju sve pasivnija in nerentabilnija, te se kod Crnogoraca sve više osnažava važnost one ciničke maksime »Ubi bene, ibi patria«, što se oseća po sve većem napuštanju svojih krševa i traženja novih bivališta u Metohiji ili u drugim krajevima širokog sveta. A to u najmanju ruku može biti opasno za kasniju budućnost naroda i države.

U svemu tome treba tražiti uzrok i povod tzv. »poplavi crnogorske inteligencije«, koja se, bogzna iz kakvih povoda, periodično postavlja na dnevni red. Činjenica je, da posle Slovenije, Crna Gora stoji na prvom mestu po broju inteligencije, koja nalazi rešenje životnih problema jedino u činovničkom poslovanju. Ta činjenica, koja mnoge neobjektivne posmatrače zabrinjava (iako crnogorski intelektualci na svakom mestu prednjače u stručnom obavljanu svoga poziva i famoznoj tačnosti i poštenosti), sama je po sebi razumljiva, kad se uoči težina dileme pred koju se postavlja crnogorska omladina. Naime, ona mora da bira glad i zapuštenost po neprohodnim crnogorskim krševima, robovanje tradiciji i predavanje sudbini, sahranjujući svoju energiju i sposobnosti, ili pak studije, koje se takodje kreću putevima najteže golgote, gladi, nemaštine, oskudice i nadčovečanskih napora, sa jednim ciljem da se ipak dodje do kore hleba. Ovaj drugi, kao jedino moguć i sa nekim ciljem put, sve više se odabira i preduzimaju se sve teškoće, koje su sa njim u uzročnoj vezi, pod kojima se mnogi od njih na pola puta sruše i izmoždeni padaju, dok drugi sa poslednjim naporima stižu na cilj. Taj drugi deo, kako smo već napomenuli, u službi, ako je dobije, znači pravi uzor službenika, i vrlo je karakteristično, da u mnogobrojnim aferama, koje su bile na dnevnom redu dosada, nije bio umešan nijedan crnogorski službenik. Sve muke i očajanja nisu skršile gorštački karakter crnogorske omladine, koja u širokom demokratizmu i poštenju nastoji da očuva moralnu kičmu službeničkog staleža, a preko toga i cele države. Ali s druge strane, crnogorska omladina, ogorčena mnogo čim, za-

hteva ravnopravnost u sprovodjenju socijalne, privredne i kulturne politike u državi. Ne naviknuta na cepidlačenje i politički cinizam, ona glasno i otvoreno manifestira svoje poglede na sprovodjenje demokratskog morala u politici, usled čega je, često puta, kvalifikovana kao ekstremistička ili čak i kao destruktivna. Tu je prilika, da se i ovog svečanog trenutka izjavi, da je to katastrofalna zabluda, koja može imati nedoglednih posledica, ako se što pre ne koregira. Crnogorska omladina je naslednica one omladine, koja je drugom polovinom prošloga stoleća ubrzavala proces sazrevanja nacionalne svesti i položila svoje najbolje mogućnosti na oltar nacionalne države. Kao ta, tako se i crnogorska omladina ne plaši, da glasno i iskreno zahteva puna prava za sebe i svoj narod, zasluženа svojim sposobnostima in samopregorevanjem do maksimuma, sa gotovošću da svakog trenutka položi svoje živote na žrtvenik nacionalne slobode i nacionalne budućnosti. A to nikako nije odlika destruktivne omladine, ako ona želi da joj država bude u punom smislu majka, koja joj omogućava budućnost. Sam filozofsko-patriotski pesnik Rakić je za uvek sankcionisao te težnje, kad je na Gazimestanu, u poetičkoj viziji, uskliknuo: »Ja ću dati život, Otadžbino moja; znajući šta dajem i zašto ga dajem!«, pa ga niko za to nije proglasio destruktivnim faktorom, već je upražnjavao diplomatske službe celog svog života. Ni crnogorska omladina ništa drugo ne traži, sem da zna zašto će sutra, ako bude potrebno, položiti samu sebe. U svome demokratskom idealizmu, ona se ne boji ničega jer je njena savest u pogledu državne samostalnosti i državne budućnosti izvan svake diskusije. A to nije ekstremizam, a još manje destruktivizam.

Crnogorsku omladinu najviše boli nehatnost i nedovoljna pažnja prema Crnoj Gori. »Pasivnost« Crne Gore mogla bi se preko noći preokrenuti, tim pre što ni današnja Crna Gora nije pasivna u onoj meri, kako se misli. Jer, prema dokazima stručnjaka, koji baziraju na stvarnim statističkim podacima, Crna Gora, i u današnjem privrednom stanju, nije pasivna, jer njeni prihodi u državnu blagajnu daleko prevazilaze izdatke državne blagajne za Crnu Goru. Tako je g. dr. Pero Šoć, u svojoj knjizi »Crna Gora«, štampanoj u Beogradu 1928, izričito istakao tu činjenicu. On dokazuje, da je Crna Gora te godine plaćala na ime raznih direktnih i indirektnih državnih dažbina preko 300,000.000 dinara, dok su državne dotacije za Crnu Goru ukupno iznosile jedva 120,000.000 dinara. Sa istim ciframa operiše i g. dr. Sekule Drljević, bivši crnogorski ministar, koji ističe da budžet Crne Gore iznosi 300,000.000 dinara, dok primanja variraju izmedju 80—120 miliona (za godinu 1926). Još konkretnije podatke iznosi g. Nikola Djonović, poznati advokat i publicista iz Beograda, za godinu 1932, iz kojih se vidi, da je Crna Gora u državnu blagajnu uplatila 195,937.063 dinara, dok je iz nje primila 158,766.846.65 dinara. Dakle, prema svim tim, javno publikovanim,

podacima otpada neosnovana predrasuda o potpunoj pasivnosti Crne Gore. Šta više, ona je potpuno aktivna, ako se uzme u obzir zanemarenost njenih problema. Onog pak trenutka, kad bi bilo skinuto s dnevnog reda p i t a n j e ž e l e z n i č k o g s a o b r a č a j a i i s u š e n j a S k a d a r s k o g j e z e r a, Crna gora bi bila jedna od onih naših pokrajina, koje po svome privrednom aktivitetu stoje na prvom mestu. O tome nas, pored ostalih uveravaju i konkretne činjenice, da se Durmitorski put (kojeg je Crnoj Gori darovao blagopočivši kralj Aleksandar) isplatio i pod današnjim prilikama mnogo pre nego se mislilo, dok je železnica Nikšić-Trebinje, za dva meseca svoga opstanka pokazala aktivnost, kakvu niko nije očekivao, pored sve svoje zanemarenosti i neurednosti. Stručnjaci su izračunali takodje rentabilitet isušivanja Skadarskog blata, koje bi se prema stručnim zaključcima potpuno isplatilo u roku od 5 godina dana. (Za melioraciju Skadarskog jezera predvidja se kredit od 300,000.000 dinara, od čega bi skoro polovinu snosila albanska vlada).

Još jedna teška činjenica najgore pogadja Crnogorce u njihovom demokratskom idealizmu. To je dejstvo, da se krediti, koji se predvidjaju u budžetu za Crnu Goru nikada ne troše onamo, gde su namenjeni. To je 1928 godine potvrdio kao bivši ministar finansija, današnji pretsednik kraljevske vlade g. dr. Milan Stojadinović, koji je istakao (prema dr. Šoću), da pored ostalog stoji neupotrebljivo 15 miliona dolara, predvidjenih za sprovodjenje Jadranske pruge, za koje je Jugoslavija plaćala godišnji interes od preko 80,000.000 dinara. A kad bi sve to bilo utrošeno na sanaciju privrede u Crnoj Gori, učešće Crne Gore u snošenju državnih tereta bi dostiglo stepen drugih, danas aktivnih delova naše države.

Dvadeset godina se ponavlja to pitanje i državni jubilej ga nalazi onde, gde je bilo pre 38 godina. Onoga dana, kad to pitanje bude realizovano, imaćemo konkretno sledeće lice Crne Gore: s t o p r o c e n t n a a k t i v n o s t n a p r i v r e d n o m p o l j u; a n u l i r a n j e p r o b l e m a i s h r a n e m i l i o n s k o g s t a n o v n i š t v a i u n a j n e r o d n i j i m g o d i n a m a; r a z m a h t r g o v i n e i z a č e t a k b u d u ć e i n d u s t r i j a l i z a c i j e; k u l t u r n a u t a k m i c a n a s v i m p o l j i m a, i š t o j e n a j v a ž n i j e, n e p o k o l e b l j i v a u d a n o s t i p o ž r t v o v a t n o s n a r o d a z a d r ž a v n u b u d u ć n o s t i n j e n p r o s p e r i t e t.

Za sve to Crna Gora ima i prirodnih i duhovnih sposobnosti. Pored gore navedenih mogućnosti, Crna Gora bi sprovodjenjem železničke mreže otvorila svoja nedra i n d u s t r i j i, koja bi u njoj našla, kako su stručnjaci potvrdili, ogromne naslage sirovina, u prvom redu rudarskih. Inž. M a l j i c k i je utvrdio, da se na teritoriju Crne Gore nalaze velike naslage mrkog uglja i lignita, limonita i siderita, bakra, žive, cezurita, manganove rude, kaolina, boksita, asfaltnog kamena, čistog asfalta, bituma i mineralnog bilja, dok su drugi stručnjaci došli do zaključka da se u Crnoj Gori nalaze

i veće naslage srebra. (To potvrdjuje i sama istorija našeg rudarstva, jer je prvi rudnik srebra kod nas bio Brskovo kod Mojkovca, nedaleko od Kolašina, odakle su Sasi za vreme kralja Uroša I kovali srpski srebrni novac. Taj rudnik je i danas predmet interesovanja neke engleske kompanije). Industrijski produkti bi se mogli plasirati u onim krajevima, od kojih bi Crna Gora dobijala sirovine, koje njoj nedostaju. Pogonska sredstva nudi lako izvodljiva elektrifikacija, pošto Crna Gora raspolaže velikom rečnom snagom. Isto tako bi drvarska industrija našla ogromne sirovine u širokim kompleksima crnogorskih šuma, koje se danas nerentabilno satiru i padaju u ruke bezdušnih nenacionalnih eksploatatora. Neosporno je, da bi železnica uticala na unapredjenje stočarstva, pčelarstva, ribarstva, zemljoradnje, turizma i drugoga, za što Crna Gora ima sve potrebne preduslove.

Isti slučaj je na polju prosvete i kulture. Poznata je stvar, da Crnogorci razpolažu sa najdragocenijim kulturnim blagom, srčnom kulturom, kao malo ko, koja je stvarni i najjači osnov materijalne kulture, i da su jako prijemčivi za sve kulturne tekovine, ukoliko one temelje na poštovanju čoveka, kao najviše vrednosti na svetu. Narodna pesma, »Gorski vijenac«, »Luča mikrokozma«, »Balkanska Carica« i anegdote iz crnogorskog života, pretstavljaju danas najdragocenije bisere na polju duhovnog stvaranja srpskog dela našeg naroda, u prošlosti. Što se tiče savremenosti, tu svaki može biti oduševljen. Savremena crnogorska književnost, iako se razvija pod veoma teškim prilikama i prinudjena je da obija tudje pragove, može se lako uporediti sa onima iz drugih krajeva. Dovoljno je napomenuti samo nekoliko imena kulturnih stvaraoca savremene Crne Gore, pa videti kakva se sjajna budućnost obećava kulturnoj Crnoj Gori. Tu su na polju poezije Djuza Radović, pristan crnogorski lirik sa primesama prefinjenog i dubokog refleksizma, Janko Djonović, zahuktala i puna realizma poetska individua, Stevan Mitrović, Mihailo Vuković, Radovan Zogović, i drugi; na polju pripovetke Milovan Djilas, jedan od najjačih pripovedača savremenog realizma kod nas uopšte, Marko Rakočević, apostol narodnog književnog jezika i crnogorske duše, Nikola Lopičić, Dušan Djurović, Vuk Lopičić, Vido Latković, i mnogi drugi; na polju literarnih i političkih eseja Radovan Vuković, dr. Radoje Vukčević, Nikola Djonović, Stojan Cerović, jedan od najagilnijih javnih radnika na polju podizanja Crne Gore, i drugi. Ne treba naročito isticati da je i na umetničkom polju Crna Gora reprezentativno zastupljena, kroz Mirka Kujačića, Mila Milunovića, Vukotića i druge. Pri tom je naročito važno istaći da je glavna odlika svih savremenih kulturnih stvaraoca iz Crne Gore duboka odanost i privrženost zemlji iz koje su izrasli, realizam i kristaliziranje narodne duše, sa ogromnim riznicima sveslovenske uzajamnosti. U njima nema ničega stranog, naročito

ne pozajmljenog od onih, koji su svojim kulturnim deklamatorstvom srozali i skoro diskreditirali kulturu.

I mnogo drugih pozitivnih posledica bilo bi danas na vrhuncu, da se malo više pažnje poklonilo Crnoj Gori u privrednom pogledu. S druge strane sve dotle će ovako stanje vladati, dok se gornja dva problema ne skinu s dnevnog reda. Danas niko ne može sumnjati u veliku radost Crnogoraca zbog državnog jubileja, ali ipak ta dva pitanja još uvek mogu da uzbudjuju u vekovnim herojima podozrenje u same sebe i bojazan od ponižavanja i zapostavljanja, što je najledeniji tuš za famozni crnogorski idealizam. Crna Gora bi želela, da treću deceniju državnog života proslavi sa sebi urodjenim dostojanstvom i grandioznošću u punom razcvetu svoga kulturnog i privrednog preporoda. Jer ona bi najviše želela, da se jednom oslobodi uloge primaoca i da se stavi u red onih, koji su joj bliski po svojim privrednim i kulturnim mogućnostima. U tom očekivanju Crna Gora će, verna svome karakteru, zaboraviti činjenicu, da dvadesetgodišnji državni jubilej proslavlja kao najzapuštenija pokrajina u državi.

DR. VASILJ RUNDO (Sarajevo):

DRŽAVA KAO KULTURNI PROBLEM

Danas je problem države tesno vezan s problemom nacije. Nacija je plod kulture. Kultura je rad, stvaranje, delo. U kulturi ogleda se duša nacije. U narodnoj duši je kvasac i narodnoj državi. Nacija je pretposljednja karika u piramidi čovečanstva. Dinamika nacije ovaploćava se u svojoj samostalnoj državi. I snaga države je u svesti nacije. Vek države oscilira prema jačini svesti i jedinstvu nacije i njenoj kulturnoj zrelosti. Kultura ujednačuje, briše sve društvene opreke: bile one klasne ili regionalne, bile one plemenske ili verske. Čoveka i stvara kultura. Kultura amalgamiše i cementira delove nacije, pa i države. Prava kultura isključuje svaki šovinizam. Nacionalni šovinizam je znak bilo kulturne nezrelosti ili kulturnog opadanja i nazadovanja. Šovinizam je instrumenat loše politike. Politika kao instrumenat kulture olakšava i ubrzava stvarane nacije, države, u koliko već nije formirana, potencira dinamiku njene kulturne delatnosti i stvaralaštva. Stvaralaštvo nacije i nalazi svoj izraz u kulturi. Politika, koja ne počiva na kulturi i nije politika. Strančarstvo je izraz nekulturne politike. Cilj mu je vlast i osveta. Nekulturna politika, strančarstvo, razjedinjuje, uništava kulturne tekovine, upropašćuje delove nacije, pa i narodne države. Problem kulture je i problem države. Prošlost naša svedoči o pustošenjima nekulturne politike.

DR. RAČKI O PROPADANJU NARODNIH DRŽAVA

Dr. Rački, shvativši tragiku naše historije, ostavlja u amanet svojim naslednicima — istoričarima i književnicima — da reše problem propadanja narodnih država kod Južnih Slovena:

»I Hrvati i Srbi i Bugari imadu uznositih momenata, epizoda u svojoj povesti kojima bi se mogao ponositi i veći od njih narod... Upravo to, što ni Hrvati, ni Srbi, ni Bugari nisu mogli stvoriti velikih država, što nisu znali uzdržati ni onakovih država, kakva bijaše Simeunova i Arsenova, Nemanjina i Dušanova, Krešimirova i Zvonimirova — upravo to upućuje naše historike i književnike da razmišljaju o uzrocima, zbog kojih je u našem narodu bila u prošlosti tako slaba državotvorna sila, pa da te uzroke otkriju i da jih liječiti uče.«

NARODNA TRADICIJA O UZROCIMA PROPADANJA

Mnogi naši istoričari i književnici bavili su se tim pitanjem. No ipak narodna tradicija najbliža je rešenju problema. Narodna pesma na usta Jug-Bogdana nabraja uzroke propasti Srpskog carstva:

»Ja sam mnoge jade preturio
posle smrti cara čestitoga,
Gledao sam neslogu nesrećnu,
gdje razdire zemlju na vse strane,
brat na brata gdje se podigao,
gdje s otimlju o krunu i carstvo,
a Turci nam zemlju preotimlju.«

Za velikašima ne zaostaju ni ostali društveni slojevi. Svuda zavladalo:

»... Božje nezakonstvo,
Dje ne mole Boga da pomogne, ...
Ne poštuje mladji starijega,
Ne slušaju djeca roditelja,
Roditelji porod pogazili,
Kum svog kuma na sudove ćera,
I dovodi lažljive svjedoke,
I oglobi kuma vjenčanoga,
I bez vjere i bez čiste duše,
Vjenčanoga ili krštenoga,
A brat brata na megdan zaziva,
Djever snasi o sramoti radi
A brat sestru sestrom ne doziva.«

I Njegoš, zadojen narodnom tradicijom, tumači propast Srpskog carstva na sličan način:

Naši cari zakon pogaziše,
Počeše se krvnički goniti,
Jedan drugom vadit oči žive,
Zabaciše vladu i državu,
Za pravilo ludost izabraše.
Velikaši, proklete im duše,
Na kamate razdrobiše carstvo,
Srpske sile grdno satriješe,
Velikaši, trag im se utro,
Raspre sjeme posijaše grko,
Te s njim pleme Srpsko otrovaše;
Velikaši, grdne kukavice,
Postadoše roda izdajice.«

Savest naroda buni se i progovara na usta majke Jevrosime:

Nemoj, sine, govoriti krivo,
Ni po babu ni po stričevima,
Već po pravdi Boga istinoga,«

Naš je narod oduvek težio za pravdom. U pravdi narodna filozofija uglavljuje vrhovni zakon naše nacije, naše duše. No narod nema smisla za formalnu i konvencionalnu pravdu zapada i ne shvaća je. Istina, zapad »balkanizacijom« naziva divljanje ili kulturnu nedoraslost. Pri tom se zaboravlja, da je duhovnom preporodu zapada baš Balkan dao kvasac — grčku

kulturu. U svojoj hipercivilaziciji zapad je i pravdu materijalizirao, što je prouzročilo atrofiju duha. Narod, koji se na Kosovu privoleo »carstvu nebeskome« i prineo sebe na žrtvu za iskupljenje grehova svoje istorije, taj narod težio je od uvek i teži samo za »pravdom Boga istinoga«. Ogrešiti se o tu pravdu je »smrtno sogrešenje«, stoga majka proklinje sina:

»Nemoj sine izgubiti duše,
Bolje ti je izgubiti glavu,
Nego svoju ogriješit dušu.«

I herojstvo je vrlina samo u koliko je zatočnik i osvetnik »pravde Boga istinoga«, kako to Njegoš naglašuje:

»Al tirjanstvu stati nogom za vrat,
Dovesti ga k poznaniju prava,
To je ljudska dužnost najsvetija.«

U tom je smisao života, životni ideal i pojedinca i nacije i države. I Češki narod na usta Jana Husa našao je svoj životni smisao: »Gledaj pravdu, slušaj pravdu, uči se pravdi, čini pravdu, drži pravdu, brani pravdu sve do smrti.« U »pravdi Boga istinoga« je stihijska snaga naše nacije. Stradanje Srba i propadanje Srpskog carstva posledica je »smrtnog sogrešenja«, zbog čega se »Bog na Srbe razljuti«, što pogaziše zakon Božiji i ljudski, zakon pravde i istine, što izgubiše — »svoju dušu«. — Zbog toga:

Nastalo je posljednje vrijeme,
Hoće Turci carstvo preuzeti
Hoće Turci brzo carovati.

Večan je zakon »pravde Boga istinoga« i svuda dostižan, negde pre, a negde kasnije, negde brže, a negde sporije. Narod tumači i propast Turskog carstva zbog istog »smrtnog sogrešenja«, što se nazreva u savetu cara Murata svome sinu Bajazitu:

Mislite li dugo carovati,
Vi nemojte raju cvijeliti,
Vi nemojte raju pogaziti;
Ne iznos'te globa ni poreza,
Ne iznos'te na raju ni bijeda,
Ne dirajte u njihove crkve,
Ni u zakon niti u poštenje;
Ne tjerajte osvete na raji,...
Vi nemojte raju razgoniti,
Nego paz'te raju ko sinove:
Podajte im ralo i volove,
Sva će vama mirna biti raja.«

Vera u »pravdu Boga istinoga« ima stihijsku moć. Narod veruje, da onaj koji se drži te pravde ne može propasti. Ta je vera i spasla naš narod. Iako je Golgota trajala vekovito, ipak je pobedila »pravda Boga istinoga« i vaskrsla je — Jugoslavija, jer:

Vječna zublja vječne pomrčine
Nit' dogori niti svjetlost gubi.«

(Njegoš)

HERCEG O PROPADANJU HRVATSKE DRŽAVE

I Rudolf Herceg, vodja »Seljačke sloge«, u svom delu »Svjetski rat i problem države« (Zagreb 1919), vidi iste uzroke propasti narodnih država i kod Srba i kod Hrvata:

»Hrvatski seljak prepustio je svojoj gospodi vodjenje javnog života, a sebi je ostavio samo tu zadaću, da čuva pomoću one kulture, što ju je doneo sa sobom iz Karpatskih krajeva, našu narodnost. On je »pletući kotac kao i otac« svoju zadaću i izvršio. Naša narodnost je ostala, unatoč teških navala, i to bolje uščuvana od državnosti, koju su štitila gospoda. Gospoda su bez seljačkog naroda sklapala »Pacta conventa«, gospoda su izabrala Habsburgovca za hrvatskog kralja, gospoda su predala Hrvatsku u ovisnost Beču i Pešti . . .«

Tako i biva: Ko neće brata za brata, hoće tudjina za gospodara. Hrvatsko se plemstvo osililo. Zametnula se borba o prevlast. Jedni izginuše, drugi se prodadoše tudjinu; narodna država propade i narod dopade robstva. I vlastela posta rob tudjinu, ali odan i ponizan, a zulumćar svom narodu. kako to Herceg dalje prikazuje:

»Ali nije samo Hrvatski narod kao celina bio u ovisnosti tudjinu, teže nego tu ovisnost osjećao je naš seljak domaće robstvo, robstvo svojoj gospodi, koje je nastalo uredjenjem feudalizma, koji je opet značio ne samo negaciju starog slavenskog naziranja na život, nego je pogazio i ljudsko dostojanstvo, on je snizio seljake u red životinja. Polako je to išlo. Od domaće gospode vlastite krvi, što je bilo, iz tudjine je importirano. Zato je reakcija nastupila kasno, onda, kad je već robstvo prevršilo svaku mjeru. Ta je reakcija nastupila u obliku seljačke bune. Narod je ustao ne da traži hleba, nego da postane čovjek. Zato su sve te »bune« kulturni pokret prvoga reda, i to jedini naš seljački kulturni pokret do danas. Protiv seljaka diglo se sve, što je imalo kakvu vlast, ne samo Tahi nego Alapići i Zrinjski, Draškovići i Bakači, Jankovići i Keglevići, a nije uzmakao ni zagrebački biskup, koji je u ime Hristovo dao raščetvoriti i krunisati željeznom krunom Matiju Gubca . . . Gospoda su pobijedila, a seljak je izgubio vjeru u pravicu, izgubio je i samu nadu, da bi mogao postati čovjek.«

Bilo je vremena, kada je narod zaboravljao sve uvrede i poniženja, i poverovao vodjama, pošao sa njima, verujući da se vodi borba za slobodu države i nacije. No ubrzo je doživeo razočaranje. Takav nam slučaj opisuje dr. Nikola Andrić u svom delu: »Pod absolutizmom« (Zagreb 1906):

»Godina 1848 vršak je ilirskog napora. Dne 11. rujna te godine prijedje ban Jelačić Dravu s cijelom hrvatskom armadom. Ovo je bio konkretan i konačan rezultat četrnaestogodišnjeg književnog i političkog rada hrvatskih preporoditelja. Velim: KONAČNI, jer su se odmah s onu stranu Drave razbile sve iluzije. Na mjesto hrvatske trobojnice, koja je dotle u

oduševljenju vodila naše narodne čete, razviše vojnički barjaktari crnožute zastave, a i sam dotle obožavani ban izreče jasno i glasno novu ratnu devizu: »Für ein einziges, mächtiges und grosses Oesterreich«.

Porazi, razočaranja, robovanja tudjinu i svojoj »gospodi« ubiše svaki smisao za akciju u samom narodu. Posledica te pasivnosti je gubitak vere u snagu vlastitog naroda, u njegovu sposobnost da bude »kovač svoje sreće«. Gubitak vere u snagu svoga naroda odražavao se čak i na samom Stjepanu Radiću, duhovnom vodji Hrvata, kako to on naglašuje u svojoj raspravi: »Hrvatsko pitanje s evropskog i slavenskog gledišta« (Hrvatska misao god. IV):

»Ne računajmo s propašću Austrije, jer će biti, neću reći sto ili dvjesto godina, nego i 500 godina... iole ozbiljna hrvatska politika naprosto nesmije ni u snu računati s rasulom Habsburške monarhije... Mali su susjedi za to preslabi (da se povećaju na račun Austrije), velikima su interesi posvema oprečni... nerazumno je udešavati svoj rad prema skorašnjemu tobože rasulu podunavske monarhije.«

Odnos seljaštva prema »gospodi« nije promenjen ni propašću feudalizma, kako to tvrdi Herceg: »Seljački narod ostao je pod skrbništvom i onda, kad je pala feudalna država i zamjenjuje ju buržoasko-kapitalistička (1849—68)... Tako nas je zatekao rat.«

HERCEG O NESTAJANJU I NASTAJANJU SRPSKE DRŽAVE

Dok je hrvatsko plemstvo u hrvatskom seljaku ubilo nacionalni zanos i svaku veru u oslobodjenje, pa čak i samu »nadu da može postati čovek«, te hrvatski seljak zbog svoje pasivnosti postade »objektom« političkih spekulacija i »igračkom u rukama stranačkih vodja«, dotle je srpski seljak proživljavajući na Kosovu katarzu srpske drame i očišćenje od plemstva, ostao borben i jedinim nosiocem nacionalne i državne misli, kako to Herceg naglašuje:

»Srpsko pročišćenje bilo je na Kosovu. Tamo izgiboše sva srpska gospoda, što izgiboše, što se poturčiše. Srpstvo od sada sačinjavaše samo srpski seljaci, »gedž« (gedž, geak od »ge« = zemlja), jer su i njihovi popovi bili seljaci. Seljaci su posle Kosova jedini nosioci srpske istorije, tradicije, kulture i narodnih ideala. Srpski seljak, prodrman kosovskom tragedijom dobiva već tada nacionalan karakter u modernom smislu riječi. Videći srpski seljak u porazu sramotu, izmišlja izdajstvo Brankovićevo, imajući u kući za gospodara tudjina, silovitog i moćnog, kojega mrzi elementarnom mržnjom, postaje nepoverljiv i sprema osvetu. To više nije miroljubivi Slaven, nego borbeni Špartanac. Karakter Srba poslije Kosova mogao bi se možda najbolje ilustrirati s paralelogramom, kojemu su suprotni kutovi označeni lozinkama: ljubav prema porodici — mržnja prema neprijatelju; osveta Kosova — ujedinjenje Srba, dok im središte sačinjava sloboda...«

»Taj i takav srpski seljak hranjen svojim junačkim pjesmama oslobadja zaista početkom 19. stoleća svoju domovinu. Ali naravno to oslobodjenje nije gotovo, dok ima i jednog Srbina izvan te domovine, koji je morao bježati pred kosovskim osvetnicima. Tako taj seljak polazi s veseljem u smrt i god. 1912 i 1914 premda je njegova domovina natrunjena buržoaskim i birokratskim importom, a ja nisam u godini i pol kod cenzure u Beču i Feldkirchu našao ni jedno pismo, u kojem bi se srpski seljak tužio na ovaj rat, pa niti nakon izmaka preko Albanije. Zato sam i napisao u jednom izveštaju na Ministarstvo u Beču, da bi u Srbiji nastala revolucija da su Pašić i kralj Petar pristali na ultimatum Austro-Ugarske. Za to i danas srpski seljak ne ustaje protiv svoje državne vlasti, jer u njenim činima gleda realizaciju svojih nacionalnih sanja, jer bi rušenjem države rušio nešto, što je i sam stvarao. Ne znači to nipošto, da srpski seljak ima samo nacionalnu orijentaciju a nema socialnu, ne znači, da je srpski seljak zadovoljan sa svim vlastima, kako su se historijski razvijale; i kod njega probijaju socialni problemi nacionalistički nimbus.«

POSLEDICA ROBOVANJA ISTOKU I ZAPADU

Herceg nam je u ovom kratkom uporedjenju ocrtao posledice robovanja Zapadu i Istoku: Zapad nadire kulturom, Istok silom. I Zapadu su narodi sretstvo, — »antimurale christianitatis« —, kao i Istoku. Zapad nameće svoju kulturu, Istok obično ne dira u kulturu pokorenih naroda. Zapad nas odnarodjuje milom, a Istok silom. Zapad potencira pasivnost, Istok akciju. Zapadu je i država i nacija instrumenat crkve, a istoku crkva i država instrumenat nacije. Zapad formira podanike, a Istok revolucionare. Posledica robstva Zapadu je borba za »pravice« — »puntarije«, a posledica robstva Istoku je borba do istrage za oslobodjenje, za svoju slobodu i samostalnu državu. Zapad nameće narodu versko obeležje, a Istok djeluje na stvaranje nacije. Zapad potencira versku solidarnost, a Istok nacionalnu.

Herceg rezimira dejstvo ropstva Zapadu na hrvatsko seljaštvo i naglašuje:

»Naš seljak nije imao nikakve nacionalne i nacionalističke orijentacije, a nije je imao, jer je nije mogao imati: on je bio čovjek trećeg reda, objekt.

»Tim se objektom poslužila Austrija. Turala mu je u usta nacionalističke (ekskluzivno hrvatske) parole, a on ih je dugo izgovarao umirujući time svoju ljudsku savjest.«

STRANI UTICAJI U HRVATSKOJ I ULOGA INTELIGENCIJE

Dakle »državotvorna sila u našem narodu bila je tako slaba što je seljak, srž nacije, svojom pasivnošću prestao biti nosiocem državne misli. Ova pasivnost omogućila je »importiranoj« vlasteli, gospodi i inteligenciji.

da se narodu nametne za vodju. »Inteligenciji stranog porekla i u osnovi tudjinskog osećanja« bio je jedini ideal »vlast i osveta«. Narod im je bio samo objekat. »Nacionalističke (ekskluzivno hrvatske) parole« bile su samo sretstvo, da održe narod u svojoj vlasti. Narodna inteligencija, duhovno odnarodovana, nije imala snage da se oslobodi duhovnog ropstva tudjinu i da povede narod u borbu za narodne ideale. Nekulturna, u medjusobnoj borbi upropaštavala se sama, a nekulturno političko vodstvo bilo je u glavnom uzrok propasti narodnih država.

Uzroke ovakvom stanju navodi prof. Filip Lukas, sadanji pretsednik Matice Hrvatske, u svojoj raspravi »Geografska osnovica Hrvatskog naroda« (Zbornik Matice Hrvatske — Zagreb 1925.):

»Da nam Zagreb, premda vrši vodeću ulogu u kulturnom i političkom životu hrvatskoga naroda, nema onoga poleta, jačine i prijegora, kako bi mi svi od njega očekivali, uzrokom je ovaj nagli priliv stranaca bez veza sa prošlošću, bez osećaja za budućnost i bez onoga svetoga entuzijazma, koji je nuždan za svako veliko djelo. Zanos samoniklih potomaka naše nacije paraliziran je vrlo često natruhom stranaca, dobrih za nizvodnu vožnju, a nevoljnih za veće napore i borbe.«

Selo nije uspelo da te strane elemente — »importiranu gospodu« i »inteligenciju« zadahne »narodnom dušom«. Stoga ti strani elementi postaše kobni po kulturni i politički razvitak Hrvata. Posledice uticaja te »importirane gospode« i »inteligencije« crta dr. Ante Radić u svom »Domu«:

»Tudjinci svake ruke, Madjari, Nijemci (Švabe) i Talijani (u primorju) živu u Hrvatskoj zemlji ne samo dobro, nego dobrim dijelom i zapovijedaju, tako da bi se skoro moglo kazati, da je u hrvatskoj zemlji domaći čovjek — zadnji čovjek, a svakako se može reći da je većini domaćih ljudi gore, nego ikojemu tudjincu.«

I dr. Jovan Cvijić u svom delu »O nacionalnom radu« (Sarajevo 1907) smatra kao glavne prepreke nacionalnoj akciji što su:

»I hrvatski seljaci i varošani još pod jakim uticajem katoličkog sveštenstva i klerikalni su kao retko koji narod i narodni deo u Evropi. Dalje je poznato, da tamo narodna inteligencija, koja je izašla iz naroda, nije još najmnogobrojnija i nema pun značaj pred inteligencijom stranog porekla i u osnovi tudjinskog osećanja. Zbog tih uzroka, pored drugih neznatnijih, u Hrvatskoj nalaze zemljišta i mnogi izopačeni pogledi i uticaji a poslove je teško voditi u čisto narodnom smislu.«

Kako Rudolf Herceg naglašuje u već pomenutom delu, inteligenciji je bio ideal vlast i osveta:

»... Naša inteligencija luči se već koncem god. 1914 u dva izrazito protivna tabora. Jedni vjerovahu u pobjedu antante, a drugi u pobjedu centralnih sila; ali i jedni i drugi htedoše vlast, spremaše osvetu.«

Stjepan Radić dobro je poznavao mentalitet »importirane« gospode i

inteligencije« i strahovao je da njihov uticaj ne postane odlučan po narodnu sudbinu. Tom svom strahovanju Radić daje i izraza: »... sveopći osjećaj nutarnjeg narodnog jedinstva. Takav narod može samo njegova inteligencija raztepsti, ustraje li i nadalje u svojoj partikularističkoj politici, na temelju tjesnogrudnoga patriotizma slovenskoga, hrvatskoga, srpskoga i bugarskoga.«

I dr. Jovan Cvijić spominje u istom smislu: »Valja osobito zapadne delove srpsko-hrvatskoga naroda čuvati od rdjavih tudjinskih uticaja, i u njima negovati ono, što je specifično, samosvojno i razvijati misli o pravom (ne uskom, separatističkom i polutudjinskom) narodnom idealu.« Ukratko:

»Sve svetle srpsko-hrvatske glave moraju težiti da se razvijemo u znatan i originalan narod, koji i novo stvara, a i primljeno od drugih kultura preinačava svojim originalnim i svežim duhom i sam raspolaže svojom sudbinom, nećemo da postanemo zakržljao i učmao narod, prožet relativno slabom i poglavito imitatorskom kulturom panonskog basena i susednih oblasti, budjaški narod u Evropi.«

Strahovanje Stjepana Radića bilo je osnovano. Posle smrti braće Radića ubrzo zavlada duhovnim životom hrvatskoga puka povampirena Austrija. Seljaštvo postaje ponovo »objekt«. Opet mu se turaju u usta nacionalističke (ekskluzivno hrvatske) parole.

NARODNOSNI ILI SOCIJALNI PROBLEMI

Narodnosni problem merodavan je za okvir države, a socijalni za njen sadržaj. »Pravda Boga istinoga« uključuje i »socijalnu pravdu«. Tako shvaća taj problem i hrvatsko seljaštvo.

»Pravice, čovečnost«, to je zastava hrvatskog seljaštva. Hrvatski seljak, prema Hercegu, nije imao nikakve nacionalističke orijentacije. Probleme »hrvatstva« i »srpstva« nije nikad postavljalo seljaštvo, nego varoška gospoda i inteligencija. Narod vapije za »socijalnom pravdom«. Rudolf Herceg vidi minimum te »socijalne pravde« u tome, da »svaki čovek ima svoj komadić zemlje, svoj stalan dom, u kome će proboraviti bar svoje stare dane, ako već u mladosti ide u široki svijet da obezbedi sebe i svoju familiju«. Da bi se shvatio ovaj minimum kao i akutnost socialnog problema u Hrvatskoj, treba uočiti samo socijalne prilike. Statistički podaci rasvetliće donekle gospodarsko stanje seljaštva:

4,327.000 posednika plaćaju zemljarinu,

400.000 posednika (porodica) ne plaća nikakve zemljarine, jer im zemlja ne odbacuje nikakvog katastarskog čistog prihoda. Raspored poseda izgleda ovako:

9.000 posednika ima više od 100 ha,

6.070 posednika ima više od 200 ha,

3.290 posednika ima više od 500 ha,

2.020 posednika ima više od 1500 ha,

21.020 posednika ima 51% korisnog zemljišta, a preko 4 milijona seljaka samo 49%, a opet od tih je 70%, što jedva ima ponešto više od 2 ha zemlje. Uz to dobar deo zemlje je u rukama stranaca i anacionalnih elemenata.

No akutnost socijalne krize ilustruje zgodno Rudolf Bičanić u svom delu »Kako narod živi« (Zagreb — 1936):

»Problem kreveta nije samo stvar udobnosti. To je ujedno i pitanje ekonomije, zdravlja, čistoće, morala, kulture.«

»Uvaženi patriota, kad navečer legnete u svoj bijeli, čisti svježi krevet, onda se sjetite da tri četvrtine članova Vašeg naroda nema uopće kreveta. Vaša večernja molitva neka bude, da bi se blagostanje Vašeg naroda podiglo barem toliko, da bi svaki Hrvat imao svoj krevet. I prije nego zaspite, ispitajte svoju savjest, što ste toga dana učinili, da bi čitavom svom narodu omogućili taj minimum udobnosti, koji Vi sami uživate.«

Problemu sela priključuje se problem radništva i problem proletarizovanih intelektualaca. Ovi problemi nisu samo problemi Savske banovine, nego problemi — Jugoslavije.

ODGOVORNOST INTELIGENCIJE

Inteligencija, nesposobna za rešavanje socialnih problema, skreće narodne energije »uskom, separatističkom i polutudjinskom idealu«.

Bičanić ispitujući »savjest inteligencije« ujedno je i karakteriše:

»I ja sam se uvjerio, da se o stvarnom životu naroda znade vrlo malo u gradu medju školovanim ljudima. Naša gospoda znadu više o kulturnim strujama Beča i Pariza nego li o kulturnim strujanjima Čučerija i Novosavskih brega, desetak km od Zagreba. Znadu više o političkim ideologijama Engleza i Nijemaca nego što znadu kako mišljenje o uredjenju društva i države ima hrvatski seljak. Ona se više bavi ekonomskim problemima Dalekog Istoka negoli da ispituje kako živi i od čega živi seljak i radnik u najbližoj okolici. I sada kada je najviše nacionalistička, naša inteligencija je to samo formalno, a ne stvarno. Kad je najsocialnija, ona je to u doktrini i apstrakcijama. No ne samo da se znade malo o stvarnom narodnom životu, nego postoje vrlo često i krivi pojmovi. Ona slika onako, kako je nekad bilo, ili kako se kome svidja, a ne kakav jest. Pogotovo se malo pažnje posvećuje tome, da se objasne i protumače pojedine pojave i teškoće naroda, da ih se poveže u jednu cjelinu, i nadje općenito tumačenje pojedinih slojeva.

»Treba ići u narod i vidjeti kako živi... U Hrvatskoj se javnosti gleda odviše na sva pitanja sa stanovišta Zagreba i »triju županija« oko Zagreba.

Dakle narodna inteligencija kod Hrvata je »nacionalistički-formalna«, a socialno doktrinarna i apstraktna. I danas izgleda tačna konstatacija dr. Cvijića, da »narodna inteligencija nema pun značaj pred inteligencijom

stranog porekla i u osnovi tudjinskog osećanja«. Ta je inteligencija »bez veze sa prošlošću«, bez »osećaja za narodnu budućnost«, bez »prijegora za narodne ideale«. Takvoj inteligenciji je jedini ideal: »vlast i osveta«.

No narod se ne bori za smenu gospodara, nego za socialnu pravdu za koju takva inteligencija nema ni smisla ni osećaja. Protiv toga tudjinskog uticaja braća Radići su se najodlučnije borili.

U JEDINSTVU NACIJE — SNAGA JUGOSLAVIJE

Narodna duša posve obratno od shvatanja inteligencije, »natrunjene tudjinstvom«, govori baš na usta Stjepana i dra Ante Radića, duhovnih vodja Hrvata, o jedinstvu naroda:

Stjepan Radić, pišući o »Srpsko-hrvatskom sporu« (Hrvatska misao 1904) veli: »Taj spor nije historijski.«

»Povijest kroz više od hiljadu godina ne bilježi ni jednog sukoba medju Hrvatima i Srbima, nego dapače pokazuje nam to, kako su se vazda složno branili koli protiv Franaka i Grka, toli protiv Talijana i Turaka, a god. 1848. od Madjara.«

»Taj spor nije ni narodnosni«. »Hrvati i Srbi jedan su narod gotovo s jednim govorom i s jednim te istim književnim jezikom.«

»Taj spor nije ni gospodarsko-socijalni«. »I Hrvati i Srbi ogromnom su većinom seljaci-poljodjelci, (više od $^4/_5$ svega pučanstva), koji stoje od prilike na istom stepenu u blagostanju, u gospodarskoj tehnici i u čitavoj kulturi.«

»Hrvati, Srbi, Slovenci, Bugari — četiri su imena, a jedan narod.« Južni su Slaveni sa svakog gledišta jedna cjelina, jedan narod, premda nemaju zajedničke organizacije ni političke, ni književne ni gospodarske. Prema ovome naime, što sam rekao, mora takva zajednička organizacija da se temelji na manjim narodnosnim organizacijama. A te već tako ojačaše, da se sama po sebi pojavlja misao, da se spoje u višu narodnu organizaciju. Ove četiri organizacije imadu posebno obilježje, jer su čisto narodne i jer je njihovo suparništvo isključivo političko, uneseno tudjim teorijama i podržavano tudjim političkim utjecajima. Nutarnje razlike medju njima nema, naprotiv se tako prirodno uzajamno nadopunjuju, da njihov zajednički rad i organizacija u više narodno jedinstvo ne može dugo ostati idealom dalekovidnijih i naobraženih ljudi ni nejasnom instinktivnom željom pučkih širokih slojeva. Ne može se dakle govoriti o historijsko-političkom i socijalno-kulturnom sporu hrvatsko-srpskom, ili srpsko-bugarskom, kakav na žalost postoji medju inteligencijom, a donekle i medju pukom, ruskom i poljskom, poljskom i ukrajinsko-rusinskom (maloruskom).

»Unutarnje dakle obilježje narodnoga i kulturnoga rada gospodarskoga i

društvenoga života posvema je istovetno kod Slovenaca, Hrvata, Srba i Bugara.«

Studijem narodnoga života Južnih Slavena, ili bolje jednostavnim promatranjem toga narodnog života stiče svaki nepristran čovjek, koji nema predrasuda, nepokolebivo uvjerenje ne samo o srodnosti, nego pače o narodnom jedinstvu Slovenaca, Hrvata, Srba i Bugara, o jedinstvu, kakvog nećemo naći ni kod Francuza, ni kod Talijana, ni kod Nemaca. A ipak se ta tri naroda smatraju općenito uzornim i savršenim primjerom narodnog jedinstva. Tvrdi se još i više: jedva bismo u cijeloj Evropi našli narod, koji bi bio tako istovjetan s etnografskoga stanovišta uopće, a s gledišta jezičnog napose, kako su to Južni Slaveni.«

Posledica jedinstva države jest jedno jedino narodno ime: »Južni će Sloveni... uspjeti, da bi taj jedan narod stvorio takodje jednu državu, da se stvori formalno političko jedinstvo, kojemu je prvom posledicom takodjer jedno jedino narodno ime.«

Jugosloveni kao narodno ime. »No sa subjektivnog stanovišta naime po svijesti pojedinaca treba razlikovati Slovensku, Hrvatsku, Srpsku i Bugarsku organizaciju...«

»U mladeži svih četiriju plemena pojavljuje se sve to jača težnja, da konačno jugoslovenska inteligencija svjesno radi ono, što puk radi više instinktivno po običnom zdravom razumu.«

»I zaista, kako tko može razumno poricati zakonito bistvo slovanskoga imena prema činjenici, da se to ime širi bez potpore Austriske vlade, upravo protiv svim zaprekama, koje mu stavlja kratkovidna bečka politika i bijesna talijanska iredenta. Ta to je ime u svom bistvu narodno, jer nije vezano ni na jedno političko područje, jer je to zajedničko svim Slovenima.«

Jedinstvo jezika: »Ne može dakle biti govora o tome, da Hrvati tlače Srbe, Srbi Bugare i slično. Odnošaj naime medju tim pojedinim plemenima nije istovjetan s odnošajem medju Rusima i Poljacima ili medju Poljacima ili Česima. Ni jedan Rus ne tvrdi, da Poljak govori ruski, nego se želi ili traži od svoje vlade, da Poljake prisili, da govore ruski, dok Srbin, osvjedočen o istovjetnosti jezika svih Južnih Slavena traži jednostavno, da svi Južni Slaveni, napose Hrvati, nazivaju svoj jezik srpskim. To ide tako daleko, da su n. pr. Srbi o Hrvatima razglasili, da su im uzeli jezik, ili kako govore, »ukrali«, a učiniše to samo zato, da njihovo »pravo« nazivati taj jezik srpskim, bude nepobitno.«

»Kad ne bi Hrvati tih pjesama smatrali hrvatskima, kod napetih odnošaja sa Srbima, ne bi im nitko mogao narinuti ih kao njihove. I kad Srbi ne bi bili isti narod sa Hrvatima, ne bi im ovi mogli »ukrasti« ni jezika ni pjesama.«

»Ta bajka o ‚kradji' ostati će vazda historijsko svjedočanstvo slavenske nezrelosti, a istodobno i neoborivim dokazom, kako se u najvećoj narodnoj

tmini i tako smiješnim stranputicama priznavalo vazda narodno jedinstvo južnog Slavenstva.«

»Isto će tako o tom jedinstvu svjedočiti čudna današnja bugarska, srpska i hrvatska agitacija, koja sveukupnom literaturom i novinskim člancima dokazuje, da je na Balkanu samo jedan jezik, koji se može po tvrdnji Srba nazvati srpskim, a po tvrdnji Hrvata hrvatskim.«

Jedinstvo narodne svjesti: »No čujem prigovor: Nije dosta etičko i jezično jedinstvo; gde je tome narodu zajednička narodna sviest? A ipak je taj prigovor vanredno površan i slab.«

»A nije li bilo uvjeta za formalno političko jedinstvo, nije manjkalo snažnih faktora nutarnjeg jedinstva, t. j. moralne prosvjete tako da kod Južnih Slavena postoji duboka narodna sviest... književni (literarni jezik) posledica je jedinstva narodne sviesti. U velikim narodnim krizama upravo ta pučka sviest najviše djeluje.«

Plemenska megalomanija, hegemonija — izraz jedinstva narodne svesti: »Spomenuo sam ideal Velike Srbije i Velike Hrvatske. Brzo k njima pridružila se i Velika Bugarska, pa i medju Slovencima nikla je misao o takovoj Sloveniji, koja bi znatno presizala granice Slovenaca.«

»Ti veliki ideali su razlog medjusobnom političkom nepovjerenju Južnih Slovena: sva ta četiri plemena boje se svoje individualnosti i spočitavaju inim plemenima megalomaniju, pretjeranost i nesnošivost.«

»No poslušajmo te »Velike« Bugare, Srbe, Hrvate i Slovence i čuti ćemo upravo iz njihovih ustiju najnepobitnije dokaze, ako ne za jedinstvo svih Južnih Slavena, to barem za jedinstvo većine njih. »Velikom« Bugarinu ne govori bugarski samo ciela Macedonia, nego i ciela Jugo-istočna Srbija, tako, kako je za »Velikog« Slovenca »ciela sjev.-zap. Hrvatska samo produženjem Slovenije, a u Zagrebu se govori za njih upravo takvom slovenštinom kao u Ljubljani. A šta tek »Veliki« Srbi i Hrvati! Za njih su po cielom Balkanu samo Srbi, odnosno Hrvati i tek veoma rietko, iz oportunističkih razloga, dopušta »Veliki Hrvat« da postoji i šaka Bugara, a Srbin priznaje mali narodić Slovenaca.«

»Razumnome su dakle posmatraču i pojedini veliki pokreti krivo nazvana posljedica neodoljive težnje i potrebe narodnog jedinstva svega Južnoga Slavenstva.«

Narodni jezik-izraz jedinstva narodne svesti: »Isto će tako o tom jedinstvu svjedočiti čudna današnja agitacija bugarska, srpska i hrvatska... ta agitacija neće potrajati dugo, jer je neprirodna i sama u sebi nedosledna: da u ime jedinstva vojuje protiv vlastitom narodu. Ali ne samo da vojuje, nego i sramoti i kalja svoj narod klevetama, doduše besmislenim, no tako otrovanim, da je njihov rad zadojio čitava pokoljenja mržnjom i osvetom.«

»No ta nezdrava težnja biti velikim, ta megalomanija po uzoru madjarskom nije na sreću prodrla u narod, koji uz prkos svim agitacijama redovno nazivlje svoj jezik svim četirim imenima, a na narodnom razmedju jednostavno našim, a one, koji njim govore, »našim« ljudima ili našincima. Istina je, da će hrvatski seljak došavši u Beograd reći svome srpskom sudrugu: »Gle, ti govoriš hrvatski!«, a taj njemu odgovoriti: »Nije tako, već ti govoriš srpski!« Oni su uza sve to dobri prijatelji, jer taj njihov usklik ne odaje jala i mržnje, nego radost i iznenadjenje, koje uvjek svršava izjavom: »Tko bi si to mislio, da smo mi tako svoji.« Sličan pozdrav medju školovanim Srbima i Hrvatima, redovno tako silno obje strane uzrujava, te se iz toga radja u najboljem slučaju oštra prepirka, a često i nepomirljivo neprijateljstvo. U istinu nije li ganutljivo, kad vidiš taj pošteni puk kako se prijateljski sastaje na obalama Save i Dunava, na brodovima po Jadranskom moru, ili u bosanskim i slavonskim šumama. Iz početka se seljaci donekle iznenade na prvi pogled znatnom razlikom u nošnji i izgovoru, no ubrzo se povjerljivo drže i gromko pozdravljuju: »Te kako smo se liepo sastali iz daleka i vidimo, da svuda živi naš narod, žali Bože, gore nego pod Turcima.«

»Osim spomenutih četiriju narodnih imena često ćemo čuti nazive: Bošnjak, Slavonac, Dalmatinac, Kranjac, Macedonac i slično (umjesto Srbin, Hrvat, Slovenac, Bugarin), no ta pokrajinska imena ne sprečavaju jedinstvo kako kod inteligencije tako i kod puka i k takovom upozorenju se uvjek dodaju opaske: »To je sve isto; vi govorite našim jezikom samo što vi gutate riječi; vi opet zatežete... »i sličnih opazaka je cieli niz. Narod se naime neprestano bocka, no rijetko se vrijedja prema prislovici: »Ljudi se šale, a psi grizu.«

»Prema sveopćemu tomu osjećaju nutarnjeg narodnog jedinstva političke i zemljopisne granice neznatne su zapreke. Takav narod može samo njegova inteligencija raztepsti, ustraje li i nadalje u svojoj partikularističkoj politici, na temelju tjesnogrudnog patriotizma slovenskoga, hrvatskoga, srpskoga i bugarskoga.«

Narodna vera — izraz narodne sviesti: »Vjerske razlike bile bi nesavladivom zaprekom narodnom jedinstvu ili barem većom smetnjom nego li četiri narodna imena kad ne bi pučka predaja bila jača, nego službeno učenje raznih vjera. U toj tradiciji, koja polazi iz doba predhistorijskoga na prvom je mjestu jedan Bog, Bog svih ljudi. Kod toga prostoga naroda se ne govori o hrišćanskom Bogu i muslimanskom nego uvek o našem Bogu.«

»Ideja o dobrom i pravednom Bogu svih ljudi gospoduje u cielom životu i proniče tako duboko cijelu narodnu dušu, da se vjerske svadje i sporovi ne vode nikada u ime Boga i na njegovu slavu. Ti sporovi ili svadje nastaju isključivo radi obreda, jezika i običaja crkvenih.«

»Za narod je naime prvi plod prave vjere u dobroti srca i u trijeznosti govora. Kazati za nekoga da je zao, znači toliko kao nazvati ga čovekom bez Boga i bez duše.«

»Stara slavenska paganska predaja, ojačana starom predajom kršćanstva iz te dobe, kad jošte ne bijaše ni pravoslavnih ni katolika, ostavi duboki trag u narodnoj duši, te je slovensko poimanje vjere ostalo neoskvrnjeno i pod mletačkom inkvizicijom i pod licemjerstvom carigradskog fanara, pod osmanskim krbačem jednako kao pod njemačkom sabljom. Slovensko poimanje vjere najbolje se vidi u mišljenju, da nije dosta samo trpjeti tudju vjeru nego je treba i poštivati jer jedini Bog zna, koji put vodi ravno u nebo.«

Jedinstvo narodne kulture: »Prije svega valja naglasiti, da usmena pučka književnost imade jednako obilježje u svim nariječjima i na cielom prostoru, gdje živu Južni Slaveni. Istina je, da je ta pučka literatura ostala u istočnoj česti Balkanskog poluostrva gotovo isključivo epska, dok je na zapadu navlastito u Primorju već odavno postala lirska. Nadalje su zapadni motivi mnogo finiji, primorske su pjesme veoma nježne, a istočne mnogo smelije i šarenije. Ali životni su ideali svuda jednaki, kulturno obilježje jedno te isto.«

»To isto vrijedi i za pisanu knjigu: svuda se u njoj odrazuje isti ideal: osloboditi se otomanskog jarma, oteti se njemačkom pritisku, odgovoriti na prijezir talijanski slovenskim ponosom: oslabiti prejaki madjarski zagrljaj, da se u tom historijskom bratimstvu ne uguše svi veliki narodni ideali. Istina je, da se sve tri pisane literature, slovenska, hrvatska i srpska, pak i bugarska zanose za tudjim uzorima u svojoj formi i u svom sadržaju; sve tri nastoje, da budu što više moderne u umjetnosti, a što više sredovječne (partikularističke) u politici, te se ne bi moglo, sudeći po tim majušnim težnjama i po toj tjesnogrudnosti, govoriti ni o jednoj literaturi Hrvata i Srba no zato svuda, gdje se literatura dotiče socijalnih i kulturnih pitanja i gdje se približuje puku, opažam istu značajku kao u pučkoj književnosti: sjetu bez očaja, prijegor i žrtvovanje svoga života radi života drugih, u bijedi neizmjernu strpljivost i besmrtnu nadu, u sreći neizmjernu dobrotu i besmrtnu ljubav, sve prema načelu narodne filozofije: U dobru se ne ponesi, a u zlu se ne poništi!«

Dvostruko pismo nije zapreka narodnom jedinstvu: »Pitanje dvojega pisma već duže vremena malo koga uzrujava, te se danas može posve stalno ustvrditi, da za malo vremena ni to neće biti zaprekom narodnom jedinstvu...«

»Znanost je pokazala, da je ćirilica grčkog podrijekla, a život svjedoči da je to u svojoj bitnosti pismo slavensko, rusko naime, rusinsko, bugarsko, srpsko i hrvatsko. Ta njim su pisali i hrvatski monasi na dalmatinskim otocima, a hrvatske velmože najvoljele su se uz glagolicu potpisivati ćirilicom.

Srbi se brane od latinice i zato, što drže ćirilicu bedemom svoje narodnosti. To je mišljenje ostatak staroga romantičnoga rodoljublja i istovjetno je s mišljenjem hrvatskih političara, koji na sva madjarska posizanja odgovaraju pozivajući se na historijsko hrvatsko državno pravo. No danomice pada broj takvih izobraženih Srba, kojim grčka abeceda ima biti znakom narodnoga spasa, kao što se umanjuje broj Hrvata, kojima latinske listine imaju biti temeljem narodnoj politici. Na objema naime stranama spoznaje se, da bedemi, pa bili i kitajski, ne priječe tudjih utjecaja, nego da smetaju pravilnom razvoju svih narodnih sila i sposobnosti. Tu spoznaju jača nazor, da prosveta nema svoje posebne abecede i da baš zato njezini veliki apoštoli tako gorljivo i neumorno prekapaju prastare ruševine već izumrlih naroda, te radosno i oduševljeno pozdravljaju svaki pronadjeni papiros hijeroglifa, svaku novoiskopanu opeku klinovoga pisma. Od tih apostola znanosti treba da si uzmu primjer i svi Slaveni, a mi Južni Sloveni navlastito. Kad u ime znanosti, često previše apstraktne, možeš tako oduševljeno ljubiti izumrle narode, sigurno da ćeš u ime života vazda i previše realnoga, znati, da što prije posvetiš potrebno vrijeme nato, da oboje pismo čitaš jednako lahko, jednako rado.«

Jedinstvo narodnih ideala — živa domovina! »Doma sam svuda, gde me ljudi razumeju i gdje naš narod živi. U toj je izreci sav smisao narodnog izraza Južnih Slavena. Nemaju jošte a možda i neće imati jedne domovine s jednom odredjenom političkom granicom, no živa domovina, narod, stiče potrebne sile za svoju obranu i svoj razvoj. To su jaki i nepokolebljivi temelji domovine i četiriju narodnosti, dobro i vanredno jako organizovanih u demokratičkom društvenom uredjenju u kooperativnoj društvenoj organizaciji, u altruističkoj moralci, idealnom duševnom životu i u dubokom osjećaju slovenske uzajamnosti. Nikakve vanjske neprilike neće nas više zapriječiti, a da narod ne dovrši djelo svog nutarnjeg jedinstva.«

»Taj ideal vječno čuva težnje za društvenom jednakošću, za narodnom upravom i sudstvom, za uredjenjem svih javnih prilika u interesu seljačkog puka, koji jest zapravo jezgra naroda.«

»To su dakle težnje zdravoga socijalnoga razvoja i pravednoga političkoga sustava, težnje, prije svega kulturne i moralne, gospodarske i humanitarne, udaljene od strančarske politike, od odlikovanja i redova, polemika i raznih govora tako, kako je daleko svjetlo od tmine, istina od laži, nebo od zemlje.«

Jedinstvo — jamstvo budućnosti Južnih Slovena: »... kod Srba se kao i kod svih Južnih Slovena, sve više ukorenjuje misao, da samo moralno i materijalno jedinstvo, gospodarska naime i kulturna organizacija čitavoga naroda, svih naime Južnih Slavena može dostatno zajemčiti narodnu budućnost.«

Jugoslavija je stvarnost. Vekovima su Južni Sloveni ispaštali »smrtna sogrešenja« svoja i svoje vlastele. Vekovi su prohujali dok se narod probudi, stihijskim naletom strese okove. I na ruševinama dvaju carevina zasja »sveta Miloševa pravda« — slobodna Jugoslavija. Čvrst je temelj Jugoslaviji — »pravda Boga istinoga«. Narod uzida u temelje Jugoslavije sve što je bilo najmilije i najbolje. Uzida svoje kćeri i sinove, braću i sestre, očeve i majke, verne ljube, uzida — u duhu narodne pesme »Zidanje Skadra na Bojani — i svoga Kralja. Ovi živi primeri su škola ljubavi i prema Otadžbini i prema Naciji.

Jugoslovenstvo je po dr. V. Jagiću — naučno utvrdjena istina, a istina konačno pobedjuje. Srbi su nosilac političkog jedinstva. Hrvati i Slovenci su nosioci kulturnog jedinstva, jugoslovenska misao rodila se u Hrvatskoj. Gajena je počevši od Jurja Križanića, pa preko Gaja i Štrosmajera sve do braće Radića. Kao što su Srbi ponosni na svoju političku misiju, tako treba i Hrvati i Slovenci da budu ponosni na svoju kulturnu misiju. Jugoslavija je rezultat i jedne i druge misije. »Stil jedne kulture«, veli Spengler, »to je nacija«. Jezik je ogledalo kulture. Narodna duša tek svojim jezikom otvara sebi put u realan svet. Narodne umotvorine, narodne pesme kolektivno su delo naše nacije. Narodna pesma je stil naše kulture, simbol jedinstva naše nacije. Nije dakle problem u tome, da li su se Srbi, Hrvati i Slovenci do oslobodjenja razvijali u posebnim narodnosnim organizacijama, i da li su te zasebne narodnosne orgonizacije već odigrale svoju ulogu. Takodjer je neodlučno da li su te organizacije karaktera plemenskog ili narodnosnog. Glavni je problem u tome, da li postoji jedinstvena duša, jedinstveni duh nacije istovetan i kod Hrvata i kod Srba i kod Bugara i kod Slovenaca. Prema ideologiji Stjepana i dr. Ante Radića, kao i ostalih nacionalnih velikana, ne samo što postoji jedinstvena duša, jedinstven duh Južnih Slovena, nego je to »Vjeruju« postalo i »Hrvatskim narodnim evandjeljem« te tim »i danas a i biće dok djedovi budu imali dostojnih unuka«. Srž nacije tvori seljaštvo. U stvaralaštvu seljaštva, u pesmama i umotvorinama narodnim ogleda se duša, duh nacije. Seljačko stvaralaštvo je osnova južnoslovenske kulture, a stvaralaštvo ostalih elemenata samo je potka. Raznovrsnost komponenata kulture i to srpske, hrvatske, slovenačke i bugarske samo pojačava specifičnost jugoslovenske kulture, daje snažniji zamah stvaralaštvu, potencirajući nadmetanje u savršenstvu, olakšava naciji izvršenje njene misije u zajednici čovečanstva. Duh je motorna snaga kulture. Kulturom se formira i država i nacija. Problem nacije je problem i države, a jedno i drugo je problem kulture.

DR BOGUMIL VOŠNJAK (Beograd):

TRI JUGOSLAVIJE

I.

Druga Jugoslavija je bila realnost, ni bila več san emigrantov. Bila je kompromis: Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. Njej pa sledi Jugoslavija šestega januarja.

Že takoj ob samem začetku je bila storjena velika napaka, da se ni uprava predvojne Srbije oddelila od centralne uprave celokupne države. Tako smo dobili ono »proširenje«, ki so ga smatrali zastopniki prečanskih Jugoslovanov v emigraciji za najslabšo rešitev. Mi v emigraciji smo hoteli nov upravni red in ne »proširenje« starega. Prav zaradi »proširenja« se ni končno izkristalizirala ideja jugoslovanske prestolnice, ki bi bila nekaj drugega ko prestolnica srbskih krajev.

Še danes ni dovolj ocenjeno delo ustavne komisije, katero je imenoval leta 1920 Stojan Protić. Prej nego je ustavna komisija, v kateri so bili najboljši poznavalci ustavnega prava med Srbi, Hrvati in Slovenci — slovenski član je bil Bogumil Vošnjak, — začela s svojim delom, je potovala s Stojanom Protićem v Zagreb, Ljubljano in Sarajevo, da prouči stanje uprave Hrvatske, Slovenije in Bosne. Rezultat tega proučevanja je bil soglasen sklep, da je državi Srbov, Hrvatov in Slovencev potrebna pokrajinska ureditev. Na tej podlagi je komisija izdelala tako zvani Protićev ustavni načrt. Da ta načrt ni postal ustava, ni samo zgodovinski greh Nikole Pašića, ampak v še večji meri greh Svetozara Pribičevića. Ako bi bil načrt sprejet, bi šla državna evolucija v drugo, mnogo bolj zdravo smer. Današnjih težkoč morebiti ne bi bilo. V svojem oddvojenem mišljenju je Bogumil Vošnjak točno opredelil delokrog pokrajinske decentralizacije.

V kaotični situaciji prvih povojnih let je bila največja potreba, da se da državi ustava. To se je zgodilo z Vidovdansko ustavo. Za državo je bilo koristno, da čim prej dobi ustavo, vendar nismo verovali, da bo ta ustava dolgo obveljala. Ustava sama sicer še ni bila nositeljica centralizacije, toda zakon o oblastnih samoupravah, ki so odgovarjale srbijanskim okrožjem, je dal državi povsem centralistično obeležje. Oblasti so bile preveč enake francoskim departementom. Šele zaradi napačnega izvajanja Vidovdanske ustave se je razvijalo ono stanje, ki nas še danes tišči.

II.

Ahilova peta Vidovdanske ustave je bil njen pretirani parlamentarizem. Vidovdanska ustava je najbrž prva ustava sploh, ki ugotavlja, da je država parlamentarna monarhija. Res je, da je bil Stojanu Protiću pred očmi angleški primer. Radi tega je pripisoval tako velik pomen »selfgovernmentu«, ki

ne odgovarja pojmu kontinentalne samouprave. Poleg državne uprave je na Angleškem uprava grofij, toda angleški narodni poslanec se nikdar ne vmešuje v zadeve grofij. Pri nas seve je vse bolj enostavno in tako se je razvil naš »parlamentarizem«, v katerem se poslanec vmešava v vse, premešča uradnike in učitelje ter postane pravi tiran svojega sreza. Partizanstvo parlamentarizma se je vleklo v vse državno razmerje in zastrupljalo medsebojno razmerje.

Unitaristična in obenem centralistična Vidovdanska ustava je ostala v veljavi dolgih osem let. In prav v tem času so se Hrvati odtujili državi. Po priznanju Vidovdanske ustave bi morali sicer Hrvati še dalje sodelovati v državni upravi. Hrvatski uradniki pa so odhajali iz državnih uradov centrale, s čimer je bila naša centralna uprava težko oškodovana; Slovenci pa so ostali na svojih mestih.

III.

Očetje šestega januarja so imeli gotovo najboljši namen, toda politični koncept ni bil dobro izveden. Z uničenjem Vidovdanske ustave je bilo napravljeno negativno delo, potrebno je bilo lotiti se takoj upravne konstruktivnosti v največjem obsegu. Ni dvoma, da je bila banovinska ureditev velik korak naprej, ker se je moglo predpostavljati, da se hoče uprava decentralizirati.

Pred šestim januarjem so Hrvatje stalno zahtevali, da naj se skupna država imenuje Jugoslavija. Po izvedbi te prekrstitve pa je hrvatski opoziciji uspelo prepričati hrvatske mase, da je jugoslovanstvo samo sredstvo za izvedbo namenov hegemonistične politike. To bi bilo seveda nemogoče, ako bi bile banovinske samouprave takoj uresničene.

Šestojanuarska politika ni bila sterilna le v pogledu najpotrebnejše upravne decentralizacije in uvedbe samouprave, temveč je bila neplodna tudi njena gospodarska in finančna politika, kar pa je treba pripisati deloma svetovni gospodarski krizi, ki se je tedaj začela. Strogo izvedena, pretirana deflacija je imela najtežje posledice za narodno blagostanje. Vladajoči krogi niso imeli razumevanja za načrtno gospodarstvo in so bili polni predsodkov premagane liberalistične dobe, v kolikor so sploh imeli smisla za smernice gospodarske in socialne evolucije Evrope, in to v dneh, ko je ves svet iskal nove oblike socialnega življenja.

V mirni dobi ne bi imelo tako vodstvo državnih zadev hudih posledic. Živeli pa smo v dobi najtežjih gospodarskih konvulzij, ko je bilo potrebno neizmernih iniciativ in socialnega čuta.

IV.

Če pomislimo, kako je bila v usodnih trenutkih realizirana ona rešitev, ki je nepsihološka, in če hočemo tej stvari priti do dna, moramo poseči ne-

koliko globlje. Spreten voditelj nam bo na tej poti Vladimir Velmar-Janković, ki je napisal svoj »Pogled s Kalemegdana«. Ta »Pogled«, ki je »ogled o beogradskom čoveku«, bi bil popoln šele tedaj, ko bi bil dopolnjen tudi s »Pogledom sa Strossmayerovog šetališta« in »Pogledom z ljubljanskega gradu«. Bilo bi krivično, ako bi Velmar-Jankoviću osporavali njegovo sijajno dikcijo, širino njegovih pogledov in njegove sijajne sinteze.

Velmar-Janković nam je stvoril pojem Beograda-prelaznika. Ako globlje zajamemo ta prehodni značaj Beograda in tako zvanega »beogradskoga čoveka«, laže razumemo vse težkoče notranje evolucije Jugoslavije. Naš prijatelj Velmar-Janković sam govori: »Toga prekretničkog i prelazničkog, toga u nastajanju i previranju ima svuda: u politici i u umetnosti, u privatnom i javnom životu, u nastavi i društvenosti, u ekonomiji i u religiji, u administraciji i u diplomaciji... Zbog te kobne neodredjenosti, zbog te improvizacije životne i nesaosećanja sa živim tokom vremena, stalno smo zatečeni u dogadjajima i katastrofama, i spolja i iznutra.« (Str. 37.) To je torej ta prehodni »beogradski človek«, ki nosi veliko odgovornost za današnje stanje v Jugoslaviji. Na svoj hrbet je vzel ogromno breme ureditve nove velike države, toda nastopil je to pot silno oslabljen od vseh grozot svetovne vojne, ako se je je sploh udeležil. Prehodni ljudje, ki so prišli po vojni, pa so bili še manj pripravljeni na veliko misijo, ki naj polaga temelje nove državnosti, nove družbe. Kako lepo pravi Velmar-Janković, ki je drugače navdušen za Beograd: »Poluubedjenja, polumere, polurežimi, poluljudi, poluvera i polugrad. Prelazništvo u punom jeku.« (Str. 48) »Svuda vlada prelazničko nejedinstvo. Nejedinstvo društva, naroda, zajednice, ciljeva, volja, organizacija. Svuda nepodvrgnutost velikim ciljevima, svuda vladavina mehaničkog, bližeg, posebnog, osobenog, užeg, na štetu organskog, opšteg, daljeg, ukupnog, šireg.« (Str. 115.) Boljša slika te prehodne dobe, skozi katero nas je vodila pot, ne bi bila mogoča.

V.

Psihologija ni bila v preteklosti prednost Beograda. Psihološki in mentalni duh Hrvatov in prečanskih Srbov bi bila zaslužila posebno proučevanje. To je velik sociološki problem. Ako se je govorilo samo o »avstrijskem mentalitetu«, to še ni bilo dovolj. Stvar sega mnogo globlje. Ogromne so bile žrtve Srbije, sijajne tudi vrline njenega borbenega nacionalizma. Ni krivica Srbije, ako ni mogla v ogromnem nacionalističnem naporu svojih energij razvijati vseh oblik moderne države, ako ni mogla posvetiti večje pažnje sodobnim socialnim problemom. Napor za ohranitev državne eksistence je bil najvažnejši. Jugoslovani-prečani pa so živeli v zatišju in veliko cesarstvo, ki je bilo napram njim sovražno razpoloženo, jim je dalo priliko, da izkoriščajo socialni in gospodarski napredek države, ki je bila ena izmed najbolj razvitih držav Evrope. Iz te sredine so prišli Jugoslovani-

prečani v drugo sredino, ki je bila v nacionalnem pogledu jako zavestna in bojevita, ki pa je odgovarjala po svoji stopnji evolucije kmetski državi na Balkanu. Pa poleg tega je bil še drug razlog. Svetovna vojna je pokosila brez usmiljenja vse, kar je bilo najboljše v srbski družbi. Zato srbski del našega naroda ni imel prvorazrednega vodilnega sloja prav v trenutku, ko je moral položiti svoj največji državni izpit. Vojaški izpit je bil položen najsijajnejše. Ko pa je bilo potrebno pristopiti h konstruktivni organizaciji, se je pokazala slabost in pomanjkanje sodobne izvežbanosti.

S Srbi je torej bilo nekoliko drugače kakor s Prusi in Pijemontezi, ki so bili upravitelji z najboljšimi tradicijami.

Leta 1919 je bila pri nas situacija čisto drugačna. Še vedno je bila živa misel velike Srbije, toda Srbija je bila v civilnem in gospodarskem pogledu slabša od svojih sester. Zares velik državnik bi vzel stvar v prvem desetletju nove države drugače v roke. Imel bi za položaje največje odgovornosti velik rezervoar človeških energij. S temi energijami bi moral postopati varčno in pravično in ne bi smel napraviti nobenih plemenskih razlik. Tako delo bi se moralo izvršiti v duhu popolne enakopravnosti, predvsem pa v duhu prave pravičnosti. Seveda pa bi tudi najlepša federalistična ureditev doživela neuspeh, ako ne bi evolucioniral sam človek, ki bi mu nihče ne dal boljše etične podlage. Zlo je globolje kot mislimo in se ne da popraviti z ustavnimi oblikami. Ni mogoče ustvarjati državne zajednice samo z materialnimi sredstvi, ampak so sodobni državi potrebne etične podlage.

JUGOSLAVIJA BODOČNOSTI

I.

Živimo v dobi največjih socialnih in gospodarskih perturbacij. Zato je potrebno novo gledanje na državo in družbo. Gospodarski liberalizem je mrtev skoraj v vseh zemljah sveta. V srcu sodobnega človeka je zapisano načelo, da je korist občestva važnejša od koristi posameznika. To načelo velja za vse države in narode sedanjega časa. Zastarele so metode materializma. Ne trdimo, da bi bilo koristno, ako bi se bogatašem vzel imetek in razdelil med siromake. Glavni problem ni toliko slaba razdelitev dobrin in imetka, ampak je mnogo važnejše najti pot, da se vse zdrave socialne in gospodarske energije naroda in države izkoristijo za boljše, načrtno gospodarstvo, ki bo ustvarjalo splošna bogastva. Toda v tej smeri ne bomo nikdar uspeli, ako dopuščamo kot osnovo vseh državnih naporov in gospodarstva posameznikov samo grobi materializem.

Materializem, ki je od zedinjenja dalje pustošil na vrhovih našega društva, je bil oni glavni strup, ki je Hrvate in Slovence odvračal od ideje narodnega edinstva. Kakor menda v nobeni drugi državi, je postal denar merilo

vsega. Osebnost, značaj, socialna požrtvovalnost, rod in tradicija ne igrajo nobene vloge v taki družbi.

II.

Problem etike, zaupanja in pravice, to je veliki problem Jugoslavije. V seriji člankov »Problemi jugoslovanskega državnega jedinstva«, tiskanih leta 1918 v New Yorku, ravno pred padom Centralnih sil, je tudi poglavje »Šola značaja«. V tem spisu sem trdil, da v Jugoslaviji v bodočnosti ne bo nič važnejšega od značaja. Od 1919 do danes je bilo nesteto ministrov prosvete, toda niti eden se ni našel, ki bi oživotvoril šolo značaja. Jugoslovani pa bi bili res prvi narod sveta, ako ne bi bili samo narod nadarjenosti in rasnih energij, ampak tudi narod značaja, čustva dolžnosti, vestnosti, točnosti, državljanske discipline in načrtnega, dobro premišljenega dela.

Vedno je bila najhujša rana našega političnega življenja pomanjkanje zaupanja. Nobeden nobenemu ne zaupa. Brez zaupanja pa ni nič solidnega in stalnega. Kriza zaupanja je naša največja narodna nesreča.

Čisto etični postulat je, da vzpostavimo zopet zaupanje. Ta postulat izključuje efemerne koristi in vse, kar ne more biti podlaga prave državniške koncepcije. Že pred 150 leti je rekel Edmund Burke v svojem slavnem govoru o Sporazumu s kolonijami: »Rafinirana politika ustvarja zmešnjavo, in to bo vedno tako, dokler bo svet. Lojalni dobri namen, ki se lahko odkrije na prvi pogled, je moč, ki vlada nad človeštvom.«

In še eno misel velikega državniškega duha Anglije bi omenil. V svojem pismu Bristolu, posvečenemu irskemu vprašanju, poudarja Burke: »Kjerkoli so čast in pravičnost, razum in enakost, je zagotovljena pot k blagostanju onim, ki so teh lastnosti deležni.«

Ravno naša doba strašnih socialnih konvulzij se odlikuje po nenavadni težnji in hrepenenju po pravičnosti. Vsak državni red, ki hoče biti stabilen, mora računati s tem nepremagljivim hrepenenjem širokih mas, da se realizira neki ideal pravice. Stoprocentna pravica je nemogoča, mogoče je samo neko približavanje temu idealu. Tudi najrealnejši državnik se mora danes ozirati na psihološke momente. Ti so močni. Čuvstva milijonov imajo vedno jako realno ozadje.

Eden izmed največjih duhov starega veka, Platon, je dal enemu svojih najglobljih del naslov: »Država« ali »O pravičnosti«. Še celo realisti Rimljani so stvorili sentenco, katero so pozneje Habsburžani zlorabljali: »Justitia regnorum fundamentum«.

Lepo je rekel Platon v svoji prvi knjigi »Država«: »Iz krivice nastaja prepir in mržnja... Ali tam, kjer so ljudje pravični, vlada sloga in prijateljstvo.« In Platon zaključuje, da je pravični srečen in nepravični nesrečen. Kar velja za posameznika, velja tudi za države. Samo pravična država je

prava država. Ako bo država pravična, bodo pravični tudi posamezni državljani. Tako je koncepcija državne pravičnosti postavljena v središče državne filozofije. Toda zahteva pravičnosti pomenja tudi zanikanje grobega materializma. Sistem državne pravičnosti pomenja tudi zanikanje stanja, v katerem »razum ne sme misliti na nič drugega nego na sredstvo, da se kopiči denar in volja sme samo občudovati bogastvo in bogate ljudi...«

To, kar velja za državo solidnih tradicij z družbo, ki je že oblikovana, velja še v večji meri za mlado državo, kakršna je naša.

III.

Jugoslavija ima institucijo, ki je izven vsakega spora in ki je vzvišena nad borbami političnega in gospodarskega življenja. To je jugoslovanska monarhija. Ta položaj ustvarja največje pravice in največje dolžnosti. Ako se bo politična in nacionalna monarhija transformirala v sodobno socialno monarhijo, se bodo pretvorile sijajne tradicije prošlosti v žive družabne energije.

Ali ni monarhija najbolj poklicana biti posrednik med posameznimi socialnimi grupami v duhu socialne pravice? Ne more biti silnejšega poroka za socialni mir in družabni solidarizem od socialne monarhije, ki je nad vsemi interesnimi grupami, ki pa vendar pozna velik interes državne skupnosti.

IV.

Problem gospodarskih reform. Režim šestega januarja je izdal krivo geslo, da je agrarna reforma zaključena. Ni gesla, ki bi bilo manj socialno od tega. Res je, da je v interesu pravnega reda, da se agrarna reforma ne revidira vedno znova, pa to še ne pomeni, da sploh ne bi bilo več potrebe agrarne reforme. Ogromna večina jugoslovanskih kmetovalcev stoka in trpi vsled pomanjkanja zemlje. Nikdo se ne vpraša, ali se morebiti ne ustvarjajo nova veleposestva tam, kjer nikdar prej ni bila izvršena agrarna reforma? Naša agrarna reforma ni imela zaželjenega uspeha, ker je bila izvršena na primitiven način. Potrebno bo, da se deli državna in občinska zemlja med kmetovalce, ki nimajo dovolj zemlje, ter da se kultivirajo ledina, neobdelana zemlja, močvirja itd. Potrebna je silna iniciativa, da se izvede tako ogromno delo. Uvesti bi morali obvezno delovno službo, ker brez nje ni mogoče izvršiti takega reformnega dela.

Jugoslavija še vedno ni vzela v svoje roke ogromnega gospodarskega področja določevanja cen na avtoritativni ali samoupravni podlagi. Današnja Nemčija se je postavila na stališče, da stalež prehrane rajha sam določuje ceno kmetskih pridelkov. Podobno načelo je zmagalo skoro v vseh

modernih državah. Pojem pravične cene je neizmerno važen. Brez pravičnih cen ni prave socialne pravičnosti, niti prave socialne harmonije.

Stanovska organizacija, prva garancija socialne stabilnosti in najmočnejši zaveznik monarhije v toku časa in stoletij je v Jugoslaviji še vedno v svojih začetkih.

V državi, kakršna je naša, ne bi smel biti noben državljan lačen. Dokaz pomanjkanja organizacije in načrtnega dela je, ako v tako bogati državi, kjer je vsega na pretek, ljudje vendar gladujejo.

Seveda bi moral biti načrt socialne reforme tesno povezan z veliko finančno reformo, katere predpogoj bi moral biti nov davčni sistem, ki bi razbremenil kmeta težkih monopolskih dajatev in ki bi obremenjeval v večji meri bogate sloje ter v prvi vrsti tuji kapital.

V.

Problem administrativnih reform. Nič manj važna od gospodarskih vprašanj niso administrativna vprašanja. Dobra polovica »hrvatskega vprašanja« ima svoj izvor v neučinkovitosti naše državne uprave. Od samega začetka so naši upravi manjkale osebnosti, ki bi jo organizirale na moderni podlagi. Naša uprava je svetopisemski Leviatan, ki vliva strah in trepet vsem onim, ki pridejo z njim v dotiko. Jugoslavija je po svojem številu uradnikov na čelu statistike vseh držav, dasi imajo druge države mnogo bolj kompliciranо državno ustrojstvo. V Evropi pa nam gre še en rekord: pri nas je največ mladih penzionistov!

Za sodobno državo mora veljati načelo: Kvalificiranih uradnikov na odgovornih položajih ne sme biti mnogo, morajo pa biti gmotno popolnoma zavarovani! V formalnem pogledu imamo eno izmed najpopolnejših uradniških zakonodajstev, toda gmotni položaj uradnikov je še vedno nepovoljen. Izgleda, da se pri nas še ni uveljavil na tem polju, kakor na tolikih drugih, sodobni in pravični »Leistungsprinzip«. Na odgovornih mestih naj bo malo uradnikov, ti pa morajo biti dobro plačani in morajo uživati popolno zaščito države, ki se mora v vsakem pogledu brigati zanje s svojimi ustanovami. To bi bila uradniška elita, ki bi bila nedostopna za kakršnokoli korupcijo. Prav tako morajo biti tudi sodniki dobro nagrajeni in njihov socialni nivo mora biti jako visok. V duhu stroge, najstrožje pravičnosti bi se moralo zmanjšati število državnih uradnikov. Nesposobni uradniki naj se upokojijo, sposobnejši pa naj se prevedejo v druge, manj važne državne organizacije, katere bi klicala v življenje nova gospodarska politika. S poenostavljenjem državnega aparata bi se prihranile velike vsote, ki naj bi se uporabljale za druge upravne panoge, posebno gospodarske in socialne uprave, ali pa za nagrade oni uradniški eliti, ki bi upravljala v pravem pomenu besede. Naravno je, da morejo tak program državne reforme najlažje izpeljati vlade, ki so proste vpliva partizanov.

VI.

Banovinska samouprava.

Poleg reforme obče uprave je organizacija banovinske samouprave neobhodno potrebna. Obstoji resno vprašanje, ali odgovarja splošna in enaka volilna pravica duhu in potrebam nove samouprave. Da se voli občinski svet na podlagi občne in enake volilne pravice, je samo posledica predsodka. Naloga občinske uprave je, da upravlja imetek, da vodi upravo občine. V to svrho je treba najti najboljše upravitelje. Radi tega bi duhu samouprave, ki ima večinoma gospodarske cilje, bolj odgovarjalo stanovsko zastopstvo, kateremu bi se mogla dati grupa, izbrana na osnovi občne in enake volilne pravice.

Velika napaka banovinske ureditve je, da nima ban pravice imenovanja svojih uradnikov, kakor je imel to do zedinjenja hrvatski ban.

Ta celotna upravna reforma pa mora biti povezana še z drugo, namreč z decentralizacijo in dekoncentracijo onih upravnih aktov, ki jih vršijo brez vsake potrebe ministrstva v Beogradu. V tem pogledu so že bili izdelani za časa dr. Miiana Srškića zadevni zakonski načrti.

Glede banovinskih uradnikov naj bi obveljalo načelo, da službujejo v banovini, v kateri so bili rojeni.

Kar se tiče ustavne ureditve Jugoslavije opozarjam na svoj načrt pokrajinske ureditve iz l. 1920., ki je bil tiskan skupaj z Načrtom ustave Stojana Protića.

VII.

Razmerje Srbov, Hrvatov in Slovencev v centralnih uradih.

Odgovoriti moramo nadalje na vprašanje, kako so Jugoslovani iz prečanskih krajev zastopani v centralnih uradih. Ker je današnji upravni režim Jugoslavije centralističen, padajo vse važne upravne odločitve v Beogradu. Glavno je pri tem, kdo odločuje na najvažnejših mestih. Uradniški položaji v banovinah izvzemši bana niso odločujoče važnosti.

Najprej bi se vprašali, kaj ni bil doslej Jugoslovan iz prečanskih krajev? Nikdar ni bil minister dvora, nikdar maršal dvora, nikdar minister vojske in mornarice, nikdar poslanik v Londonu, Parizu in pri Kvirinalu, nikdar guverner Narodne banke, nikdar upravnik Državne hipotekarne banke in Privilegirane agrarne banke, nikdar generalni direktor Poštne hranilnice, nikdar predsednik Glavne kontrole. Predsednik vlade je bil samo enkrat Slovenec, in to v čisto nenormalnem času, ko je bila potrebna njegova usluga, in enkrat Srb iz Bosne. Enkrat je bil Hrvat minister zunanjih zadev, dr. Ante Trumbić, in to ob času mirovne konference v Parizu. Trumbić, tako rekoč in partibus infidelium, ni imel nobenega vpliva na redno vršitev ministrskih funkcij, ker je dejstvoval v inozemstvu, ni imel torej nobene

ingerence na upravo ministrstva zunanjih zadev, še manj pa na njegovo personalno politiko.

Danes se odločujejo vse važne stvari v ministrstvih. Radi tega bi bilo jako koristno, ako bi se napravil verodostojen pregled razmerja med uradniki posameznih ver, ki službujejo v ministrstvih. Podčrtati je treba, da številke same še ne dajo prave slike. Mora se resno poudarjati, da mesto načelnika v kakem važnem resoru pač odvaga veliko število podrejenih uradnikov.

Samo najboljši elementi bi se smeli jemati v državno službo in bi se moralo pri tem najstrožje gledati na kvalifikacijo, značaj in psihično uravnoteženost uradnika. Vsaka koleričnost, eksplozivnost in pretirana bujnost ustvarjajo nezadovoljstvo med prebivalstvom.

VIII.

Finančni problem.

Od samega početka naše državne skupnosti je imela neurejenost naše uprave najtežje posledice. Velika škoda, da se ni našel vesten kroničar, ki bi bil beležil za bodoča pokolenja ono borbo proti zdravi pameti, vse nelogičnosti, vse nemožnosti, ki so se pojavljale od 1. decembra 1918 dalje. Vse to je moralo imeti svoje žalostne reperkusije na gospodarstvo, ki je danes, kakor nikdar, povezano z upravo. Ako smo iskreni, moramo priznati, da ni nič v tej meri odtujevalo Hrvate in Slovence od države kakor često nesodobna gospodarska politika Beograda po zedinjenju.

Tako je nastala zahteva tako zvane finančne neodvisnosti. Stvarno je to zahteva, ki hoče, da ostanejo davki, ki so bili plačani v banovini, za potrebe banovine. Po sedanjem postopanju gredo vsi davki najprej v glavno državno blagajno v Beogradu in se šele potem vračajo v banovino za njene potrebe. Nebroj držav je ta problem rešilo na ta način, da je bil ustanovljen sistem pokrajinskih davkov, ki se pobirajo v pokrajini in ki ostanejo v pokrajini. Koristno bi bilo voditi najvestnejšo statistiko javnih bremen, katerih verodostojnost bi morala biti pod nadzorstvom velikodostojnikov, v katere bi imeli Srbi, Hrvati in Slovenci popolno zaupanje. Moralo bi predvsem prenehati ono nezaupanje, da se ne veruje niti v službene podatke.

Dne 10. septembra t. l., torej pred veliko katastrofo, je češkoslovaška vlada objavila svoje predloge, katerih namen je bil doseči sporazum z drugimi nacionalnimi grupami. Med temi predlogi je tudi predlog o narodni budžetski komisiji. Za vsako narodnost predlaga paritetno komisijo, sestavljeno iz zastopnikov vlade in dotične narodnosti pod predsedništvom predsednika glavne kontrole. Vsaka narodnost bi bila zastopana v komisiji po članih, ki jih proporcionalno določajo člani parlamenta dotične narodnosti. Ta komisija bi bila nadzorovala, ali je pri javnih naročilih in javnih delih ostalo nedotaknjeno načelo proporcionalnosti. Načelo pro-

porcionalnosti v državnem gospodarstvu bi veljalo tudi za teritorialno in strokovno samoupravo in za javne korporacije. Ta zanimivi predlog pa vsled znanih dogodkov nikdar ni stopil v realno državno življenje.

Medsebojno zaupanje bi bilo mogoče vzpostaviti le, ako bi se na korekten način moglo dokazati, koliko davkov daje posamezna banovina in koliko javnih služb, investicij itd. sprejema za te dajatve.

S hrvatske strani očitajo, da dobi vsa državna naročila Beograd, Zagreb nič. Kar se tiče ministrstva prometa, trdijo v Zagrebu, da dobiva šest milijard naročil Beograd. Taka trditev bi se morala preveriti. Kar se tiče kreditov Narodne banke, bi bilo potrebno kontingentiranje teh kreditov po posameznih gospodarskih centrih.

IX.

Zagreb, druga prestolnica. Čisto drugače bi bili Hrvati gledali na vsedržavni problem, ako bi se ob samem početku dal Zagrebu položaj druge prestolnice. Hrvati so zelo občutljivi za prestižna vprašanja. Neverjetno bi vplivalo, ako bi vladar vsaj nekaj mesecev na leto živel v Zagrebu. Seveda se predpostavlja, da so politične razmere normalne.

X.

Država kot zajednica duhovnega življenja. Vladimir Gaćinović, ideološki revolucionar Bosne je rekel: »Bez ideala i vere, naše generacije su dale žalosne primerke svoga opadanja.« Gačinović je karakteriziral kult žrtve s sledečimi besedami: »Zaboraviti na sebe, izgoreti za druge, živeti patnjom i gladju i kao krstonosac pronesti svoju veru i pobediti klecajući, umirući.« Vladimir Gaćinović je smatral, da je država, četudi je materialna tvorba, vendar duhovno-moralna stvaritev. Temelj države so duhovne sile. Komentator Gaćinovića Jagodić pa je dodal temu pogledu: »Fakt narodne države je najsočnejši izliv borbenega nacionalizma... Država je zadnji in najmočnejši sled borbenega nacionalizma.« Toda ta narodna država mora biti povezana s pojmom dela. In zopet reče Jagodić: »Od vseh eksploatacij je eksploatacija duhovnega dela in zaslug naših očetov najstrašnejša. (Pojem žrtve.) Ona je nevarna tudi radi tega, ker zamenjuje delo kot osnovno obliko življenja, glavno armaturo državne zgradbe z nedelom in »gotovanstvom«, to je s stanjem, katerega konec je degeneracija in smrt.«

Narodna država se v tem razlikuje od dinastične in osvajalne države, da v njej žrtev in duhovna stran igrata veliko vlogo. Zaradi tega mora biti narodna država zajednica duhovnega življenja. Vsaka prava narodna država je osnovana na žrtvah one generacije, ki je izvršila veliko delo. Radi tega je proti notranjemu smislu narodne države, ako v njej prevlada škodljivi materializem.

Pozabljalo se je ves čas od zedinjenja, da je duhovna kultura močno

sredstvo za dosego večje državne kohezije. Pri tem nimamo pred očmi neorgansko unificirane kulture, ampak duhovno življenje kot tako.

Narodi s staro kulturo, kakor Nemci, so bili sposobni, da so duhovno kulturo izkoristili za svojo državno politiko. Sodobna država ni samo politična in socialna zajednica, temveč tudi zajednica duhovnega življenja. Nič bolj ne združuje kot skupno, četudi decentralizirano duhovno življenje.

Zaključek. Že zdavnaj je mrtva koncepcija države kot nočnega čuvarja. Delokrog države v naših dneh se širi in širi. Danes ima samo ona država vse predpogoje za zdravo evolucijo, v kateri uživa vlada nedvomljivo in silno avtoriteto. Država brez avtoritete sploh ni sodobna država.

Napačno je misliti, da bi moglo biti ono, kar imenujemo »hrvatsko vprašanje«, rešeno enkrat za vselej. Različne mentalitete bodo vedno povzročale spore. Samo delno je mogoče doseči slogo in stvoriti boljše razmere.

Ni dvoma, da bomo morali iskati pota, po katerih bomo dosegli boljše stanje našega javnega življenja in naše uprave. Grehi, ki so bili napravljeni v dveh desetletjih, morajo biti popravljeni z novimi koncepcijami. Reforma v duhu popolne enakopravnosti bi bila samo izvršitev osnovne koncepcije naših najvažnejših državnopravnih aktov od krfske deklaracije dalje.

Ne moremo zaključiti teh vrst, ne da bi se dotaknili še problema splošne vzgoje državljana v najširšem pomenu besede, daleč od vsake šolske pedanterije. Državljanske vzgoje, ki bi se ujemala z ono »šolo značaja«, o kateri sem že pisal v emigraciji, še danes ni v Jugoslaviji. Posebno šesti januar je v tem pogledu popolnoma razočaral.

Zaključiti hočem te vrstice z besedami velikega Gladstona, ki je nekdaj rekel: »Krivica je najsigurnejša pot k narodni propasti.« Jugoslovanom sta potrebni socialna in politična pravičnost v duhu prave solidaristične enakopravnosti. Njo so oblikovalci naše države neprestano iskali. Oni so dobro vedeli, da je v jugoslovanskih masah neugasljiva želja po državni etiki, ki ima svojo glavno oporo v pravici. Pravica ni izključno metafizičen pojem, ona ima tudi neizmerno praktično obeležje.

Po dvajsetih letih, ki so prinesla oblikovalcem te države toliko neizmernih razočaranj, smo vendar upravičeni, da izpovemo tole resnico: Ni nam žal, da smo in kakor smo izvršili to delo, ki je bilo storjeno v korist vsem Slovencem brez razlike. V velikem emigrantskem naporu nismo razlikovali, kdo bo imel od tega koristi, Ghibelini ali Guelfi. Rodoljubno delo je bilo izvršeno za vse. Prepričan pa sem tudi, da bo Jugoslavija premagala vse svoje notranje in zunanje težave, toda le pod pogojem, ako bo za to dovolj naporov duha, uma in srca v dosego boljšega splošnega stanja — z uporabo vseh dosedanjih izkušenj.

Opomba. Deli iz tega poglavja so vzeti iz spomenice, ki je bila napisana že v začetku leta 1936.

JELO JANEŽIČ (Ljubljana):

OD NARODNE K DRŽAVLJANSKI VZGOJI

I. Zgodovinski vidiki.

Pogled v jugoslovansko zgodovino nam pove, kako je ravno narodna vzgoja naše omladine pripravljala zgodovinske dogodke, ki so posredno ali neposredno vplivali na zgraditev naše narodne države Jugoslavije.

Naši stoletni gospodarji in zatiralci niso bili naklonjeni tej narodni prebujajoči se sili, katere nositelji so bili naši prvi izobraženci. Navzlic zatiranju in zapostavljanju prvih pionirjev naše narodne zavesti pa sila po svobodi ter narodni samostojnosti ni zamrla ter je vedno silnejše prihajala na dan.

Klic francoske revolucije je predramil tudi jugoslovanski narod. Srbi so se pričeli upirati dahijem, požigati janičarske domove ter so zahtevali za sebe popolno svobodo. Izvolili so si leta 1804 v Orašcu za svojega vrhovnega vodjo Jurija Petrovića-Karadžordža.

V letu 1809 sledi ustanovitev Ilirije, ki vzdrami tudi pri Slovencih narodno zavest.

Žal pa je bila kratka življenjska doba Ilirije. Ilirske pokrajine so leta 1813 zopet zasedle avstrijske čete.

Takole piše o tej dobi dr. Ivan Prijatelj: »Francosko nadvladje na Slovenskem je bilo — kakor je bilo kratkotrajno — ogromnega pomena v narodnokulturnem življenju Slovencev. Značilo je naravnost prebuditev slovenskega naroda (v osebah najboljših predstaviteljev seveda) iz dolgotrajnega spanja.«

Čeprav se je leta 1813 moral Karadžordže pred Turki umakniti na avstrijska tla, vendar radi tega ni zamrla moč lastne narodne in državne ideje med Srbi. Narodni guslar je širil to zavest med srbskim ljudstvom in spodbujal srbske junake na nov upor proti Turkom, ki je v letu 1817 izbruhnil pod Milošem Obrenovićem.

Tudi Hrvati so začeli boj proti Madžarom in je tudi njihov boj zadobival vedno bolj narodni značaj. Pri mladini se je pričela porajati slovanska misel. Njen glasnik je bil češki pesnik Kollar.

Slovanska mladina se je zbirala na visokih šolah v krožke in klube, da se v njih vzgaja v narodnem duhu ter medsebojno vzpodbuja za velike naloge, ki jo še čakajo. Na ta način je nastal leta 1928 v Gradcu med slovensko in hrvatsko mladino »Ilirski klub«, ki ga je vodil Ljudevit Gaj. V pesmih in govorih se je tedanja mladina navduševala in vzgajala za narodno vzajemnost in zavest.

Pod temi vtisi je zahteval grof Janko Drašković leta 1832 v svoji politični brošuri »Disertacija«, da se uvede v urade na Hrvatskem narodni

jezik. Izraža pa tudi težnjo za spojitev Hrvatske, Dalmacije, Bosne in slovenskih krajev v eno kraljevino.

Avstrijska vlada je videla, da postaja ilirski pokret nevaren njenemu samodržstvu, zato je leta 1843 prepovedala ilirsko ime. Vendar pa samo s tem dejanjem ilirski duh ni bil še zatrt in je v jugoslovanskem svetu še nadalje širil narodno zavest.

Leto nato je sestavil srbski državnik in minister Garašanin tajni spis »Načrtanije«, ki je kazal pot do bodoče velike Jugoslavije. Isto leto zapoje vzpodbudno dr. France Prešeren v svoji »Zdravici«:

V sovražnike z oblakov
rodu naj naš ga trešči grom
prost kot je bil očakov
naprej naj bo Slovencev dom...

Na Hrvatskem je dramil svoje rojake pesnik Petar Preradović v svojih domoljubnih pesmih. Črnogorce je vžigal v domovinski ljubezni vladika Petrović Njegoš, ki je ta čas pisal svoj »Gorski venec«.

Izbruh marčne revolucije leta 1848 je sprožil pri avstrijskih Slovanih živahno narodno gibanje. Žal pa Slovenci na to dobo nismo bili dobro pripravljeni, ker narodna zavest, posebno pri preprostem ljudstvu, ni bila še razvita. Hrvatje in Srbi so imeli nekoliko več sreče, toda tudi nje je težko zadela doba Bachovega absolutizma.

Leto 1848 pa vendarle ni ostalo brez ugodnih posledic. Kakor hitro je pritisk v notranjosti avstrijskih dežel nekoliko popustil, so se pričela ustanavljati narodna in kulturna društva. V teh društvih je dobila narodna misel svoje varno zavetje. To so bile celice, iz katerih se je širila narodna zavest med narod. Tu se je gojila narodna beseda in pesem. Tu so se vzgajali novi borci za narodne pravice. To so bile naše prve šole narodne vzgoje, ki so dale podlago za vzgojitev novega državljana v narodni državi.

V slovanski Pragi je bil ustanovljen leta 1862 Sokol. Moč sokolske ideje se je hitro širila tudi med nami ter je bil v Ljubljani leta 1863 ustanovljen »Južni Sokol«.

Dve leti preje je bila ustanovljena v Ljubljani tudi Narodna čitalnica, kateri sta sledili nato še tržaška in mariborska in za njimi še druge. Čitalnice in Sokol so bile prve narodove celice, v katerih je najprej zaživelo narodno življenje.

Ko je počila l. 1875 prva puška v Nevesinju, ki je dala znak za vstajo v Hercegovini, se je jugoslovanski svet že oziral tja v Hercegovino ter smatral boj vstašev za svobodo za svoj boj, boj za osvobojenje celokupnega jugoslovanskega naroda. Slovenski prostovoljec Aleksander Toman, ki se je pridružil vstašem, pripominja v svojih spominih na te boje:

»Poleg Bošnjakov in Hercegovcev je bilo v taboru kakih tri sto mladih Slovanov: Rusi, Poljaki, Čehi, Bolgari, Hrvatje, Slovenci, Srbi iz kraljevine,

Vojvodine in Like, Črnogorci — vsi, vsi smo se zbrali...« Kako aktivno pa je naš narod sodeloval pri teh bojih (in sicer predvsem narodni krogi, ki so se vzgajali v Sokolu in Čitalnicah) je razvidno iz tega, da je četaški vojvoda, Slovenec Hubmajer, dobival podporo v orožju in denarju nele iz ostalih jugoslovanskih pokrajin, temveč tudi iz Ljubljane. Darove je tedaj zbiral poseben odbor v Narodni tiskarni.

Ko je nato pričela Srbija vojno proti Turkom in so turške čete zagrešile največja grozodejstva nad krščanskim prebivalstvom, so ti dogodki z žalostjo pretresli ves jugoslovanski rod. Posebno »Slovenski Narod« je dal takrat duška svojemu ogorčenju ter tako jasno pokazal jugoslovansko mišljenje takratnega kroga svojih čitateljev. Tudi naši slovenski pesniki so dajali duška ogorčenju nad krutim ponašanjem turške soldateske nad srbskim delom našega naroda, zlasti J. Stritar v »Dunajskih elegijah« (v pesmi »Srbiji«).

Tudi po berlinskem kongresu leta 1878, ko je bila Srbija potisnjena v stran navzlic zaslugam, ki si jih je pridobila v borbi proti Turkom, se opaža med ostalimi Jugoslovani veliko ogorčenje. Oglaša se naš goriški slavček Simon Gregorčič, kateremu je žal, da je bilo zastonj prelito toliko dragocene krvi. Srbski pesnik Zmaj Jovanović pove, da so okovi robstva postali sicer širši, da pa se v njih laže skrivajo strupi sovražnika.

Okupacija Bosne in Hercegovine po Avstro-Ogrski je bila nova grenka čaša za Jugoslovane. Res lepo sliko o tem poglavju nam je podal Fr. Maselj Podlimbarski v svojem delu »Gospodin Franjo«. Tudi to delo je marsikateremu rodoljubu odprlo oči, kako je kulturna Avstrija postopala s slovansko rajo.

Ozrimo se še malo na Hrvatsko. Po letu 1848 je bilo svetla točka za Hrvate predvsem imenovanje Josipa Jurija Strossmayerja na škofijsko stolico v Djakovu. Bil je to prvi narodni biskup. Pol stoletja je bil Strossmayer svetilnik svojemu narodu ter mu vlival moči, da je vzdržal v neenaki borbi s svojim nasprotnikom.

V Pragi se pojavi nov narodni vzgojitelj, veliki učitelj naše omladine profesor T. G. Masaryk. Avstrijska vlada je preprečila, da bi zagrebška univerza postala središče jugoslovanske mladine, kot si je to zamislil biskup Strossmayer. Zato hiti naša mladina v zlato Prago poslušat profesorja Masaryka, ki je okoli sebe združeval češko mladino in jo pripravljal na nove čase.

To je bila mladina, ki je že leta 1891 zahtevala za svoj narod vse tiste pravice, ki gredo človeku nove dobe; zahtevala je boj brez kompromisov ter se je v svoji borbi združila z narodnim delavstvom, s katerim se je roko v roki borila za socialne in narodne pravice. To je bila naša »Omladina«.

Avstrija je proti »Omladini« uprizorila velik proces, vendar pa to ni

moglo omajati v novi generaciji vere v končno zmago. Masarykov nauk so mladi dijaki širili v časopisih in brošurah tudi v domovini. Tako se je začelo prenavljati vse naše življenje, saj so naši pogledi pričeli segati preko mej trhle avstro-ogrske monarhije.

Ob vstajenju novega stoletja se oglasi kot prerok pesnik Oton Župančič ter oznani svojemu narodu: Vseh živih dan...

Nastopilo je leto 1903, važen mejnik v jugoslovanski zgodovini. Srbija je kronala novega kralja, tej izvolitvi pa se je pridružil tudi ves jugoslovanski svet, saj je v osebi kralja Petra videl že prvega jugoslovanskega vladarja.

Veliki dogodek kronanja kralja Petra v Beogradu je posebno na avstrijske Jugoslovane vplival v pravem pomenu besede narodno vzgojno. Takrat se je pričel v srcih narodno zavednih naših ljudi odpirati nov svet. Spoznali so, da je avstrijski cesar Franc Jožef njim nekaj popolnoma tujega. Tujec v pravem pomenu besede, ki ni imel niti ene dobre misli za Slovane, ki ni nikoli čutil potrebe, da bi se vsaj malo poglobil v kulturo Slovanov, da bi vsaj malo spoznal slovansko dušo. Mož despot, popolnoma tujih in nam sovražnih nazorov, ki je bil pravo nasprotje narodnega vladarja, kakršen je zasedel srbski prestol. Zato ni čuda, da so se oči vseh narodno čutečih ljudi ozirale vedno bolj v Beograd.

Po teh važnih dogodkih je bilo pri nas glede jugoslovanstva ostro ločeno dvojno naziranje. Eni so se zadovoljevali s tem, da so svojemu narodu hoteli priboriti njegove pravice v mejah stare monarhije. Drugi pa so se jasno zavedali, da ni zaupati avstrijskim samodržcem in se mora zato iskati rešitev samo izven mej Avstrije, skupno z brati Srbi in Bolgari, ki so že živeli v svojih narodnih državah. Tej skupini so s svojo netolerantno politiko dajali nove argumente avstrijski mogotci sami, ki niso niti najmanj hoteli popustiti nasproti Slovanom v monarhiji.

V tej skupini so bila posebno delavna visokošolska dijaška društva: »Omladina«, »Slovenija«, »Tabor« in »Adrija«. Ta društva so delovala na Dunaju, v Gradcu in Pragi. V njih so se šolali jugoslovanski izobraženci v narodno čuteče ljudi, ki so hoteli novi jugoslovanski pokret razširiti tudi med svojim narodom. Temu delu so se posvetili v času počitnic. Predavali so med narodom, ustanavljali knjižnice ter delovali v obrambnih, sokolskih in drugih narodnih društvih. Njih delo je v ta društva prineslo novo poživitev in novega borbenega duha.

Posebno močan je postal jugoslovanski pokret ta čas v Ljubljani, kjer je stal na čelu tega gibanja tedanji mestni župan Ivan Hribar. Pokret se je širil tudi po drugih naših slovenskih mestih tako v Gorici in Trstu. Zadobival je vedno večji razmah. Kakšen duh je vladal med to narodno mladino, se vidi prav dobro iz majhnega, značilnega dogodka iz tiste dobe. V Bohinjski Bistrici je imela skupščino Ciril-Metodova družba. Tu je mladina

takrat prvič dosegla, da se ni poslala vdanostna brzojavka na najvišje mesto na Dunaj.

Ciril-Metodova družba je po tej skupščini svoje narodno-vzgojno delo še bolj razširila. Njeni uspehi so bili od dne do dne bolj vidni. Nemštvo se je zavedalo, kaj pomeni zanj tako delo. Pet let nato so Nemci uprizorili v Ptuju za časa skupščine CMD barbarski napad na udeležence. Odgovorila je narodna Ljubljana. Sledili so septembrski dogodki. Nedolžna kri je bila prelita na ulicah slovenske prestolnice. Krvava noč 20. septembra je rodila v srcih Slovencev najhujši odpor proti krivičnim zatiralcem. Stisnile so se pesti, stisnila usta, a delo v narodnih društvih se je pomnožilo. Narodno delo je zadobilo novo usmeritev, ki jo je narekovalo novo spoznaje: »Ven iz zastarelega, strohnelega avstrijskega okvira!«

Žal pa se je takrat pojavila med Slovenci skupina ljudi, ki jim ni bilo prav, da bi se narod uprl nasilju ter pričel misliti samostojno. Zato so hitro proglasili ta pravični narodni boj za »obžalovanja« vredne dogodke. Pričele so se obdolžitve, da narodno zavedni Slovenci širijo srbsko propagando. Med Slovenci je tedaj nastal hud razkol.

Ob nastopu aneksijske krize se je zopet jasno pokazalo, kako mislijo Jugoslovani izven Bosne o tem vprašanju. Dr. Krek je v deželnem zboru rekel tedaj, da če govori o Bosni in Hercegovini, govori o svoji hiši in o svojih ljudeh. V avstrijskem parlamentu pa je zelo ugodno govoril za Srbe ter svaril pred prenagljenjem Ivan Hribar.

Zopet je nastopila v Pragi akademska omladina, ki je demonstrirala proti aneksiji. Zopet se je poglabljala narodna zavest. V naših pokrajinah se zopet močneje poudarja narodna združitev vseh Jugoslovanov brez ozira na ime in vero. To je novi pojem jugoslovanstva, ki brez ozira na levo in desno zahteva jugoslovansko edinstvo vseh njegovih plemen od Triglava pa tja do Črnega morja.

Avstrijska vlada je uvidela, da tega močnega narodnega pokreta ne bo mogla več zadržati. Zato je uprizorila izdajniški proces v Zagrebu ter posadila na zatožno klop 53 »veleizdajalcev«. Vendar pa ta uprizorjeni proces, navzlic temu, da je bilo obsojenih 31 obsojencev, ni škodoval razširjevanju jugoslovanske misli, nego je celo pripomogel k večji delavnosti, predvsem pa je odkril zunanjemu svetu mačehovsko postopanje Avstrije s Slovani ter prikazal slovansko vprašanje v Avstro-Ogrski v pravi luči.

Nastopilo je leto 1912. Srbija, Bolgarija, Grčija in Črna gora so se vojevale s Turčijo. Pohodu slavnih balkanskih armad so s ponosom sledili vsi Slovani, posebno še v Avstriji. Bratomorni boj med Srbi in Bolgari je sicer nekoliko zatemnel pridobitve te vojne za Jugoslovane, vendar pa se je ta težki dojem nekoliko popravil, ko je Srbija iz te borbe izšla kot zmagovalka. Jugoslovanski pokret je po tej vojni postal še samozavestnejši, posebno mladina okoli »Preporoda« je s pravo samozavestjo gledala v bodoč-

nost. Prav tu pa je prišla narodna vzgoja do pravega pomena, saj so bili »Omladinci« brezkompromisno na strani idej »samostojne narodne države«.

Mišljenje naše mladine je našlo svoj izraz tudi leta 1914 ob proslavitvi 500 letnice zadnjega ustoličenja v slovenskem jeziku na Gosposvetskem polju«. Avstrijske oblasti so sicer prepovedale tedaj vsako manifestacijo, toda glas naše mladine je vseeno segel v zadnjo slovensko vas. Dogodki na našem jugu so si nato naglo sledili, prišel je Vidov dan 1914. leta. V Sarajevu je počil strel jugoslovanskega omladinca, ki je javljal novo dobo...

Izbruh svetovne vojne je prinesel v novih borbah novega trpljenja in končno novih zmag Jugoslovanom.

II. Narodni učitelji

Ako pišemo o narodni in državljanski vzgoji, se seveda ne moremo izogniti vplivu šole in učiteljstva. Narodnega šolstva v pravem pomenu Avstrija ni poznala. Vzgoja v avstro-ogrskih šolah je šla pred vsem za tem, da vzgoji iz slovanske mladine dobre avstrijske podanike in verne hlapce habsburškim mogotcem. Zato Avstrija ni pripuščala v šolah narodne vzgoje in je vsak tak poizkus smatrala za hud prestopek.

Navzlic temu pa je tudi v tistih težkih časih delovalo med narodom več narodnih učiteljev, ki so budili svoj narod k narodni zavesti. Leta 1860 so dobili avstrijski narodi z »oktobrsko diplomo« malo več svoboščin. Vendar se pa te svoboščine nikakor niso poznale pri slovenskem učiteljstvu, katere je tlačil v tej dobi rimski konkordat.

Svobodnejše je nastalo za učiteljstvo šele po letu 1868, ko je bil izdan nov osnovni zakon in leto pozneje nov državni šolski zakon za avstrijske dežele. S pridom se je učiteljstvo lotilo dela na narodni podlagi. Učiteljstvo pa je pri tem spoznalo, da mora vršiti to delo po posebnem organiziranem načrtu. Poedinec ne zmore nič, večina bi pa lahko premagala marsikatero oviro, ki se je postavila temu delovanju nasproti.

Za uspešno borbo pa je bilo potrebno učiteljskemu stanu zagotoviti tudi duševne in gmotne pomoči. Zato se je pričelo učiteljstvo organizirati v učiteljskih društvih. Prvo slovensko učiteljsko društvo je bilo ustanovljeno že dve leti pred letom 1868 na Koroškem, toda štelo je samo 14 članov. Leta 1868 pa sta se ustanovili še dve društvi, in sicer v Dravberci in v Ptuju. Leto nato je bilo ustanovljeno tudi že »Učiteljsko društvo za Kranjsko« s sedežem v Ljubljani, ki je postalo pozneje matica vseh ostalih učiteljskih društev, ko so se leta 1888 združila v »Zavezo slovenskih učiteljskih društev«.

Kako je naše učiteljstvo delovalo v tej dobi in do svetovne vojne, je najlepše razvidno iz spominskega spisa »Petindvajsetletnica avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev«, ki jo je sestavil nestor slovenskega učiteljstva Luka Jelenc leta 1913.

Iz spisa posnemam, da je imelo naše učiteljstvo na svojih sestankih poleg pedagoških tudi več predavanj, ki so obravnavala narodnostna vprašanja.

Zanimivo je bilo za tiste čase predavanje učitelja Ivana Štuklja, ki je govoril v Novem mestu leta 1895 o temi: Narodna vzgoja v Slovencih. Iz tega predavanja je izšla resolucija, ki jasno kaže duha, ki je tedaj vladal med narodnim učiteljstvom. Za dokaz navajamo iz nje naslednje odstavke:

»Materinščina in narodno petje naj se goji s skrbjo in važnostjo.

Slovenska mladina naj v leposlovnem berilu temeljito spoznava naše najizbornejše pisatelje in pesnike, v domovinoslovju pa krasoto, rodovitnost in slavne može slovenske zemlje.

Narodna vzgoja bo trpela dotlej silo, dokler se ne izvede § 19 temeljnega zakona v pravico Slovencem.

Družbo sv. Cirila in Metoda spoznavamo kot najizbornejšo boriteljico narodne vzgoje.

Zaveza kot zastopnica slovenskega učiteljstva si je zapisala na prapor narodno vzgojo.«

Iz teh stavkov se prav jasno razbere, kako je v tisti dobi mislilo slovensko narodno učiteljstvo. V tej resoluciji je bila javna izpoved našega narodnega učiteljstva, ki v tedanjih težkih časih zahteva pravice za svoj narod. Narodno učiteljstvo je v tisti dobi neustrašeno stalo na braniku narodovih in svojih pravic, pa naj bo to v šoli ali izven nje. Učiteljstvo se je poleg tega zavzemalo tudi za slovensko meščansko, obrtno in trgovsko nadaljevalno šolstvo. Doseglo je, da se je nadzorstvo obrtno-nadaljevalnih šol izročilo šolnikom, ki so bili zmožni slovenščine. Učiteljstvo se je prav dobro zavedalo, da se more narodna vzgoja vršiti samo tam, kjer narod pozna in spoštuje svoj jezik. Svojega jezika pa se more uspešno in pravilno naučiti samo v šoli. Tudi se je učiteljstvo priključilo splošni zahtevi za ustanovitev vseučilišča za Jugoslovane v Ljubljani ter je v ta namen poslalo svojo prošnjo prosvetnemu ministrstvu na Dunaj.

Tako vidimo, da je narodno učiteljstvo vršilo v teh časih narodnostnih bojev v polni meri svojo dolžnost; njihovo delo pa so posebno ugodno pospeševala slovenska učiteljska društva, v katerih so se zbirali narodno zavedni učitelji. Ako pomislimo, v kakšnih težkih časih je takrat deloval učiteljski stan, ko se je moral braniti na levo in desno, da si oskrbi vsaj revno eksistenco, je to prizadevanje slovenskih narodnih učiteljev prav hvalevredno in jim je Engelbert Gangl dal gotovo zasluženo priznanje, ko jim je ob petindvajsetletnici »Zaveze« zapel:

Pogum v srce, na čelo znak poštenja —
pa smo na trnjevo stopili pot.
Mož ne boji se borbe in trpljenja,
kjer sveti luč spoznanja, tam ni zmot!

III. Sedanjost in nove smernice.

Z uedinjenjem smo Jugoslovani dobili svojo narodno državo Jugoslavijo. Treba je bilo iti takoj na delo, da se ta nova država čim boljše organizira. Organizacija se je v teku let več ali manj zadovoljivo izvedla na vseh področjih državnega življenja.

Tako se je pristopilo tudi k organizaciji narodnega šolstva in narodne prosvete. Pri tem se je nameravalo organizirati narodno šolstvo in prosveto tako, da bo v stanu v čim krajšem času dati narodu čim višji kulturni nivo, pri čemer pa bi se seveda ne smelo pozabiti na državljansko vzgojo širokih plasti naroda.

Ustava sama glede tega v § 16 jasno določa, da morajo vse šole (naj bodo to osnovne, srednje ali visoke) razvijati državljansko zavest v duhu narodnega edinstva in verske strpnosti. Isto tudi zahtevajo vsi naši šolski zakoni, pa naj bo to zakon o narodnih, srednjih šolah ali univerzah.

Torej dana je za državljansko vzgojo zakonita podlaga, kakor je dana tudi zakonita podlaga za narodno vzgojo, in sicer v »statutu o organizaciji in poslovanju Sokola kraljevine Jugoslavije«, ki v čl. 1. predvideva, da naj Sokol kraljevine Jugoslavije ima namen, vzgajati telesno zdrave, moralno trdne in nacionalno zavedne državljane kraljevine Jugoslavije. Zakonodavec je s temi zakoni pokazal, da se narodna in državljanska vzgoja v narodni državi istovetita, kar je edino pravilno, saj si ne moremo zamisliti, da bi bila mogoča dobra državljanska vzgoja v narodni državi brez narodne vzgoje.

Posebno važno je to pri nas, kjer se je država rodila iz narodne potrebe. Nemogoče je bilo, da bi se mogel naš narod uspešno politično, kulturno in gospodarsko razvijati brez te osnove, saj je bil vendar stoletja in stoletja raztrgan na tri dele. Srbski del našega naroda je ječal v turškem robstvu, hrvatski je bil pod madžarsko nadoblastjo, dočim je slovenski del živel v nemški oblasti tako močno, da se je jedva po malem izvijal iz tega trdega objema. Predvsem se je bilo treba otresti nasilnih gospodarjev. Iz težkega objema naših tlačiteljev si je narod utrl pot z orožjem. Ko je bil ta zgodovinski proces, ki je trajal stoletja, končan, je vzniklo vprašanje uedinjenja celokupnega naroda v eno samo celoto. To uedinjenje, ki je bilo zgodovinska nujnost, se je zvršilo 1. decembra 1918. Troedini narod se je združil v eno celoto v svoji narodni državi.

Razumljivo je, ako so se vplivi doslej ločenega življenja posameznih delov po uedinjenju pokazali v obliki nesporazumov različnega izvora. Jasno je, da se je po toliki dobi razdvojenosti morala pokazati svojevrstna miselnost posameznih delov. Pravilno usmeritev te miselnosti pa mora sedaj doseči šola s svojo državljansko vzgojo.

Ni pa s tem rečeno in mišljeno, naj državljansko vzgaja samo šola. Držav-

ljansko vzgajati so dolžna tudi vsa narodna društva. Šola naj da le osnovo in smer državljanske vzgoje, tako da vsak državljan, ko pride iz šole, prinese s seboj predpisano šolsko znanje in popolnoma zanesljiv državljanski čut.

Kdo pa ima zanesljiv državljanski čut? Ali morda oni, ki se je v šoli dobro naučil državnih zakonov ter ve, da ga bo doletela sankcija teh zakonov, če jih ne bo spoštoval? Zanesljiv državljanski čut je razvit samo pri onem državljanu, ki čuti in se zaveda, da je član državnega občestva ter želi temu občestvu vedno zvesto služiti in se zanj žrtvovati, ki sprejema z voljo in ljubeznijo vse državljanske pravice in dolžnosti, ki mu jih podeljuje državljanstvo. V narodni državi pa mora biti ta čut povezanosti še večji, ker izhaja iz čuta narodne skupnosti.

Da pa zamore šola svojo nalogo glede državljanske vzgoje dodobra izvesti, je nujno potrebno, da je šolstvo v državi popolnoma samostojno. Od šolstva se morajo brezpogojno izločiti vsi politični vplivi. Nemogoče se skoro človeku zdi, da je šola podrejena (mislim tu na sreske šolske referate narodnih šol) — politični oblasti v srezih. Za sreske šolske okoliše bi se morale na vsak način organizirati šolske prosvetne uprave, katerim bi načeloval šolnik, šolski sreski prosvetni šef. Istotako ne bi smel biti banovinski prosvetni oddelek podrejen politični oblasti, nego bi morala biti tudi to popolnoma samostojna prosvetna oblast, nekako prosvetno ravnateljstvo, kateremu bi bile podrejene vse prosvetne sreske šolske uprave in druge šolske in prosvetne institucije v banovini. Temu šolskemu oblastvu bi načeloval šolski strokovnjak. Banovinska prosvetna ravnateljstva pa naj bi bila direktno podrejena ministrstvu prosvete.

Vse šolstvo bi moralo biti državno, to pa radi tega, da bi bila državljanska vzgoja popolnoma enotna in da bi ne mogli vplivati nanjo škodljivi lokalni vplivi.

Na ta način bi bila zajamčena stalna smer državljanske vzgoje v smislu citiranih zakonov ter bi ves prosvetni aparat lahko deloval popolnoma nemoteno. Vzgojitelja bi pri njegovem delu ne mogla ovirati eventualna reforma upravne razdelitve države, o kateri odločajo gospodarske in politične prilike. Vzgojitelj bi moral tu predvsem paziti, da dá državljanski vzgoji tako smer, da bi se bodoči državljan, ki bo izšel iz njegove šole, zares zavedal, da je član jugoslovanske skupnosti. Če so tako skupno državno miselnost lahko dosegle države, ki niso narodne, kakor Švica, Amerika, Belgija i. dr., bo to gotovo mogoče in laže mogoče tudi v naši državi, ki je narodna država. Kakor rečeno, tej miselnosti ne more in ne sme nasprotovati nobena državna ureditev, kakor tudi ta miselnost ni nasprotna nobeni državni ureditvi. Nasprotno, potrebna je vsaki državni ureditvi, ker le skupna državna miselnost more jam-

čiti za zdrav, pravilen razvoj države ter za njen obstoj.

Jasno pa je, da je potrebna pri upravni razdelitvi države, dokler ni skupni državljanski in narodni čut zanesljivo utrjen v vseh delih naroda, velika previdnost, ki mora preprečiti, da bi poedini deli naroda začeli svojo posebno državno rast.

Ako torej hočemo čim širokogrudnejše državne upravne razdelitve, moramo najprej poskrbeti za zares dobro državljansko vzgojo in ustvariti tudi vse pogoje zanjo. S popolno ločitvijo šolstva od političnih vplivov bi dosegli, da bi šolstvo in prosveta služila samo državnim namenom. Postala bi prava državna sila, ki bi napajala državljane s pravim državljanskim čutom in zavestjo, s tem pa krepila tudi moč države.

Vzgojitelji bi potemtakem imeli stalno začrtano pot v državljanski vzgoji ter bi tako izostala razna kolebanja, ki se tako rada pojavijo, kadar prično v šolstvo in prosveto posegati politični vplivi, zdaj od ene, potem zopet z druge strani, kakor se pač krajevno in časovno menjajo politični kurzi. Kako porazno vplivajo takšni pojavi na celokupni prosvetni aparat, vedo prav dobro tisti, ki delajo na terenu. Ako naj bo vzgoja dobra, mora biti predvsem dosledna, dosledna pa je samo takrat, kadar gre stalno po začrtani poti.

Mislim, da te stalno začrtane poti ni potreba več iskati in določevati, saj jo je z vso doslednostjo začrtala vsa naša narodna zgodovina, kakor sem to namenoma skušal obširneje prikazati že v prvem delu te razprave, kjer govorim o razvoju narodne vzgoje kot predhodnice državljanske vzgoje v naši narodni državi.

Končno bi moral spregovoriti še o organizaciji državljanske vzgoje. Tu pa si moramo priznati, da smo v tem pogledu pri nas že marsikaj zamudili, saj se državljanska vzgoja doslej ni vršila niti sistematično, niti dovolj intenzivno. Naše učne knjige so v tem pogledu strašno pomanjkljive. Treba bi jih bilo urediti sistematično, tako da bi smotrno služile pouku in državljanski vzgoji. Vzgojitelj bi imel lažjo nalogo.

Kakor v drugih državah, bi bil tudi pri nas v ministrstvu prosvete potreben poseben oddelek, ki naj bi dajal smernice za delo pri organizaciji državljanske vzgoje. Ta oddelek pa naj ne bi imel naloge dajati smernic samo za šolstvo, temveč naj bi organiziral narodno vzgojo tudi v vseh narodnih društvih, oziroma naj bi dajal smernice, da bi se vršila povsod sistematično in dovolj intenzivno.

Za vsako državo je predpogoj, da vlada med vsemi državljani pravi, požrtvovalni državljanski duh, da je gledanje na državo enotno iz občih državnih koristi. Ako ta državljanski čut ali zavest v državi nista razvita v ši-

rokih plasteh naroda, je nujna potreba, da se pravočasno pristopi k delu za organizacijo državljanske vzgoje, ker je v interesu države, da se to delo izvede z vso doslednostjo in čimprej. Časi so posebno sedaj zelo resni in se zato moramo potruditi, da se tudi v tem pogledu — in morda prav v tem pogledu v prvi vrsti — zavarujemo pred vsemi presenečenji!

Popravki

Str. 36, odst. 1 — vrsta 3: **v** središču mesto središču!

Str. 42, odst. 3 — vrsta 3: monarhiji mesto monarhijo!

Str. 44, odst. 3: Rudolf **Trošt,** o katerem govori avtor, ni odvetnik v Novem mestu, temveč živi sedaj **v Ameriki;** odvetnik v Novem mestu je njegov brat!

Str. 46, odst. 1 — vrsta 4: stremeti mesto stremiti!

Str. 46, odst. 2 — vrsta 3: za besedo **izkušenosti** ni pike!

Str. 57, odst. 1 — vrsta 23: Golgote mesto Gologte!

Str. 57, odst. 2 — vrsta 11: Hrvatov **in** Slovencev mesto Hrvatov **n** Slovencev!

Str. 58, odst. 3 — vrsta 6: vstavi za **vse** vejico mesto pike!

Str. 62, odst. 2 — vrsta 13: opremljeni mesto opremlejni!

Str. 81, naslov dr. Grisogonovega članka: Na terenu londonskog (mesto londoskog) pakta!

Str. 151, odst. 2 — vrsta 7 (od spodaj): **Madjarska** i Rumunija mesto **Albanija** i Rumunija!

Str. 207, vrsta 2 od spodaj: narodnosti mesto narodnostni; tabela III: prva kolona: pod Ahten 754 mesto 751, pod Dreka 243 mesto 241, pod Grmek 283 mesto 285 in pod Ronac 280 mesto 286!

Str. 212, odst. 4 — vrsta 1: Dollfuss-Schuschniggovim mesto Dollfuss-Schusschniggovim!

Str. 235, vrsta 10 od spodaj: centrala mesto centerala!

Sklepne misli

Danes ni več skupine med Slovenci, ki bi zagovarjala političen program, da je mogoče življenje Slovencev izven jugoslovanske države. To so po nedavnih dogodkih spoznali tudi zadnji med tistimi, ki so bili zaverovani v svoje posebne poglede na življenje narodov in mislili, da bi mogla kaka socialna ali druga ideja ustvariti v svetu osnovo, ki bi dala tudi nam Slovencem tla za svobodno življenje. Take zamisli so bile seveda že od vsega početka utopične, kajti njihova moč bi ne mogla nikdar odtehtati živih sil, ki sta jih nakopičili dve tisočletji evropske zgodovine na nas in na naše meje. Take in podobne konstruktivne spekulacije o večjih ali manjših zvezah drobnih držav so zato le plod miselnih ugibanj, a ne morejo nikdar postati rezultat življenjskih dejstev. Zamisel katoliške Avstrije se je morala umakniti pred naravno težnjo njej podrejenih slovanskih narodov za svobodo in tudi zadnje dejanje v železni verigi njene propasti je bila samo njena priključitev k Nemčiji, ne da bi tega razvoja mogla zaustaviti niti izrazita idejna usmerjenost zadnje Avstrije.

Kar velja za Slovence, velja seveda v enaki meri tudi za Hrvate in Srbe, ki so na jugoslovansko državno in narodno skupnost enako usodno navezani. To spoznanje mora pod pritiskom novih dogodkov tudi pri njih prej ali slej prodreti, kajti sicer bi se mogla uveljaviti nevarna podmena, da je Jugoslavija tu samo zaradi Slovencev, dočim naj bi Hrvatom in Srbom ne bila tako nujno potrebna za njihov narodni obstoj. Nič bi ne moglo biti bolj pogrešno in nevarno od te zmotne podmene, ki morda ni tako teoretična kakor se zdi ...

★

Slovenci smo bili tisoč let v sklopu nemške države. Ona nam je vzela našo staro svobodo, v njej smo izgubili svojo prvotno vero ter svoj narodni, socialni in politični ustroj. Tisoč let takega prepajanja, presnavljanja in podložništva nam je moralo nujno oblikovati povsem svojevrstno, nenaravno narodno življenje in miselnost, ki seveda nista mogli biti takšni, kakršni bi ustvaril prost, samostojen razvoj. Kot narod, ki je bil oropan svojih političnih in kulturnih pravic, smo preživeli tistih tisoč let kot skupina, ki je v dobi, ko so drugi narodi polagali temelje svoje politične moči in si ustvarjali svoja ogromna duhovna in gmotna bogastva, samo ždela v dušečem pritisku reakcionarne države, tuje po svojih političnih

zamislih in nasprotne vsemu, kar bi moglo dvigniti naše politično ali duhovno življenje. Zato nismo mogli ustvariti niti svojega političnega vodečega sloja, niti svojega svobodnega političnega in kulturnega programa, marveč smo bili pokorni Nemcem in Italijanom, ki so kot prosvetni ali cerkveni oblastveniki prihajali k nam vladat.

Naš jezik je čuval kmet v svoji bajti, kakor je predvsem on čuval tudi našo zemljo, edino bogastvo, ki smo ga imeli. Trdno in varčno je gospodaril ž njo in jo obdeloval kot svojo, naj si je bila po postavah grofovska ali škofovska. Na njej je redil svoje otroke, da so jo za njim prevzeli, ako niso odšli služit cerkvi ali državi. V tej naši revščini nam je bila vsaka drobna knjiga bogastvo, zvezek poezij pa magna charta narodnega življenja. Delo za svobodo se je začelo počasi, ne v velikem zamahu, temveč tako, kot si kmet dokupuje zemljo: premišljeno in ponižno, v strahu pred pisanimi in nepisanimi postavami in pred gosposko vsake vrste. Knjige, šole, obrt, občine, hranilnice, poslanci, interpelacije in deklaracije... korak za korakom je stopal naš narod nasproti najvišji obliki svojega življenja, n a s p r o t i s v o j i s v o b o d i.

★

V svobodi, kakor se zdi, se nismo še znašli. Podobni smo človeku, ki ga po dolgi temi — slepi solnčni dan. Preveč smo bili ravnodušni nasproti konkretnim političnim, socialnim in gospodarskim nalogam, s katerimi nas je zasula svoboda in ž njimi prevalila na nas tudi vso o d g o v o r n o s t. Morda smo bili preveč navajeni, da so nam drugi vladali in drugi za nas skrbeli. Le kot dediščino preteklosti si moremo namreč razlagati trditve, da v svobodi nismo dobili, kar bi po pravici morali. Pravilno pa bi bilo treba reči, da nismo znali uresničiti, kar proglašamo za svoje pravice, kajti osnovni pogoj za to je nedvomno ustvarjen v državi, ki je po svojem temelju naša n a r o d n a d r ž a v a.

Poudariti je treba, da ni vse, kar nas je v teh dvajsetih letih bolelo in nas še boli, posledica p r a v i l n e g a uresničenja jugoslovanske državne misli in ž njo nujno zvezane misli narodne svobode in enakosti, marveč so vse to le n a p a k e, ki dokazujejo, da osnovne misli naše države niso dobile pravih oblik ali oblike pravih izvrševalcev. Zato je kratkoviden ali pa zloben, kdor skuša samo s takimi napakami dokazovati, da more zamisel državne enotnosti Jugoslovanov ogrožati naš narodni obstoj in razvoj ali še posebej naše kulturno življenje. Ta razkrajajoča zagrenjenost je pri nas še posebno težka: zamisel jugoslovanske državne in narodne skupnosti se kar a priori proglaša kot nasprotna obstoju slovenskega jezika in vsega našega kulturnega napredka, dasi nam je šele Jugoslavija zagotovila svobodo in dala naše najvišje kulturne ustanove.

Gotovo stremi vsakdo — in tudi vsaka narodna skupina — za tem, da svojo voljo v čim večji meri uveljavi in da si v ta namen zagotovi kar največjo svobodo. Vendar danes ni več absolutne svobode in neodvisnosti, kajti danes se niti najmočnejši narodi ne morejo izločiti iz sožitja z drugimi, iz duhovnih vezi, ki jih je stkala preteklost, iz gospodarskih zvez, ki se življenjsko nujno in neprestano obnavljajo, ter iz političnih skupnosti, ki jih zahteva mednarodno življenje. Zato ne more danes noben narod presekati vezi s svojimi sosedi, niti ne more odkloniti dediščine preteklosti in stopiti ves prenovljen in prost na novo pot. V določenem trenutku narodovega življenja sta njegov obraz in njegov položaj posledica vseh sil, ki nanj učinkujejo, bodisi z njegovo voljo ali proti njej.

Razumljivo in samo na sebi tudi zdravo je stremljenje, da skuša narod odstraniti vse vplive, ki jih smatra za škodljive, vendar je zahteva po samoniklosti vsega duhovnega in tvarnega življenja utopija. Taka samosvojstvenost duhovnega življenja bi se dala uresničiti samo v laboratorijski retorti, kjer lahko izločimo vse sestavine, ki niso prvotne, odstranimo vse vplive, ki nam niso po volji, in dovolimo učinkovati samo tistim, ki so nam všeč. Po tem receptu pa bi morali iz narodovega življenja najprej izločiti vse, kar se je doslej tujega že zraslo z njegovo človeško, duhovno, gospodarsko in socialno podobo. Podvomiti bi ob takem delu morali, ali so naši politični in socialni ideali res samonikli, ali je naše verstvo res čisto in izključno slovensko, ali so vse naše knjige res samo slovenske, in morda tudi o tem, ali je naša kri zares samo slovenska... Tako bi morali po tej poti iz našega narodnega organizma iztrebiti vse, kar ni zraslo izključno in dokazano samo iz naših tal. Res se nam pokaže absurdnost takih zamisli. Treba jo je enkrat pribiti, da ne bi životarila skrita v lepe besede...

★

In naš politični problem? Ta je samo notranjepolitičen! V tej smeri nam dvajset let naše svobode ni prineslo pravega zadovoljstva. Državna uprava, ki se je takoj v prvih letih s sodelovanjem vseh naših strank — te se na oblasti v tem niso nikdar razlikovale — izoblikovala v pretirano centralistično upravo brez globljega pojmovanja svoje misije v novi državi, je v dvajsetih letih ustvarila z nepregledno vrsto majhnih in velikih, osebnih in splošnih napak težko stanje, zaradi katerega se velik del naroda čuti zapostavljen. Ogromni politični in nacionalni kapitali osvobojenja in zedinjenja so tako po nepotrebnem skopneli. Narodova vera, da mu bo Jugoslavija prinesla pravico in svobodo, se ni uresničila tako, kakor bi se mogla in morala. Razočaranja so velika in ne smemo iti mimo njih z zaprtimi očmi! Moramo se lotiti dela z odločno voljo in

ne smemo šteditі nobenih žrtev, da bo Jugoslavija popolno uresničenje idealov svobode, pravice in enakopravnosti. Nevarna so zatajevana čustva zapostavljenosti, prikrajševanja in užaljenosti. Odstraniti moramo brezobzirno sleherni vzrok, sleherni povod in sleherni videz — z novimi dejanji, preden še ni prepozno!

Jugoslavija ni nastala kot računska tvorba medsebojnih koristi, marveč so se v njo združili Slovenci, Hrvati in Srbi v pravem spoznanju svoje narodnostne enotnosti, torej ne kot slučajni pogodbeniki, marveč kot trije bistveni, osnovni, enakovredni in istovrstni sestavni deli. Naš obstoj v Jugoslaviji zato ni umik iz nevarnosti Srednje Evrope v varnejše območje neke druge države ali nekakšno nadomestilo za žalostne oblike naše preteklosti, marveč popolna izpolnitev temeljne zahteve našega naroda in s tem ustvaritev našega končnega cilja: lastne suverene države, ki sprejema naše osnovne narodne in politične zahteve kot svoje lastne narodne in politične osnove!

NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA
LJUBLJANA

Kazalo

Uvodne besede

Alojz Gradnik: Na prvi postaji 3
Urednikovo sporočilo 5
Dvajset let (dr. Branko Vrčon) 6

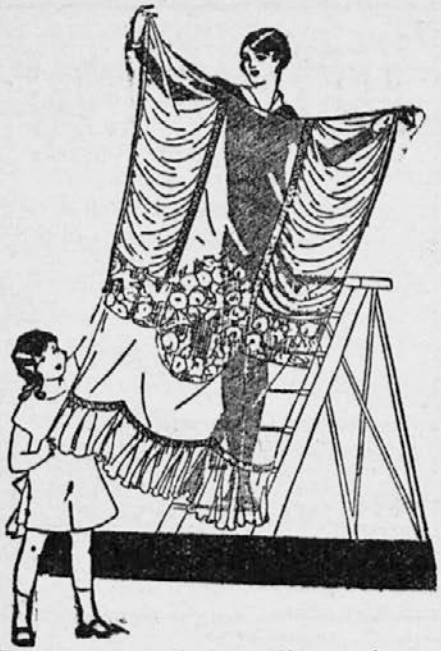
IZ BOJEV ZA NAŠO SAMOSTOJNOST

Rasto Pustoslemšek: Ko smo pripravljali pota 11
Dr. Niko Zupanić: Pojav obnovljenega jugoslovenstva ob nastopu XX. stoletja 22
Božo Borštnik: O naši mafiji 35
Rasto Pustoslemšek: Pod skrbstvom Avstrije 41
Dr. Bogumil Vošnjak: Jugoslavija v emigraciji 45
Dr. Ernest Turk: Naši vojni dobrovoljci 56
Marko Marković: Udeo dobrovoljaca u oslobodilačkom ratu 68
Dr. Prvislav Grisogono: Na terenu londonskog pakta 81
Vekoslav Spindler: Od majske deklaracije do Jugoslavije 98
Dr. Fran Ilešić: Ekstenza zagrebške univerze v Ljubljani (1907—1909) . 115
Vojislav Bogičević: Pregled političkih prilika Bosne i Hercegovine 1878—1918 136
Dr. Ante Trumbić (rp) 145

DVAJSET LET V SVOBODI

Dr. Prvislav Grisogono: Osnove i evolucija jugoslovenske spoljne politike 149
Dr. Gorazd Kušej: Naš ustavni razvoj 160
Dr. Štefan Sagadin: Vprašanje naše upravne ureditve 175
Božidar Borko: Slovenska kultura v Jugoslaviji 186
Josip Ribičič: Naše mladinsko slovstvo v svobodi 196
Dr. Lavo Čermelj: Bilanca našega naroda za mejami 202
Josip Breznik: Nekaj statistike in pripomb k razvoju naše srednje šole 219
Gustav Šilih: Razvojna slika naše ljudske šole 229
Engelbert L. Gangl: Razvoj in delo sokolske organizacije 237
Anton Melik: Populacijski problemi Jugoslavije v dobi 1918—1938 . . 247
Dr. Stojan Bajič: Naša socialna politika 263
Ilija P. Perić: O razvitku službe zbrinjavanja nezaposlenih u Jugoslaviji 267
Dr. Alojz Zalokar: Križi in težave jugoslovanskega zdravstva 289
Dr. Črtomir Nagode: Naša komunikacijska mreža, nje razvoj in dopolnitev 294
Milan F. Rakočević: Dvadeset godina Crne gore u novoj državi 322
Dr. Vasilij Rundo: Država kao kulturni problem 329
Dr. Bogumil Vošnjak: Tri Jugoslavije 345
Jelo Janežič: Od nacionalne k državljanski vzgoji 356

Sklepne misli (Uredniški odbor) 367

Razne zavese, stori, gardine, prti, garniture, preproge, predposteljniki itd.

Po izredno znižanih cenah

A. & E. SKABERNE – Ljubljana

KMETSKI HRANILNI IN POSOJILNI DOM

V LJUBLJANI

reg. zad. z neom. zav.

Tavčarjeva ulica 1

Telefon št. 28-47

Brzojavi „Kmetski dom"
Račun pošt. hr. 14.257
Račun pri Narodni banki

NOVE VLOGE

vsak čas razpoložljive obrestuje po 4% do 5%

ZAUPAJTE DENAR DOMAČEMU ZAVODU!

NAROČITE SE NA MISELIN DELO

37,000.000.– dinarjev: reci: sedemintrideset milijonov je že **izplačala**

LJUDSKA SAMOPOMOČ V MARIBORU

po svojih umrlih in polnoletno postalih članih kot POGREBNINO, odnosno DOTO od početka svojega obstoja do danes, torej v razdobju let 1927 — 1938.
Ves ta denar je ostal večinoma v Sloveniji v korist upravičencev, ki so si s tem olajšali marsikatero bridko uro in žalost, kakor tudi težek položaj, katerega jim je povzročil smrtni slučaj svojcev.
LJUDSKA SAMOPOMOČ ima svojo lastno palačo in še dve trinadstropni hiši v dovršitvi, ki tvorijo s svojim rezervnim skladom nad 7 MILIJONOV DIN jamstva za trajen obstoj tega domačega socialnega podjetja.
Kdor še torej ni član te naše domače ustanove, naj ne odlaša s pristopom in naj zahteva brezobvezno pristopne izjave za pogrebnino in doto.

POVERJENIKI SE SPREJEMAJO ZA VSAK KRAJ DRAVSKE BANOVINE.

»JUGOSLAVIJA«

največja domača delniška zavarovalna družba

zavaruje: za življenje, proti požaru, vlomski tatvini in nezgodam, dalje transport, steklo, avtomobile in živino.

Lastne palače in zgradbe v Ljubljani, Beogradu, Zagrebu, Osijeku in Petrovgradu.
Ravnateljstva v Ljubljani, Beogradu, Zagrebu, Osijeku, Novem Sadu, Petrovgradu, Sarajevu in Splitu.
Podružnice in ekspoziture v vseh večjih krajih države.
Pojasnila daje

RAVNATELJSTVO ZA DRAVSKO BANOVINO V LJUBLJANI,
Tyrševa cesta 15, in vse njegove podružnice in krajevna zastopstva.

OB PROSLAVI 35 LETNICE SVOJEGA OBSTOJA

nudi največja slovenska

tovarna čevljev

Peko

v svojih 50 lastnih tovarniških prodajalnah največjo izbiro prvovrstnih čevljev vseh vrst po res ugodnih cenah.

»PRAVILNO VARČUJE - KDOR ČEVLJE „PEKO“ KUPUJE!«

HROVATov firnež

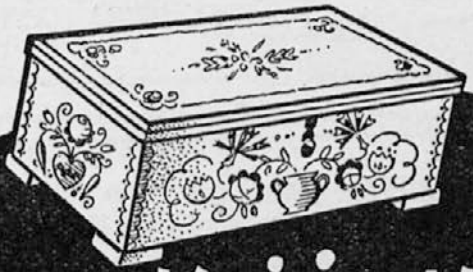
ni zastonj na dobrem glasu. Uporabljajte ga tudi Vi, pa boste res zadovoljni!

Izdeluje ga

Tovarna kranjskega lanenega olja in firneža

Hrovat & Komp.

Ljubljana

Kaj je v njej?

Od zunaj tega ne vidimo. Skrinja je lahko prazna, lahko je pa tudi v njej kaj prav dragocenega. — Tudi pri žitni kavi ne vidimo od zunaj, ali imajo zrna v sebi samo žgano škrobovino ali praženi slad. Pri Kneippovi seveda že vemo, da ima vsako zrnce v sebi dragoceno praženo sladno jedro. To je pa tisto, kar naredi kavo iz Kneippove tako okusno, zrnati kavi podobno in aromatično.

Kneippova

SLADNA KAVA

KUPUJTE
dobra in
domača
oblačila
znamke
„SOKO“
LJUBLJANA:
Sv. Petra c. 23
in Tyrševa c. 18

KLIŠEJE
vseh vrst, eno- in
večbarvne izdeluje

JUGOGRAFIKA
SV. PETRA NASIP 23

OBRESTUJEMO VLOGE
na hranilne knjižice in v tekočem računu z najugodnejšo obrestno mero.

DAJEMO POSOJILA
vsake vrste.

KUPUJEMO
prodajamo in posojujemo vrednostne papirje

OPRAVLJAMO VSE POSLE
denarnih zavodov.

DRAVSKA BANOVINA
jamči z vsem svojim premoženjem in davčno močjo za naše obveznosti.

HRANILNICA DRAVSKE BANOVINE

LJUBLJANA MARIBOR CELJE KOČEVJE

Zedinjena zavarovalnica d. d.

Filijalna direkcija v Ljubljani, Cigaletova ul. št. 1 (Pred sodnijo)

Jamstvena sredstva
Din 100,000.000.–

Kapital življenjskih zavarovanj
Din 280,000.000.–

TELEFON 29-17

SPREJEMA ZAVAROVANJA VSEH VRST

Glavna zastopstva v vseh večjih mestih in povsod krajevna zastopstva.

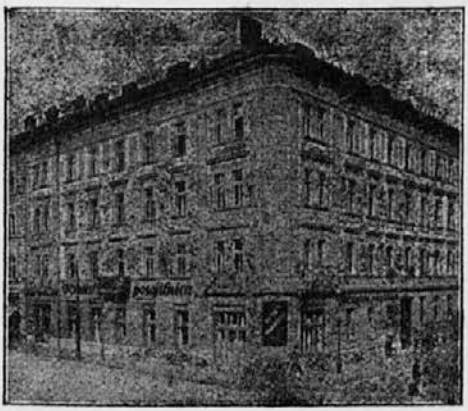
Zahtevajte obisk našega zastopnika!

NAROČNIKI, POŠLJITE 20 DIN DOPLAČILA ZA DECEMBRSKI ZVEZEK

Kmetska posojilnica

ljubljanske okolice reg. zadruga z neomejeno zavezo

v Ljubljani, Tyrševa 18

Nove vloge

vsak čas razpoložljive obrestuje po **4%**

vloge proti odpovedi obrestuje po **5%**

Za vse vloge nudi popolno varnost. Otvarja tekoče račune in izvršuje vse denarne posle. — Vlagajte svoje prihranke v najstarejši slovenski denarni zavod!

JOŽE ŽABJEK

KNJIGOVEZNICA — — LJUBLJANA, DALMATINOVA 10

TELEFON 24-87

Najmoderneje urejena delavnica za vsa knjigoveška dela. Hitra in točna postrežba pri nizkih cenah. Izdelovanje posebnih akcidenčnih vezav po individualnih osnutkih. Trgovske knjige po naročilu, lastni črtalni stroj za vse vrste rastriranih tiskovin. Izvirne platnice za »MISEL IN DELO« (Din 18, z vezavo Din 20.— za vsak letnik).

Vse, ki še niso naročeni

na revijo

Misel in delo

vabimo, da se naroče

na V. letnik

Naročnina **za celo leto znaša samo 60 din**
za pol leta . . . . . 30 din
za inozemstvo celoletno 90 din

Uprava v Ljubljani na Gosposvetski cesti 4/1
Poštnočekovni račun: 16.602 — Tisk jugoslov. napr. akad. starešin »NASTA« v Ljubljani, r. z. z o. z.

Pre svakog putovanja železnicom, brodom i avionom

posetite biletarnice

„PUTNIK"

dobićete savete, informacije, besplatno prospekte i brošure.

Sve vozne karte za železnice, brodove, avione i autobuse po originalnim cenama.

•

Biletarnice u Beogradu:

Prestolonaslednikov trg 10, tel. 23-620, 23-164
Cara Nikole II. br. 9, tel. 28-697
Hotel Srpski Kralj, tel. 26-285.

•

Zastupništva u zemlji:

Banjaluka, Bitolj, Bled, Borovo, Celje, Crikvenica, Dravograd, DUBROVNIK, Gornja Radgona, Jesenice, Kamnik, Kotor, Kranj, Lesce-Bled, Ljubljana, Maribor, Mostar, Niš, Novi Sad, Osijek, Petrovgrad, Ptuj, Rab, Rogaška Slatina, Sarajevo, Skoplje, Sombor, Split, Stari Bečej, Subotica, Sušak, Šibenik, Šent Ilj, Velika Kikinda, Vrnjačka Banja, Vršac i Zagreb.

•

Vlastite biletarnice u inostranstvu:

Beč, Berlin, Brno, Budimpešta, Paris, Prag, Solun.

U svakoj »Putnikovoj« biletarnici dobićete obaveštenja o svima železničkim povlasticama kod nas i na strani, hotelskim bonovima i turističkim putničkim čekovima.

Za odmor doma

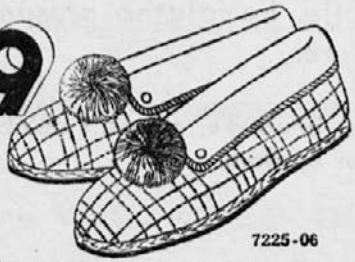
29

7515-99

Copate iz sukna, lahke, tople in udobne, brez pete rdeče, modre in rjave barve

29

7225-06

Ženske copate za doma iz toplega podloženega dubla z ovratnikom okrašenim z obrobo in gipkim usnjenim podplatom.

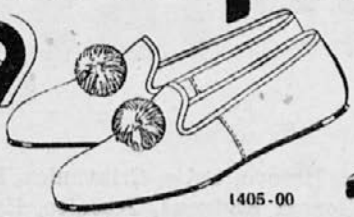
udobne in tople

39

3515

39

1405-00

Usnjene copate brez pete z specijalno lepljenim podplatom, vsled tega lahke in prožne. Najprikladnejše za potovanje v vlaku.

39

7217-01

Tople in udobne moške copate iz kosmatega kariranega dubla, z notraj podložene z vato.

Bata

NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA LJUBLJANA

Francoski institut

v Ljubljani

namerava izdati

Francosko-slovenski slovar

v redakciji univ. prof. dr. Fr. Sturma.

Slovar je zasnovan na najširši podlagi. Obsegal bo poleg besed vsakdanje rabe in terminologije vseh strok tudi bogato frazeologijo, krajevna in osebna imena, važnejše tujke, ki jih francoščina stalno rabi, argotizme, etimologije i. t. d., tako da bo to naš najpopolnejši in najobširnejši slovar.

Potreba čim popolnejšega francoskega slovarja je z vsakim dnem večja in tem občutnejša, ker tudi za druge svetovne jezike nimamo obširnega slovarja, ki bi v zadostni meri upošteval zahteve sodobnega življenja in ustrezal današnjemu stanju vede in tehnike. Novi slovar bo skušal zadostiti vsem tem potrebam v čim večji meri in izpopolniti te vrzeli.

Izdaja tako obširnega dela — obsegalo bo približno 125 pol leksikalnega formata — je mogoča samo, če je zagotovljeno zadostno število naročnikov. Zato je v interesu vseh, ki si žele nabaviti slovar, da se takoj odločijo za naročilo in priporoče nabavo svojim znancem. Prijavite se takoj za subskripcijo vsi, ki se ukvarjate z duševnim ali strokovnim delom, za katero vam je potrebna tudi tuja literatura. Mislite pa tudi na svoje otroke in vnuke, saj se tako pomembno delo ne bo tiskalo v doglednem času ali pa morda nikoli več. Plačevanje v zmernih mesečnih obrokih boste pri dobri volji zmogli vkljub neugodnim časom, nabava celotnega dela, ko bo dotiskano, pa bo znatno težja.

Izdaja in plačilni pogoji.

Slovar bo izhajal približno štiri leta v četrtletnih snopičih. Vsak snopič bo obsegal najmanj šest tiskanih pol (96 strani). Maksimalna cena vsakega snopiča bo 60 Din, ki se bodo plačevali ob izidu snopiča (četrtletno) ali pa v mesečnih obrokih po 20 Din. Pri zadovoljivem številu naročnikov se bo ta cena še nekoliko znižala ali pa se bo obseg snopičev pri neizpremenjeni ceni primerno povečal.

Prvi snopič izide na jesen.

Oglasu prilagamo eno stran slovarja za vzorec in naročilnico, ki jo blagovolite izpolniti in poslati čimprej uredništvu.

LJUBLJANA, meseca maja 1938.

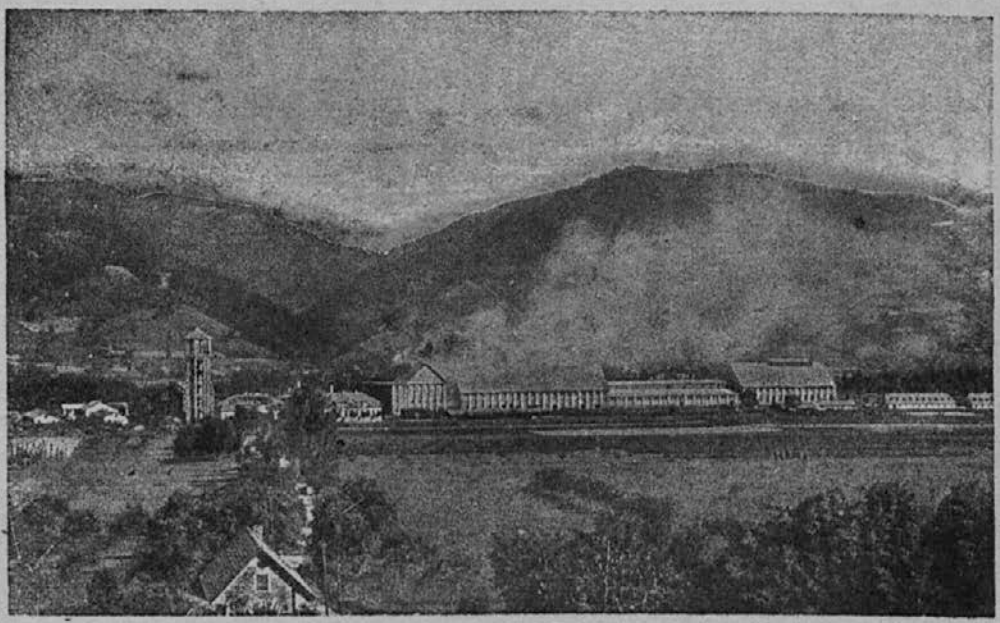
Založništvo

Mettray (metré) n. pr. m. franc. trg (dép. Indre-et-Loire)

mettre (metr') v. tr. [lat. mittere] 1. postaviti, položiti, deti; posaditi, pomestiti; vtekniti, spraviti; nastaniti; **m. son cheval à l'écurie** — spraviti konja v hlev; **m. son argent dans sa poche** — vtekniti, spraviti denar v žep; **m. du bois dans le poêle** — naložiti drv v peč; **m. la table** — pripraviti, pogrniti mizo; **m. le feu à qch.** — zažgati, užgati kaj; **m. son nom à qch** — podpisati kaj; **m. une remarque en marge** — pripisati na robu opazko; **m. en grosse** — čisto, z velikimi črkami prepisati; **m. au net** — prepisati na čisto; **m. une virgule** — postaviti vejico; **m. au bas** — skleniti pismo z izrazi vljudnosti; **m. l'orthographe** — pisati pravopisno; **m. dans le journal** — dati v časopis; **m. qch. dans un livre** — pisati o čem v knjigi; **m. en français** — prevesti v francoščino; f a m. popraviti v dobro francoščino; **m. en vers** — spesniti, spraviti v pesniško obliko; **m. en musique** — uglasbiti; **m. bien ensemble** — spoprijateljiti; m. **mal ensemble** — napraviti razdor, spor; **m. bas** — odložiti, odvreči; izkotiti, vreči, roditi (o živalih); **m. haut** — ceniti, slaviti; **m. qn. à qch.** — zaposliti koga s čim, naprtiti komu kaj; **m. à terre** — postaviti, položiti na tla; izkrcati; **m. à fin** — dovršiti, dokončati; **m. pied à terre** — izstopiti, sestopiti, stopiti s konja; **m. le pied à terre** — odpočiti se; **m. à mort** — pogubiti, umoriti; **m. au ban** — izgnati; f i g. predati zaničevanju, sramoti; **m. au fait** — poučiti; **m. à sec** — izsušiti, osušiti; **m. qch. à la main** — vzeti kaj v roko, prijeti; **m. le poignard à la main de qn.** — potisniti komu bodalo v roko; (pri)siliti koga k umoru; **m. la main à l'encensoir** — lastiti si duhovniške posle; **m. la main de qn. à la plume** — potisniti komu pero v roko, (pri)siliti koga, da piše; fig. **m. qch. aux mains de qn.** — preskrbeti komu kaj; **m. à qn. la main sur le collet** — zgrabiti, prijeti koga; **m. au cabinet** — zavreči, vreči v koš; **m. à même** — dati možnost, spraviti v položaj za . . ., preskrbeti sredstva za . . ., usposobiti; — varati, spraviti v zmoto; **m. qn. à bien** — navajati koga k dobremu (gl. tudi **bien**); **m. à bas** — podreti, porušiti; posekati; — ponižati, ugonobiti; **m. à nu** — razgaliti; m. au **sang** — do krvi pretepsti; **m. à la chambre** — nastaviti za sobarico; **m. qn. à l'eau** — odrediti komu samo vodo; **m. à l'ombre** — vtekniti v luknjo, zapreti; a r g. umoriti; **m. qn. à la porte** — vreči koga skozi vrata, postaviti pod kap, odsloviti koga; **m. aux voix** — dati na glasovanje; **m. à prix** — ceniti; **m. à profit** — izkoristiti; **m. une marchandise au rabais** — znižati blagu ceno; **m. à la retraite** — odsloviti, odpustiti iz službe, upokojiti; m. **qn. à faire qch.** — vzpodbujati koga k čemu; **m. qn. à quia** — zamašiti komu usta; **m. à qch., y m.** — dodati, pripomniti; **je n'y prends ni n'y mets** — povem samo to, kar vem; kakor sem kupil, tako prodajam (novico); **m. de côté** — položiti na stran, (pri)hraniti, (pri)šteditи; **m. qn. de la partie** — pritegniti koga k čemu; **m. de l'eau à chauffer, m. chauffer de l'eau** — pristaviti vodo gret; **m. au-dessus de qch.** — staviti nad kaj, bolj ceniti kakor . . .; f i g. **m. aux pieds de qn.** — položiti komu pred noge, pokloniti komu; **l'affaire est mise au rôle** — stvar je na vrsti; **m. la tête à la fenêtre** — iztegniti glavo skozi okno; a r g. biti obglavljen; **m. le verrou** — zapehniti; **m. la paix** napraviti mir; **m. les chevaux à la voiture** — vpreči konje v voz; **les chevaux sont mis** — konji so vpreženi; **m. un fer à un cheval** — podkovati konja; **m. un manche à un balai** — nasaditi metlo; **m. le blé en gerbes** — povezati žito v snope; **m. en morceaux** — razkosati, raztrgati; **m. en pièces** — raztrgati, zdrobiti; **m. en poussière** — zdrobiti v prah; **m. en terre** — pokopati, položiti v zemljo; **m. en fureur** razsrditi; **m. remède à qch.** — odpomoči čemu; **m. ordre à qch.** — napraviti red; preprečiti, odpraviti kaj; **m. obstacle à qch.** — ovirati, braniti kaj; **m. en peine** — vznemirjati, skrbeti; **m. en feu** — sežgati, vpepeliti; f i g. razvneti; **m. en gaieté** — razveseliti, vzradostiti; **m. qn. en droit** — dati komu pravico; **m. tout en œuvre** — vse poskusiti, napeti vse sile; prostozid. **m. sous le maillet** — spraviti na razgovor, izprožiti; **m. en ordre** — urediti; fam. **m. tous ses œufs dans le même panier** — tvegati vse na mah; fam. **m. de la paille dans ses souliers** — staviti na kupček, (pri)šteditи denar; **cette perte le mettrait sur la paille** — ta izguba bi ga spravila na beraško palico; **m. le pied dans une maison** — prestopiti prag hiše, stopiti v hišo; **il a mis le pied dans la vigne du Seigneur** — preveč

INTENZIVIRAJMO PROIZVODNJO!

Slovenija pridela premalo hrane. Zato zahteva naše narodno gospodarstvo od slovenskega kmetovalca, da pridela na svoji grudi vsaj dvakrat več kot dosedaj. To ni nemogoče, ker naše sosednje države pri sličnih podnebnih in talnih razmerah pridelajo na 1 ha mnogo več kot mi.

Intenzivna in pravilna uporaba umetnih gnojil:

apnenega dušika, Nitrofoskala-I, Nitrofoskala-II, Nitrofoskala-III, Nitrofosa in sečnine

omogoča znatno zboljšanje poljskih pridelkov.

Vsa omenjena gnojila izdelujemo doma. Naročajte skupno potom svojih organizacij pri:

TVORNICI ZA DUŠIK d. d. V RUŠAH

ki nudi tudi vsa potrebna strokovna navodila ter izvršuje analizo zemlje.

Celjska posojilnica

d. d. v Celju

JE NAJSTAREJŠI NARODNI DENARNI ZAVOD V CELJU

Hranilne vloge, vložene pri njej so varno naložene, se ugodno obrestujejo in se izplačujejo točno v gotovini. Denar, naložen v domač denarni zavod, donaša koristi vsemu domačemu narodnemu gospodarstvu. Nalagajte svoje prihranke. Centrala: Celje, Narodni dom. Podružnici: Maribor, Šoštanj

Posojilnica v Mariboru

v lastni hiši, v Narodnem domu

Ustanovljena 1882. je najstarejši slovenski denarni zavod v Mariboru. Telefon številka 2108

Žirokonto pri Narodni banki Jugoslavije. Račun poštne hranilnice v Ljubljani štev. 10.502, v Zagrebu štev. 39.087. Obrestuje vloge na knjižice in v tek. rač.

OD 3% DO 5%

Daje posojila na zemljišča in osebno poroštvo. Eskontuje menice in otvarja tekoče račune za trgovce, obrtnike in podjetja

STANJE VLOG:
nad 50 milijonov din
REZERVNI ZAKLAD:
nad 11 milijonov din

PORAVNAJTE NAROČNINO

Državna hipotekarna banka kraljevine Jugoslavije

(USTANOVLJENA LETA 1862.) CENTRALA V BEOGRADU

Glavne podružnice:

Zagreb, Ljubljana, Split, Sarajevo, Cetinje, Novi Sad, Skoplje, Niš, Banja Luka, Zemun

Agencije:

Kragujevac, Valjevo, Čačak, Pančevo, Petrovgrad, Bitolj in Prijepolje.

Glavni posli banke:

Upravlja državne in javne fonde in sicer: pupilarne, depozitne, cerkvene in občinske ter fonde raznih ustanov itd. — Izdaja obveznice in založnice. — Sprejema hranilne vloge. — Dovoljuje posojila na nepremičnine, občinam in samoupravnim telesom pa na doklade in druge dohodke. — Eskontira menice denarnih zavodov. — Lombardira vrednostne papirje, delnice Narodne banke in Privilegirane agrarne banke in blagajniške zapise Ministrstva za finance. Eskontira tekoče kupone od svojih založnic dolarske emisije (Seligman), ki so nostrificirane v naši kraljevini.

Za vse obveznosti banke jamči država.